

RIJEČ REDAKCIJE

Tim koji pobjeđuje ne treba mijenjati, pa tako ne treba mijenjati ni koncepciju časopisa koji postaje sve prepoznatljiviji i izvan granica Bosne i Hercegovine. Zbog toga, ovaj broj *Priloga* zadržava strukturu poput prethodnih brojeva. U rubrici *Članci i rasprave* objavljujemo na početku članak Ibrahima Tepića, koji govori o finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-ih do 70-ih godina 19. stoljeća u svjetlu ruskih izvora. Članak je ostao dosad malo poznat našoj javnosti, mada je na ruskom jeziku objavljen 1991. godine. Zatim slijede članci čiji su autori Hatidža Čar-Drnda, Vojćeh Ščepanjski, Sonja Dujmović, Adnan Jahić i Vera Katz. Članci se bave različitim temama i prelaze granice historije Bosne i Hercegovine. Stavovi u nekim od ovih članaka su ostali nedovoljno argumentirani ili su temeljeni na jednostranoj građi, ali je Redakcija smatrala da se njihovim objavljivanjem može pomoći otvaranju naučnog dijaloga, za šta se posebno zalažemo.

U rubrici *Historijska građa* Esad Kurtović donosi nove vrijedne podatke o Vidovom polju iz Državnog arhiva u Dubrovniku, a u rubrici *Izlaganja sa naučnih skupova* objavljujemo tri izlaganja sa skupa što ga je 27-28. aprila 2007. u Sarajevu pod nazivom *Austro-ugarska era u Bosni i Hercegovini (The Austro-Hungarian Era in Bosnia and Herzegovina)* Institut za istoriju u Sarajevo organizirao u saradnji sa Bosanskim institutom iz Londona. Ostala izlaganja sa tog skupa ćemo objaviti ili u posebnom zborniku ili u nekom od narednih brojeva *Priloga*.

U rubrici *Polemike* objavljujemo reagiranje Gorana Miloradovića na prikaz njegove knjige *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Krajevini SHS* objavljen u 35. broju našeg časopisa, te osvrt Denisa Veladžića na knjigu Nevena Anđelića *BiH između Tita i rata*.

Na kraju objavljujemo 34 prikaza knjiga, te sjećanja na dvojicu preminulih kolega sa Instituta za istoriju, Nedima Šarca i Rasima Hurema. ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK 336(497.6)“18”

Izvorni znanstveni rad

O FINANSIJSKOM POLOŽAJU BOSNE I HERCEGOVINE U SASTAVU OSMANSKOG CARSTVA OD 50-TIH DO 70-IH GODINA XIX STOLJEĆA U SVJETLU RUSKIH IZVORA

Ibrahim Tepić
Filozofski fakultet u Sarajevu

Abstrakt: U radu se istražuje ekonomska situacija Bosne i Hercegovine u kontekstu finansijske krize koja se pojavljuje u Osmanskom carstvu sredinom 19. stoljeća. Analizom prihoda i rashoda autor ukazuje na razloge nastajanja finansijske krize, njihovu povezanost sa političkom situacijom, kao i nastojanja Osmanskog carstva da se finansijska kriza prevaziđe.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Bosna i Hercegovina, ekonomska kriza, trgovina, budžet, državni prihodi, poreske obaveze, zajam, novac.

Abstract: The paper studies the economic situation in Bosnia and Herzegovina in the context of financial crisis that struck the Ottoman Empire in mid-19th century. Through his analysis of revenues and expenditures, the author identifies the causes of financial crisis, their relation to political situation, as well as the efforts made by the Ottoman Empire to overcome the crisis.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, economic crisis, trade, budget, state revenue, tax liability, loan, money

Osmanska imperija je 50-70. godina XIX vijeka preživljavala duboku ekonomsku krizu. U uvjetima zaoštavanja suprotnosti između tadašnjeg političkog i ekonomskog sistema, u okvirima reformi Tanzimata, Porta je pokušavala naći izlaz iz ekonomske krize.

Početak reorganizacije finansija u Osmanskom carstvu pada u isto vrijeme kad i reforme u drugim oblastima. Određene korake u tom pogledu preduzimali su Abdul Hamid I, Selim III i Mahmud II. Ali, ograničivši se na reorganizaciju finansijskih uprava, na emisiju papirnog novca, kao i metalnog novca s malim primjesama plemenitih metala, na uvođenje novih poreza i tsl., autori ovih pokušaja nisu postigli željene rezultate. U periodu Tanzimata Porta je vršila reformu finansijskog sistema u uvjetima gotovo potpunog očuvanja svega onoga što je iznutra razjedalo državni mehanizam: sistema otkupa, rasipanja državnih sredstava, disfunkcije poreskog sistema, raskoši sultanskog dvora, i dr.¹

U vrijeme provođenja reformi glavni izvori državnih prihoda bili su: 1) deseti-na (ušur) koja je obično uzimana u naturi u vidu različitih poljoprivrednih proizvoda, u stvari ona je činila više od 1/10 i dopirala do 1/5 dijela ljetine; 2) vergija – porez na prihode; 3) bedel-i askerija koja je uplaćivana umjesto ranijeg harača; 4) agnam – porez na pašarinu, na ovce i koze, od kojega su bili oslobođeni samo Kurdi i Arapi; 5) danak, koji su plaćale dunavske kneževine, Egipat, Samo i Sveta gora; 6) razni posredni nameti i carine (tapije rusum, đumruk, i dr.) od šume, soli, ribarenja, proizvodnje svile, duhana, od prodaje alkoholnih pića.² Ovamo su spadali i prihodi od sudstva, pošta, telegrafa, od prodaje papira, a također i takozvani “kara-đumruk” na prevoz robe iz jedne oblasti u drugu i niz drugih unutarnjih poreza.³

Državni rashodi Osmanske imperije najvećim dijelom bili su usmjereni na izdržavanje sultana i njegovog dvora, članova dinastije, kao i armije i flote, na plate činovnika, na pokrivanje unutarnjih i vanjskih zajmova. Zanimljiva je raspodjela budžeta Turske u vrijeme carevanja sultana Abdul Medžida (1839-1861). Prema podacima koje je ostavio iza sebe ruski diplomata i naučnik P. A. Čihačev, na izdržavanje dvora, sredinom prošloga vijeka, odlazio je sedmi dio cjeline državnog budže-

¹ Шабанов Ф. Ш. Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата. Баку, 1967, с. 137.

² Согласно даним Моравица, перед Крымской войной 1854. г. на десятину приходилось 220 млн. от общих 751 млн. пиастров государственных доходов (Moravitz Ch. Die Turkei im Spiegel ihrer Finanzen. Berlin, 1903, s. 21).

³ Шабанов Ф. Ш. Государственный строй..., с. 138.

ta.⁴ U vrijeme carevanja Abdul Aziza rashodi za izdržavanje dvora bili su deset puta veći od onih koji su predviđeni u budžetu, tako su, na primjer 1865. g. oni iznosili 9,700.000 f.st.⁵ Država se slabo brinula za društvene potrebe kao što je ulaganje u kulturu i napredak u ratarstvu. Tako je u 1850. g. od 731 miliona kuruša (pijastera – NK) državnih rashoda za društvene potrebe i zemljoradnju utrošeno svega 10 miliona kuruša.⁶

Do krimskog rata Osmanska imperija nije imala razrađen državni budžet. Način izrade budžeta bio je određen carskom naredbom (irada) sultana 1855. g., zatim hatihumajunom (6 (18). II 1856. g.) i posebnim hatom (pismom-NK) od 7(19). I. 1862. g. U skladu s tim aktima svako ministarstvo i glavna finansijska uprava izrađuju svoj budžet dva mjeseca prije početka finansijske godine i podnose ga na razmatranje posebnoj ministarskoj skupštini, načelniku glavnih ekonomskih uprava i članovima vrhovnog savjeta justicije. Finansijska godina uzimana je od 13. marta do 12. marta.⁷

Iako je Osmanska imperija trpjela gubitke zbog svojih unutarnjih poslova, do sredine pedesetih godina prošloga (XIX v. – NK) vijeka, gubitke je pokrivala znatnim zlatnim rezervama, tako da finansije još nisu predstavljale problem. Ali poslije hati-šerifa 1839. g. i reformi Tanzimata, koje je preduzeo veliki vezir Rešid-paša, naglo je porastao državni aparat. Tako se za samo tri godine (1846-1849) činovnički aparat u imperiji povećao pet puta. Već se u 1849/50. g. zapaža pad finansijskog stanja u Turskoj.⁸ Pokreti u zemlji i Krimski rat prisilili su Tursku da rješava problem finansijske oskudice.

Jedan od puteva je bio traženje kredita u Zapadnoj Evropi, kojim je još u toku rata s Rusijom krenula Osmanska imperija. Prvi dobijeni kredit komentaran je u ruskoj literaturi kao zajam za vođenje rata i kupovinu oružja.⁹ Od tada se Turska sve više zadužuje. Zajam iz 1854. g. dobijen u Londonu od Denta, Palmera i K^o procijenjen je na 3 miliona f. st. garantiran je prihodima od Egipta s rokom otplate do 1889. g. Slijedeće, 1855. g. uzet je kredit u francuskih i engleskih bankara, uz garanciju njihovih vlada, u iznosu od 5 miliona f. st., čija je otplata prelazila sumu prihoda od

⁴ Чихачев П. А. Великие державы и Вооточный вопрос. М., 1970, с. 191

⁵ Шабанов Ф. Ш. Государственный строй..., с. 139

⁶ Там же.

⁷ Военно – статистический сборник на 1868. год. (Под обшей ред. Н. Н. Обручева). С. – Пб., 1868, с. 296 – 297.

⁸ Палаузов С. Мехмед Решид-паша. Санкт – Петербургские ведомости, 22 яибарая 1858. г. , № 17.

⁹ Новичев А. Д. История Турции, т. IV. Новое время, ч. Э (1853-1878). Л. , 1978, с. 79.

Egipta i carina od Sirije, a rok otplate ovog zajma bio je 1900. g. Radi kontrole formirana je međunarodna komisija.¹⁰ U toku 1856. i 1857. g. Turska nije uzimala inostrane zajmove, ali je zato država štampala obligacije koje je nekoliko puta prodavala, a dug iz 1865. g. prikazan je kao “općedržavni dug”. Godine 1858. postignuta je saglasnost o zajmu s Dentom i Palmerom uz učešće Osmanske banke. On je zajamčen sredstvima od carina Istanbula i državnim prihodima. Utvrđen je bio rok otplate – 1893. g.¹¹ Cilj ovog kredita bio je uništenje papirnog novca (kaima), koji je država štampala i puštala u opticaj u Istanbulu. Za kratko vrijeme kaima je dostigla cifru od 140 do 500 miliona kuruša.¹² Pred zaključenje ovog sporazuma o kreditu emisija papirnog novca (kaima-NK) narasla je do sume od 35 018 300 ruskih rubalja. Porta je dalje odlučila da poveća porez na bogatstvo i na taj način obezbijedila sebi još 2,5 miliona ruskih rubalja. Ostatak kaima počeo je naglo rasti. Radi pokrića vanrednih rashoda sultanovog dvora, u toku 1859. g. država štampa šest-procentne obligacije na 4,5 miliona f. st. Pošto se u toku tri slijedeće godine nisu povećali procenti i ovaj dug se spojio s državnim.

U maju 1859. g. u Istanbul je stigla vijest o pozitivnom rješenju pitanja zajma, govorilo se o tome da će Turska likvidirati kaima. Dugo su se povlačile kaima. Do početka februara 1860. g. sakupljeno je 1 095 850 kesa (500 kuruša = 1 kesa) od opće sume u iznosu od 1 237 958 kesa, koje su, kako se pretpostavljalo, bile u opticaju.¹³ Po sultanovoj naredbi specijalnoj komisiji je bilo naloženo da spaljuje papirni novac. Spaljivanje je vršeno srijedom i subotom, pa je samo od 8. do 18. februara 1860. g. spaljeno 260 096 kesa i još 100 kuruša.¹⁴ Do 19. šabana 1276. (12. III 1860 g.) u deset postupaka u Istanbulu je bilo uništeno do 347 504 050 kuruša papirnog novca.¹⁵ U toku 1860. g. Turska je dobila još jedan zajam od francuskog bankara Mireza s namjerom da likvidira kaimu, koja je stvorila ogromne poteškoće. U svoje vrijeme Porta je odlučila da uvede kaimu u cijeloj imperiji osim Jemena i Džede. Masovna emisija od 30 miliona kuruša svakog mjeseca dovela je do takvog pada zvaničnog kursa da je sama vlada bila primorana da se odluči na njegovu definitivnu li-

¹⁰ Там же. Ср. Военно – статистический сборник на 1868. год, с. 298 – 299.

¹¹ Новичев А. Д. История..., там же.

¹² Палаузов С. Мехмед Решид-паша

¹³ Санкт – Петербургские ведомости, 8 февраля 1860. г., № 31.

¹⁴ То же, 5 марта 1860. г., № 50.

¹⁵ То же, 22 марта 1860. г., № 64.

kvidaciju.¹⁶ Turski historičar i savremenik Dževdet-paša piše da je u 1860. godini turski vanjski dug iznosio 3,3 miliona kesa, čisti deficit – 344446 kesa, a u opticaju je bila milijarda kuruša većim dijelom bez pokrića.¹⁷

S dolaskom na vlast novog sultana Abdul Aziza (1861-1876) izgledalo je da će Porta odlučnije krenuti putem finansijskog ozdravljenja. Hatom od 19. I 1862. g. kojim je sultan ozakonio uvođenje strogih mjera u oblasti finansija i, najzad, obnarodovao budžet. Tim istim ukazom odobreno je nekoliko kredita i ostavljena mogućnost puštanja u opticaj četiri serije obligacija, pod imenom “azizis”, u cjelini na 12,5 miliona f. st. s uplatom od 6% na račun procenata po zajmovima i 2% na račun otplate zajma. U Banci Dezo obezbijeden je novi zajam nominalnih 8 miliona, i realnih 5 miliona f. st. uz procenat od $9\frac{3}{4}$ %. Turska je naišla na nepovjerenje engleskih krugova i samo zahvaljujući zauzimanju lorda Palmerstona u parlamentu, koji je izjavio da će se realizacija ovog zajma obavljati uz prisutnost komesara Engleske, Francuske i Austrije, zajam je odobren. U svojstvu garancije za njegovu otplatu prihvaćen je prihod od soli, duhana i d. Trebalo ga je utrošiti na slijedeće potrebe: 1) otkup kajmi kojih je tada u opticaju bilo otprilike u iznosu od 998 800 720 kuruša; 2) na konsolidaciju turskog duga koji je tada prema proračunu iznosio okruglo oko 68 526 000 ruskih rubalja.¹⁸ Ruska periodična štampa pratila je izmjene u oblasti turskih finansija. “Sankt-Peterburgskie vedomosti” u broju od 3(15) aprila 1862. g. javljale da je veliki vezir u februaru podnio sultanu izvještaj o stanju finansija u imperiji, u kome su bile predviđene mjere koje je trebalo preduzeti da bi se postigla stabilizacija budžeta, koji je izbalansiran u toku 1854-1855. g. Novina navodi riječi Fuad-paše da Turska u cjelini ima dug veličine od 115 mil. rub. od kojih se polovina, u vidu kajme, nalazi u opticaju. Veliki vezir je iznio stav da se jedan od najvećih finansijskih problema pojavio uvođenjem u opticaj papirnog novca, čija je vrijednost na tržištu mnogo niža od pretpostavljene cijene, i da slične akcije uopće “po sebi predstavljaju opasno sredstvo, a čija je upotreba prihvatljiva samo u krajnjim slučajevima.” Naveo je podatke da je država na kursu razmjene izgubila 13-19 mil. ruskih rubalja. U pomenutom izvještaju navedeni su podaci o državnom budžetu za 1861. g., prema kojima je deficit iznosio oko 10 miliona rubalja. Iznoseći svoju zamisao o putevima poboljšanja finansijskog stanja u zemlji, Fuad-paša tvrdi da “za pokriće tadašnjeg deficita i otplatu državnog duga postoje dva izvora – porez i zajam.” Veli-

¹⁶ Военно – статистический сборник на 1868. год. , с. 299.

¹⁷ Aličić A. S. Čitluci Husejn-kapetana Gradašćevića. // Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju, XIV-XV. Sarajevo. 1969. S. 316-317.

¹⁸ Военно – статистический сборник на 1868. год. , с. 299.

ki vezir je smatrao da u datom slučaju treba povećati prihod od desetine, ali ne putem zakupa, već izuzetog iz nadležnosti državnih činovnika. Po njegovom uvjerenju, do većih prihoda se može doći putem zakona o taksama, patentima i drugim obavezanim dažbinama, koje se ubiru u drugim državama. Osim toga on smatra da so i duhan treba da postanu državni monopol. Prihodi se očekuju od ulaganja novca u šume i rudarstvo. Prema tvrdnjama iz ruskih izvora, prihod bi trebalo da iznosi 20 490 050 rubalja iz tih izvora, ne uzimajući u obzir uštede na kursnoj razlici nakon uništenja kaime. Na osnovu ovih proračuna Fuad-paša je predložio budžet Turske za 1862. g, prema kome bi rashodi iznosili 3 110 815 kesaa, a prihodi – 3 307 368 kesaa; to znači da je prirast trebalo da iznosi 195 553 kesaa.¹⁹

Autor predloženog budžeta, u vezi s navedenim oblicima prihoda bio je oprezan smatrajući da ga nema potrebe proračunavati zbog toga što možda nisu uzeti u obzir svi rashodi. Sultan je prihvatio referat Fuad-paše, ali je njegovo istupanje naišlo na negativne komentare na Zapadu; tako se u štampi moglo pročitati da vezir nije pokazao ništa novo, da se sve to moglo pročitati u engleskim novinama, da je budžet približno sastavljen, pa su tako u Turskoj “ispekli hljeb ne sakupivši ljetinu”.²⁰

U toku 1862. g. kaime su bile, ali ne bez naprezanja, definitivno uništene. Oko 40% otplaćeno je kovanim novcem, a 60% - državnim papirima. Tekući dug Turske bio je sveden na 1/3, a preostajao je samo dug u iznosu oko 40 mil. rubalja. Ovim ipak nisu ukinuti vanjski dugovi. Već je u 1863. g. sultan smanjio troškove dvora, ali je u Osmanskoj banci podigao šestprocentni zajam od 6 mil. funti sterlinga, što je realno iznosilo 3 259 000 f. st. Slijedeće, 1864. g. u Osmanskoj banci koja je u međuvremenu od engleske postala turska podignut je zajam od 2 mil. f. st., s rokom otplate kao i zajam iz 1863. g. – ne kasnije od 1869. g. Zajam više od 6 mil. funti, koji je Turska podigla u Osmanskoj banci 1865. g., garantovan je od prihoda poreza na ovce u Rumeliji i Arhipelagu. Tih godina je legalizovan opći državni dug, prema kome su općedržavni prihodi bili garancija otplate zajmova.²¹ Time je Osmanska imperija pokopala ne samo svoju ekonomsku nego i političku samostalnost postavši svojevršnom polukolonijom. Poslije tri godine ostvarenog, u krajnjem slučaju nominalno, aktivnog budžeta, počevši od finansijske 1866/67 g. Turska potpada pod sve jači uticaj finansijskih krugova Zapada. Bez obzira na tu okolnost utvrđeni državni budžet nije poštovan i nije uvijek pružao pravu sliku stanja finansija, jer prvi koji nije vodio računa o njemu bio je sultan. Izdržavanje dvora bivalo je i deset puta veće od ono-

¹⁹ Санкт – Петербургские ведомости, 3 апреля 1862. г., № 73.

²⁰ Военно – статистический сборник на 1868. год., с. 300.

²¹ Там же.

ga koje je predviđeno budžetom.²² Evo kako su, prema Obručevu, izgledali prihodi i rashodi Turske od 1855. do 1867. g.

Finansijska god.	Prihodi	Rashodi	Saldo (- ili +)
1855/56	41 965 000 rub.	42 613 000 rub.	-64 000 rub.
1859/60	61 183 000 rub.	69 858 000 rub.	-8 657 000 rub.
1861/62	70 336 000 rub.	80 256 000 rub.	-9 920 000 rub.
1862/63	93 955 000 rub.	84 321 000 rub.	+9 634 000 rub.
1863/64	85 145 000 rub.	83 981 000 rub.	+1 174 000 rub.
1864/65	91 697 000 rub.	90 664 000 rub.	+1 033 000 rub.
1866/67	88 029 000 rub.	93 585 000 rub.	-5 556 000 rub.

Svi naponi Porte da uspostavi čvrst finansijski sistem ostali su bez rezultata. Nije pomoglo ni povećanje poreza, ni uvođenje novih, ni uvećanje starih nameta. Naprotiv. Tim mjerama ona je stvarala prijetnju za opstanak nižih slojeva, naročito seljaštva, jer su, u uslovima nacionalno-oslobodilačkih težnji, upravo oni stvarali sve veću opasnost za opstanak osmanske vlasti uopće. Inostrani državni dug rastao je astronomskom brzinom. Od skromnih 5 mil. f. st. u 1854. g. on je do 1865. g. narastao na blizu 36 mil. f. st. Oko 1875/76. g. dug osmanske imperije dostigao je cifru od 180 mil. f. st., što je, u skladu s nekim savremenim proračunima, značilo da je Turska morala polovinu svojih ukupnih prihoda trošiti na otplatu prispjelih kamata.²³

²² Там же.

²³ Герцеговинское восстание и Восточный вопрос. С. - Пб., 1876, с. 61 - 62. Эти цифры не согласуются с приведенными L. Farley, который утверждает, что османский долг бил больше 202 млн. фунтов стерлингов, так же как и с данными Dolanda C. Biaisdel, который пишет, что этот долг составлял 200 млн. фунтов /М. Екмеčić. Ustanak u Bosni 1875 – 1878. Sarajevo, 1973, s. 25/. В советской исторической литературе приведены и другие данные. Вольшой знаток истории Османской империи в XIX в. Ю. А. Петросян считает, что османский долг иностранным кредиторам в 1875. г. составлял 5.3 млрд. фанков, из которых на основной капитал приходилось только 3 млрд., а остальное падало на посредническую прибыль и уплаты процентов на займы (Моисеев П. П., Петросян Ю. А. Ю Экономическое и политическое положение Османской империи в 70-х годах XIX в. – 100 лет освобождения балканских народов от османского ига. М., 1979, с. 159). К атим цанным приближаются пыбоды Д. Зографского, который сештается на Е. Kohlbass и согласно которому османский государственный долг 1875. г. составлял 5 297 676 500 франков, тогда как доход по бюджету империи в то время равнялся 750 ►

Našavši se pred finansijskim teškoćama i seljačkim pokretima u Bosni i Hercegovini, Porta se odlučila na još jedan korak. Ona je 6. oktobra 1875. g. objavila svojevrsni moratorij. Odgodila je isplatu polovine dospjelih kamata po zajmovima i obligacijama na unutarnje i vanjske dugove na pet godina. Na sedam miliona lira (turskih) duga obećala je isplatiti lihvarskih 5%, što bi iznosilo sumu od 350 000 lira.²⁴ Zatim je ona uputila cirkularnu notu evropskim državama, izjavljujući u njoj da je povećanje državnih dugova i nagomilavanje neodgodivih uplata kamata na zajmove narušilo stabilnost budžeta i, zajedno s padom prihoda usljed likvidacije dopunskih poreza, uticalo je na pogoršanje finansijskog položaja zemlje. Nema sumnje – kaže se dalje u noti – započete reforme dovesti ubuduće do povećanja prihoda i blagostanja u zemlji, ali sada vladi predstoji teška dužnost da izvrši obaveze koje je na sebe preuzela... Svima je poznato da je deficit u ovoj godini premašio 5 mil. f. st. U sadašnjoj situaciji ovaj deficit postojano raste usljed neophodnosti stalnog uzimanja novih zajmova radi uplate kamata na stare dugove, što ne može a da ne potkopa povjerenje kreditora. Prema tekstu note, bez radikalnih mjera Turska nije mogla dati garancije kreditorima. Takvom mjerom turska smatra odgodu polovine duga obligacijama, koje garantuju svi prihodi, kao i danak koji plaća Egipat. Uplata će se vršiti u toku pet godina, polovina sume u gotovom novcu, polovina u obligacijama s kamatom od 5%.²⁵ Jasno je što je takav potez Porte na evropskim berzama bio popraćen čuđenjem. U Londonu i Parizu se govorilo o bankrotstvu Osmanske imperije i o šteti koju su pretrpjeli bankari – kreditori Turske. Prema ruskim ocjenama, bez obzira na to što je finansijski krah Turske još više zaoštrio Istočno pitanje, u datoj situaciji postojala je i određena korist, koja se sastojala u tome, što je preduzeti potez Porte prisilio Evropu da ozbiljno pokrene pitanje garancija, koje su poslije ovoga došle u prvi plan, dok je “opasnost od evropskog rata sasvim iščezla”.²⁶ Manevar Porte privukao je pažnju svih poslovnih krugova, kako u Turskoj, tako i izvan nje. Čak su i sami Turci više pažnje obraćali na ono o odustajanju vlade, o čemu se govorilo u Evropi, da isplaćuje polovinu kamata na zajmove, nego na ustanak u Hercegovini

500 000 франкам (Зографски Д. Странскиот капитал во балканските земји кон крајот од XIX век. // Годишник на Економскиот факултет Скопје, т. ХУП, Скопје, 1975, с. 45). Шабанов Ф. Ш. Присоединяется и цанным Убисини который утверждает, что Османская империя в 1875/76 г. была должна “более 100 млн. франков” (Шабанов Ф. Ш. Государственный строй..., с. 139).

²⁴ Герцеговинское восстание и Восточный вопрос, с. 59.

²⁵ Там же, с. 60-61.

²⁶ Там же, с. 61.

i Bosni.²⁷ U to vrijeme je Ali-paša vodio pregovore s hercegom Dekazom i lordom Lajonom, koji su od Turske tražili da dobiju garancije da ubuduće ispunjava svoje obaveze i potpiše protokol, prema kome se ona oficijelno obavezuje da će ispuniti svoje obaveze prema zapadnim državama u odnosu na kreditore.²⁸

Saopćenje o djelimičnoj finansijskoj nesolventnosti Osmanske imperije, zapadne zemlje – njeni kreditori, iskoristile su za još veći finansijski pritisak na nju. Već u 1876. g. Osmanska imperija imala je obaveze po 14 vanjskih zajmova, prema kojima se ona zadužila 277 mil. turskih lira ili više od 6 miliona franaka.²⁹ To postepeno gubljenje kontrole nad finansijama svoje zemlje i predaja važnih stavki državnih prihoda inostranim bankama, nastavljeno je i slijedećih godina i na kraju se završilo gubljenjem finansijske samostalnosti i uspostavljanjem neposredne finansijske kontrole inostranog kapitala nad Turskom, što je i potvrđeno dekretom sultana od 20. decembra 1881. g., u kome se saopštava o stvaranju Administracije osmanskog javnog duga.³⁰ Samim tim Osmanska imperija je konačno potpala pod uticaj i kontrolu zapadnog kapitala.

Ruski arhivski i drugi izvori pružaju mogućnost, u izvjesnoj mjeri, da se rekonstruiše finansijski sistem u Bosni i Hercegovini. Naravno, ta rekonstrukcija ne može biti potpuna, tim prije što i turske vlasti nikada nisu raspolagale potpunim podacima, pa je i primjena članova Zakona o obnarodovanju budžeta u Bosnu, u poređenju s drugim provincijama Osmanske imperije, stiglo dosta kasno. Kada su pak počeli objavljivati slične vijesti u salnamama (godišnjacima), inertnost administracije i oštro suprotstavljanje davanju podataka svim socijalnim slojevima, bitno su uticali na tačnost podataka, tako da ih treba prihvatati s velikom oprežnošću.

Svi neuspjesi, povezani s finansijskim teškoćama imperije, prelamali su se, manje ili više, u finansijama Bosne i Hercegovine, jednoj od razvijenih provincija. Proučavajući strukturu prihoda i rashoda Bosne i Hercegovine, otkrili smo niz interesantnih podataka, koji pružaju mogućnost da se vide ne samo obaveze bosanskohercegovačkog stanovništva u cjelini, nego i specifična težina pojedinih poreza u formiranju finansijskog balansa provincije. Prvi ruski konzuli u Bosni i Hercegovini nisu raspolagali konkretnim podacima o budžetu provincije u kojoj su služili. Pitanje je koliko su oni bili u stanju doprijeti do njih. U početku 1861. g. Ščulepnikov je bilježio da je prihod Bosne i Hercegovine u to vrijeme dostizao oko 32 mil. kuruša, dok

²⁷ Там же, с. 63.

²⁸ Там же.

²⁹ Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. М., 1983, с. 116

³⁰ Моисеев П. П., Петросян Ю. А. Экономическое и политическое положение..., с. 159.

je na stalne rashode odlazilo 8 miliona. “Osim toga – pisao je on – postoje vanredni rashodi na izdržavanje bašibozuka”.³¹

Promjene u budžetu toga vremena u Bosni i Hercegovini možemo pratiti prema podacima pruskog konzula dr Ota Blau³² i Pasko Vasa-efendije.³³ Iz podataka koje oni navode vidi se da je Bosna i Hercegovina iz godine u godinu povećavala svoje prihode i za deset godina ih gotovo udvostručila.

Počevši od 1866. g. konkretne podatke o budžetu Bosne i Hercegovine nalazimo i u ruskim dokumentima. Očigledno tih godina su postali poznati rezultati misije Dževdet-efendije koji je popisao imovinu Bosanskog vilajeta. U početku decembra 1866. g. konzul N. Ilarionov obavještava Stremouhova, da su prihodi Bosanskoga vilajeta (bez Hercegovine i Novopazarskog sandžaka) za 1865. godinu ovakvi:³⁴

	Kuruši (pjasteri)	Para
1. danak (vergija)	13 596 132	-
2. ratni plijen (voinica)	11 031 046	-
3. trećina (od državnih imanja)	2 990 131	-
4. desetina	20 111 152	29
5. masnoće	1 834 041	-
6. za tovljenje svinja	310 141	-
7. za šljive (rakija)	1 050 000	-
8. za vagu	937 142	15
9. dopunski porez na hanove	1500 000	-
10. papir s utisnutim grbom, porez na trg. ugovore	6 194 154	23
11. desetina od proizvodnje rude	850 435	-
Svega:	60 404 375	18

³¹ Архив внешней политики России (далее - АВПР), Ф. Главный архив (ГА) У-А-2, 1861. г. д. 803, л. 42.

³² /Blau O./ Handel und Verkehr von Bosnien in 1866. Nach dem Berichte des Preussischen Konsulats zu Sarajevo. Preussisches Handelsarchiv, II, Berlin, 161-162.

³³ Pasko Vasa-efendija. Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije. Sarajevo, 1958, s. 51-55.

³⁴ АВПР, Ф. ГА У-А-2, д. 619, л. 10606. – 107. Мостар, 20 ноябля 1866. г.

Ilarionov otkriva da ovi prihodi ne mogu pokriti rashode vilajeta, koji iznose 63 241 102 kuruša i 6 para, tako da deficit iznosi 2 834 827 kuruša i 12 para.³⁵ Postoje informacije da je nedostatak sredstava pokriven uplatama iz Vranja i Leskovca.³⁶ Pošto ne raspoložemo konkretnim podacima o rashodima, ostaje nam da pretpostavimo da su u navedene rashode ušli i troškovi izdržavanja armije. Danas znamo da su sredstva za izdržavanje neregularne vojske – bašibozuka – obezbjeđeni od prihoda iz Filipopolja, Skoplja, Prizrena, Janine, Larise i drugih bogatih krajeva.³⁷

Budžet Bosanskog vilajeta nije objavljivan svake godine. Opisujući unutarnji život Bosne i Hercegovine, ruski konzul u Sarajevu Kudrjavcev nije raspolagao svježijim podacima o budžetu vilajeta, pa se koristio podacima za 1865. g. koji su objavljeni za minuli vremenski interval u trećoj knjizi “Glasnika srpskog učenog društva”.³⁸ Podaci o приходима neznatno se razlikuju od onih koje navodi Ilarionov. Razlike se zapažaju samo u zaokruživanju cifara pijastera. Interesantno je da u svom opisu Kudrjavcev ističe pozitivan karakter budžeta Bosanskog vilajeta ukoliko prihodi premašuju rashode, naravno u značajnijem iznosu – dodaje on – za vrijeme mira, a ne u periodu rata s Crnom Gorom ili ustanka u Hercegovini. Tada obično nastaje najveći deficit, koji se obično pokrivaio iz Istanbulske državne blagajne.³⁹

Kudrjavcev navodi rashode Bosanskog vilajeta za 1865. g. koje čine rashodi:⁴⁰

1. Za izdržavanje administracije, zatvora, žandarmerije i dr.	30 000 000 kuruša (pijastera)
2. Za penzije spahijama	8 000 000 kuruša (pijastera)
3. Za saobraćaj, telegraf	2 000 000 kuruša (pijastera)
4. Ostali rashodi	403 938 kuruša (pijastera)
Svega	40 403 938 kuruša (pijastera)

Ruski konzul piše da je “prihod od 20 mil. pijastera odlazio u državnu kasu”. Ipak, u rashode nisu ušli troškovi za izdržavanje regularne i neregularne vojske, razmještene u Bosanskom vilajetu. Ta stavka rashoda u budžetu provincije sasvim viso-

³⁵ Там же, л. 107.

³⁶ Там же, 1867. г., д. 810, л. 105.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, 1870. г., д. 813, л. 49.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

ka. Tako je, na primjer, u početku avgusta 1868. g. bilo 12 500 vojnika, za čije je izdržavanje država potrošila 32 250 000 kuruša.⁴¹ Ako pretpostavimo da su vojni rasходи uključeni u budžet provincije, to bi značilo da polovina općih prihoda vilajeta trebala da odlazi na izdržavanje armije.

S reorganizacijom uprave, a naročito s uvođenjem zakona o vilajetima u Bosnu i Hercegovinu, kao i u drugim provincijama, uvećana je administracija, što je veoma opterećivalo državni budžet. U nizu izvještaja ruskih konzula iz Sarajeva i Mostara ističe se da u vilajetskoj blagajni nema novca, da sredstava nema čak ni za sitne potrebe. I zaista, u to vrijeme u Bosanskom vilajetu, kao uostalom i u drugim provincijama, počinje se pribjegavati povećanju poreskih obaveza radnom dijelu stanovništva. Već je ponovo 1866. g. uveden otkup desetine i drugi državni porezi. Slijedeće, 1867. g. uvodi se takozvana "desetinska četvrtina" (četvert'), prema kojoj se desetina (deseti dio) uvećava do 12,5%. Godinu kasnije uvodi se porez na sitnu stoku. Osim toga država je, u nekoliko navrata, mijenjala cifru starosne dobi u pravcu njenog povećanja, kako bi hrišćanima povećala uplatu askerije, prešla na novčanu formu bivših nameta u naturi, a umjesto najamnih radnika na gradnju društvenih objekata primjenjivala u najvećoj mjeri prinudne radove (kuluk) itd.

Prema oficijelnim podacima prihodi Hercegovačkog sandžaka od poreza u 1870. g. iznosili su 6 559 174 kuruša. Prihodi su dijeljeni na 11 kadiluka.⁴²

Iz naprijed navedenih tablica podataka, koje smo iskazali u procentnim odnosima, jasno se vidi da je desetina uključujući i desetinu Ali-paše Rizvanbeovića, zatim desetinu od duhana i maslina, kao i povećanjem ovog poreza za 4%, dostigla cifru od 60% prihoda. Drugi porez koji je donosio značajan prihod bila je vergija (danak-NK), dok je učešće askerije u prihodima povećavalo prihode više od 10%. Navedene cifre ne treba uzimati kao savršeno potpune podatke, naročito zato što nema podataka (osim Mostarskog kadiluka) o veličini uplate agnama.

O utrošku sredstava dobijenih od poreza u Hercegovačkom sandžaku znamo nešto više iz izvještaja ruskog konzulstva iz Mostara od kraja godine 1872.:⁴³

⁴¹ Там же, д. 811, л. 144-146. Былиски. Сараево, 2 августа 1868. г.

⁴² АВПР, Ф. ГА У-А-2, 1872 г., д. 627, л. 88. Опул: Освободительная борба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1865-1875. М., 1988, с. 301-302. Ср.: Sainte – Marie E. L' Hercegovine. Etude géographique, historique et statistique. Paris. 1875, s. 90-92.

⁴³ АВПР, Ф. ГА У-А-2, 1872 г., д. 627, л. 85.

Ibrahim Tepić, *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*
Prilozi, 37, Sarajevo, 2008, str. 11-29.

Prihodi – u cjelini	6 559 174 kuruša (pijastera)
Rashodi:	
građanska administracija	2 804 046 kuruša
finansijska administracija	585 551 kuruša
sudska administracija	298 147 kuruša
trgovinski sud	49 017 kuruša
narodno obrazovanje	47 015 kuruša
odjeljenje za izgradnju puteva	177 279 kuruša
Svega:	4 024 055 kuruša

Tako bi, poslije pokrića rashoda, uglavnom na administraciju i minimalnog ulaganja u prosvjetu i izgradnju puteva, višak (dobit) trebalo da iznosi 2 535 119 kuruša. Međutim, nisu uzeti u obzir troškovi za izdržavanje armije.

Već 1874. g. budžet Bosne i Hercegovine porastao je na 73 768 371 kuruša, rashodi pak su iznosili 55 615 041, od toga samo na izdržavanje vojnih jedinica otišlo je 30 024 477 kuruša, ili 40,78%, izdržavanje pak unutarnje administracije u provinciji prošlo je i sa 13 013 412 kuruša (17,64%). Dobit pak od 18 153 330 pijastera otišla je u državnu blagajnu.⁴⁴

Tako je, dosta povoljan odnos dijelova u budžetu Bosne i Hercegovine postignut, pored ostalog, povećanjem poreskih obaveza stanovništva i određenom intervencijom u položaj administracije. Tako je 1872. g. smanjena plata vilajetskim činovnicima, s malim izuzetkom (valija, njegov defterdar i još nekim drugim). Izračunato je da će, zahvaljujući toj mjeri država uštedjeti 93 459 kuruša.⁴⁵ Budući da je bila pogranična provincija, Bosna i Hercegovina je zauzimala značajno mjesto u robnom prometu između Austrije i drugih evropskih zemalja, s jedne, i drugim balkanskim provincijama, s druge strane.⁴⁶ Jedno vrijeme prihodi od carina davani su na otkup, pa su od njih imale koristi i domaće vlasti. U periodu Krimskog rata od carinskih organa zatraženo je da sakupljeni novac od carina dostavljaju neposredno u Ista-

⁴⁴ Bogićević S. Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. – Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo, 1949, s. 230-231.

⁴⁵ АВІР, Ф. ГА У-А-2, 1872 г., д. 627, л. 85.

⁴⁶ Подробнее о торговне Боснии и Герцеговине в 1856 – 1878 гг. см.: Тепић И. Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878. Сарајево, 1988, с. 197-208

nbul. Godine 1861. država je svu organizaciju carinske službe u Bosni i Hercegovini preuzela u svoje ruke.⁴⁷ U procesu aktivnijih pokušaja da se provede reforma u oblasti finansija i kodifikacije trgovinskog zakonodavstva, Osmanska imperija je obnavljala trgovačke sporazume sa zapadnim zemljama. Sredinom aprila 1861. g. potpisan je trgovački sporazum između Porte, Francuske i Engleske kojim je utvrđena uvozna carina od 8%. Izvozna pak carina u odnosu na Tursku umanjivana je svake godine za 1%, tako da polazeći od prvobitnih 8% ona je trebala potpuno nestati za devet godina. Samim tim Turska je prekidala ranije zaključene sporazume o sasvim niskim uvoznim carinama. Austrija, kao najbliži susjed Turske, koja je na tome pravila svoje velike planove, također je požurila da potpiše trgovački sporazum s Portom. To joj je pošlo za rukom nakon ciklusa pregovora u martu 1862. g. Sporazumom se konačno prekida praksa, koja je uvedena još u XVIII v., prema kojoj su austrijski trgovci plaćali carinu na svu robu carinu od 3% u trenutku prelaza turske granice. Sada je sporazumom koji je potpisan na 7 godina utvrđeno da će austrijski trgovci za robu koju uvoze u Tursku ili izvoze iz Turske, nakon popusta od 10% vrijednosti od njihovih roba, platiti carinu od 8%.⁴⁸ Ipak, u skladu s dopunom sporazuma koja je uskoro potpisana, napravljen je izuzetak za Dunavske kneževine po kome ostaje ranija 3% carina. U skladu s tim dokumentom u izuzeće je dospjela i carina Bosne i Hercegovine, ali je uvozna carina na robu iz Austrije utvrđena na 6%.⁴⁹

Prihodi od carina Bosanskog vilajeta sredinom 70-ih godina znatno su porasli. Prema statističkim podacima ruskog konzula Ilarionova prihodi od carina za cio vilajet u 1865. g. bili su:⁵⁰

	Kuruši	Pare
1. Carina na uvoz i izvoz raznih roba	4 993 153	13
2. Na uvoz rakije iz Srbije	274 350	-
3. Na željeznu rudu	974 109	-
4. Na so	94 152	-
5. Na dozvole za 1393 prodavnice duhana	169 459	-

⁴⁷ АВІР, Ф. ГА У-А-2, 1867 г., д. 810, л. 105 – 10508.

⁴⁸ Rozkiewicz J. Studien uber Bosnien und die Hercegovina. Leipzig u. Wien, 1868, s. 311.

⁴⁹ АВІР, Ф. ГА У-А-2, 1870 г., д., 813, л. 52: сравни: Вайкић В. Историја српске трговинске политике. Аустро-угарска политика на Балкану до 1880. Београд, 1902, с. 8-9.

⁵⁰ АВІР, Ф. ГА У-А-2, 1866. г., д. 619, л. 107-10706.

6. na bosanski duhan	1 370 104	16
Svega:	7 875 327	29 ⁵⁰

Ruski konzul tvrdi da je prihod od carina svake godine gotovo jednak, ali se on ne koristi za potrebe vilajeta, nego se u cjelini šalje Glavnoj carinskoj upravi u Istanbul.⁵¹

U okvirima finansijskih reformi Osmanska imperija je nastojala da regulira i kontrolira opticaj strane valute u zemlji. To se odnosilo i na provinciju Bosnu i Hercegovinu u kojoj je, u posljednjim decenijama osmanske vladavine, cirkulisalo trideset vrsta zlatnog, srebrenog i bakarnog novca: austrijskog, francuskog, engleskog, talijanskog, turskog i ruskog porijekla. Osnovnom jedinicom u opticaju bio je i dalje srebrni kuruš (pijaster) koji se sastojao od 40 para. Sve slabosti turskog monetarnog sistema odražavale su se i na novčanu krizu u Bosni i Hercegovini. Stalna devalvacija turske monete izazivala je opće nepovjerenje prema turskom novcu. Zato je zlatnog novca u opticaju bilo malo jer su uzimani za mjerilo bogatstva.

Da bi povećala vrijednost sopstvene monete Turska sve češće pokušava da reguliše vrijednost pojedinih vrsta stranog novca iz Istanbula. Jedna od takvih intervencija desila se u Bosni i Hercegovini u toku 1862. g. Prema izvještaju ruskog konzula Ščulepnikova prvi rezultat ove intervencije bio je pad cijena inostranih valuta, “kojih je u opticaju bilo po svoj prilici više nego turskih.” Konzul skreće pažnju na to da je ova mjera primijenjena i u drugim provincijama, ali ipak podvlači da je Bosna pogranična provincija i da se nalazi u stalnim poslovnim vezama sa susjednom Slavonijom, Hrvatskom i Dalmacijom, zbog čega ima “kapital koji se sastoji gotovo isključivo od austrijskih zlatnika (dukata-I.T.) i cvancika (novac od 20 krajcara – NK); zlatne i srebrene turske monete gotovo uopće nije bilo u opticaju, samo su se bešluci (bešluki – I.T.) u vrijeme pada kursa austrijskog zlatnika (dukata –I.T.) pojavljivali u ogromnim količinama služeći pohlepnim spekulantom za velike dobitke”. Konzul saopštava da je pad kursa austrijskog dukata sa 60 do 51 kuruša i 27 para izazvao pogoršanje životnog standarda “siromašne klase stanovništva i svih koji su bili izvan trgovine.” Novi valutni kurs izazvao je razne špekulacije mjenjača, koji su dukat mijenjali po cijeni od 53-55 kuruša, dok su ostajale pređašnje cijene. On je upozoravao da od takvog postupka ni vlada nema nikakve koristi, dok nezadovoljstvo i osiroma-

⁵¹ Там же, л. 10706.

šenje može doći do krajnjih granica jer cijena novca pada, a skupoća životnih potrepnosti umjesto da pada gotovo svakodnevno raste”.⁵²

Iako je Porta stekla negativno iskustvo sa smanjenjem vrijednosti zlatne i srebrene valute u zemlji, ona se odlučila na sličnu akciju u proljeće 1870. g. Konzul Kudrjavcev u izvještaju od 27. marta 1870. piše da je u skladu s naredbom iz Istanbula u Sarajevu objavljen novi valutni kurs.⁵³

	Raniji kurs	Novi kurs
turska lira	120 kuruša	100-106 kuruša
engleska lira	127 kuruša	115 kuruša
poluimperijal	105 kuruša	94 kuruša
napoleondor	104 kuruša	92 kuruša
australijski dukat	61 kuruša	54 kuruša
srebrna ruska rublja	20 kuruša	17 kuruša i 30 p.
srebrna medžidija	24 kuruša	21 kuruša
cvancik	4 kuruša i 10p.	3 kuruša i 30 p.

Ova mjera izazvala je paniku ne samo među trgovcima nego i među stanovništvom. Konzul nije umio objasniti motive za pad kursa tim prije što se svi porezi, namlozi, kontribucije i drugi nameti i dalje uplaćuju po stalnom kursu, koji se nije mijenjao u toku desetina godina i taj kurs ostaje i sada nepromjenljiv za državnu blagajnu. Kudrjavcev dalje napominje da je pad kursa nanio težak udarac “ekonomskom i trgovačkom životu u Bosni i Hercegovini.”⁵⁴

Ustanak u Hercegovini i Bosni, koji je za svoju posljedicu imao i izazvao niz kriza, a koji je na dnevni red još jednom postavio Istočno pitanje, samo je ubrzao finansijski krah Osmanske imperije. Tek kad je, nakon nekoliko mjeseci poslije početka ustanka 1875. g., Turska praktično bankrotirala, bilo je jasno da se u njenim fi-

⁵² АВПР, Ф. Посольство в Константинополе, д. 2326, л. 73-74. Е. Р. Шулеников – А. Б. Лобанову – Ростовскому, Сараево, 14 (26) ноября 1862. г. Опубл.: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия. 1850-1864. М., 1985, с. 415.

⁵³ АВПР, Ф. Посольство в Константинополе, д. 2332, л. 95. А. Н. Кудрявцев – Н. П. Игнатьеву, Сараево, 27 марта 1870 г.

⁵⁴ Там же.

nansijskim krugovima dešavaju stvari koje imaju odlučujući značaj. Više nije moglo biti govora o finansijskoj ravnoteži u Bosni i Hercegovini. Ustanak je zahvatio većinu poreskih obveznika tako da novčana sredstva nisu mogla dospjeti u blagajnu, tim više što je prethodne godine bio slab urod, pa je veliki dio zemljoradnika napustio zemlju i dao se u bjekstvo. Trgovina je bila blokirana, a svakodnevne akcije osmanske vojske samo ju jače povećavali dugove vojnim liferantima. Sve je to uticalo na smanjenje finansijske moći kako imperije u cjelini tako i Bosne i Hercegovine. Sve te promjene dovele su do toga da je, kako se izrazio jedan trgovac, “moneta postojana kao voda u rešetku”. Slijedeće, 1876. g. Porta se opet prihvatila starog načina rješavanja finansijskih problema: pustila je u opticaj papirni novac (kaimu). Od 300 mil. kuruša, puštenih u opticaj 1. avgusta 1876. g., u Bosnu je došlo 5 mil.⁵⁵ Ali narod, naročito trgovci nisu htjeli da ih primaju, pa su vilajetske vlasti morale poduzeti stroge mjere da bi u Sarajevu obezbijedile opticaj kaime. U tajnom izvještaju Kudrjavceva, datiranom 3. I 1877. g. kaže se da je kaima veoma nepodesna (tježelan-K) za trgovinu i da je po kursu jedna turska zlatna lira preračunata u kuruš dostigla cifru od 130. “Vlasti su – nastavlja ruski konzul – ovih dana zatvorili dvojicu trgovaca Jevreja zato što nisu primali papirni novac.” U tom istom izvještaju Kudrjavcev saopćava da je 30. decembra (vjerovatno po starom načinu računanja vremena – I.T.) u svom konaku valija sazvaio glavne negocijante (trgovci na veliko-NK) i rekao im da će onaj koji odbija kaimu, biti podvrgnut novčanoj kazni u razmjeri od 5 do 25 lira ili zatvoru u trajanju od jednog do tri mjeseca.⁵⁶ Tako je kaima postala sastavni dio trgovine, a zlatna i srebrna moneta – predmet bogaćenja. Kaima se brzo raširila po cijeloj Bosni i Hercegovini. Dopisnik “Manchester Guardian”, a njegovu informaciju su prenijele i “Moskovskie vedomosti”, izvještava da “muslimansko stanovništvo Hercegovine sve više otvoreno iskazuje svoje nezadovoljstvo turskom upravom, pored ostalog zbog toga što gradski trgovci propadaju od prave poplave papirnog novca. Samo u Trebinje je stiglo 100 000 pijastera u papiru.”⁵⁷

Kaime su se u Bosni stalno množile do same okupacije 1878. g. Prenoseći dopis iz novine “Wiener Tagblatt” o zauzeću Sarajeva od strane austro-ugarske vojske “Moskovskie vedomosti” navode izvještaj okupacione komande da je u konaku, u vezi s upadom vojske, konfiskovana državna blagajna, u kojoj je nađeno samo 180 000 kuruša u turskim asignacijama, koje pokriva Osmanska banka, ali je zato

⁵⁵ Чубриловић В. Босански устанак 1875-1878. Београд, 1930, с. 325

⁵⁶ АВПР, Ф. Посольство в Константинополе, д. 2339, л. 3 А. Н. Кудрявцев секретно Н. П. Игнатъеву, Брод, 3 января 1877. г.

⁵⁷ Московские ведомости, 9 марта 1877. г., с. 4, № 57.

nađena cijela gomila (oko 2,5 mil.) kaima, koje su puštene u opticaj po prinudnom kursu od strane Bosanske nacionalne vlade. U zlatu su nađene samo 3,5 lire.⁵⁸ Mi nismo mogli provjeriti tačnost podataka da je Privremeno narodno predstavništvo u Sarajevu pred okupaciju štampalo vlastiti novac, ali navedeni primjer jasno pokazuje u kakvoj se finansijskoj situaciji nalazila osmanska vlast posljednjih mjeseci svoga postojanja.

Iz svega što je rečeno proizlazi da su se predstavnici Rusije bavili problemom stanja finansija u Bosni i Hercegovini, pri tom u kontekstu analize finansijskih problema cijele Osmanske imperije. Podaci koje su ostavili iza sebe ruski konzuli, kao i drugi savremenici, znatno dopunjavaju istorijsku spoznaju o tom problemu. Iako njihovi podaci nisu uvijek rezultat vlastitih zapažanja i zaključivanja, oni u cjelini ulaze u rasvjetljavanje teškog finansijskog položaja u kome se, u posljednjoj deceniji osmanske vladavine, nalazila Bosna i Hercegovina. Posebnu vrijednost imaju podaci koji se tiču ubiranja poreza u cjelini, sastavljanja budžeta, prihoda i rashoda Bosanskog vilajeta, kao i nastojanja osmanske vlasti da raznim poduhvatima obezbijedi primjenu u provinciji finansijskih odluka Porte. ■

(Preveo: prof. dr. Nazif Kusturica)

Rezime

Ekonomska kriza koja je zahvatila Osmansko carstvo sredinom 19. stoljeća osjetila se i u finansijskom sistemu Bosne i Hercegovine. Analizom podataka ruskih konzula, kao i drugih savremenika u radu je rekonstruisan budžet Bosne i Hercegovine, koji je u najvećoj mjeri bio opterećen izdržavanjem regularne i neregularne vojske, kao i uvećanom administracijom nakon donošenja Vilajetskog ustava. Finansijsku krizu je dodatno produbilo i smanjenje vrijednosti domaće monete. Sve to je imalo za posljedicu pogoršanje životnog standarda i opće nepovjerenje prema osmanskome novcu. Svi pokušaji Porte da stabilizuje finansijski sistem, smanjivanjem plata vilajetskim činovnicima, povećanjem poreznih obaveza stanovništva, kao i prihodima od carina, ostali su bez značajnih rezultata. Ova ekonomska kriza je za posljedicu imala gubljenje finansijske samostalnosti i uspostavljanje neposredne finansijske kontrole inostranog kapitala nad Osmanskim carstvom, kao i zaoštavanje Istočnog pitanja. ■

⁵⁸ Подробности о штурме Сараева см.: Московские ведомости, 19 августа 1878. г., № 211.

FINANCIAL POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN OTTOMAN EMPIRE BETWEEN 1850^s AND 1870^s IN LIGHT OF RUSSIAN SOURCES

Ibrahim Tepić

Summary

Economic crisis that struck the Ottoman Empire by mid-19th century was reflected on the financial system of Bosnia and Herzegovina. The analysis of data provided by Russian consuls as well as other contemporaries, has served to reconstruct the budget of Bosnia and Herzegovina, which was to greatest extent burdened by the need to maintain regular and irregular armies, as well as cumbersome administration, once the Vilayet Constitution was adopted. The financial crisis was additionally deepened by devaluation of domestic currency. All these led to the deterioration of living standard and general lack of confidence in the Ottoman currency. All attempts made by the Ottoman Porta to stabilise its financial system by reducing salary of its bureaucracy, and increasing tax liabilities of the population and customs revenue, failed to bring about any significant results. The consequences of this economic crisis were: loss of financial autonomy and introduction of direct financial control of foreign capital over the Ottoman Empire, as well as heightening of tensions over the Eastern Question. ■

UDK 314.925.3(497.6=412)“15”

Izvorni znanstveni rad

INTEGRACIJA NEKIH EGIPĆANA (MISIRIJUN) U BOSANSKO DRUŠTVO

Hatidža Čar-Drnda
Orijentalni institut, Sarajevo

Abstrakt: Cilj ovog rada je da na bazi podataka, koje sadrže sarajevski i mostarski sidžili, zatim popis poreskih obveznika za Hercegovački sandžak iz prve polovine 16. stoljeća, kao i literature, prikaže integraciju nekih Egipćana u bosansko društvo u vrijeme osmanske vlasti, kao i njihovu afirmaciju u tom društvu.

Ključne riječi: sidžil, Bosna, društvo, integracija, Egipćani

Abstract: This papers aims to present the integration and affirmation of some Egyptians into Bosnian society in the Ottoman era using the data kept from the sijils of Sarajevo and Mostar, as well as the taxpayers' registers of the Sanjak of Herzegovina in the first half of the 16th century, and on the basis of literature.

Key words: sijil, Bosnia, society, integration, Egyptians

Izvori osmanske provenijencije u Orientalnom institutu u Sarajevu i Mostaru čuvaju brojne podatke o Misrijama (Egipćanima), koji su svoju drugu domovinu našli u Bosni. Mi ćemo se u ovom radu osvrnuti samo na neke, jer za opširniju studiju u vezi sa tim potrebno je poduzeti daleko ozbiljniji istraživački rad.

Kada je sultan Selim I 1517. godine osvojio Misir, uključio ga je u sastav Osmanske države, koja se prostirala na tri kontinenta. Osmanska država uspostavi-

la je na tom prostoru jedinstveno trgovačko područje i na taj način omogućila jedinstavniju prometnu i poslovnu komunikaciju. Zahvaljujući toj činjenici dolazi do veoma intenzivnog razvoja trgovačke djelatnosti, koja daje ton i dinamizam cijelom ovom razdoblju u svim njegovim aspektima. Njen dinamizam i šarolikost dovode u vezu sve narode, a time i puni dinamizam ljudi, robe, ideja i iskustava.

Egipatski poslovni ljudi počeli su da djeluju na širokom jedinstvenom trgovačkom prostoru. Sa svojim novčanim i trgovačkim kapitalom dolazili su u Bosnu, konkretno u Sarajevo i Mostar, a vjerovatno i u druge gradove Bosanskog ejaleta. Neki od njih su se trajno u njima nastanjivali, ženili se i raznim svojim aktivnostima djelovali na kulturni i duhovni razvoj sredine u kojoj su živjeli.

Već u trećoj deceniji 16. stoljeća na prostoru Hercegovačke Live boravi i djeluje jedan Egipćanin. On je bio član osmanske vojne formacije i za svoju službu uživao je timar u seoskim naseljima nahije Trebinje. Misri-beg je uživao timar u vrijednosti 1.817 akči.¹

Hadži Ismail-efendi, sin Husejnov Misri dao je sagraditi medresu u gradu Sarajevu na lokalitetu koji nosi naziv Atmejdani. Navodi se da je hadži Ismail-aga bio Bošnjak, što pristupačni izvori ne potvrđuju. U vrijeme kada se gradila njegova medresa u Sarajevu bio je nastanjen u Misiru.² Na osnovu vakufname hadžii Ismaila, koja je pisana u decembru 1715. godine (muharrem, 1128), Seid Traljić je zaključio da je medresa sagrađena i prije 1712. godine.³ Hajrudin Ćurić navodi iste podatke, dok Sejfudin Kemura navodi da je ova medresa sagrađena 1741. godine.⁴ Omer Nakičević, autor studije o obrazovnim institucijama u nekim naseljima Bosanskog ejaleta, navodi da je ova medresa sagrađena na ruševinama buq'e, koju su prilikom agresije na Sarajevo 1697. godine spalili austrijski vojnici.⁵ Vakufnama hadži Ismail-

¹ Istanbul Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, Tapu Defter No. 22997 - kopija u Orijentalnom institutu, isti broj, s. 430, 431.

² Seid M. Traljić, "Medresa haci Ismaila Misrije u Sarajevu", *El-Hidaje* br. 9, Sarajevo 1938, 136. (dalje: S. Traljić, Medresa).

³ Isto.

⁴ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1983, s. 90. (dalje: H. Ćurić, Muslimansko školstvo). Kemura navodi da je ovu medresu sagradio Ismail ef. Misri 1741. i da je imala deset prostorija, zatim da je za njenu egzistenciju uvakufio pored nekoliko hiljada akči i prihode od hana u Mačkovcu; Sejfudin Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Sarajevo, 1913, s. 173. (dalje: S. Kemura, Sarajevske džamije).

⁵ Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Starješinstvo islamske zajednice, Sarajevo 1999, s. 110. (dalje: O. Nakičević, Glavne škole).

la je legalizovana u sarajevskoj mahkemi krajem decembra 1715. godine (1. muharema 1128.), posredstvom sudskog zastupnika hadži Husejn-efendije Muzaferije. Hadži Ismail je za ovu medresu uvakufio hiljadu srebrnih groša, odnosno 24.000 ćuruk akči.⁶ Medresa je imala deset prostorija za učenike i dershanu.⁷ Bila je locirana u blizini džamije hadži Ali Bakr-babe na Atmejdanu. Ova medresa, koju Omer Nakičević naziva medresom Ibrahima Misrija⁸, činila je sa Bakr-babinom džamijom i bibliotekom Abdulaha Kantamirije važan prosvjetno-kulturni centar, koji je djelovao na duhovnu i kulturnu atmosferu Sarajeva.

Muderis je, prema odredbama vakufname, imao dnevnu platu 10 akči, a kasnije su ova sredstva dopunjavana vakufima drugih lica nastanjenih u ovom gradu.⁹ Često je muderis ove medrese obavljao i dužnost bibliotekara (hafiz-i kutub) navedene biblioteke, s tim, da je za dužnost bibliotekara dobijao posebnu platu. Kao i kod drugih službenika i njegovo je naimenovanje verifikovano sultanskim beratom.¹⁰ Studenti medrese imali su dnevno po pet akči.¹¹ U ovoj medresi se nisu obrazovali samo učenici iz Sarajeva, već i iz drugih dijelova Bosne.¹²

⁶ S. Traljić, "Medresa", 136.; Hazim Šabanović, *Književnost muslimana bih na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 432.

⁷ S. Traljić, "Medresa", 136.; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 90. Ismet Kasumović navodi da je medresa imala osam prostorija i dershanu, ne navodeći, pri tome, dokumenat koji mu je te podatke pružao. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999, s. 177. (dalje: I. Kasumović, *Školstvo*).

⁸ O. Nakičević, *Glavne škole*, s. 110.

⁹ S. Traljić, "Medresa", 136.; Abdulah Kantamirija, koji je pored ove medrese dao sagraditi biblioteku (kutub-hane) odredio je da se muderisu ove medrese iz njegovog vakufa daje po deset akči dnevno, zatim da se izdvaja dnevno po šest akči za popravak ove medrese. Hacı Mehmed Hilmi-efendija Goro 1844. godine je odredio da se se iz sredstava njegovog vakufa isplaćuje muderisu ove medrese mjesečno po petnaest groša, a studentima medrese koji su boravili u osam prostorija, po svakoj prostoriji po sedam i po groša S. Kemura, *Sarajevske džamije*, s. 177, 179, 181. Sudeći po navedenim podacima rad u ovoj medresi bio je ovisan o sredstvima drugih vakufa. Možda je vakuf, na bazi kojeg je počivao rad ove medrese i sama medresa, doživio neke nevolje, tako da se inicijalna sredstva nisu mogla u cijelosti ostvarivati.

¹⁰ Isti, s. 178, 179.

¹¹ S. Traljić, "Medresa", 136.

¹² Ismet Bušatlić, "Medresa hacı Ismaila Misrije na Atmejdanu u Sarajevu", *Sljedbenici knjige*, 242-244. (dalje: I. Bušatlić, *Medresa*).

Ovaj kulturno-obrazovni centar središnjeg dijela Sarajeva doživio je u drugoj polovini 19. stoljeća dekadenciju i osipanje. Džamija Bakr-babe porušena je 1895, a biblioteka 1897. godine. Ostala je medresa, čiji je vakuf bio na izdisaju. Medresa je, kao samostalna obrazovna institucija, egzistirala do 1937. godine, kada je pripojena Merhemića medresi. Zgrada medrese je porušena pred drugi svjetski rat.¹³

Misri hadži Hasan efendi sin Abdulahov bio je stanovnik grada Saraj Bosne (Sarajeva), nastanjen u Mahali Cami' 'Atik (Careva džamija).¹⁴ Ova historijska ličnost nije nepoznata bosanskoj historiografiji. O njemu je nekoliko zabilježski ostavio njegov savremenik, ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija.¹⁵ Šejh Sejfudin Kemura je u svojoj opširnoj studiji o islamskim objektima u Sarajevu pružio nekoliko značajnih podataka o ličnosti hadži Hasana efendije.¹⁶ Zanimljive historijske činjenice, koje govore o intelektualnoj i poslovnoj strani ove ličnosti, sadrži i ostavština Savfet bega Bašagića koja se nalazi u Univerzitetској biblioteci u Bratislavi.¹⁷ U novije vrijeme, koristeći podatke iz njegove ostavinske rasprave i testamenta, koji su zabilježeni u sarajevskim sidžilima, zanimljivu studiju su napisali Markos Koller i Arifa Ramović.¹⁸

Ne zna se kada je hadži Hasan prvi put došao u Sarajevo i kada je poželio da se tu nastani i zasnuje svoj dom. Znamo da je iz Misira u Sarajevo dolazio 1766. (1180.) godine, kada je sa sobom donio noja i još neke zanimljive stvari, koje se uveseljavale Sarajlije.¹⁹ Ovo svakako nije bio njegov prvi dolazak u ovaj grad. Prilikom ranijih boravaka upoznao je gradsku sarajevsku atmosferu i mentalitet ljudi, što ga je potaklo da sa sobom donese noja i zanimljive ovnovе, koji su bili izvor njegove dodat-

¹³ Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, "Sarajevo Publishing", Sarajevo 1997, Sa turskog preveo i komentar napisao M. Mujezinović, 71, bilj. 4. (dalje: Bašeskija, *Ljetopis*). Tu se navodi hadži Hasan kao Vefai hadži Hasan, što je pogrešno, jer riječ wafai čini prvi član genitivne veze sa riječju hatat (wafa-i hatat - koji se bavi kaligrafijom).

¹⁴ Sarajevo Gazi Husrev-begova biblioteka, (GHB), Sidžil br. 11, s.57.

¹⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 94.

¹⁶ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 41, 110, 184, 185.

¹⁷ Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Mostar, 1998, 83, (dalje: A. Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom.*). I ovdje se hadži Hasan pojavljuje kao Vefai hadži Hasan.

¹⁸ Markus Koller i Arifa Ramović, "Die Integration eines ägyptischen Händlers in Sarajevo in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts", *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 3 München, 2001, s. 149-157.

¹⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, 71.

ne zarade. Za ovu atrakciju Sarajlije su hadži Hasanu dale dosta novca.²⁰ I ova akcija govori da je Hasan-efendi bio veoma inteligentna i poduzetna ličnost, koja se lahko snalazila u novom geografskom i društvenom okruženju. Može se pretpostaviti da je prilikom prvog dolaska bio impresioniran i gradom i poslovnom atmosferom u njemu, tako da je poželio u njemu zasnovati novi život i poslovne aktivnosti. Iako je u Kairu imao svoj dom i suprugu, a svakako i poslovne objekte, odlučio je da se tu nastani. Pri tome je uspostavio bliske kontakte sa sebi poželjnim društvenim krugovima. Zasnovao svoj novi dom i uskoro se oženio s Fatimom.²¹ Prilikom sklapanja bračnog ugovora dao joj je mehr muedžel u iznosu 12.000 akči.²² I ovaj podatak govori o njegovom materijalom i socijalnom statusu.

Već ranije navedeni podatak iz Bašeskijine hronike govori da je on i dalje, vođen poslovnim, a možda i privatnim potrebama, odlazio u domovinu, gdje je imao suprugu i poslovne partnere. U Sarajevu je imao trgovačkog partnera po imenu Ibrahim-baša.²³ Zajednički kapital njihove trgovačke kuće iznosio je 888.000 akči.²⁴ Podaci iz njegove ostavinske rasprave daju nam mogućnost da naslutimo čime je sve hadži Hasan trgovao u Sarajevu i šta je sve u ovaj grad uvezio. Zabilježeni su sljedeći trgovački artikli: *bakar u vrijednosti 1.260 akči, 24 aršina beza sa svilenim obrubom u vrijednosti 1.344 akče, jedan top fine tanke vunene tkanine (šal) plave boje u vrijednosti 780 akči, gajtana u vrijednosti 542 akče, tanka narandžasta vunena tkanina u vrijednosti 11.130 akči, 31 aršin beza u vrijednosti 1.488 akči, bijeli masri čaršaf (čaršap) vrijednosti 288 akči, 10 komada čibuka u vrijednosti 120 akči, 47 aršina beza sa svilenim obrubom u vrijednosti 2.350 akči, bijeli ihram (odjeća za hadž), vrijednosti 240 akči, zatim ihram u vrijednosti 1.206 akči, što je značilo da su se ihrami pravili od tkanina različitog kvaliteta i izrade, u skladu sa ukusom različitih društvenih slojeva. Navedeno je još 30 ćilima, vrijednosti 2.880 akči, 20 olovaka (kalem), vrijednosti 240 akči, drugih šest kalema vrijednosti 90 akči, zatim 14 kalema, vrijednosti 210 akči, četiri kalema, vrijednosti 46 akči, razne vrste papira i različiti noževi za zarezivanje kalema (qalamtraš), jedan top žute i jedan top plave tanke vunene tkanine, vrijednosti 7.812 akči, kože obrađene, vrijednosti 860 akči, dva*

²⁰ Isto.

²¹ Isto. Bašeskija navodi da je ona bila kršćanka.

²² Sidžil br. 11, s. 26.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

sata, jedan vrijednosti 3.600, a drugi 2.400 akči, 500 tespiha po sto zrna, vrijednosti 1.152 akče.²⁵ Evidentiran je i jedan tespih posebno, vrijednosti 486 akči.²⁶

Njegov poslovni partner bio je i njegov rođak iz Kaira Muhamed Zekerija-čelebi. On je iz Misira za ovu trgovačku kuću (širket) dopremio iz Kaira u Sarajevo određene vrste oružja, sa namjerom da ih proda. Ukupna vrijednost oružja je iznosila 108.000 akči.²⁷ Među navedenim oružjem nalazilo se: 120 srebrenih sablji, vrijednosti 28.800 akči, 70 srebrenih pozlaćenih sablji u koricama, vrijednosti 16.800 akči, drugih 70 srebrenih sablji, zatim 50 srebrenih isfahanskih sablji, vrijednosti 12.000 akči, 30 srebrenih sablji iz Šama (Sirija), vrijednosti 7.200 akči, 20 handžara vrijednih 4.800 akči, dva pištolja vrijedna 7.200 akči, 10 puški karabinki, vrijednosti 2.400 akči, 20 fišeka za municiju, vrijednosti 4.800 akči, zatim još nekoliko različitih vrsta pušaka.

Ova vrsta oružja bila je predviđena za kupce visokog društvenog ranga. U to vrijeme oružje, konj i knjiga bili su simboli vrijednosti. Oružje je pravljeno ili ukrašavano plemenitim metalima i dragim i poludragim kamenjem, i kao što vidimo, imalo je i svoju specifičnu cijenu. Ukrašavanje oružja i konjske opreme bila je uobičajena pojava, a vrijednost ovih predmeta bila je ovisna o vrsti umjetničkog rada i upotrijebljenih metala.²⁸ Hadži Hasan, međutim, nije uspio rasprodati ovu robu, jer ga je u međuvremenu pretekla smrt.²⁹ Navedene vrste oružja predane su eminu mahale, uz znanje sarajevskog ajana Iplak-zade hadži Mehmeda i kadije sarajevske mahkeme.³⁰ Kasnije je to, najvjerojatnije posredstvom sudskih predstavnika, preuzeo Muhamed Zekerija-čelebi, koji je bio i jedan od nasljednika ostavštine hadži Hasana. Bašeskija navodi da je njegova imovina pripala državnom fiskusu.³¹

²⁵ Isto.

²⁶ Isto. Vrijednost tespiha kretala se u ovisnosti o materijalu od kojeg je napravljen. Tespih napravljen od ružinog ili šimširovog drveta imao je znatno manju novčanu vrijednost od tespiha napravljenog od merdana ili ćilibara.

²⁷ Isto.

²⁸ Više o tome vidjeti: Muhamed Karamehmedović, *Umjetnička obrada metala*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1980, 203-218.

²⁹ Bašeskija bilježi: "Opet je otišao u Misir, odakle se ponovo vratio u Sarajevo, razbolio i umro.", Bašeskija, *Ljetopis*, 94. Hadži Hasan se, najvjerojatnije, na putu razbolio od kuge ili neke druge zarazne bolesti. Kada se vratio bio je svjestan da će umrijeti, pa je u svjesnom trenutku dao da se napiše testament. Bilo je to četiri dana prije njegove smrti.

³⁰ Sidžil br. 11, 26.

³¹ Bašeskija, *Ljetopis*, 94.

Trgovačka djelatnost nije bila jedino zanimanje kojim se hadži Hasan bavio. Imao je i široke duhovne horizonte. Još u vrijeme boravka u Kairu završio je školu krasnopisa u školi Ahmeda Šukrija. Taj podatak nam otkriva njegova diploma, koja se čuva u Univerzitetnoj biblioteci u Bratislavi.³² Kada je hadži Hasan-efendi došao u Sarajevo uočio je da je to, ne samo politički i trgovački centar Bosanskog ejaleta, već da je to i kulturni i obrazovni centar šire oblasti. Tada je u Sarajevu djelovalo desetak medresa, viših i nižih obrazovnih institucija, koje su u svom sadržajnom kompleksu imale i posebne zgrade za biblioteke.³³ Potreba za knjigom je bila velika, jer su ove škole pohađali brojni učenici. A pored njih intelektualni sloj ovog grada nabavljao je knjige za svoje privatne biblioteke. O tome nam govore brojni podaci sadržani u sarajevskim sidžilima.³⁴ Različiti su bili načini nabavljanja knjiga: kupovinom, poklonom, a najčešće je nabavljana prepisivanjem. Taj posao je izvođen u krugu biblioteka ili u posebnim pisarnicama.³⁵ Zbog toga je hadži Hasan efendi, koji se, pored trgovine bavio i kaligrafijom (Haci Hasan wafai hatat), došao na ideju da i sam otvori jednu školu kaligrafije, u kojoj bi djeca i zainteresirani učili krasnopis. U ostavinskoj raspravi hadži Hasana-efendije nalazi se i udžbenik iz lijepog pisanja, čija je vrijednost procijenjena na 726 akči.³⁶ Tu su se nalazili razni uzorci iz kaligrafije, na osnovu kojih su učenici savladavali razne tehnike arapskog lijepog pisanja. U sidžilu su zabilježeni brojni predmeti koje je on koristio u izradi kaligrafije: razne vrste kalema, nožića specijalnog oblika za zarezivanje kalema od trstike (qalamtraš). Ovaj kalemtraš se nosio u pernici (diwit) sa drugim vrstama pera i olovaka.³⁷ U zbirci predmeta koji su iza njega ostali zabilježene su razne vrste papira za prepisivanje knjiga, zatim posebnih vrsta papira smještenih u sanduke, makaze, pernice sa mastilom i koža koja je služila za dekorativno uvezivanje knjiga. Ukupna vrijednost ovih predmeta iznosila je samo 0,9% ukupnog njegovog materijalnog posjeda, jer upotrebnici predmeti u ovoj djelatnosti nisu bili većih materijalnih vrijednosti. Kaligrafija, kao vrsta umjetničke i zanatske djelatnosti imala je veliki doprinos za razvoj inte-

³² A. Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, s. 83.

³³ I. Kasumović, *Školstvo*, 157.

³⁴ Hatidža Čar-Drnda, "Zbirka sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke (GHB)*, br. XII-XIV, Sarajevo, 1987, 189, 190.; Isti, "Neki legati Osman Šehdijine biblioteke", *Anali knj. XV-XVI*, 243-252.

³⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 114.; Objavljeni katalozi knjiga GHB; Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima I-II*, Sarajevo, 1988.

³⁶ Sidžil br. 11, s. 26.

³⁷ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, 387.

lektualnog života u gradu Sarajevu, ne samo u edukativnom, već i umjetničkom smislu. Škola kaligrafije, koju je ovaj široko obrazovani i poduzimljivi čovjek osnovao u gradu Sarajevu, služila je i kao rasadnik lijepe umjetnosti.

Hadži Hasan-efendi Misri bio je i pobožan čovjek. O tome, između ostalog, govori i nekoliko knjiga vjerskog sadržaja, koje su evidentirane u njegovoj ostavštini. Njihova ukupna vrijednost procijenjena je na 17.916 akči, od čega je samo Kur'an procijenjen na 14.400 akči.³⁸ Sastavni dio njegove biblioteke nisu bile samo knjige vjerskog sadržaja. U njoj su se nalazile i risala, koja je procijenjena na 360 akči, zatim Mecmua, procijenjena na 3.240. akči i qaside-i Burda, procijenjena na 86 akči.³⁹

Hadži Hasan je bio i veoma humana osoba. Trećinu svog imetka, koja je iznosila 408.750 akči, zavještao je za popravak utilitarnih objekata u gradu Sarajevu.⁴⁰ Poznato je da je austrijska vojska prilikom napada na Bosanski ejalet 1697. godine, predvođena Eugenom Savojskim, spržila Sarajevo.⁴¹ Tom prilikom su stradale gotovo sve džamije, mektebi, medrese i druge javne zgrade opšte društvenog značaja. Stradali su njihovi vakufi, materijalni izvori njihove egzistencije, zatim predavači i duhovni nosioci ovih institucija. Neke institucije, naročito obrazovne, nikada više nisu uspjele da se obnove, a mnoge da se vrte na prethodni materijalni i edukativni nivo. Zbog toga je ova humanitarna aktivnost hadži Hasana efendije imala neizmjerljivu vrijednost.

Za mekteb koji je dao sagraditi hadži Mehmed, hadži Hasan je poklonio Mushaf Šerif, vrijednosti 4.920 akči, zatim veliki čilim vrijednosti 3.120 akči i manji čilim vrijednosti 1.920 akči, kao i vuneni pokrivač vrijednosti 720 akči.⁴²

U skladu sa testamentom, izdvojeno je 120.000 akči, da se iznova sagradi münara hadži Ahmedove džamije u Duradžik mahali u Sarajevu, koja je, također, stradala u navedenom napadu⁴³, zatim 7.602 akče da se poprave zidovi harema navedene

³⁸ Sidžil br. 11, s. 26.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, s. 57.

⁴¹ U *Hronici* Muhameda Enveri Kadića nalazi se nekoliko dokumenata koji govore o stradanjima ovog grada u to vrijeme: Zejnil Fajić, "Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog", *Anali GHB*, knj.VII-VIII, Sarajevo, 1982, 809-108. (dalje: Z. Fajić, "Stanje sakralnih objekata")

⁴² Sidžil br. 11, s. 57.

⁴³ Hadži Ahmedova džamija je u toku austrijske agresije na Sarajevo 1697. godine spaljena. Ona je kasnije ponovo u cijelosti popravljena 1752. godine; Z. Fajić, "Stanje sakralnih obje-

džamije, željezni okviri za šest džamijskih prozora, i da se sagradi česma (musluk).⁴⁴ Ove radove je trebalo da izvode Ostoja sin Mihadov i Tomo sin Nikolin.⁴⁵

Iz navedenih sredstava njegove ostavštine izdvojeno je, u skladu sa testamentom, 48.000 akči da se iznova sagradi munara časne džamije koju je dao sagraditi hadži Ali Čokadži u Mahali hadži Isa.⁴⁶ Na osnovu procjene stručnog tima i sarajevskih arhitekata radove je trebalo da izvode Ismail-baša sin Ibrahimov i Jovan sin Petrov.⁴⁷

Za popravak džamije koju je podigao šejh Ahmed-efendi Bagdadi hadži Hasan-efendi je oporukom ostavio 20.540 akči, a za popravak medrese sejjida Abdulah-efendije⁴⁸ 7.200 akči.⁴⁹

U toku 1771. godine iz sredstava hadži Hasan-efendi Misrije sagrađena je munara Sagračijine džamije i za to je utrošeno 500 groša.⁵⁰

Hadži Hasan nije bio samo poduzetna, humana i obrazovana osoba, već je bio i esteta. Brojni odjevni upotrebnici predmeti, sadržani u ostavinskoj raspravi govore, da je volio da se otmjeno i lijepo oblači, naravno u skladu sa tadašnjim modnim trendom. U njegovoj ostavštini evidentirani su: *kaput od crvene čohe (čoqa), vrijednosti 6.000 akči, nekoliko ćurdija- kratkih i dugih odjevnih predmeta od čohe postavljenih krznom različite vrijednosti: jedna 21.420 akči, druga 3.480 akči, zatim ćurdija vrijednosti 7.200 akči., nekoliko čakšira, šalvara i jeleka od čohe, antarija od tankog vunenog materijala, dolama od čohe i drugi odjevni predmeti. Evidentirano je nekoliko saruka različite vrijednosti, od 942 do 3.606 akči, zatim kaftana različite boje, materijala i vrijednosti. Šal od fine narandžaste vunene tkanine, koji je on-*

kata”, 92, 100.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Ovo je medresa hadži Ismaila Misrije, u čijoj je neposrednoj blizini Abdulah ef. Kantamiri, sin Ahmed ef., 1774. godine dao sagraditi biblioteku, u koju je smjestio sve svoje knjižno blago. To je kasnije uvakufio u korist navedene medrese, kao i svoju kuću. Bio je i muderis u navedenoj medresi, pa se ona ponekad navodi i pod imenom Abdulahova medresa, kao u ovom slučaju; S. Kemura, *Sarajevske džamije*, s. 173, 178; Zejnil Fajić, “Biblioteka Abdulah-efendije Kantamirije”, *Anali GHB, XIII-XIV, Sarajevo 1987*, s. 15-36.

⁴⁹ Isto, 58.

⁵⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, 99; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, sa turskog preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak, Salih Trako, “El-Kalem”, Sarajevo 1999, knj. 1, s. 552.

*sio, imao je vrijednost 1.855. akči, dok je drugi šal imao vrijednost 300 akči.*⁵¹ *Ukupna vrijednost njegovih odjevnih predmeta iznosila je 80.984. akče.*⁵²

Boje njegovih odjevnih predmeta su: crvena, plava, narandžasta, šarena. Sve vedre i vesele, koje je on birao po vlastitom izboru. One su odražavale njegov temperament i sliku njegovog internog svijeta.

O mentalitetu hadži Hasana govore i neki drugi podaci sadržani u navedenim dokumentima. Imao je dvije supruge. Jednu u Kairu i jednu u Sarajevu, što mu je okvir islamskog pravnog sistema dopuštao. On je, dakle, volio komforan život. Kada su ga poslovi i emocije dovodili u Kairo, čekao ga je dom i supruga. U Sarajevu je imao svoj dom i drugu suprugu, koja se zvala Fatima i koja mu je obezbjeđivala komfor i atmosferu ugodnosti i opuštanja.

U prilog tome govori i činjenica da su u njegovoj službi bila dvojica poslužitelja (hizmetkar): Arap Hasan, kojem je testamentom ostavio sumu od 7.200 akči i Osman, kojem je oporukom ostavio sumu od 3.600 akči.⁵³

Prateći sadržaj navedenih dokumenata može se uočiti da je njegov socijalni milje, i u Kairu i u Sarajevu, bio popunjen poslovnim, obrazovanim i istaknutim ličnostima njegova vremena. Prilikom sudske registracije njegovog testameta, koja je izvršena u sarajevskoj mahkemi 7. novembra 1770. godine (18 recepa, 1184. po hicri), kao svjedoci čina na sudu se pojavljuju: Mula Omer sohta (student medrese) iz kadiluka Ljubinje, Mostarac mula Mustafa Pilav-zade, Mustafa sejjid hafiz, muderris Ahmed-efendi, muftija u gradu Saraj Bosna sejjid Mehmed-efendi, hadži Mustafa Serhadli, hadži Mustafa Bešli, hadži Mehmed Iplak-zade, Mostarac Mehmed-efendi, student u Gazi Husrev-begovoj medresi, Mostarac mula Ali Alajbeg-zade i drugi.⁵⁴

Povjerenik i izvršilac njegovog testameta bio Mostarac Ahmed efendi sin Omerov, a i među svjedocima prisutno je nekoliko Mostaraca.⁵⁵ Ta činjenica govori da je on imao bliske odnose sa Mostarcima, koje je upoznao preko prijateljskih veza sa svojim zemljacima u Mostaru, zatim posredstvom trgovačkih poslova i svakako posredstvom škole kaligrafije u Sarajevu.

Nakon povratka iz Misira, kaže Bašeskija, razbolio se i nakon nekoliko dana, u kojima je napisao svoj testament, umro. To je moglo biti prije 16. maja 1770. godine (20. muharema 1184. po hidžri), kada je izvršena u sarajevskoj mahkemi njego-

⁵¹ Sidžil 11, s. 24.

⁵² Isto, s. 26.

⁵³ Isto, s. 57.

⁵⁴ Isto, s. 58.

⁵⁵ Isto.

va ostavinska rasprava.⁵⁶ Sahranjen je u dvorištu džamije Bakr-babe hadži Alije na Atmejdanu. Natpis sa njegovog nišana, zajedno sa slikom objavio je Sejfudin Kemura.⁵⁷ I u navedenom tarihu je napisano da je umro 1770. godine (1184. po hidžri).

Kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu i zavela svoj upravni sistem, njeni su upravni službenici pretvorili ovu džamiju u vojno skladište. Zbog nemara je dobro ruinirana, a 1895. godine porušena je zajedno sa munarom.⁵⁸ Čitav ovaj historijski kompleks koji se sastojao od džamije, mekteba, medrese i biblioteke je nestao. Početak iskopavanja, koji su donedavno vršeni, pokazuju da su njihovi temelji, zajedno sa mezarjem zatrpani. Možda se u dogledno vrijeme, ukoliko se nastave iskopavanja, sa kojima se iz nepoznatih razloga odmah i prestalo, može desiti da se pronađe i nišan hadži Hasana Misrije.⁵⁹

Bašeskija je zabilježio u svom nekrologiju niz drugih ličnosti koje su bile porijeklom iz Egipta (Misir), a svoju drugu domovinu su našli u Bosni. U novoj sredini su bili veoma aktivni. Neki su bili trgovci, drugi su se bavili zanatskom djelatnošću, dok su drugi bili aktivni borci u bosanskim odredima osmanske vojske. Bašeskija je zabilježio da je 1761. godine u Sarajevu umro hadži Ibrahim tabak, egipatski trgovac, zatim Bjelobradi hadži Misrija iz 97. džemata.⁶⁰ Godine 1762/3. godine umro je u Sarajevu hadži Osman Misri, silajdži, dok je hadži Ahmed Misri bajraktar umro u Sarajevu 1768/9. godine.⁶¹

Hadži Ibrahim Misri obnovio je porušenu česmu i vodovod kod džamije hadži Hasana Buzadžije u Sarajevu, a za sejjida Hasana Misriju kaže da je u avliji imao više česama i šadrvana, zatim kaldrmu, što je bila rijetkost.⁶² Bašeskija, dalje, navodi: "Visoki Karić, lijepo odjeven, volio je da nosi turban na misirski način, a tako i da se oblači; veoma star i poznati misirski trgovac, velike brade. Zbog male neprijatnosti bi plakao."⁶³

⁵⁶ Isto, s. 26.

⁵⁷ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, s. 184, 185. I Mujezinović je u svojoj *Epigrafici* objavio ovaj tarih, knj. I, 355.

⁵⁸ Isto, 172, 173; 354.

⁵⁹ Mada Mujezinović navodi u istoj knjizi i na istoj strani da je mezarje ekshumirano, činjenično stanje na terenu pokazuje da je ono samo zemljom zatrpano, a svakako i temelji svih vrijednih objekata, koji su činili jedno kulturno historijsko jezgro.

⁶⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, s. 50, 51

⁶¹ Isti, s.81.

⁶² Isti, 123, 162.

⁶³ Isti, 308.

Egipćani su često odlazili i u Mostar, važno trgovačko i kulturno središte Hercegovačkog sandžaka. Neki su u njemu ostajali i potpuno se integrisali u mostarsko društvo. Ovom prilikom navest ćemo samo neke ličnosti čija su imena i aktivnosti zabilježeni u historijskim izvorima.

Već u drugoj polovini 16. stoljeća Mostar je zbog svog povoljnog geografskog položaja u sredozemnoj oblasti izrastao u atraktivan trgovački grad u koji su dolazili trgovci iz dalekih zemalja. U mostarskom sidžilu iz 1622/3. godine evidentiran je hadži Džafer Misri. Kao već stalni stanovnik Mostara, osnovao je svoj novčani vakuf koji je raspolagao glavnicom od 11.000 akči.⁶⁴ Vakufnama se nije sačuvala, tako da ne znamo ni svrhu postojanja vakufa, ali prateći sidžilske dokumente vidimo da je ovaj vakuf imao funkciju bankovne institucije.⁶⁵ Mutevelija vakufa bio je u navedeno vrijeme Osman-efendi. Stanovnici Mostara i njegove okoline posuđivali su od mutevelije vakufa novac za svoje potrebe, a to su činili uz jak zalog i sigurne jemce. Postojanje ovakve institucije imalo je svoju svrhu, jer je pozitivno djelovala na privredni i društveni razvoj grada Mostara.

U sastavu porote na sudu se među uglednim članovima mostarskog društva nalazio Muhamed-efendija Misri, zatim hadži Ismail Misri.⁶⁶ Muhamed efendi Misri pojavljuje se na jednoj sudskoj raspravi kao mutevelija Sinan-pašina vakufa u Mostaru.⁶⁷ To je bilo 1670/71. godine (po hidžri 1081.).

Mostarski sidžil je , kao stanovnika Mostara, zabilježio hadži Ismail-agu Misriju. Sudeći prema tituli koju je nosio, obavljao je neku vojnu službu u Mostaru, najvjerovatnije u mostarskoj tvrđavskoj posadi. On je bio udomaćen među mještanima, pa se pojavljuje kao šahid Mostarcu Mustafi sinu Mehmedovom prilikom vjenčanja.⁶⁸ Bilo je to 1861 (1277 po hidžri). Godine 1851. u mostarskoj sudnici se vjenčao hadži Mustafa sin Ibrahima Misrije. On se oženio Mostarkom Fatimm kćerkom Zukinom. Na ime mehra dao joj je sumu od 31.000 akči.⁶⁹ Taj iznos govori da je on imao povoljan materijalni i socijalni status u mostarskoj društvenoj zajednici.

⁶⁴ Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, "Prva književna komuna", Mostar, 1987, s. 259.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Orijentalni institut u Sarajevu (OIS) Sicil Mostarskog kadiluka br. 3 iz 1683-1685. god. (po hicri 1092-1096) s. 20, dokument 1, 28b.

⁶⁷ OIS, Sicil mostarskog kadiluka br. 2, s. 11, dokument 3.

⁶⁸ Sicil br. 3, s. 30

⁶⁹ OIS, Sicil br. 7, s. 111 b, d. 10

Na osnovu izloženog može se zaključiti da su stanovnici Misira tokom osman-skog perioda rado dolazili u Bosnu. Tu su nalazili svoj novi dom, već započetu profesiju u novoj sredini nastavljali i sticali društveni i profesionalni ugled. U Sarajevu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine i danas postoje prezimena Misirlić i Misira, koji su živi spomenici svjedočanstva integracije nekadašnjih Misrijuna u bosansko društvo.■

INTEGRATION OF SOME EGYPTIANS (i.e., *THE MISRIJUN*) IN THE BOSNIAN SOCIETY

Hatidža Čar-Drnda

Summary

The paper that, based on the original documents of Ottoman origin, speaks about the Egyptians who, led by their commercial entrepreneurship, arrived to Mostar and Sarajevo in different periods of the Ottoman rules. Some of them had settled permanently in these new areas and, performing various urban economic activities, influenced positively the economic, cultural and spiritual development of their new places of residence. Thus, the historical documents have recorded the arrival of a certain hajji effendi Hassan Misri, who had settled permanently in Sarajevo and had established there his trading firm and school of calligraphy, and who, eventually, died in Sarajevo. Hajji Ismail Misri was the founder of a madrasah in Sarajevo that, together with the Baqr-Baba's Mosque and Abdullah Kantamiriya's Library belonged to the very centre of spiritual and educational life of Sarajevo.

Hajji Jaffar Misri resided in Mostar. In this town, he had established his *vakuf* that would serve as a banking institution to the citizens of Mostar. History has also recorded a number of affirmed figures who were active either in commercial, military or in cultural paths of life.■

UDK 355.4(=18):(=163.41)“1882/1912”

Izvorni znanstveni rad

LOKALNI ALBANSKO-SRPSKI SUKOB U RAZDOBLJU 1881-1912: POKUŠAJ NOVE, TIPOLOŠKE KARAKTERISTIKE

Vojćeh Šćepanjski
Poznanj – Torunj, Poljska

Abstrakt: U radu se govori o lokalnim albansko-srpskim sukobima u razdoblju od 1881. do 1912. godine u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Posebna je pažnja posvećena tenzijama u Kosovskom vilajetu. Autor te konflikte sagledava na tri razine: sukobi na ekonomskoj osnovi, sukobi na religioznoj osnovi i sukobi na političkoj osnovi.

Ključne riječi: Albanci, Srbi, konflikti, Kosovo

Abstract: The subject of this article are Albanian-Serbian local conflicts from 1881 to 1912, which took place in European provinces of Ottoman Empire.

The particular attention was paid for contemporary tensions in Vilayet of Kosova. There are separated three fundamental backgrounds of this conflicts: economical (in a wide meaning), religious and the background of political aspirations.

Key word: Albanians, Serbs, conflicts, Kosovo

Druga polovina sedamdesetih godina XIX. stoljeća i početak sljedeće decenije je period kada je formirano novo obličje Jugoistočne Evrope. Za historiju Albanaca i Srba, kao i njihovih međusobnih odnosa, prijelomni značaj takvih događaja kao što su: velika istočna kriza, sporazum u San Stefanu, Berlinski kongres i djelatnost Prizrenske lige u historiografiji se ne dovodi u pitanje. U mnogim historijskim radovima ističe se da su događaji i iskustva iz perioda od 1875. do 1881. imali neobično velike posljedice, da su u njihovom znaku protekle čitave kasnije decenije u tom dijelu Evrope. Što se tiče historije srpsko-albanskih odnosa, sasvim sigurno se može reći da se to odnosi na trideset, a tačnije – trideset jednu godinu neposredno posle 1881. g., dakle između ukidanja Prizrenske lige od strane Turaka i I balkanskog rata i proglašavanja nezavisnosti Albanije u Flori (alb. Vlora) 1912. g. U odnosima između Albanaca i Srba u to vrijeme je češće nego ikada ranije dolazilo do napetosti i otvorenih, obostranih sukoba.

Predmet razmatranja u ovom članku je pitanje lokalnih albansko-srpskih sukoba od 1881-1912, koji su se odvijali u evropskim provincijama Osmanskog carstva (posebno u Kosovskom vilajetu). Pojedini konflikti Albanaca i Srba, do kojih je tada dolazilo na tom terenu (kao i na teritoriji južnosrpskog vranjanskog i topličkog okruga), bili su – i pored izvjesnih zajedničkih imenitelja – različitog karaktera, razmjera i dinamike. Pomenuti sukobi dokumentirani su u opširnim izvorima, mnogi od njih opisani su u stručnoj literaturi (naročito u srpskoj historiografiji). Oslanjajući se na rukopisne i štampane izvore lako se može obraditi katalog, kao i kalendar srpsko-albanskih sukoba do kojih je dolazilo krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Međutim, takav pristup problemu ne omogućava da se odgovori na pitanja o:

- široko shvaćenim uslovima pogoršavanja srpsko-albanskih odnosa,
- dinamici sukoba između Albanaca i Srba,
- stvarnom karakteru pojedinih sukoba,
- pravilima koja su upravljala tokom tih sukoba,
- značaju iskustava poslije albansko-srpskih sukoba za srpski odnos prema Albancima i albanski odnos prema Srbima.

Da bi se dublje dotakla navedena pitanja, treba pokušati razmotriti albansko-srpske konflikte koji su se odvijali u periodu od gašenja Prizrenske lige do izbijanja I balkanskog rata uz pomoć nekakvog ključa. Na primjer, može se to uraditi stvarajući tipologiju razmatranih događaja i sukoba, kao i predlažući korišćenje u njihovoj analizi određenih teorijsko-modelskih rješenja. Ovo izlaganje je upravo takav pokušaj, baziran prije svega na prilično selekcioniranim srpskim izvorima.

Pitanju lokalnih konflikata između srpskog i albanskog stanovništva evropskih provincija Osmanskog carstva prilazi se ovdje u problemskoj konvenciji. Razlikuju

se tri glavne osnove razmatranih sukoba: 1. ekonomska (široko shvaćena), 2. vjerska, 3. osnova političkih aspiracija.¹

U okviru svake grupe problema u nastavku su predstavljeni isključivo odabrani sukobi, klasificirani kao karakteristični za navedene tipove. Više pažnje posvećeno je u tekstu sukobima Albanaca i Srba koji su izbijali na ekonomskoj i vjerskoj osnovi, nego konfliktima koji su imali osnovu u političkim ambicijama. Egzemplifikacija je povezana sa razmatranjima čiji je cilj dvojakog karaktera: ukazivanje na faktore presudne za razvoj albansko-srpskih konflikata, podređenih pojedinim tipovima (uslovi) i signaliziranje na to u kojem su se periodu sukobi određene vrste pojačavali, a u kojim su gubili na snazi i značaju (dinamika).

Prije nego što pređem na dalje izlaganje, neophodna je još jedna napomena: postoji velika teškoća da se neki albansko-srpski sukobi od 1881-1912 klasificiraju u određeni tip zbog toga što su pojedini sukobi bili na ekonomskoj i vjersko-društvenoj osnovi, kao i na osnovi političkih težnji. Međutim, problemi te vrste ne mogu nikad, kako je to konstatirao između ostalih Ježi Topolski, onemogućiti napore da se prošlost objasni pomoću stvaranja modela, izvedenih iz promišljenih teorijskih uopštenja.²

Sukobi na ekonomskoj osnovi

Sukobi čija je glavna osnova bila ekonomska činili su većinu konflikata do kojih je u periodu od 1881-1912 dolazilo između Albanaca i Srba, koji su zajedno nastanjivali evropski dio Osmanskog carstva. Najveći dio sukoba tog tipa bili su incidenti povezani sa pljačkama, izazvani težnjom jedne od strana da na račun druge postigne lak materijalni dobitak.

Osnovni faktor koji je uticao na pojavu sukoba na ekonomskoj osnovi u albansko-srpskim odnosima u posljednje dvije decenije XIX. i prvoj deceniji XX. stoljeća bio je tadašnja loša privredna situacija u Osmanskom carstvu. U velikoj mjeri upravo je njena rezultanta bila ekonomska situacija većine albanskih i srpskih podanika sultana, koja se može odrediti kao izuzetno loša (izuzimajući položaj društvenog sloja koji su činili imućni albanski begovi i age). Stanje permanentne privredne kri-

¹ Tipologizacija predstavljena u ovom izlaganju inspirisana je teorijskim koncepcijama koje je obradio Tadeuš Lepkovski, s ciljem da objasni historijski proces u poljskim zemljama: T. Ł e p k o w s k i, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764-1870*, Poznań, 2003, s. 109.

² J. T o p o l s k i, *Istorijsko objašnjenje kao teorijski i metodološki problem*, *Istorijski časopis*, XXXVII, 1990, s. 229-239; i s t i, *Historycy i wyjaśnienie*, *Historyka*, XXI, 1991, s. 33-43; i s t i, *Wyjaśnienie historyczne w świetle dyskusji filozoficznych i praktyki historyków*, *Poznańskie Studia z Filozofii Nauki*, 12/1992, s. 191-216.

ze Osmanskog carstva uzrokovalo je povećanje poreskih obaveza, kojima je na Balkanu bilo opterećeno naročito nealbansko hrišćansko stanovništvo³. Pokušaji primoravanja Albanaca da regularnije plaćaju poreze uglavnom su izazivali pobune širih razmjera i društvene nemire.

Normalnu egzistenciju sultanovih podanika krajem XIX. i početkom XX. stoljeća onemogućavali su ratovi koje je Osmansko carstvo vodilo na Balkanskom poluostrvu i van njega. Rezultat sukoba između 1875-1878. bila je pauperizacija stanovništva čitavog evropskog dijela Osmanskog carstva, posebno Kosova i vardarskog dijela Makedonije. Osmansko-grčki (IV-V 1897) i osmansko-italijanski rat (1911-1912) bili su za Srbe i Albance od ekonomskog značaja. Kao dobrovoljci, porijeklom uglavnom iz albanskog muslimanskog društva koje je pomagalo Osmanlijama (posebno u sukobu s Grčkom) ili nasilno mobiliziranih regruta (kako Albanaca, tako i Srba) u pomenutim ratovima učestvovali su mnogi srpski i albanski stanovnici evropskog dijela Osmanskog carstva. Već samo njihovo prisustvo na frontu u vrijeme koje bi u normalnim okolnostima bilo iskorišćeno za obične radove, dovodilo je do pogoršanja materijalnog statusa obje zajednice. Eskalacija srpsko-albanskih sukoba na ekonomskoj osnovi, kao i privredna rivalizacija Srba i Albanaca u godinama neposredno poslije gore navedenih vojnih sukoba 1875-1878. i 1897. godine bilo je regularna pojava koja zaslućuje da bude primijećena.⁴

³ Opširnije o tim obavezama, vidi: M. F. P e t r o v i ć, *Dokumenti o raškoj oblasti 1900-1912*, Beograd 1995, s. 14-15; Đ. M i k i ć, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih Srba u XIX i početkom XX veka. Od čifćijstva do bankarstva*, Beograd, 1988, s. 37; B. H r a b a k, *Poljoprivreda oblasti SAP Kosova u posljednjem periodu osmanlijske vlasti (1880-1912)*, Vranjski glasnik, XIX/1986, s. 12; E. B o j a d Ź i e v s k i, *Prilog kon izučuvanjeto na danocite vo Makedonija za vreme na turskoto vladeenje*, Pregled, VII/3, 1957, s. 43-54. Pažnja: u cijelom članku svi srpski citati i srpski, makedonski i ruski naslovi zapisani su latinicom.

⁴ Upravo je poslije osmansko-grćkog rata, u periodu od 1897-1903. i dijelom 1904. g. u Metohiji i dijelu Kosova došlo je do zaoštavanja privredne rivalizacije Srba i Albanaca u dotad neviđenim razmjerama. Albanci (solidarno muslimani i katolici) iz pojedinih gradova (posebno Prizrena) bojkotovali su tada srpske trgovce, srpske prodavnice i uslućne punktove, kao i gotovo svu robu koja se vezuje za Srbe. Na početku tog "rata" vodili su Albanci. U Srbiji su svi bili svjesni da su trgovci i zanatlije oslonac srpstva u evropskom dijelu Osmanskog carstva. U vezi s tim problemima srpske vlasti su počele posebnu pažnju poklanjati stvaranju dobrotvornih fondova i kreditnih društava esnafskog, crkvenog, esnafsko-crkvenog i školskog karaktera. Proces njihovog nastajanja u evropskom dijelu Osmanskog carstva bio je složen i nerijetko je izgledalo da ide odozdo, dok su se važne inspiracije za tu vrstu djelatnosti i finansijske veze mogle više puta primijetiti u Kraljevini Srbiji. Vidi: Đ. M i k i ć, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih*, s. 297, 304, 314-327, 330.

Prirodnim uzrokom brojnih lokalnih albansko-srpskih sukoba smatra se u historiografiji (posebno albanskoj) siromaštvo koje je doticalo veliki procenat albanskog i srpskog stanovništva evropskog dijela Osmanskog carstva. Većina pridošlica izvan Balkana, koji su bili u prilici da posmatraju društveno-ekonomsku stvarnost evropskog dijela Osmanskog carstva, skretala je pažnju na siromaštvo koje u njoj vlada, koncentrirajući se prije svega na situaciju u Kosovskom vilajetu. Jedan od opservatora stvarnosti te provincije bio je engleski novinar (dopisnik *Manchester Guardian*) H. N. Breilsford. Prvih godina XX. stoljeća H. N. Breilsford je putovao po Kosovu i Makedoniji. Iz njegovih izvještaja, objavljenih 1906. godine, poznato je da je Britanac smatrao Kosovo “najsiriromašnijim kutkom Evrope”, krajem koji nije doživio svoje “zlatno doba” i nije imao atmosferu međuetničke i međuvjerske tolerancije i obične sreće, ostajući jedino tajanstveno mjesto, tako egzotično za većinu Evropljana kao Arabija ili Sudan.⁵

Na takozvanom “siromašnom Kosovu”, gdje su osim osiromašenih masa aktivno funkcionirale i imućne velmože (nerijetko Albanci, na čijim su dobrima, u ulozu takozvanih *ćifćija*, radili uglavnom Srbi),⁶ povremeno su se dešavali međuetnički obračuni na ekonomskoj osnovi. Njihovi počinioci su uglavnom bili Albanci, koji su, navodno, prije svega željeli poboljšati svoj materijalni status. Do većih eskalaci-

⁵ Mišljenje H. N. Breilsforda navodim prema: T. D ž u d a, *Kosovo. Rat i osveta*, Beograd, 2002, s. 36-37.

⁶ U evropskom dijelu Osmanskog carstva funkcionirao je sistem *ćifluka*, u kojem su seljaci zakupljivali zemlju, plaćajući rentu spahiji - vlasniku zemljišta (*ćifluk sahibiji*). Renta je iznosila po pravilu od 25% do 50% prihoda. Poslije rente i plaćanja svih poreskih obaveza prosečni *ćifćija* nije mnogo mogao sebi da priušti. Kupovna moć srpskog *ćifćije*, koji je privređivao u uslovima potčinjenosti osmanskom sistemu, bila je oko sedam puta manja od one koju su imali seljaci u slobodnim balkanskim državama. Početkom XX. stoljeća 2-4% Albanaca kontrolirala je preko 50% obradivog zemljišta na teritorijama koje su vremenom ušle u sastav albanske države. Na teritoriji Stare Srbije i makedonskim zemljama ogromno učešće u vlasničkoj strukturi (93% 1903. g.) imali su Turci. Međutim, ne može se utvrditi koliko je među vlasnicima bilo Turaka, a koliko Albanaca-muslimana koji su se smatrali Turcima. Relativno važnu vlasničku poziciju zauzimale su (u okviru preostalih 7%) pojedine vjerske zajednice. Ekonomski položaj malobrojnih individualnih srpskih domaćina sa terena na kojem su privilegirani bili njihovi turski i albanski konkurenti, bio je vrlo loš. Izveštaji o sukobima koji su u Kosovskom vilajetu izbijali na društveno-ekonomskoj osnovi između Srba koji su radili na *ćiflucima* i turskih i albanskih vlasnika posljednjih decenija XIX i u prvim godinama XX. stoljeća, zabilježili su mnogo slučajeva zarobljavanja *ćifćija*, koji su često bili primoravani na nekoliko godina rada na imanju spahije, bez ikakve novčane nadoknade (*kulućenje, parastur*), vidi: Đ. M i k i ć, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih*. Vidi i: W. S z u l c, *Przemiany gospodarce i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918-1941*, Poznań, 1980, s. 73, 76-77.

ja albansko-srpskih incidenata na ekonomskoj osnovi dolazilo je 1881-1884, 1890, 1898-1899 i 1904-1905. godine.

U prvom navedenom periodu u evropskom dijelu Osmanskog carstva dolazilo je do čestih napada Albanaca na Srbe, u kojima je bilo narušavano srpsko vlasništvo od strane albanskih muhadžira. U izazivanju antisrpskih incidenata najaktivniji su bili oni muhadžiri koji su u Osmansko carstvo pristizali sa teritorija koje su poslije velike istočne krize bile oduzete Osmanskom carstvu i pripojene Srbiji. Izgubivši tamo dobra u korist Srba, ti muhadžiri su se našli u teškom položaju u zemlji u koju su došli. To nije bitno mijenjalo ni pomoć koju im je pružala lokalna osmanska administracija, uslijed realizacije propisa iz 1857. godine, u kojima je predviđeno davanje obradivog zemljišta muhadžirima, oslobođanje od poreza i neuključivanje u osmansku vojsku od šest do dvanaest godina (u zavisnosti od regije).⁷ Zna se da je mnogo muhadžira željelo da se osveti Srbima i da nadoknadi imovinske gubitke u Srbiji na račun srpskog stanovništva u Osmanskom carstvu. Radi objektivacije te slike treba ipak pomenuti da su sačuvani izvori u kojima su potvrđeni dobri odnosi nekih grupa muhadžira i Srba.⁸

Godine 1890. došlo je do nekoliko ozbiljnih sukoba Srba i Albanaca u Kosovskom vilajetu. Žarišta su bile regije pri osmansko-srpskoj granici i u okolini Peći. Sukobi o kojima je riječ bili su izrazito ekonomskog karaktera. Albanci su pljačkali Srbima njihova dobra i vršili na njih pritiske ne bi li ih natjerali da napuste nekretnine i odu iz Osmanskog carstva. Usljed djelovanja Albanaca u Srbiju su bježale čitave grupe opljačkanih i zastrašivanih Srba.⁹

⁷ S. B a n d ž o v i ć, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912.-1941.*, Prilozi – Contributions, 32, 2003, s. 180. Izgleda malo vjerovatno da su u situaciji državne krize koja je potresala Osmansko carstvo krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina XIX. stoljeća propisi o pomoći muhadžirima mogli biti realizirani u potpunosti, vidi: *Žalbe kosovskih muhadžira sultanu* [vicekonzul Srbije u Prištini Nastas Nastasijević premijeru i šefu MID Srbije N. Pašiću, Priština 2 V 1906], [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Zulumi aga i begova nad srpskim narodom u kosovskom vilajetu*, Beograd, 1989. s. 363-364.

⁸ Bliže o tome u: Đ. M i k i ć, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih*, s. 27-28.

⁹ Nemoguće je utvrditi koje su bile razmjere srpskih migracija sa Kosova u Srbiju same 1890. godine, navedene ovdje u cilju opisivanje jednog događaja, a ne zbog vršenja broјčane procjene i detaljnih analiza. Srpski novinari časopisa *Srpski glas* koji je izlazio u Dalmaciji procijenili su da se u periodu od 1878. do 1902. u Srbiju preselilo s Kosova (u tom izvoru vjerovatno shvaćenog kao kosovski vilajet) oko sedamdeset hiljada Srba, vidi: S. B o ž i ć, *Politička misao Srba u Dalmaciji: Srpski list/glas 1880-1904*, Beograd, 2001, s. 140. A. J. Timofejev /Timofejev/, koristeći i srpske i ruske novinske izvore od 1878-1902. navodi broj 60 hiljada izbeglica (A. J. T i m o f i e j e v, *Istoki kosovskoj dramii*, Moskva 1999, s. 89-90). U podacima

Predstavnici tadašnjih srpskih centralnih vlasti (npr. ministar unutrašnjih poslova Jovan Đaja) čitavu krivicu za pogoršanje lokalnih odnosa Srba i Albanaca, čiji je rezultat bila patnja tih prvih, pripisali su Albancima. Dana 17. V. 1890. godine J. Đaja je zabilježio svoje opservacije u vezi sa povećanim egzilom Srba iz Osmanskog carstva. Srpski ministar ih je bazirao uglavnom na izvještajima izbjeglica i na informacijama koje su mu prenijele lokalne jedinice njemu podložnog resora¹⁰. Svaki Srbin koji je napuštao rodno mjesto u Kosovskom vilajetu, koji je nastanjivao zajedno s Albancima, tvrdio je da se tražeći utočište u Srbiji spašava od zločinaca koji ubijaju i pljačkaju njegove zemljake¹¹. Ti izvještaji su za srpskog ministra dobro oslikavali stanje stvari. Po njegovom mišljenju Albanci koji su napadali Srbe imali su, bar ponegdje, aktivnu podršku osmanskih vojnih jedinica koje su imale zadatak čuvanje granice. J. Đaja je osmanske vojnike tih jedinica nazvao korealizatorima protjerivanja Srba sa terena na kojima su dominirali Albanci¹². Stavovi koje je izrazio srp-

skupljenim u službenim srpskim popisima stanovništva od 1890-1905., koji su objavljivani u Beogradu 1896. i 1897., 1901. i 1906. bilježen je stalni porast stanovništva u cijeloj zemlji. Tome su, između ostalog, doprinijeli imponantni pokazatelji porasta u južnosrpskom vranjanskom okrugu zahvaljujući prijemu velikog procenta izbjeglica iz kosovskog vilajeta. U periodu od 31. XII 1890. do 31. XII 1895. g. broj stanovništva tog okruga porastao je prema službenim podacima za 13 614 osoba, a između 31. XII 1895. i 31. XII 1900. g. za 14 608 osoba, vidi: *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1895. godine iz statističnog odeljenja Ministarstva narodne privrede*, Beograd, 1896, s. 14; *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1900. godine iz statističnog odeljenja Ministarstva narodne privrede*, Beograd, 1901, s. 13. U službenim srpskim podacima iz 1890, 1895. i 1900, sakupljenih u *Sastav stanovništva Kraljevine Srbije po mjestu rođenja* ukazivano je da je u Srbiji u tom periodu živjelo oko 40 hiljada osoba koje su se rodile u Osmanskom carstvu: 38730 - 1890. g, 41086 - 1895. g. i 39367 - 1900. godine. Od 39367 Srba rođenih u Osmanskom carstvu, koji su stanovali u Srbiji 1900. godine, 87,68% bilo je porijeklom iz Kosovskog vilajeta, 8,90% iz Makedonije i samo 3,42% iz drugih evropskih dijelova Osmanskog carstva (podaci citirani prema: S. Ž i I j i ć, *Srpski etnos i velikosrpstvo*, Zagreb, 1997, s. 77). Razmjere srpskog egzodusa sa Kosova krajem XIX i početkom XX stoljeća lakše se mogu razumjeti kada se ima u vidu da je ostanak Srba u zavičaju koji je pod jurisdikcijom Osmanskog carstva bio povezan sa ozbiljnom opasnošću po život. Srpski časopis iz Hrvatske prenosi informaciju o ubijanju na Kosovu (shvaćenom vjerovatno kao Kosovski vilajet) u periodu od 1878-1902. pedeset hiljada Srba, što bi i nakon znatnog sniženja tog, vjerovatno pretjeranog, broja dalo šokantan rezultat ("Iz srpskog svijeta", *Srpski glas*, br. 1, 3 I 1902).

¹⁰ AS MID P. O., mkr. 107, I/11 (bilješka ministra unutrašnjih poslova Srbije J. Đaje, Beograd, 17. V 1890).

¹¹ Isto

¹² Isto

ski ministar korespondirali su sa stavovima drugih poznatih predstavnika srpske političke elite (na čelu sa Stojanom Novakovićem), koji su od kraja osamdesetih godina XIX. stoljeća, sa samo kratkim prekidima u trenucima poboljšanja međudržavnih srpsko-osmanskih odnosa, formulirali sve oštrije optužbe na račun lokalnih i centralnih osmanskih vlasti. Glavna zamjerka u tim optužbama bilo je izbjegavanje od strane Osmanlija da pozovu na odgovornost – kako su to nazivali Srbi – “pobesnele Albance”¹³, koji su vršili nasilje nad srpskim stanovništvom i činili njihovu egzistenciju nezamislivo “nepodnošljivom”.¹⁴

Počevši od 1890. godine načelnici južnosrpskih okruga, vranjanskog i topličkog, u koje su pristizali Srbi iz Osmanskog carstva, prestali su da se koncentriraju na informacije koje su bile pripremane za centralne državne vlasti i na situaciji koja je vladala u administrativnim jedinicama koje su se nalazile pod njihovom jurisdikcijom. Njihove kancelarije su za vlasti iz Beograda, pored konzulata u Staroj Srbiji i Makedoniji otvaranih od 1887-1889, postale glavni centri informiranja o međusudjerskim odnosima Srba i Albanaca na terenima iza južne granice Kraljevine Srbije. Interesantne informacije dobijane su od srpskih izbjeglica, od kojih se većina zadržavala na duže vrijeme (ili za stalno) u mjestima na jugu Srbije, počinjući svoj boravak od sređivanja odgovarajućih dokumenata i davanja izjava o razlozima bjekstva iz rodni krajeva.

Srpska sela u okolini Peći u proljeće 1890. godine napustili su između ostalih Boja Jakovljević, Jovan Savić i Dobroslav Jevtić. Po prelasku osmansko-srpske granice našli su se u Prokuplju. U izjavama datim 11. V. 1890. u prisustvu načelnika topličkog okruga predstavili su svoju verziju događaja, čiji su bili svjedoci nekoliko dana ranije u pečkoj nahiji¹⁵. Prema njihovim riječima, u okolini Peći znatan dio srpskih seljaka bavio se uglavnom uzgojem kukuruza i povrća, vodeći sasvim miran život. Okolni Albanci su ih, međutim, sve više uznemiravali. Sa prijetnji koje su im upućivali relativno lako su prelazili u napade, s ciljem da provociraju Srbe kako

¹³ Vidi: AS MID P. O., mkr. 107, I/47 (pismo upućeno S. Novakoviću, srpskom poslaniku u Istanbulu, Beograd, 6. V 1890.).

¹⁴ Ta određenja i misao sadrži dokument: AS MID P. O., mkr. 107, I/25 (pismo na izrazit način rukopisom ukazuje na S. Novakovića kao autora). U odgovoru na srpske optužbe na račun osmanskih vlasti Osmanlije su se trudile da razjasne barem neke antisrpske incidente koje su izazivali njihovi albanski podanici, vidi: AS MID P. O., mkr. 107, I/57 (M. Médin, ambasador Turske u Beogradu S. Grujiću, Beograd, 30. V 1890).

¹⁵ AS MID P. O., mkr. 107, I/13-15 (svjedočenja srpskih izbeglica: Boje Jakovljevića, Jovana Savića i Dobroslava Jevtića o događajima u pečkoj nahiji, zabilježena u kancelariji načelnika topličkog okruga, Prokuplje, 11. V 1890).

bi ostavili oćevinu i emigrirali¹⁶. U selu Ukće, u pećkoj nahiji, prema svjedoćenjima Srba pristiglih u Prokuplje, dvadeset osam Albanaca, koje su predvodili nekakvi Vej-nul Ibrahimov, Abas Muslić (Musaić?), Sadik Kambarov, Bećir Kujtasov, Daut Arifi i Aišek Ajtović, paleći srpske kuće i terorišući seljake, protjerali su preko sedamde-set Srba u smjeru granice¹⁷. Za vrijeme pružanja otpora među Srbima je bilo mrtvih i ranjenih. Najmlađa žrtva bilo je tromjesećno dijete.¹⁸

O dramatićnim događajima koji su se desili u tom istom dijelu Metohije svjedo-ćio je takođe Radenko Vućetić 14. V. 1890. g. Po rijećima tog Srbina, porijeklom iz Peći (njegovo svjedoćenje zapisano je takođe u Prokuplju, u proljeće 1890. g.), Al-banci-muslimani napadali su srpske seljake kraj Peći “bez ijednog dana prekida”¹⁹. Albanci koji su prijekali Srbima, pljaćkali ih i tukli, bili su vrlo samouvjereni. Nad-meno su tvrdili da im “Turci” ništa ne mogu. I zaista – kako je primijetio R. Vućetić – osmanski vojnici nisu sprećavali albansku agresiju prema Srbima, jer su se jedno-stavno plašili da interveniraju²⁰.

Izvan Peći bile su brojne osmanske vojne postaje, razmještene pri granici sa Sr-bijom. Jedna od njih je bila locirana u Koprivici ili u neposrednoj okolini tog sela. Zastrašeni ali potpuno ravnodušni prema nevoljama Srba, sultanovi vojnici koji su stacionirani u tom mjestu, nisu žurili da razdvoje sukobljene koprivićke Albance i Srbe. Na primjer, nisu uopšte intervenirali protiv grupe Albanaca, koja se obraćuna-vala sa jednom srpskom familijom, na ćijem je ćelu bio izvjesni Đorđe Kovinić. Nje-govu kuću, kao i tri kuće njegovih roćaka opljaćkali su Albanci. Ne zna se koliko je osoba bilo u familiji Kovinića. Dio njih je izgubio život ili slobodu poslije napada razbojnika, koji su tražili naćin da se obogate na raćun Srba. Od Albanaca uspelo je pobjeći samo jedan muškarac, jedna žena i dvoje djece te napadnute familije. R. Vu-ćetić, koji je svjedoćio o tim događajima, vjerovatno je upoznao te osobe već u Sr-biji. I taj isti R. Vućetić pobjegao je u to vrijeme iz Metohije na teritoriju toplićkog okruga. U Peći je na njegov život nasrnuo jedan Albanac, prijeteći takođe njegovom bratu. Tog ćovjeka nahuškao je neko ko je bio u sukobu sa R. Vućetićem povodom trgovinsko-sudske rasprave²¹.

¹⁶ Isto.

¹⁷ AS MID P. O., mkr. 107, I/13-15.

¹⁸ Isto.

¹⁹ AS MID P. O., mkr. 107, I/16 (svjedoćenje srpskog izbjeglice iz Peći, Radenka Vućetića, zabi-lježeno u kancelariji naćelnika toplićkog okruga, Prokuplje, 14. V 1890).

²⁰ Isto.

²¹ Isto

Govoreći o ponašanju Albanaca iz sela koja su se nalazila između Peći i Koprivice, R. Vučetić je skrenuo pažnju na jedno važno pitanje. Većina albanskih muslimana koja je bila neprijateljski nastrojena prema srpskim susjedima, po njegovom mišljenju, nije generacijama stanovala u selima u okolini Peći. Najzagriženiji neprijatelji Srba bili su, uglavnom, iz redova albanskih doseljenika, onedavno prisutnih u tom dijelu Metohije. Po pravilu su upravo takvi Albanci, koji nisu bili navikli na uslove koji vladaju u etnički mješovitoj sredini, uvodili fatalne “standarde susjedstva”. Upravo oni su, prema opisu R. Vučetića, ubili između ostalih Antonija Railovića i njegovog bratića – Srbe koji su se suprotstavili Albancima kada su ovi tražili da im daju jednu djevojku iz sela²². Iako iz izvještaja ne proističe to tako jednoznačno, najvjerojatnije su novodoseljeni Albanci iz okoline Peći stajali iza ubistva Srbi na Milića Calića iz sela Trabović, koji je odbio da zločincima plati harač za svoj život. R. Vučetić je polovinom maja 1890. g. izjavio da se to desilo “pre pet nedelja”. Moralo je to, dakle, računajući unazad od datuma svjedočenja u Prokuplju, biti početkom aprila 1890. godine. O identitetu dželata ispitivani Srbin je rekao da su to bili sinovi Smail-age, s kojima je bio i izvjesni Murtađ Peljić, Albanac iz Radavca²³.

Ozbiljni sukobi na različitim osnovama (od ekonomske do idejno-političke) na terenima koje su zajedno nastanjivali Srbi i Albanci izbijali su i u unutaralbanskim odnosima – između pojedinih albanskih plemena. Mnogi sukobi su povlačili za sobom posljedice koje su osjećali ne samo Albanci, nego i Srbi i predstavnici drugih nacionalnosti. U pismu konzula Vladimira Ljotića, upućenom 15. VII. 1890. šefu diplomatije Kraljevine Srbije, Andreju Nikoliću, analiziran je problem premještanja albanskih plemena iz Malesije na teren pečke nahije i u pravcu mjesta Lešak, lociranog na Ibru²⁴. V. Ljotić je pokrenuo pitanje opasnosti koje su prijetile Srbima zbog albanskih migracija. Skrenuo je pažnju na antipatiju između došljaka iz Malesije i Albanaca koji su odavno stanovali na terenima koje su Malisori zauzimali i koja je lako prelazila u otvorene sukobe²⁵. U situaciji unutar albanskih sukoba, u kojima Srbi nisu učestvovali, lako je moglo doći do toga da ih nepravedno dotaknu posljedice tuđih obračuna. Učesnicima unutar albanskih okršaja bilo je potrebno snabdijevanje, a to su najlakše mogli dobiti pljačkajući srpske seljake. Stanje konstantne napetosti i gerilske čarke između raznih frakcija Albanaca išlo je na ruku ne samo pljač-

²² Isto

²³ Isto.

²⁴ Drugo mjesto istog naziva je selo pod Tetovom.

²⁵ AS MID P. O., mkr. 135, I/36-37 (generalni konzul Srbije u Solunu V. Ljotić ministru spoljnih poslova Srbije A. Nikoliću, Solun, 15. VII 1890).

kama, nego i nasilju, kao i lakomislenu izazivanim incidentima uz upotrebu vatrenog oružja, čije su žrtve lako postajale slučajne osobe.

Do prave eskalacije albansko-srpskih incidenata u Kosovskom vilajetu, čiji su provokatori bili uglavnom predstavnici albanske zajednice, došlo je u periodu od 1898-1899. godine²⁶. Ozbiljne napetosti zabilježene su takođe 1900-1902/1903. i 1904-1905/1906. godine.²⁷ U periodu od 1908. do 1912. takođe je često dolazilo do ozbiljnijih napetosti i srpsko-albanskih sukoba koji su se uklopili u opštu anarhiju u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Glavna osnova pogoršanja odnosa između Srba i Albanaca u tom periodu nije, međutim, bila ekonomske prirode, nego ozbiljne političke razlike i međusobno sukobljene narodnooslobodilačke aspiracije.

Prepiska predstavnika srpske vlade i poslanstva Srbije u Istanbulu (premijera i ministra inostranih poslova Vladana Đorđevića i poslanika u to vrijeme akreditiranog pri Porti, Stojana Novakovića) iz perioda 1898-1899, sakupljena u *Prepisci o albanskim nasiljima*, sadrži brojne opise pogoršanja albansko-srpskih odnosa, što je postalo sastavni dio historije susjedstva Srba i Albanaca, nastanjenih u Kosovskom vilajetu.

Prepiska, koja kao historijski izvor ima veliku vrijednost, omogućava da se sastavi popis prekršaja i zločina koje su albanski susjedi počinili na Srbima. Taj popis jasno ukazuje na ekonomsku osnovu znatnog dijela incidenata. V. Đorđević i S. Novaković, tražeći od osmanskih vlasti da interveniraju u slučaju Albanaca koji vrše nasilje na Starosrbijancima, u pismima i diplomatskim notama sakupljenim u *Prepisci* ukazivali su na slijedeće incidente: ubistva, okrutna ubistva djece od nekoliko mjeseci do nekoliko godina (na primjer bacanjem u rijeku), profanacija posmrtnih ostataka, silovanja udatih žena, udovica i maloljetnih srpskih djevojčica, kidnapovanje žena s ciljem da ih primoraju da promijene vjeru, kidnapovanje djece muškog pola, pljačkanje crkava, krađe sredstava za život i predmeta, krađe stoke, iznuđivanje otkupa, hvatanja, prisiljavanje na rad, uništavanje kuća i gazdinstava, osipanje paljbe na škole, uvlačenje Osmanlija u saućesništvo u zločinima prema Srbima, primoravanje na snabdijevanje kod albanskih trgovaca, pa čak i zabranjivanje samo-

²⁶ Srpsko-albanski incidenti u periodu od 1898-1899 najpotpunije su dokumentovani u zbirci dokumenata: *Prepiska o arbanaskim nasiljima u Staroj Srbiji 1898-1899 – Documents diplomatiques. Corespondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo) 1898-1899*, pogovor Đ. B o r o z a n, Beograd, 1998 [reprint. izd. Beograd, 1899].

²⁷ B. P e r u n i ć i ć, *Zloćini Arnauta i Turaka nad kosovskim Srbima 1904 i 1905. godine*, [u:] *Zulumi aga i begova*, s. 319.

stalne sječe drva s ciljem iznuđivanja povjeravanja poslova u šumi Albancima i štedrog plaćanja albanskih drvosječa, krijumčarenje²⁸.

Krijumčarenje, iako navedeno kao posljednje, igralo je, posebno krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, kao i u polovini prve decenije XX. stoljeća, neposrednu ulogu u odnosima Srba i Albanaca u onom dijelu Kosovskog vilajeta koji je bio u neposrednom susjedstvu južnosrpske vranjanske i topličke regije i prigraničnog dijela Novopazarskog sandžaka. U vezi sa krijumčarenjem često je dolazilo i do saradnje, i do različitih sukoba između švercerskih grupa Srba i Albanaca. Organiziranjem "običnog šverca"²⁹ na osmansko-srpskoj granici bavili su se vjerovatno češće Albanci nego Srbi. Turski vojnici i carinici, njihovi ekvivalenti na srpskoj strani, kao i neki srpski građani nastanjeni u prigraničnim mjestima, vršili su po pravilu uloge potkupljivih službenika ili saradnika, tjeranih u kriminalne radnje željom da brzo postignu veće materijalne koristi.

Fenomen šverca, kao važnog za prirodu albansko-srpskih odnosa, opisao je novembra 1899. godine (dotaknuvši tom prilikom i druga pitanja) načelnik vranjanskog okruga u pismu upućenom premijeru i ministru inostranih djela Srbije V. Đorđeviću. Prema njegovim rečima:

Arnautima sa one [kosovske – W. S.] strane, gotovo je glavno zanimanje šverc, pa sa toga stoje u vezi sa našim građanima iz Srbije, a to trgovcima iz Vranja, a po najviše seljacima u srezu jablaničkom i poljaničkom [...]. Imena trgovaca poznata su mi, a sa seljacima već ide teže, jedno što su nepoznati a drugo što se na to odala čitava pogranička sela [...]. Albanac Agil Arifović on je ne samo opasan švercer, no i zlikovac i švercer, jer je koj kada ubio možda 20 Srba, a podržavali su ga neki naši Poljaničani zbog šverca. Agilit ujak je Rade Blaci iz sela Topolice i Giljanskoj kazi – o kojim kao o zlikovcu ima podatke MID [...]³⁰.

²⁸ *Prepiska o arbanaskim nasiljima*, s. 5-15, 18-27, 30-34, 36-39, 56-65, 69-78, 83-88, 92-96, 100-103, 106-127, 132-145.

²⁹ Osim "običnog šverca" postajalo je, o čemu je bilo riječi u ranijim dijelovima ovoga rada, i krijumčarenje oružja za osmanske Srbe, koje su organizirale srpske vlasti i službenici srpskih konzularnih i trgovinskih predstavništava.

³⁰ AS MID P. O., mkr. 216, XII/193 (načelnik vranjanskog okruga premijeru i ministru inostranih dela Srbije V. Đorđeviću, Vranje 20. XI 1899).

Nije isključeno da je upravo te Albance i Srbe koji su crpili korist od šverca, ali i od pljačke, imao na umu zamjenik načelnika vranjanskog okruga, V. Skenderović, deklarirajući u pismu premijeru V. Đorđeviću još u proljeće 1899. g. da je spreman da pripremi spisak “kriminalaca koji nanose štetu srpskom stanovništvu u Staroj Srbiji i Makedoniji”³¹.

Budući da se često dešavalo da su se te iste osobe bavile švercom i običnim banditizmom, ne treba isključiti da su većinu napada na srpsko stanovništvo koje su organizirali Albanci koji su grupno upadali u sela sa srpske strane granice sa Kosovom (što je opisano na primjer u novembarskoj internoj korespondenciji ureda načelnika vranjanskog okruga³²) činile akcije naručivane od strane važnijih organizatora šverca u cilju zaštite švercerskih kanala i borbe protiv nepoželjnih svjedoka kriminalnih radnji. Takvi svjedoci mogli su štetiti Albancima, ne toliko podižući optužbe protiv njih, koliko denuncirajući srpske saradnike kriminalaca, koji su se nalazili pod jurisdikcijom sreskog suda u Vranju. Bilo kako bilo, u albanskim napadima na Srbe koji su u osnovi imali šverc treba vidjeti pojavu čestih pljački i iznuđivanja različitih novčanih kazni od predstavnika srpskog stanovništva.

Kao što je već signalizirano, šverc se razvijao i u drugom sektoru srpsko-osmanske granice, sektoru neuralgičnom i u centru pažnje obavještajnih službi i vrhovnog vođstva austro-ugarske vojske koja je bila stacionirana u novopazarskoj regiji³³. Tamo su funkcionirale srpske, albanske, kao i mješovite srpsko-albanske bande. U ulozi njihovih saradnika sa strane Kraljevine Srbije nalazilo se relativno mnogo običnih srpskih građana. Organiziranje običnog šverca više je povezivala nego sukobljavala Srbe i Albance. Do ozbiljnijih poremećaja srpsko-albanskih odnosa dolazilo

³¹ AS MID P. O., mkr. 216, XII/185 (V. Skenderović, zamenik načelnika vranjanskog okruga premijeru i ministru inostranih dela Srbije V. Đorđeviću, Vranje, 14. V 1899).

³² AS MID P. O., mkr. 216: XII/191-192 (interna prepiska okružnog ureda, Vranje, 12. XI 1899).

³³ Vidi između ostalog dva austrijska dokumenta iz decembra 1905. g. koja ukazuju na zainteresovanost za političku situaciju u Novopazarskom sandžaku i za šverc u toj regiji: *Vojni ataše Pomjankovski Obaveštajnom birou Generalštaba – dostavlja u prevodu dalja tri pisma, upućena Proti Đuriću, u vezi sa srpskim iredentističkim akcijama u Bosni i Sandžaku; ova kao i ranija pisma dospela su Austro-ugarskom konzulatu istim konfidentskim putem: Militärattaché Pomiankowski an das Evidenzbüro des Generalstabes in Wien, Belgrad, 21. Dezember 1905, [u:] Austro-Ugarska i Srbija 1903-1918: dokumenti iz bečkih arhiva, 1905, t. III, prir. A. R a d e n i ć, Beograd, 1985, s. 565-566; Vojni ataše Pomjankovski Obaveštajnom birou Generalštaba – dostavlja u prevodu pet “kompromitujućih pisama” crnogorskog kneza Nikole Proti Đuriću o snabdevanju buntovničkih elemenata u Bosni i Hercegovini i Sandžaku oružjem i novcem iz Srbije i Crne Gore: Militärattaché Pomiankowski an das Evidenzbüro des Genéralstabes in Wien, Belgrad, 23. Dezember 1905, tamo, s. 567-568.*

je zbog ozbiljnijeg narušavanja carinskih principa i graničnog poretka. Najvažnija su bila dva tipa narušavanja: 1. organizirano od strane Srba (na novopazarskom graničnom dijelu) slanje oružja Starosrbijancima; 2. prenošenje austrijskih propagandnih materijala i naoružanja za Albance iz Kosovskog vilajeta (uglavnom katolika iz Metohije) koje su organizirali austro-ugarski agenti i albanski šverceri.

Na srpsko-osmanskoj granici aktivan na obavještajnom polju bio je srpski carinski punkt Javor (u dokumentima često: Na Javoru). U informacijama iz tog carinskog punkta mogu se pronaći podaci ne samo o švercu. U njima su često dotična pitanja povezana sa lokalnim srpsko-albanskim sukobima u Novopazarskom sandžaku i Metohiji koji su u velikoj većini slučajeva bili na ekonomskoj osnovi. Podaci koji se tiču istih problema pojavljivali su se i u prepisci koju je s vladom vodila kancelarija srpskog rudničkog okruga u Čačku. U jednom od dokumenata iz Javora (maja 1901.) pomenut je tipičan primjer pljačke srpskog vlasništva – krađa poljoprivrednog inventara i stada, vlasništvo porodice Čorbića iz Kuzmičeva, koje su albanski lopovi dijelili između sebe ili tjerali na pazar u Novi Pazar³⁴. U drugom izvještaju, nastalom u Čačku (takođe u proljeće 1901.), a baziranom na informacijama s Javora, informirano je beogradsko MID da je u susjednom dijelu Stare Srbije, gdje su Srbi “bili prepušteni na milost i nemilost pobesnelih i raspojasanih Albanaca i Turaka”, često dolazilo do okršaja Albanaca i Srba, pri kojima su Albanci zaposjedali srpsku imovinu³⁵.

Na “milost i nemilost” Albanaca najviše su ipak bili prepušteni Srbi na drugim teritorijama – u Metohiji i na susjednom Kosovu. Posebno mnogo kriminalnih incidenata desilo se na oba ta terena u periodu od 1904-1905. Dokumentirani su u popisima koje je za srpsku vladu sačinio konzulat u Prištini, a poslao ih je 1906. g. na adresu MID u Beogradu vicekonzul Nastas Nastasijević³⁶. Ti popisi, zasnovani na izvještajima sa terena, ukazuju na 414 različitih događaja, među kojima su dominirale pljačke, iznuđivanje od Srba različitih dažbina (novčanih kazni, harača), ubistva

³⁴ Vasilije Dimitrijević, *carinik na Javoru – Ministru inostranih dela, predsedniku Ministarskog saveta Kraljevine Srbije, Beograd*, Javor, 22 V 1901, [u:] M. F. Petrović, *Dokumenti o raškoj... 1900-1912*, s. 55.

³⁵ Vasa Dragičević, *načelnik Okruga rudničkog – Ministru inostranih dela Kraljevine Srbije, Beograd*, Čačak, 20 IV 1901, [u:] M. F. Petrović, *Dokumenti raškoj... 1900-1912*, s. 53-54.

³⁶ *Zločini Arnauta i Turaka na Kosovu 1904. godine* [u:] B. Peruničić, *Zulum i begova*, s. 320-325; *Zločini Arnauta i Turaka 1905. godine* [popise obradio srpski konzulat u Prištini i poslao zajedno u MID u Beogradu 1906. g. uz posredstvo vicekonzula Nastasa Đ. Nastasijevića], [u:] Isto, s. 325-338.

i otmice i silovanja žena od strane albanskih kriminalaca³⁷. U navedenim popisima dešavaju se i tako detaljni zapisi, kao što je i informacija o tome da je izvjesni kačak Bahtijar Rokač odsjekao uho jednom Srbinu u julu 1904. godine.³⁸

U nekim dijelovima Kosovskog vilajeta (gnjilanska kaza, okoline Uroševca i Kačanika³⁹, dio Metohije), posebno česti su bili konflikti Srba i tzv. kačaka – opasnih albanskih vođa bandi koji nisu priznavali osmansku vlast⁴⁰. U periodu od 1881. do 1912. kačaci su koristili sve veći društveni haos u Osmanskom carstvu za sve radikalnije napade na Srbe.

Zahvaljujući nekim srpskim izvorima poznata su imena i prezimena kačaka koji su u pojedinim evropskim dijelovima Osmanskog carstva širili najveći strah i trepet. U izvještajima konzula Srbije u Prištini, Milana Pećanca iz marta 1908, u kojima je dotaknuto mnogo bitnih pitanja o srpsko-albanskim odnosima u Kosovskom vilajetu, opisana je aktivnost jednog od vodećih albanskih kačaka, Ajdara Čećirovića⁴¹. On je bio najčuveniji kačak u mjestu Ljubištu i počinio je mnoge krađe i prekršaje nad okolnim stanovništvom, posebno Srbima, koje treba nazvati ekonomskim izrabljivanjem. Jedan od čuvenijih slučajeva u razbojničkoj “karijeri” A. Čećirovića bilo je primoravanje izvjesnog Tase Cvetkovića da tokom četiri godine besplatno radi na njegovom imanju⁴². Uostalom, poznato je da su tu vrstu nasilja prema Srbima i drugim ne-Albancima (hrišćanima) vršili albanski zemljoposjednici u različitim dijelovima kosovskog ili manastirskog vilajeta. To se dešavalo posebno u pe-

³⁷ Isti (oba popisa).

³⁸ Isto, s. 321.

³⁹ Srpsko-albanski incidenti u toj regiji dešavali su se uglavnom u okolini Uroševca. Neda-leko od Kačanika, u tzv. Kačaničkom klancu nije bilo srpskog stanovništva. Sela duž klanca (ukupno 29) imala su, prema opisu Jaše Tomića 1912, jedinstvenu albansku etničku struktu-ru. J. T o m i ć, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*, Novi Sad, 1913, s. 146.

⁴⁰ O *kačacima* i njihovoj ulozi vidi: P. I m a m i, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd, 2000, s. 248-252.

⁴¹ *Dr. Milan Pećanac Gospodinu Nikoli Pašiću, predsedniku Ministarskog saveta, Ministru ino-stranih dela*, Priština 17 III 1908, [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Svedočanstvo o Kosovu 1901-1913*, Beograd, 1988, s. 338-345.

⁴² Up. opis u pismu M. Pećanca: “Tasa Cvetković, iz Girtara, sa ženom i decom ostavio je svoju kuću i prebegao u Gilane. Beži od Ajdara Čećirovića, najčuvenijeg kačaka iz Ljubišta, jer ga goni da mu robuje i džabe radi. Pošto ga je četiri godine džabe služio dodijalo mu je više te je ostavio u selu sve što je imao i pobegao je u varoš” – tamo, s. 339.

riodu od kraja devedesetih godina XIX. stoljeća do izbijanja albanskih iredenti od 1910. do 1912. godine⁴³.

Djelatnost A. Ćećirovića bila je vezana za grad Gnjilane. Njegova okolina je posljednjih godina XIX. stoljeća i tokom cijelog perioda od 1900. do 1912. bila posebno opasno mjesto, gdje su uslovi egzistencije Srba bili veoma teški. Već 1906. Milan Rakić je iznio mišljenje da su kačaci u gnjilanskoj regiji bili oruđe u rukama albanskog plemenskog starješinstva, antisrpski nastrojenog, te da su zbog nedostatka osmanske kontrole nad njima oni mogli sasvim slobodno da pljačkaju trgovce, da uzimaju harač, da prodaju za velike pare opljačkane stvari njihovim srpskim vlasnicima, da krađu volove i ovce koje uzgajaju Srbi⁴⁴. Neko duže vrijeme situacija u samom Gnjilanu bila je drugačija i u vezi s tim u gradu su se često skrivali Srbi koji su bježali od albanskih kačaka.

Drugi teren na kojem su se odvijali sukobi u susjedskom suživotu Srba i Albanaca bila je, što je signalizirano ranije, okolina Peći. Česti albanski napadi na Srbe imali su ekonomsku i, do izvjesne mjere, vjersko-društvenu osnovu⁴⁵.

Sukobi na vjerskoj osnovi

U lokalnim srpsko-albanskim sukobima do kojih je dolazilo u periodu od 1881. do 1912. u evropskim provincijama Osmanskog carstva, veliku ulogu su odigrali sukobi na vjerskoj osnovi. Većina konflikata tog tipa pojavljivala se u odnosima Srba i Albanaca-muslimana, ali treba ipak imati na umu konflikte u kojima je na albanskoj strani bila katolička populacija sa dijela metohijskog terena (okolina Đakovice).

I pored toga što je u vrijeme Prizrenske lige dio albanske elite izrazito isticao jedinstvo Albanaca mimo vjerskih podjela, započinjući tako integraciju albanskih zajednica u jedan narod⁴⁶, faktor vjerske diferencijacije nije mnogo izgubio na značaju u društvenom, političkom i kulturnom životu Albanaca u periodu od 1878. do 1881,

⁴³ Vidi na primjer izveštaj o tome: *Nasilja vučitrnskih aga i begova uz pomoć turske vlasti* [konzul Srbije u Prištini S. J. Avramović premijeru i šefu MID Srbije Mihailu Vujiću, Priština, 14. III 1902], [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Zulumi aga i begova*, s. 249-253.

⁴⁴ M. B r u s i n, *Rasprava o Kosovu. Zašto gubimo Kosovo?*, Novi Sad, 2004, s. 35.

⁴⁵ B. P e r u n i ć i ć, *Posljednjih deset godina turske vladavine u Kosovskom vilajetu*, [u:] isti, *Svedočanstvo o Kosovu*, s. 17.

⁴⁶ U naporima koji su imali za cilj ostvarenje ideala albanskog jedinstva bez obzira na vjeroispovijest učestvovali su posebno hrišćani i bektašisti: A. B a l c e r, *Rola religii w konflikcie albańsko-macedońskim*, [u:] *Wokół Macedonii: siła kultury – kultura siły*, red. B. Z i e l i Ń s k i, Poznań, 2002, s. 45.

niti posle 1881. godine. Bio je važan i za odnose pojedinih albanskih grupa sa ne-Albancima.

U osmanskome sistemu status Islamske zajednice se bitno razlikovao od položaja ne-muslimana. U trenucima kada se pojavljivala opasnost po privilegiranu poziciju muslimana (zbog spoljašnjih pritisaka Porta je postepeno činila određene ustupke hrišćanima) izbijali su protesti koje su inicirale konzervativne islamske sredine, među kojima su se u evropskom dijelu Osmanskog carstva isticali Albanci⁴⁷. Iako su Osmanlije bili adresati protesta albanskih konzervativnih muslimana protiv "novina" svake vrste u osmanskome zakonodavstvu, albanske manifestacije su stvarale ozbiljnu opasnost za južnoslavensko i grčko hrišćansko stanovništvo, koje je zajedno sa Albancima nastanjivalo rumelijske vilajete Osmanskog carstva.

Sukob između društveno-političkih interesa albanskih muslimana i interesa južnoslavenskih, grčkih, kao i albanskih hrišćana bio je vidljiv u nekoliko navrata od 1878. do 1912. godine. Primjetan je bio pogotovo od 1902. do 1903, kada je rastao pritisak velikih sila na Portu po pitanju reformi. Jedan od važnijih aspekata tih reformi bio je taj da Osmanlije daju određene privilegije hrišćanima. Sljedeći momenat kada je povećan razdor između konzervativnih muslimana i hrišćana naseljenih u evropskim vilajetima Carstva pojavio se 1908, kada je izbila revolucija koju su organizirali mladoturci, inspirirani britanskim društveno-političkim uzorima i koji su težili demokratizaciji unutrašnjih odnosa u Osmanskom carstvu. Protiv ideja jednakosti nacija i vjeroispovijesti, koje su propagirali mladoturci, bunila se većina albanskih muslimana. S druge strane, pozitivan odnos prema njima imali su Srbi i drugi hrišćani koji su živjeli u Osmanskom carstvu.

Godine 1902-1903. i 1908-1912. nisu bile jedine kada je dolazilo do srpsko-albanskih sukoba na vjerskoj ili vjersko-društvenoj osnovi. Ti sukobi su se dešavali u periodu od 1881-1901, kao i 1904-1907. godine.

Neposredno poslije osmanskog razbijanja Prizrenske lige, grupu koja je izazivala sukobe na vjersko-društvenoj osnovi činio je, prije svega, dio albanskih muhadžira, neprijateljski nastrojenih prema pravoslavnim Srbima. U toj grupi nalazile su se i takve osobe koje su bile čuvene po neprijateljstvu prema srpskim hrišćanima još na početku XX. stoljeća. U augustu 1904. već pomenuti vicekonzul Srbije u Prištini, N. Nastasijević, zabilježio je u pismu Nikoli Pašiću incidente iz Podgrađa, sela u okolini Peći. Izvjesni albanski muhadžir primoravao je na besplatni rad u polju dvojicu srpske braće, Janju i Paju Mišića. Na kraju, bijesan zbog njihove neposlušnosti, ubio

⁴⁷ Albance-muslimane sa Kosova, Metohije i sjeverozapadnog dijela makedonskih zemalja G. Duijzings je nazvao najkonzervativnijim slojem islamskog društva u Osmanskom carstvu: G. D u i j z i n g s, *Religion and the Politisc of Identity in Kosovo*, London, 2000, s. 161-162.

ih je, a sam je poginuo od ruke žene Janje Mišića. Kako je predstavio tu stvar srpski vicekonzul, agresiju prema Srbima Albanac je objašnjavao bijesom što su mu neposlušni bili đauri (*ubio ih razjaren kako mu raja i đaur sme odreći poslušnost*)⁴⁸. Uzgred budi rečeno, 1904. u Podgrađu su snažnim antisrpskim, antipravoslavnim emocijama podlijegali takođe albanski katolici. Grupa njih je po nagovoru svog sveštenika, Pjetra Andžela, te godine okupirala neko vrijeme srpsku crkvu⁴⁹.

Devedesetih godina XIX. stoljeća na česte neprijateljske izgrede muslimanskih Albanaca prema pravoslavnom stanovništvu, nastanjenom u Kosovskom i Bitoljskom vilajetu, kao i na stav osmanskih vlasti koje nisu sprečavale antihrišćanske ispade Albanaca, više puta je skretao pažnju Stojan Novaković. Već polovinom 1890, kao poslanik Kraljevine Srbije akreditiran pri Porti, skretao je pažnju na vjerskim fanatizmom motivirane izgrede Albanaca protiv pravoslavnog stanovništva. S. Novakovića je posebno uznemiravao položaj Srba i drugih pravoslavaca iz Prištinskog i Prizrenskog sandžaka, kao i iz sandžaka koji su ulazili u sastav Manastirskog vilajeta. Osim Srba, u teškom položaju u navedenim provincijama, posebno onim između Metohije i zapadnog dijela Vardarske Makedonije, nalazili su se i predstavnici drugih etničkih grupa: Crnogorci, suprotstavljen Albancima dio Vlaha, Cigani, makedonski Slaveni, kao i Albanci-hrišćani. Svi su se oni mogli plašiti neprijateljskog odnosa albanskih muslimana, a nerijetko i Osmanlija. Od tih posljednjih, čak i kad nisu činili nikakve neprijateljske ispade prema nemuslimanskom stanovništvu, hrišćani se nisu mogli nadati stvarnoj zaštiti. U jednom od pisama iz 1890, o kojima se s velikom vjerovatnoćom može suditi da ga je napisao S. Novaković, opisan je brutalni napad oko četiristo albanskih muslimana na metohijsko selo Vrapće, naseljeno Crnogorcima⁵⁰.

S. Novaković je pripisivao Albancima sklonost izazivanja sukoba sa susjedima (posebno Srbima) na vjerskoj osnovi, takođe u pismu koje je 22. VI. 1890. poslao Said-paši, šefu osmanske diplomatije. Srpski diplomata formulirao je smjelu tezu o faktičkoj okupaciji hrišćanskih, pretežno srpskih sela Kosovskog vilajeta od strane "albanskih zločinaca". Turci – isticao je S. Novaković – moraju oštro da osude i kazne zlo koje albanski muslimani čine Srbima; njihova pasivnost primorava srp-

⁴⁸ *Masakr u jednoj srpskoj kući u selu Pograđu, pečke kaze* [vicekonzul Srbije u Prištini N. Nastasijević ministru inostranih dela Srbije N. Pašiću, Priština, 20. VIII 1904], [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Zulum i aga i begova*, s. 312-313.

⁴⁹ Đ. M i k i ć, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih*, s. 53.

⁵⁰ AS MID P. O., mkr. 107, I/25.

ske hrišćane da vide albanske represije kao planirane čistke i primorava ih da napuste Carstvo⁵¹.

Kraj XIX. i početak XX. stoljeća (period od 1898-1903), dakle istorijski trenutak za koji je bila karakteristična eskalacija srpsko-albanskih sukoba, bilo je vrijeme kada je vjerska osnova pogoršavanja odnosa obiju nacija postala potpuno vidljiva. Na početku su za to bili odgovorni već više puta pomenuti muhadžiri, koji su posebno aktivno napadali Srbe, nastanjene duž granice Osmanskog carstva i Srbije⁵². Ubrzo se, međutim, ispostavilo, da osim muhadžira ni znatan dio običnih Albanaca i Srba nije bio u stanju da zamisli uzajamne odnose u duhu poštovanja etničke različitosti i vjerske tolerancije.

Sukobi između Srba i Albanaca različitih vjeroispovijesti tinjali su krajem XIX. i početkom XX. stoljeća posebno u Metohiji. U selima u kojima su dominirali Srbi, Albanci su bili odvojeni od glavnog životnog toka u kojem je učestvovala većina lokalne zajednice. S druge strane, u selima gdje su dominirali Albanci uništavana su srpska domaćinstva. Njihovi dotadašnji vlasnici napuštali su ih i naseljavali zaseoke koji nisu učestvovali u životu sela ili su – posebno ako su ih kuća lišavali pod prijetnjom ili na silu, što je u Metohiji bilo česta praksa – emigrirali. Zajednički, složni život Srba i Albanaca rijetko kad je mirno proticao. To pravilo se posebno odnosi na veće dijelove pečke i prizrenske nahije, gdje je, po mišljenju ruskog naučnika A. J. Timofjejeva, od početka XX. stoljeća bila moguća jedino vegetacija srpskih enklava u “albanskom moru”⁵³.

Godine 1899, kada je postala prva Pečka liga, islamski fanatizam velikog dijela metohijskih Albanaca vidno je porastao. Zbog toga je porastao i broj albansko-srpskih sukoba. Peć i okolina postali su u velikoj mjeri centar aktivnosti albanskih tur-

⁵¹ AS MID P. O., mkr. 107, I/23 (srpski poslanik u Istanbulu Stojan Novaković šefu MID Turske Said-paši, 22. VI 1890).

⁵² Muhadžiri su bili prilično zastupljeni u društvenoj strukturi pojedinih mjesta, rasutih duž sjeverne granice Osmanskog carstva. Svetislav Simić je čak tvrdio da su u pograničnom pojasu Albanci namjerno doveli do nastanka “neprekidnog lanca arbanaških muhadžirskih sela”. Taj srpski političar i diplomata, koji je taj “lanac” smatrao za instrument albanske politike, realizirane u unutarturskoj ravni, vidio je, kao i G. Gaulis, težnju da se sličan albanski kordon formira u sjeveroistočnom dijelu nadvardarske Makedonije. Cilj njegovog stvaranja bilo bi buduće razgraničenje, ne obazirući se na Srbe, albanskih i bugarskih uticajnih zona na makedonskom terenu, vidi: P. O. [P. O r l o v i ć = S. S i m i ć], *Stara Srbija i Arbanasi. Srpsko-bugarski odnosi i arbanaško pitanje – Austrija i Stara Srbija – Arbanaški zborovi i njihovo značenje*, Beograd, 1904, s. 11.

⁵³ A. J. T i m o f i e j e v, *Istoki kosovskoj*, s. 89-90.

kofila, inspiriranih radikalnim vjerskim idejama i državnom ideologijom panislamizma. Prema izvještaju srpskog novinara iz dalmatinskog Zadra, događaji u Metohiji 1899. “dali su zeleno svjetlo akcijama koje su trebale da dovedu do istrebljenja Srba”⁵⁴. I u nekim drugim tadašnjim ocjenama ne-Srba primjećivano je da je vjerski fanatizam panislamske frakcije Pečke lige, potpomognut antireformatorskom političkom orijentacijom, mogao biti izvanredno iskorišćen od strane Osmanskog carstva (ali i Austro-Ugarske) za produbljivanje “tradicionalnog neprijateljstva koje vlada između Albanaca i Slovena”⁵⁵.

Znaci tog neprijateljstva, čija je bitna osnova bila vjerska netolerancija, mogli su se krajem XIX. i početkom XX. stoljeća primijetiti i izvan Metohije. Napetosti između Albanaca i Srba su bile svakodnevna pojava praktično u cijelom Kosovskom vilajetu, iako se izvan Metohije mnogo zla dešavalo u okolini Prištine, Gnjilana, Kosovske Mitrovice, Vučitrna, Uroševca, Kačanika i Tetova.

Sa tetovskom regijom povezano je i ubistvo izvjesnog srpskog monaha, po imenu Ezekilj (Jezekilj), koje se desilo 1898. godine.⁵⁶ Do svoje smrti hadži Ezekilj je vršio funkciju starješine u manastiru Lazareva u selu Lešak nedaleko od Tetova. S. Novaković je u pismu Tefik-paši od 19. X. 1898. konstatovao da su ga ubili Albanci⁵⁷. Stav S. Novakovića je vjerovatniji nego hipoteza Stevana Simića koji je smatrao da su Ezekilja ubili Bugari, što je iznio u uvodu u uspomene o djelovanju srpskih četnika u Makedoniji od 1903. do 1912. godine.⁵⁸ Treba primijetiti da je S. Novaković, uglavnom, crpio svoje znanje iz vjerodostojnih izvora. Osim toga, do ubistva je došlo u mjestu gdje su mnogo aktivnije bile bande lopova i albanskih fanatika, nego bugarsko-makedonske čete. Napadi na srpska sveštena lica nisu bila če-

⁵⁴ S. Božić, *Politička misao*, s. 140 (autorka navodi tvrdnje iz teksta: “U Staroj Srbiji”, *Srpski glas*, br. 14, 8. IV 1899).

⁵⁵ Termin “tradicionalno neprijateljstvo Albanaca i Srba” koristio je u vrijeme nastanka Lige u Peći šef tadašnje habsburške diplomatije Alois L. Ährenthal: Đ. B o r o z a n, *Velika Albanija: porijeklo, ideje, praksa*, Beograd, 1995, s. 46.

⁵⁶ *Prepiska o arbanaskim nasiljima*, s. 69; S. S i m i ć, *Srpska revolucionarna organizacija: komitsko četovanje u Staroj Srbiji i Makedoniji 1903-1912*, prir. i predgovor J. Bajić, Beograd, 1998, s. 36.

⁵⁷ *Prepiska o arbanaskim nasiljima*, s. 69.

⁵⁸ S. S i m i ć, *Srpska revolucionarna organizacija*, s. 36.

sta praksa Albanaca, ali ne treba sumnjati da su se dešavali u burnom periodu kraja XIX. stoljeća.⁵⁹

Razmatrajući incidente s kraja XIX. i početka XX. stoljeća koji su se dešavali u lokalnim srpsko-albanskim odnosima, treba skrenuti pažnju na to da su razlozi vjerske prirode, koji često nisu bili glavni motiv agresivnog ponašanja Albanaca-muslimana prema pravoslavcima, često služili kao svojevrsna legitimizacija za sukobe koji su izbijali na društveno-ekonomskoj osnovi. To se dešavalo posebno onda kada su mutesarifi u pojedinim dijelovima Kosovskog vilajeta postajale osobe tijesno povezane sa fundamentalistički orijentisanim muftijama i albanskim moćnicima koji su sa njima saradivali. Takvi mutesarifi su zastupali filotursku opciju i u cilju odbrane privilegirane albansko-turske zajednice bili su spremni da se bore protiv svih oznaka samostalnosti pravoslavnih Slavena, naseljenih u Staroj Srbiji i Makedoniji.

“Neronsko vreme” – da upotrijebimo termin srpskog konzula u Prištini Sime J. Avramovića – bilo je za kosovske Srbe period kada je funkciju prištinskog mutesarifa vršio izvjesni Džemal bej⁶⁰. U izvještaju s kraja juna 1901. S. J. Avramović je istakao da su tada neprekidno revidirani i saslušavani srpski učitelji, što je nailazilo na izrazito odobravanje većine albanskih muslimana. Kao primjer te vrste osmanskih represija prema Srbima bio je, između ostalog, postupak protiv Damnjana Prljinevića, učitelja iz Kosovske Mitrovice koji je povremeno vršio funkciju crkvenog revizora okolnih srpskih škola. Slično se može tretirati i postupak protiv Save Popovića⁶¹. Turci su bacali u tamnice ne samo srpske prosvjetitelje, nego i pravoslavne seljake, kojima, po pravilu, nisu dokazivani nikakvi prijestupi koji bi morali biti kažnjeni. Dešavalo se da su ti seljaci tražili zaštitu od metropolite Nićifora Perića, koji je tada imao pod crkvenom jurisdikcijom pravoslavno srpsko stanovništvo Kosovskog vilajeta. Pojedini ugroženi Srbi su u oćajanju i strahu od Turaka i Albanaca (prije nego u naglom naletu pobožnosti) molili svog metropolitu u ljetu 1901.

⁵⁹ Konzul Srbije u Prištini S. J. Avramović opisao je u jednom od izvještaja za MID Srbije kako su Albanci u Kosovskoj Mitrovici uhvatili popa Miljka, koji je u to mjesto došao iz sela Banje u okolini Peći: *S. J. Avramović Gospodinu dr N. Vujiću, Predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih dela, itd., itd., itd. – u Beogradu*, Priština, 2 VI 1901, [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Svedoćanstvo*, s. 50.

⁶⁰ *S. J. Avramović Gospodinu dr N. Vujiću, Predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih dela, itd., itd., itd. – u Beogradu*, Priština, 29 VI 1901, [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Svedoćanstvo*, s. 65.

⁶¹ Isto.

ne samo da im omogući da se sakriju u nekom srpskom manastiru, nego i da im dopusti da se zamonaše⁶².

Brojni srpsko-albanski sukobi potresali su Staru Srbiju (posebno Metohiju) i privardarski dio makedonskih zemalja 1903,⁶³ a zatim i 1904-1905. godine.⁶⁴ Veći dio njih predstavljali su svojevrsni albanski *veto* na turske reformatorske mjere (društveno-političke i poreske), preduzimate između ostalog u cilju uvođenja narodnih i vjerskih prava Srba, dekretovanih u jesen 1902. godine. Albanski muslimani, sukobljeni sa Srbima, napali su 1903. srpske duhovne simbole. Oktobra 1903, predvođeni Fekom Bajramovićem, Albanci, nazvani u srpskoj štampi kao “pobesneli i raspušteni”, na smrt su pretukli popa Jevtimija i još nekoliko osoba iz manastira Devič u okolini Vučitrna. Albanci su zauzeli manastirsku zemlju. Tukući i vršeći agresiju, profanirali su mjesto vjerskog kulta.⁶⁵ Albansko demonstrativno i provokativno ponašanje dešavalo se i pod dečanskim manastirom,⁶⁶ kojim su u to vrijeme upravljali ruski monasi.⁶⁷ Nedaleko od jednog od najvažnijih srpskih hramova dolazilo je do ozbiljnih napetosti takođe u ljeto 1905. godine. U okolini manastira Albanci iz Prizrena, Đakovice, Malesije i plavsko-gusinjske regije dali su tada *besu* protiv metohijskih Srba i Crnogoraca⁶⁸. Dvije godine kasnije (17. IV. 1907.) desio se albanski na-

⁶² S. J. Avramović *Gospodinu dr. N. Vujiću, Predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih dela, itd., itd., itd.* – u *Beogradu*, Priština, 29 VI 1901, [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Svedočanstvo*, s. 65.

⁶³ Vidi: “Iz Stare Srbije i Mačedonije (originalni izveštaji): askerski zulumi – nove poreze – grabljenje devojaka”, *Samouprava*, br. 13, 1 XI 1903, s. 1-2.

⁶⁴ N e b o j š a, “Arnautska buna”, *Politika*, br. 47, 27 II 1904, s. 1; i s t i, “Arnautska sila”, *Politika*, br. 71, 22 III 1904, s. 1; i s t i, “Arnautska buna”, *Politika*, br. 87, 9 IV 1904, s. 1.

⁶⁵ “Iz Stare Srbije i Mačedonije: Albanski zločini u manastiru Deviču”, *Samouprava*, br. 2, 20 X 1903, s. 2.

⁶⁶ O trogodišnjem periodu od 1903-1905, kad su postojale stalne napetosti u okolini Dečana, vrijedni pažnje su odlomci izvještaja objavljenih kao “Dečanski dnevnic” [u:] *Zadužbine Kosova. Spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren – Beograd 1987, s. 758-759.

⁶⁷ “Rusi u Visokim Dečanima”, *Samouprava*, br. 21, 11 XI 1903, s. 2.

⁶⁸ *Obaveštajni biro Generalštaba u Beču – iz pregleda najvažnijih promena tokom 1905. godine u komandnom sastavu, naoružanju, obuci, budžetu i sl. u armijama balkanskih država; ovde delovi o Srbiji, Makedoniji, Kosovu, Sandžaku i Albaniji: Veränderungen im Heerwesen der Balkanstaaten in Jahre 1905... Serbien, Beilage 3: Die Situation in Nordalbanien im Jahre 1905*, [u:] *Austro-Ugarska i Srbija 1903-1918: dokumenti*, t. III, s. 605.

pad na patrijaršiju u Peći,⁶⁹ a u julu 1909. na manastir Sopoćani.⁷⁰ Za razliku od događaja 1903, koji su, makar donekle, interesirali Osmanlije, sukobljene sa Albancima povodom reformi, događaji od 1905-1907. Osmanlije su potpuno ignorirali. Poslije incidenta 1907. u Peći, Srbi su predali lokalnom mutesarifu pismo sa podacima o albanskim zločincima. Međutim, nisu dočekali ništa što bi moglo svjedočiti o tome da su Osmanlije bili zainteresovani za kažnjavanje Albanaca⁷¹.

Okolinu Đakovice, osim pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, naseljavali su i Albanci-katolici. U antisrpskim incidentima prednjačili su, istina, u cijeloj đakovačkoj nahiji albanski muslimani, ali je od početka XX. stoljeća (od 1901-1902) dolazilo u okolini Peći do sukoba Srba sa albanskim katoličkim stanovništvom (tzv. *Fandima*)⁷². O sukobu albanske katoličke zajednice sa pravoslavnim Srbima treba reći nekoliko rečenica više.

Sukobi *Fanda* sa metohijskim Srbima eskalirali su u periodu od 1904-1905. godine. Zabilježeni su bili takođe i početkom 1906. godine⁷³. Neki posmatrači srpsko-albanskih sukoba u Metohiji smatrali su da su se albanski katolici odlikovali istom netrpeljivošću prema Srbima kao i njihovi muslimanski zemljaci,⁷⁴ s kojima su, uostalom, tokom cijele prve decenije XX. stoljeća bili u velikoj neslozi⁷⁵. Pred kraj

⁶⁹ M. B r u s i n, *Rasprava o Kosovu*, s. 35.

⁷⁰ *Zulumi Arnauta u manastiru Sopoćanima* [T. Protić, K. P. Kulagić, S. Popović i S. Stefanović, Ministarstvu prosvete i veroispovesti u Beogradu, Novi Pazar, 24. VII 1909], [u:] B. P e r u n i č i ć, *Zulumi aga i begova*, s. 433-434.

⁷¹ M. B r u s i n, *Rasprava o Kosovu*, s. 35.

⁷² B. P e r u n i č i ć, *Posljednjih deset godina turske vladavine*, s. 17.

⁷³ AS MID P. O., mkr. 280, I/310-315: *Un exposé succinct de la situation on Vieille Serbie*, Istanbul, 2 XII 1904; *Napadi Fanda na neka srpska sela* [konzul Srbije u Prištini M. Spaljaković ministru rata i zameniku šefa MID Vasi Antoniću, Priština, 4 I 1906], [u:] B. P e r u n i č i ć, *Zulumi aga i begova*, s. 363-364; M. V o j v o d i ć, *Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije 1881-1912*, [u:] i s t i, *Srbija i balkansko pitanje (1875-1914)*, Novi Sad, 2000, s. 58.

⁷⁴ B. P e r u n i č i ć, *Posljednjih deset godina turske vladavine*, s. 17.

⁷⁵ *Sukobi Arnauta (katolika) i Arnauta (muhamedanaca)* [konzul Srbije u Prištini M. Spaljaković šefu MID N. Pašiću, 28. VI 1906], [u:] B. P e r u n i č i ć, *Zulumi aga i begova*, s. 364-365. Do zaoštavanja sukoba u unutaralbanskim međuvjerskim odnosima došlo je takođe početkom 1908. Dan poslije katoličke Nove godine u nerazjašnjenim okolnostima podmetnuta je u jednoj od prizrenskih džamija svinjska glava. Tu evidentnu uvredu islama albanski muslimani su primili neobično ozbiljno. U odgovoru na provokaciju riješeno je da se spaljuju katoličke kuće, da se katolici izbacuju s posla, zemlje i da se lišavaju sve imovine. Srbi su zabrinuto posmatrali okrutnost međusobnih obračuna u albanskoj zajednici. Iako oni nisu bili cilj muslimanske osvete, njihova

1905. srpski konzul u Prištini, Miroslav Spaljaković, izvještavao je pukovnika Vasu Antonovića (ministra rata, istovremeno ministra inostranih dela Srbije) o konfliktima Albanaca-Fanda i Srba. Kako je napisao M. Spaljaković:

U pečkoj nahiji [...] ima Srba skoro pet puta više nego Arnauta katolika. I samo za to što su Srbi bez oružja, Arnauti katolici čine nad njima svakojaka nasilja, biju ih kao zečeve i utamanjuju na očigled celog sveta. Za toliku nepravdu i pred Bogom i pred ljudima Srbija nosi tešku odgovornost⁷⁶.

Nekažnjavanje katoličkih Albanaca iritiralo je srpske diplomate, koji su čak bili svjesni i svoje djelimične odgovornosti za tešku sudbinu zemljaka. Srpske diplomate su ipak dobro znali da su Albanci-katolici ostajali nekažnjeni u osmanskoj državi svaki put kada su uspjeli da se vješto zaštite austro-ugarskim patronatom⁷⁷.

Sukobi na osnovi političkih aspiracija

U zemljama Stare Srbije i Makedonije (posebno na teritoriji Kosova) funkcionirala je klasa posjednika koju su sačinjavali Albanci-muslimani i koji su krajem XIX. i početkom XX. stoljeća imali značajan utjecaj na upravljanje tim dijelom Osmanskog carstva. I pored toga, Osmanlije su često morale gasiti albanske bune na Kosovu, Metohiji i drugim regijama Evrope. Buneći se, Albanci ipak nisu odmah težili nezavisnosti. Proces transformacije njihovih težnji od umjereno autonomističkih preko radikalno autonomističkih do nezavisnosti, bio je jedan od složenijih historijskih procesa na Balkanu. U drugoj polovini XIX. i početkom XX. stoljeća Albanci su bili ambivalentni prema Osmanskom carstvu. S jedne strane, izražavali su čvrstu

sudbina se u to vrijeme nimalo nije popravila. Dešavali su se slučajevi napada albanskih muslimana, nekako "uzgred", takođe na pravoslavne hrišćane. U svakom slučaju, ako je do nekih napada, onda, kako je to opisao B. Peruničić: "[...] Iako su naoružani Arbanasi muhamedanci pokadkad ugnjetavali svoju sabraću katoličku, to ih nimalo nije ometalo da istodobno sprovode na Srbima najgnusnija zločinstva. Zbog toga su Srbi sa Kosova bežali ispod toga užasnog nasilja" – B. Peruničić, *Posljednjih deset godina turske vladavine*, s. 21.

⁷⁶ *Austrija preko svojih konzulata i fratera, organizuje katolike-fande – da ucenjuju, krađu, pljačkaju, ubijaju i raseljavaju Srbe u pečkom sandžaku* (srpski konzul u Prištini M. Spaljaković Vasi Antoniću, pukovniku Generalštaba, ministru rata i viceministru inostranih dela Srbije, Priština, 12. XII 1905), [u:] B. Peruničić, *Zulumi aga i begova*, s. 351.

⁷⁷ Tamo, s. 350-355.

privrženost sultanu, a s druge su stalno težili tome da osnuju administraciju maksimalno nezavisnu od Osmanlija.

Od 1881. do 1912. u evropskom dijelu Osmanskog carstva često su izbijali sukobi na političkoj osnovi. Ozbiljne razmjere poprimali su i albansko-srpski i albansko-osmanski sukobi. Dio tih drugih (sukobi inspirisani od strane albanskih radikala, neposredno posle razbijanja Albanske lige u Prizrenu i incidenti do kojih je dolazilo u prvoj polovini devedesetih godina XIX. stoljeća, kao i protesti albanskih muslimanskih konzervativaca protiv mladoturskih reformi) prelazio je čak u prilično ozbiljne, ponekad opasno duge oružane konfrontacije.

Albansko-osmanski sukobi političko-oružanog karaktera imali su veliki značaj za Srbe koji su mogli biti njihove manje ili više slučajne žrtve. U vezi sa takvom opasnošću srpske političke elite, posebno od kraja osamdesetih godina XIX. stoljeća, pažljivo su pratile većinu albansko-osmanskih napetosti⁷⁸. Različite političke aspiracije koje su ispoljavali Albanci, a prije svega njihove autonomističke zahtjeve, Srbi su po pravilu primali s distancom, antipatijom ili otvorenom netrpeljivošću. To je imalo svoje porijeklo u iskustvima koje su Srbi stekli iz susjedstva sa Albancima. To je posebno postalo primjetno u periodu od 1902-1903. i 1908-1912. godine. Ukoliko su najavljivani ustupci Osmanlija prema hrišćanima naseljenim u evropskom dijelu Carstva i pokušaji drugih unutrašnjih reformi za Srbe mogli biti isključivo korisni, utoliko su za albanske konzervativne slojeve osmanske reformatorske inicijative svake vrste bile povezane isključivo s gubitkom dijela privilegija.

Do otvorenih sukoba na osnovi ozbiljnih političkih razlika, u kojima su neposredni protivnici bili Albanci i Srbi nastanjeni u evropskom dijelu Osmanskog carstva, nije dolazilo toliko često koliko do sukoba na vjerskoj ili ekonomskoj osnovi. Dešavali su se ipak periodi obilježeni srpsko-albanskim okršajima te vrste, provociranim uglavnom od strane Albanaca. Izvor tih provokacija bio je, prije svega, u težnji da se, oslabivši putem otvorene konfrontacije, srpski potencijal spriječi jačanje stranog elementa i gubitak uticaja Albanaca u nekim regijama Osmanskog carstva. Upravo tako se može shvatiti dio albanskih napada na Srbe do kojih je dolazilo poslednjih godina XIX. i prvih godina XX. stoljeća.

Godine 1897. Osmansko carstvo je vodilo rat sa Grčkom, uz svesrdnu pomoć Albanaca. Za vrijeme tog rata, kao i neposredno poslije njega, dakle u vrijeme djelovanja Pečke lige, Albanci su počeli sa intenzivnijim djelovanjem u cilju da svo-

⁷⁸ Vidi npr. dokumente o albansko-turskim okršajima 1903. g.: AS MID P. O., mkr. 135, I/30 (Branislav Nušić, srpski konzul u Prištini ministru inostranih dela Srbije Andreju Nikoliću, Priština, 10. VII 1893); AS MID P. O., mkr. 135, I/32 (korespondencija između Ministarstva unutrašnjih i Ministarstva inostranih dela Srbije, Beograd, 13. VII 1893).

jim političkim uticajima nadvladaju kosovski vilajet i neke makedonske centre, locirane u manastirskom vilajetu. U tom cilju koristili su filotursku platformu. Albanске age, begovi i mule željeli su da sebi i svojim pobratimima obezbijede privilegiranu poziciju u društvenoj strukturi Osmanskog carstva. O takvom albanskom ponašanju 1897. mnogi Srbi su mislili kao konzul Todor P. Stanković, koji je predstavljao Monarhiju Obrenovića u Prištini. U jednom od pisama premijeru i ministru inostranih dela Srbije, Đorđu Simiću, on je primjećivao albansko-tursku solidarnost i istovremeno konstatirao:

[...] Arnauti, od kako je Turska pobedila malenu i rastrojenu Grčku, ne samo što su se pogordili, već su u pravom smislu pobesnili i vrše nad srpskom rajom nasilja kakva nisu smeli da čine i u najgora vremena⁷⁹.

U pojedinim regijama u kojima su odavno tinjale međuetničke svade nevjerovatno je porastao osjećaj superiornosti i osionosti kod Albanaca povezanih sa kriminalnim grupama, koje su se bavile krađama, otkupima, vendetom, kao i silovanjima. To se posebno može reći o Metohiji⁸⁰. Osmanlije, nadajući se koristima od instrumentalnog korišćenja Albanaca, a s druge strane plašeci se potencijalnih sukoba sa naoružanim grupama, sastavljenim od članova ratoborne nacije, tolerirali su ekscese albanskih secikesa, koji su u svom stavu prema južnoslavenskim hrišćanima nerijetko bili inspirirani osmanskom okrutnošću prema hrišćanskim Jermenima⁸¹.

Inspiratori albanskog nasilja na Srbima i drugim pravoslavicima (kao i prema katolicima, ugnjetavanim ipak u manjoj meri, zbog "štita" Austro-Ugarske) bili su neki turski pobirači poreza. Na to je skrenuo pažnju u jednoj od svojih rasprava Svetislav Simić (Pavle Orlović)⁸². Izvjesne sličnosti u ponašanju Albanaca i Turaka, a pre sve-

⁷⁹ [T. P. S t a n k o v i ć] *Gospodinu Đorđu S. Simiću, Predsedniku Ministarskog saveta, Ministru inostranih dela, itd. itd., itd., - u Beogradu, Priština, 19 VII 1897, [u:] B. P e r u n i ć i ć, Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890-1900)*, Beograd, 1985, s. 269.

⁸⁰ P. O r l o v i ć [S. S i m i ć], *Pitanje o Staroj Srbiji*, Beograd, 1901, s. 14.

⁸¹ Progoni Jermena u ogromnim razmjerama dešavali su se još 1895-1896. Kako je napisao Tomaš Vituh /Tomasz Wituch/: "Pokolji Jermena [...] neizmjereno su zaoštrili [tada] muslimansko-hrišćanske odnose u cijeloj imperiji, a posebno u balkanskim provincijama, još uvijek pod vlašću sultana" – T. W i t u c h, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1923*, Warszawa, 1980, s. 89. Pitanje antijermenske politike Turske opširnije: G. K u c h a r c z y k, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Warszawa, 2004, s. 17-71, 147-176.

⁸² P. O., *Stara Srbija i Arbanasi. Srpsko-bugarski odnosi i arbanaško*, s. 7-8.

ga tursko tolerisanje albanskih prekršaja, doprinijele su tome da su Srbi nasilje prema njima vidjeli kao dokaz za postojanje zajedničkog, antihrišćanskog fronta Albanaca i Osmanlija, ujedinjenih vjerom⁸³.

Taj "front", iako više puta narušavan antiosmanskim albanskim istupima u kojima je isticano neodobravanje političkih reformi u Osmanskom carstvu i osmanskih namjera da sve Albance (bez obzira na vjeroispovijest) opterete porezima (1902-1903), trajao je sve do 1908. godine. On se vidno manifestovao 1904. u pokušaju sklapanja sporazuma *Yildizu* sa albanskim liderima, po kojem su Albanci trebali dobiti široku autonomiju u svim osmanskim provincijama na Balkanu u kojima su bili većinsko stanovništvo⁸⁴.

Godine 1904. u starosrpskim i makedonskim zemljama vladala je potpuna anarhija koja je onemogućavala uvođenje bilo kakvih društvenih reformi, komplikovala položaj južnoslavenskog življa i – kako je često primjećivano u srpskim časopisima – garantirala Albancima i Turcima dobre odnose i očuvanje političke prevage nad ne-muslimanima⁸⁵.

Sljedećih godina (1905-1907) u Staroj Srbiji i Makedoniji, uglavnom u vezi sa političko-propagandno-oružanom aktivnošću srpskog četničkog pokreta, rasplamsali su se sukobi između Srba i Albanaca i Osmanlija (kao i srpsko-bugarski sukobi, ograničeni na makedonske zemlje)⁸⁶. Poziciju glavnog provokatora srpsko-albanskih sukoba tog vremena zauzeli su Srbi, čije su aspiracije priključivanja starosrpsko-makedonskih zemalja u zonu uticaja Monarhije Karadorđevića izazivale zajednički otpor albanskih kačaka i moćnika, kao i Osmanlija.

Pomjeranje Albanaca od 1908. godine s pozicije prijatelja na pozicije neprijatelja sultanske vlasti, uz istovremeno jačanje veza sa Habsburškom monarhijom, skoro nikada nije označavalo prestanak netrpeljivosti prema Srbima ili Crnogorcima. Štaviše, ta netrpeljivost se iz godine u godinu pojačavala. Anarhizacija društvenog života na teritorijama koje su naseljavali, bila je za Albance šansa da postanu nezavisni od Porte. Jedan od načina da se postigne stanje anarhije bilo je pothranjivanje albansko-južnoslavenskih sukoba, za šta je instrumentalno korišćeno npr. pitanje vjerskih razlika.

⁸³ P. O r l o v i ć, *Pitanje*, s. 7.

⁸⁴ "Grčke novine o tretiranju albanskog pitanja na Porti 1904. godine", [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Zulumi aga i begova*, s. 313-314.

⁸⁵ [G d e.], "Šta se čuje iz Gostivara", *Politika*, br. 120, 12 V 1904. s. 1.

⁸⁶ T. S m i l j a n i ć-B r a b i n a, "Klub Omladinaca iz Stare Srbije i Mačedonije i miting od 9 decembra 1907 godine u Beogradu (pre dvadeset godina)", *Južni pregled*, br. 4/XII 1927, s. 173.

Godine 1909-1911, kao i 1912. bile su posebno obilježene albansko-osman-
skim i albansko-južnoslavenskim sukobima. Do njihovog izbivanja dolazilo je, pri-
je svega, u kosovskom i manastirskom vilajetu. U uslovima tokom albanskih ustana-
ka protiv mladoturaka⁸⁷ često je dolazilo do političkih napetosti između Albanaca i
Srba. Indikacije albansko-srpske solidarnosti bile su u to vrijeme prava rijetkost. Al-
banske oružane operacije, s ciljem da spriječe mladoturke u sprovođenju reformi i
vremenom da dovedu do nastanka autonomne Albanije, uznemiravale su svojim raz-
mjerama i teško predvidivim posljedicama, čitavo južnoslavensko stanovništvo, na-
seljeno u Staroj Srbiji i Makedoniji, kao i na teritoriji nezavisnih država Srbije i Crne
Gore pri granicama s osmanskim kosovskim i skadarskim vilajetom⁸⁸. Srbi, imaju-
ći iskustvo dotadašnjih fatalnih odnosa s Albancima, punih konflikata, konstatirali
su tada da bi podržavanje Albanaca, a tim prije pristanak na poziciju etničke grupe
koja nema nikakve vlasti u budućnosti i koja bi umjesto u okviru Osmanskog carstva
funkcionirala unutar autonomne Albanije – bilo ravno samoubistvu.

U vrijeme albanskih ustanaka neposredno prije balkanskih ratova stanje anar-
hije i neprekidnog ratnog vrenja u pojedinim mjestima je prijetilo konkretnom opa-
snošću srpskim susjedima Albanaca. Albanci, suprotstavljajući se pokušajima reali-
zacije reformi od strane Turaka, dakle onome što je Srbima trebalo u perspektivi da
donese dugo očekivane koristi, sve jasnije su dovodili svoje srpske susjede u situa-
ciju u kojoj su se morali jednoznačno opredijeliti za ili protiv Albanaca. Mnoge in-
cidente, čije su žrtve bili Srbi, ipak su i dalje izazivali obični albanski banditi⁸⁹. Ve-
ćina običnih Srba teško je mogla da zamisli aktivno opredjeljivanje protiv Osman-

⁸⁷ Vrijedna zbirka dokumenata o albanskim ustancima 1910-1912: N. N i k a, *Përmbledhje dokumentesh mbi kryengritjet shqiptare (1910-1912)*, Prishtinë, 2003.

⁸⁸ Vidi između ostalog: *Konzulat Kraljevine Srbije – Priština Ministarstvu inostranih dela Kraljevine Srbije – Beograd, telegram*, Priština, 28 IV 1912, [u:] *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, kn. V, 1: *1/14. januar - 14/27. juli 1912.*, prir. M. V o j v o d i ć, ured. R. S a m a r d ž i ć, Beograd, 1984, s. 571.

⁸⁹ Nemali broj incidenata tog tipa, koji su se uglavnom završavali gubitkom života Srba koji su se suprotstavljali albanskom nasilju, zabilježen je u izvještajima srpskih konzula iz Prištine (M. Rakića i M. Đ. Milojevića), napisanim od kraja oktobra do decembra 1911. g., vidi između ostalog: *Konsul M. M. Rakić – Ministarstvu inostranih dela – Beograd*, Priština, 29 X 1911, [u:] B. P e r u n i ć i ć, *Svedočanstvo*, s. 485-488; *Konsul M. M. Rakić – Ministarstvu inostranih dela – Beograd*, Priština, 21 XI 1911, isto, s. 488-489; *Konsul Dr M. D. Milojević – Ministarstvu inostranih dela – Beograd*, Priština, 22 XII 1911, isto, s. 490-491.

skog carstva na albanskoj strani⁹⁰. Tim prije što su u haosu koji je trajao jedini zaštitnici kakvog takvog reda bili, paradoksalno, Osmanlije, prisiljeni najzad situacijom ugroženosti vlastitih interesa da interveniraju protiv Albanaca, ali su ipak i dalje često optuživali Srbe za “opšte i stalno provociranje” albanskih muslimana da narušavaju poredak⁹¹. ■

LOCAL ALBANIAN-SERBIAN CONFLICTS FROM 1881 TO 1912: ATTEMPT OF NEW TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS

Voyczeh Szczepański

Summary

The subject of this article are Albanian-Serbian local conflicts from 1881 to 1912, which took place in European provinces of Ottoman Empire.

The particular attention was paid for contemporary tensions in Villayet of Kosova. The discussed tensions had, despite some common features, different specificity, range and dynamics. There are showed and analyzed only chosen conflicts. Information about them has been derived from Serbian sources, which had been selected from a file of the Serbian Archive and from published files of documents.

Author opposed constructing such formulation as directories and catalogue of Albanian-Serbian incidents. He proposes the typological analysis instead. There are separated three fundamental backgrounds of this conflicts: economical (in a wide meaning), religious and the background of political aspirations. More attention is paid for conflicts between Albanians and Serbs in reference to economical and religious conflicts, than to those which followed from political ambitions. In the considerations author is trying to point factors responsible for the fact, that one type of

⁹⁰ Up. novinsku bilješku iz avgusta 1912. objavljenu na stranicama sarajevske *Otađzbine*, u kojoj se konstatuje da Srbi uglavnom nisu vjerovali u mogućnost srpsko-albanskog saveza, jer u to vrijeme kad su oni tražili garanciju svog postojanja u pravno uređenoj, organizovanoj osmanskoj državi, Albanci, “najveći neprijatelji discipline i reda”, koji su tražili privilegirani status, nisu trebali nekažnjeno pljačkati i istrebljivati Srbe - što je, nažalost, bila svakodnevna pojava – “Srbi i Arnauti”, *Otađzbina*, br. 110, 11 VIII 1912, s. 2.

⁹¹ “Arnautska (!) zvjerstva”, *Otađzbina*, br. 119, 4 IX 1912, s. 2.

Vojčeh Ščepanjski, *Lokalni albansko-srpski sukobi u razdoblju 1881-1912:*
Pokušaj nove tipološke karakteristike
Prilozi, 37, Sarajevo, 2008, str. 45-74.

conflicts had escalated in given moment of history, and some other time other conflict dominated. ■

(Translated by Ewa Szczepańska)

UDK 342.25(497.6=163.41)“1918/1941”

Pregledni članak

PRILOG PITANJU CENTRALIZMA – UČEŠĆE SRBA U UPRAVNIM TIJELIMA BOSNE I HERCEGOVINE 1918–1941.

Sonja Dujmović
Institut za istoriju u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Abstrakt: U radu je problematizovan centralizam, vladajući koncept u doba Kraljevine i u okviru toga je prezentovana struktura upravnih tijela u Bosni i Hercegovini, sa naglaskom na učešću Srba.

Ključne riječi: centralizam, Bosna i Hercegovina, upravni aparat, Srbi, predmodernno društvo

Abstract: This paper deals with the issues of centralism, the governing concept in the time of the Kingdom of Yugoslavia; by focusing on the participation of Serbs, it presents the structure of administrative bodies in Bosnia and Herzegovina.

Key words: centralism, Bosnia and Herzegovina, administrative apparatus, Serbs, pre-modern society

Aludirajući na čuveni govor Stjepana Radića u Saboru 24. novembra 1918. godine, odnosno na već rabljenu, ali efektnu metaforu o “guskama u magli”¹, mogli bi se svi sudionici i savremenici događaja oko nastajanja nove državne tvorevine okarakterisati kao zbunjeni, zatečeni, iznenađeni (ne)očekivanim slijedom dešavanja,

¹ Stjepan Radić, *Politički spisi*, Zagreb, 1971, 323-335.

nepripremljeni u potpunosti na epochalne promjene, nespremni za susretanja sa drugim narodima i kulturama, tradicijama, vrijednosnim i pravnim sistemima, htijenjima i zacrtanim putevima ka budućnosti. Jednom riječju, čini se na prvi pogled da je u svemu tome bila prisutna velika doza neracionalnosti, kao posljedica nužnog *ad hoc* djelovanja u navedenom momentu, prouzrokovana spoljnim uticajima i unutrašnjim neredima. Većina je ipak optimistički vjerovala da će se samim aktom ujedinjenja postići za početak željeni stepen nacionalnog i državnog integriteta.

Formalni koraci koji su preduzimani od strane srpske vlade, kao i oni u saradnji sa pojedincima i tijelima formiranim od strane političara sa prostora pod vlašću iznu-rene Austro-Ugarske Monarhije, daleko od toga da su bili neodlučni, ali su bili ipak ubrzani silinom Prvog svjetskog rata i do pred sam njegov kraj nisu bili za mnoge savremenike jasno, nedvosmisleno i realno očekivani. Iz takve situacije proizašla je mnogostruka podijeljenost u svim političkim sredinama oko, u prvom redu, objektivne mogućnosti ujedinjenja u novu državu, a isto tako i oko načina ujedinjenja i budućeg organizovanja novog političkog subjekta. Istina, na teoretskoj ravni, svaki od političkih sudionika, stranaka, političkih vođa i uglednih intelektualaca imali su svoje projekcije mogućeg raspleta poslijeratne kataklizme i ostvarenja ujedinjenja južnoslavenskih naroda, ali stanovitih priprema nije bilo, i čini se da ih nije moglo ni biti. Velika većina je bila vođena više vlastitim optimističkim vizijama o novonastaloj državi, s jedne strane, te spoljnim pritiscima i opštim haosom proizvedenim krajem rata s druge strane, koji su napadno diktirali ritam stvaranja nove države i “dugo-očekivanog ujedinjenja”. Ipak, suština ujedinjenja bila je dugo promišljena i ona je bila u suštini jedna pragmatična politička odluka jugoslavenskih elita koje su težile ostvarenju zajednice i u njoj vidjeli svoje vlastite nacionalne interese. Ma koliko haotičan, rat je ipak stvorio realne političke okolnosti u kojima je očito bilo moguće da se definitivno riješi početni nacionalni cilj svakog pojedinog naroda u novoj zajednici - u prvom redu nacionalno okupljanje na jednom državnom prostoru i mogućnost dalje nacionalne emancipacije, što je naravno, kasnije u političkim razmircama uglavnom negirano. Osim toga, praktičnost odluke o ujedinjenju dobivala je na značaju i zbog realne mogućnosti da susjedne zemlje zaposjednu teritorije sa većinskim jugoslavenskim narodom. Dodatnu opasnost predstavljali su socijalni nemiri seljaštva i vojske koji su prijetili revolucionarnim vrenjem, što je elite dodatno učvrstilo u spoznaji da čin ujedinjenja treba što prije obaviti. Vlast na kojoj su ustrajavale elite bila je veliki zalog za napor koji su uložile da se očuva kontrola, održi mir i smjena sistemā izvede sa što manje društvenih poremećaja.

Nesporazumi proizvedeni različitim koncepcijama ujedinjenja i uređenja budućе države na momenat su stavljeni po strani, mada je bilo jasno da saglasnosti oko toga nema i da će prouzročiti teške političke borbe.

Uopšte, postavlja se pitanje, da li je bilo moguće da ti prostori sa svojim civilizacijskim tekovinama, koji su bili obuhvaćeni 1918. godine novom državom, budu u potpunosti spremni na silovitost promjena koje su ga uskoro zadesile. Različiti kulturološki konteksti, historijska iskustva, različiti pravni sistemi, religiozne utemeljenosti, privredne osnove, duhovni život, bolna skorašnja ratna iskustva, kao i očekivanja od ujedinjenja bila su gotovo dijametralno suprotna, putevi do ciljeva mnogostruki. Protagonisti ujedinjenja i političkog života u Kraljevini, kao eksponenti interesa vlastitih naroda, nisu se pokazali zreli za uloge koje su imali – tako da su se navedene brojne razlike iskazivale uglavnom kao sukobi koncepcija centralizma i federalizma u uređenju države.

Postojeće razlike, viđene tokom rata između srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, te političara iz Slovenije, pojačane su samim činom ujedinjenja. Bilo je jasno da kralj nije pomišljao da njeguje posebnosti, već da je željeni stepen državnog i nacionalnog integriteta riješio da postigne drugim sredstvima. Vjerujući ne samo da će postići željeni mir, nego i brzo i uspješno niveliranje dubinskih razlika, a i iz razloga vlastite opredijeljenosti, kralj je uz podršku svojih bliskih saradnika prosto ustanovio centralističku koncepciju uređenja države i njom se vodio do kraja svoje vladavine. Po svojoj definiciji centralizam usredsređuje sve ovlasti u jednom centru - upravne, političke, društvene - u ovom slučaju kod kralja, a nadležnosti *podređenih*, svih pokrajinskih i lokalnih organa služe samo u svrhu provođenja odluka sa državnog vrha i to pod nadzorom nadređenih organa. O čvrstoj odluci i ruci “Kralja Oslobodioca” govori brzina ukidanja pokrajinskih vlada, kalkulacije sa formiranjem ustavotvorne skupštine, karakter Vidovdanskog ustava, broj vlada koje su smijenjene njegovom intervencijom, kao i ukidanje klimavog parlamentarizma 1929. godine.

Nedemokratska priroda režima, inaugurisana već na samom početku imala je svoje pristalice oko dvora, u redovima centralizmu naklonjenih političkih partija, prvenstveno Radikalne i Demokratske stranke, ali i mnogih političkih struja u Hrvatskoj i Sloveniji. U velikom broju srpski zvaničnici su smatrali da Srbija polaže pravo na primat u novoj državnoj zajednici, obzirom na ulogu u vojnim operacijama tokom proteklog rata i obzirom na pretrpljene ljudske i materijalne žrtve. Uz to, smatrali su da je Srbija odigrala ulogu oslobodioca naroda koji su vijekovima bili pod germanskim ili osmanskim vlastodršcima, te da iz istih razloga ravnopravnog dijaloga ne može biti. To je bilo jedno od obrazloženja što je federalizam odbačen, jer u startu nije postojala mogućnost za ravnopravno formiranje federalnih partnera. Historijsko i državno iskustvo Srbije takođe je bilo potpuno drugačije od onog u “oslobođenim” krajevima, jer je vođenje politike bila čisto dinastička stvar, u rukama vladara, koji je uz to bio tu i “po milosti božijoj”. Tako se dogodilo da se iza paravana višestranačkog parlamentarizma počela praktikovati samovolja vlasti, pa je “govor”

sile, početno verbalni, zamijenio i silu putem više zakona o zaštiti države, a i kasnije progonima nepoćudnih oponenta, kao i silom oružja u prostorijama parlamenta.

Na prostoru Bosne i Hercegovine sukob između koncepcije federalizma i centralizma došao je do izražaja u punoj svojoj formi. Skorašnje historijsko iskustvo u Bosni i Hercegovini pod vlašću Austro-Ugarske Monarhije, u kojoj je tolerisano uskraćivanje punih nacionalnih prava slovenskim narodima i u kojoj je provoden također strogi centralizam, podgrijavalo je nadanja da će u novostvorenoj državi pod “bratskom vladom” biti pružen veći dijapazon sloboda. U katoličkoj Monarhiji su imali status punopravnih građana, postojale su nacionalne autonomije, nacionalne elite su ulazile u sistem vlasti i Bosanski sabor je bio početna škola parlamentarizma. Kao i kod drugih naroda Evrope i narodi Bosne i Hercegovine su već bili zahvaćeni duhom nacionalnih preporoda i ujediniteljskim težnjama. Slobodna inteligencija, zajedno sa omladinom je u tome prednjačila. Stoga nije ni čudo da su očekivanja o više prava i sloboda bila prisutna, a krajem rata i javno deklarirana želja za ujedinjenjem sa “istokrvnom braćom”.² Takve stavove iznijeli su u navedenoj izjavi jugoslavenski orijentisani Srbi i Hrvati, te ih potvrdili na sastanku u Zagrebu 2. marta 1918. godine, a i glavni eksponenti bosanskohercegovačkih Muslimana reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević i mladi dr. Mehmed Spaho bili su na istoj liniji opredjeljenja. Predstavnicu u Jugoslavenskom odboru su također u istom smislu djelovali tokom rata³, a tokom djelovanja Narodnog vijeća BiH (koji je formiran opet nekim vidom centralističkog koncepta preko Središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu 30. oktobra 1918, kao što je i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu imenovana na prijedlog istog tijela), njegov Glavni odbor NV BIH je odlučio 29.10. 1918. da pozove “Entantine čete u zemlju”, odnosno srpsku vojsku.⁴ Ovaj potez nije bio dobro primljen u NV SHS u Zagrebu.⁵

² Izjava koju su bosansko-hercegovački prvaci predali grofu Tisi 21. IX u Sarajevu; u: *Građa o stvaranju jugoslovenske države* (1.I-20. XII 1918), Priredili: Dr Dragoslav Janković, dr Bogdan Krizman, Beograd, Institut društvenih nauka, Odjeljenje za historijske nauke, Serija III- Građa, 1964, 294-297.

³ O stavovima, naročito prema Muslimanima, pojedinih članova iz Bosne i Hercegovine u Jugoslavenskom odboru više vidi u: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1999.

⁴ *Građa*[...], 418-419, 471.

⁵ Većina oficira jugoslavenskog porijekla iz bivše austrougarske vojske, koji su bili upućeni u BiH da obrazuju vojsku države SHS, vratili su se u Zagreb, neobavljenog posla. Samo je nekoliko oficira zadržano u Sarajevu, jer im je bio povjeren zadatak da u saradnji sa Komandom srpske vojske organizuju žandarmeriju. - H. Kapidžić, “Rad Narodnog Vijeća Bosne

Međutim, serija proglašavanja direktnog ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom od strane organizovanih narodnih vijeća, ne samo u ime srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, već u ime cjelokupnog stanovništva “bez obzira na vjeru i pleme”⁶, takođe je uticala na djelovanje najprije Glavnog odbora NV BiH, a poslije i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu,⁷ Ove glavne institucije vlasti u Bosni i Hercegovini, formirane tokom “prevrata”, bez obzira na svoje akcije⁸, nisu mogle adekvatno spriječiti nered, pljačke i ubistva na cjelokupnoj teritoriji, u kojima su čak učestvovali “nesavjesni i osioni elementi” iz skoro osnovanih narodnih vijeća širom Bosne i Hercegovine. Prve trzavice, proistekle iz vjerske i nacionalne podijeljenosti pokazale su se odmah i u radu Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu. Osnovno obilježje političkog života zasnivat će se od samog početka novoformirane države na istorijskom nasljeđu i različitim viđenjima vjerskih i nacionalnih grupa o vlastitoj ulozi, političkom djelovanju, kao i budućnosti Bosne i Hercegovine u novom državnom okviru. Nacionalna i politička podjela građanstva potpuno je preuzeta iz prethodnog austrougarskog perioda, jer tokom rata nije došlo do razaranja starih socijalnih stru-

i Hercegovine u novembru i decembru 1918.”, *Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. III, knj. III, Sarajevo, 1963, str. 187.; *Građa...* str.472. U Zagrebu su negodovali, ali još više kada je Narodno vijeće za BiH pozvalo građane da se slobodno prijavljuju u kraljevsku srpsku vojsku. To je dalo povoda “Obzoru” da postavi pitanje u kakvom odnosu stoji Glavni odbor NVSHS za BiH i Narodna vlada prema Narodnom vijeću SHS u Zagrebu kada samostalno donosi jednu takvu odluku. Ali je uskoro i Zagreb pozvao srpsku vojsku i ovi su ušli u Slavoniju i Hrvatsku. - Nusret Šehić, “Narodno vijeće SHS za BiH i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske, (nov.-dec. 1918.)”, Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 1982, god. XVIII, br. 19, 175.

⁶ Hamdija Kapidžić, “Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918.”, u: Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarke vladavine*, Sarajevo, 1968, 277-279.

⁷ General Božidar Terzić javlja Ž. Mišiću da “prilike današnje u Bosni i Hercegovini upućuju Vladu na veliki takt i obzirivost, te da se ne prenagli u ovom pogledu, naročito iz obzira prema Hrvatima, kojih ima i u narodnoj vladi u Sarajevu. Radiće se indirektnim putem da stvar sazri; većina Hrvata za to ujedinjenje. [...] Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karađorđevića i izjavili su, da će biti lojalni građani. Zbog nerešenog agrarnog pitanja potrebno bi bilo da Prestolonaslednik jednom podesnom izjavom muslimanima da nade da će se to pitanje rešiti legalnim putem i zaštititi njihovi interesi, te da ne budu materijalno oštećeni, od čega se oni plaše, jer se agituje u tom smislu, da će im se imanje oduzeti i razdeliti seljacima.”- *Građa*[...], str. 664-665.

⁸ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914-1918*, Zagreb, 1920, 219; *Građa*[...], 662.

kura. Bosanskohercegovačko agrarno društvo je nastavilo da živi nedovoljno izgrađeno i pripremljeno na nove političke okolnosti. Ideološki uzleti koji su se pojavili tokom rata i prilikom procesa ujedinjavanja bili su kratkog daha i dometa, jer ih nije mogla podržati slabo izgrađena socijalna osnova. Istovremeno je bila prisutna i dioba unutar pojedinih etničkih grupa i elita oko toga kako bi trebao da izgleda zajednički rad u državi, kakva treba biti pozicija određene nacionalne ili političke grupacije i njeni odnosi sa ostalim sudionicima u političkom životu.

Optimistički talas koji je nosio Bosnu i Hercegovinu krajem rata bio je isto tako uskoro zaustavljen političko-administrativnim potezima monarha “jedan troimeni narod - jedan vladar”. Ubrzo se, međutim, pokazalo, da je time bila uspostavljena napetost između provodiocā centralizma i političkog unitarizma sa jedne strane, te zastupnikā federalizma i etničkog pluralizma sa druge.

Ukratko će biti navedeni, u literaturi već poznati stavovi muslimanske i hrvatske političke elite prema centralizmu.

Muslimanski političari s pravom su od samog početka negodovali i isticali njihovu nedovoljnu zastupljenost u institucionalnim tijelima, formiranim tokom procesa uspostave nove vlasti. Njihov udio je bio neproporcionalno zastupljen u odnosu na prisutno muslimansko stanovništvo koje su oni zastupali. Prvobitna naklonost spram novostvorene države ubrzo je bila zamijenjena gorčinom i zbog mnogobrojnih nasilja čije su Muslimani bili žrtve. Državni sistem je takođe pokazivao sve znakove nesposobnosti da se odupre dubokoj korupciji, nepravdi i osionom ponašanju, što su funkcioneri u Bosni i Hercegovini najbrojnije muslimanske političke stranke *Jugoslavenskse muslimanske organizacije* (JMO) znali istaći, naglašavajući da je centar vlasti ukidanjem nezavisnosti sudaca “otvorio vrata nečuvenom teroru pojedinaца i grupa.”⁹ “Zapravo neposredno poslije stvaranja jugoslavenske države, upravni aparat u Bosni i Hercegovini je ostao isti kakav je bio i do tada. Nepovjerenje naroda prema tom aparatu, naročito prema kompromitovanim rukovodećim službenicima [...] gotovo svim strancima kojih nije bio mali broj, dobro je došlo Narodnoj (Zemaljskoj) vladi za Bosnu i Hercegovinu i vladajućim krugovima u Beogradu da sprovedu svoje namjere i postave svoje politički odane ljude na odgovorne dužnosti bez obzira na njihovu stručnu sposobnost. U tome su bili jednodušni, bar prividno, vladajući krugovi i u Sarajevu i u Beogradu.”¹⁰ *Pravda*, list JMO-a će ubrzo isticati: “Hoćemo proporcionalno zastupstvo, jer želimo da i Muslimani osjete da su u svojoj državi, da imaju svoju, a ne tuđinsku vladu i da su ravnopravni faktor u ovoj svojoj zemlji, a ne okupirani građani, kao što bijahu prije narodnog oslobođenja. Srbi-pra-

⁹ A. Purivatra, n. dj., 31.

¹⁰ A. Purivatra, n. dj., 41-42.

voslavni ne samo da su svjesni preokreta na bolje nego se na svakom koraku susreću i sa *vidnim znakom* tog poboljšanja. Hoće li na sud: njihovi ljudi; hoće li na kotar: njihovi ljudi; hoće li vladi – opet njihovi ljudi.”¹¹ To, takozvano “činovničko pitanje”, kao najvidljiviji izraz centralističkog ustrojstva, ostat će sve vrijeme postojanja Kraljevine sporno i predmet stranačkih nesuglasica. Naravno, to nije bio razlog da se JMO, kao glavna predstavica bosanskohercegovačkih muslimana, ne pridržava imanentnog svojstva svake političke stranke – borbe za vlast, te je tokom ovog perioda učestvovala u mnogim oblicima vlasti u Beogradu, kako putem svojih istaknutih članova, prvenstveno dr. Mehmeda Spahe, tako i drugim načinima političkog djelovanja- apstinencijama, koalicijama, taktiziranjem i sl. Na taj način je uspijevala da se vremenom pojavi kao glavna politička snaga na koju je valjalo računati u Bosni i Hercegovini.

Djelovanje hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini, kao ispostava svog nacionalnog centra, može se pratiti i po glavnim aktivnostima prvenstveno Hrvatske seljačke stranke i njihovog suverenog vođe Stjepana Radića, čije se negativno predviđanje o centralističkom ustrojstvu države obistinilo. Bez namjere da se na ovom mjestu navedu svi pravci i oblici djelovanja, sumarno se može reći da se “nastojalo [...] suprotstaviti centralističkim formama života novostvorene države; hrvatstvom se, pod svaku cijenu, namjeravalo parirati krugovima koji su zastupali ideje jugoslovenstva, ali i srpstva.”¹² Nepomirljivost stavova se razumljivo tokom vremena samo pojačavala, naročito nakon zabrana djelovanja stranke, zabrane izdavanja stranačkog lista, progona partijskih članova. Uslijedila je, na primjer, 21. 5. 1921., prije proglašenja Ustava, i poruka-deklaracija “hrvatskom narodu o ništetnosti centralističkog ustava”.¹³ Kolektivno sjećanje hrvatskog naroda često se u štampi i govorima političara vraćalo na uživana prava u ne tako davnim vremenima pod Austro-Ugarskom Monarhijom kada su imali svoj sabor, vladu, bana, domobranstvo. Radićeva djelatnost široko je odjekivala Bosnom i Hercegovinom, čvrsto utvrđena naročito nakon izbornih rezultata 1923. godine, tokom cijelog međuratnog perioda. Ipak, politički blokovi, kojima su pripadale i hrvatske stranke iz Bosne i Hercegovine (Federalistički blok, Opozicioni blok, ulazak HSS-a u beogradske vladē, kasnija saradnja sa Pribićevićem, itd), bili su formirani sa idejom da se “pitanje unutrašnjeg uređenja države može riješiti revizijom centralističkog ustava i to na temelju sporazuma predstav-

¹¹ *Pravda*, 24. 6. 1919.; prema: A. Purivatra, n. dj., 43.

¹² Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1981, 71.

¹³ T. Išek, n. dj., 83.

nika Srba, Hrvata i Slovenaca (i muslimana).”¹⁴ Ali, na lokalnoj razini jače su uporište imali nepovjerenje, nerazumijevanje, netolerancija, te skorašnja ratna iskustva iz kojih su svi izašli povrijeđeni.

Jedno od praktičnih pitanja, u kome se ogledao položaj nacionalne prisutnosti u centralističkom sistemu, bilo je već navedeno činovničko pitanje i na čemu se dugo u javnosti insistiralo. Naglašavano je “srbiziranje uprave”¹⁵, koje je svoje uzroke imalo i “zbog antisrpske djelatnosti nekih funkcionera Hrvata u toku rata”, te je tokom vremena bilo teško “održavati paritet zastupljenosti službenika”.¹⁶ Porastu otpora prema režimu i politici iz Beograda “kumovalo” je i ponašanje Srba u lokalnoj vlasti, osionost i osvetnički postupci prema svojim sunarodnicima, što je samo pojačavalo neraspoloženje prema vlasti. Lokalna vlast je u stvari direktno uticala na svakodnevni život i bila najvidljivija i kao takva korumpirana, nacionalno netrpeljiva i atavistički raspoložena - bila odraz cjelokupnog sistema i na prvom nivou odražavala centralističku vlast.

Vladajuća politika kralja i njegovih istomišljenika, naravno, nije bila politika srpskog naroda, ali je proizvodila antisrpska raspoloženja. U tom smislu su se političke debate vodile i u Bosni i Hercegovini, gdje su sve strane, kako će se pokazati, bile nezadovoljne tokom političkog života.

Iz tog razloga na ovom mjestu će biti izloženi taksativni rezultati istraživanja prisutnosti Srba, a ujedno i predstavnika drugih naroda u upravnim tijelima Bosne i Hercegovine, kao polazna osnova za dalju obradu i valorizaciju. To je ujedno i pokušaj da se možda prevaziđe jedno od (isforsiranih) pitanja u bosanskohercegovačkoj istoriografiji i da se krene nekim drugim smjerovima pri istraživanju bosanskohercegovačke, prije svega, društvene zbilje.

U sastavu bosanskohercegovačke vlade, formirane 1918. godine, od 11 članova bilo je 6 Srba,¹⁷ 4 Hrvata i 1 Musliman.

¹⁴ Zlatko Matijević, “Hrvatske političke stranke u Bosni i Hercegovini od ožujskih parlamentarnih izbora do šestosiječanjske diktature (1923.-1929.)”, Sarajevo, *Hrvatska misao*, Matica hrvatska, Časopis za umjetnost i znanost, 2004, god. VIII, travanj-rujan, 31-32/23, Nova serija, 250.

¹⁵ Uvid u statističke podatke bosanskohercegovačkog upravnog aparata ili pak pisanje glasila Srba u BiH doveo bi i do drugačije ocjene i utiska. – ANUBiH, Ostavština Atanasija Šole, 34, prema: T. Išek, n.dj., 97.

¹⁶ T. Išek, n. dj., 97.

¹⁷ Atanasije Šola, Vaso Ristić, Danilo Dimović, Šćepan Grđić, dr. Uroš Krulj i Stevan Žakula

U Privremeno narodno predstavništvo, formirano 1. marta 1919. godine iz Bosne i Hercegovine ušla su 42 člana i od toga je Srba bilo 20 - uglednika, većinom trgovaca, zemljoposjednika i školovanih ličnosti.¹⁸ Po statistici o nacionalnom sastavu službenika na najodgovornijim funkcijama državne uprave, osim vlade, od 273 službenika u avgustu 1919. godine bilo je Srba 61, Hrvata 98, Muslimana 17, Čeha 30, Poljaka 20, Mađara 17, Nijemaca 14, Slovenaca 7, Ukrajinaca 3, Slovaka 2, Talijana 1 i nepopunjeno 3 mjesta.¹⁹

Srpsko građanstvo, a naročito Radikalna stranka, kao njen glavni eksponent je od samog ujedinjenja bilo optuživano od strane hrvatskih političkih stranaka za srpsku dominaciju u državi. U jednoj prepisci između *Hrvata* i sarajevske radikalne *Srpske riječi* u septembru 1920. godine, radikalski list će odgovoriti popisom članova vlade, predsjedništva, direkcija, povjereništava, odnosno njegovom nacionalnom strukturom.²⁰ Dakle, na vladi ima 7 Srba i to 2 radikala, 2 demokrata, 2 van stranaka i 1 težak; 10 Hrvata, stranaca činovnika 4: ukupno 21, dakle Srba je trećina, a ostalih 2/3, a i ovi se stranci osjećaju Hrvatima.²¹

U sljedećem broju *Srpska riječ* će nastaviti sa izlaganjem svoje evidencije.²² “SRBA 14, HRVATA 25, STRANACA 15, Dakle od 54 mesta na upravi zemlje ima

¹⁸ Gligorije Jeftanović, Kosta Kujundžić, Vojislav Šola, Dimitrije Zakić, Kosta Božić, dr. Uroš Krulj, dr. Savo Ljubibratić, Dušan Vasiljević, dr. Vladimir Ćorović, Dušan Kecmanović, dr. Aco Bogdanović, dr. Milan Jojkić, Đorđe Pejanović, dr. Živko Nježić, dr. Vaso Glušac, Simo Eraković, Maksim Đurković, dr. Danilo Dimović, dr. Vojisav Besarović, Jovo Šmitran

¹⁹ A. Purivatra, n. dj., 44.

²⁰ Vlada: I Predsedništvo: dr. Srškić, Srbin, radikal; tajnik dr. Petrović, radikal, Srbin; šef presidijala dr. Štarh, činovnik, stranac, a njegov zamjenik Kolar (Hrvat, Narod. klub)

II Unutrašnji poslovi: poverenik Mišović, Srbin, demokrata; šefovi departmana: Horvat, Kobačić, Došić – sve Hrvati i dr. Novat Štrasman – stranac

III Pravosuđe – dr. Simić, činovnik, Srbin; šefovi departmana: dr. Ajsler, stranac; Bakić, Hrvat, šef, a vršilac dužnosti erarijalnog fiškala dr. Badovinac – Hrvat

IV Prosvjeta - povjerenik Š. Grđić, demokrata, Srbin; šefovi departmana: Milićević, Hrvat, Tefterdarević, musliman Hrvat, Jugoslov. klub, Pavičić, demokrat, Hrvat, i dr. Krsmanović, Srbin, činovnik

V Poljoprivreda - Blažeković, demokrata, Hrvat, Jovo Popović, Srbin, TS, Brzović, Hrvat, Nar. klub

²¹ “Srpska riječ”, br. 190, 23. septembar 1920.

²² 1. Finansije: delegat ministarstva finansija dr. Šijan (Srbin, van stranaka): šefovi departmana: dr. Prager (stranac), Hamel (stranac), Halperi (stranac), Šober (Hrvat) i Laufer (stranac), - dakle, 1 Srbin, 1 Hrvat, 3 stranca; Građevine: šef- poverenik Simo Mirković (Srbin, de-

samo 14 Srba ili jedna četvrtina. [...] Od ovih 14 Srba na vrhovima naše uprave ima radikala samo 2. [...] Srba pravoslavnih u zemlji ima manje predstavnika u vladi nego stranaca koje ne reprezentira ni 10% stanovništva (14 prema 15)”²³

Ne raspoložemo podacima kakva je situacija bila sa nižim činovnicima u pokrajinskim organima državne uprave, osim da je u drugoj polovini 1919. godine u Odjeljenju za prehranu Zemaljske vlade za BiH u kojem je bio načelnik Šćepan Grdić od 27 službenika bilo: 13 Srba, 8 Hrvata, 2 Muslimana, 2 Slovenca, 1 Malorus i 1 Poljak.²⁴

mokrata), njegov zamjenik Fincinger, (stranac) – 1 Srbin, 1 stranac; Saobraćaj: šef Alačević (Hrvat), zamenik njegov Gertner (stranac), dr. Čutić (Hrvat, Nar. klub) – 2 Hrvata i 1 stranac; Šume i rude: poverenik (u ostavci) Janković (Srbin, van stranaka), njegovi zamenici: Karop i Kruc (stranci) – 1 Srbin 2 stranca. (Većina činovnika i to viših, kod rudarskog odseka su Hrvati); Socijalna politika: šef poverenik Pogačnik (Hrvat, Jugoslovenski klub); Narodno zdravlje: dr. Uroš Krulj, poverenik (Srbin, demokrata); Trgovina i obrt: poverenik dr. Ilija Badovinac (Hrvat, Nar. klub); šefovi: Zurovac (Srbin, van stranaka), Komadina (Hrvat, Nar. Kub) – 2 Hrvata i 1 Srbin; Vode: poverenik Stefanović (Srbin, van stranaka), zamenik dr. Milan Maraković (Hrvat, Jugoslovenski klub) - 1 Srbin i 1 Hrvat; Ishrana i obnova zemlje: poverenik prof. Janković (Hrvat, Nar. klub), zamenici David i Havelka (stranci) – 1 Hrvat, 2 stranca; Pošta: direktor Dekanić (Hrvat, Nar. klub); Poštanska štedionica: direktor Bazina (Hrvat, Nar. klub); Policija: direktor Leskovac, (Srbin, van stranaka), zamenik Đuroci (Hrvat) – 1 Srbin i 1 Hrvat; Vrhovni sud: predsednik Farkaš (Hrvat), predsednik senata Pajtoni (Hrvat), predsednik okružnog suda Ilnicki (stranac) – 3 Hrvata, 1 stranac; Agrarna direkcija: poverenik Fajfakik (stranac), njegov zamenik dr. Lujo Novak (Hrvat, demokrata) – 1 stranac i 1 Hrvat.

²³ Naglašavanja u tekstu su izvorna, a komentar uz ovaj nastavak o strukturi vlasti je bio sljedeći: “Ali mi nećemo da povređujemo rane, koje još nisu zarasle, samo nemojte nas izazivati u našoj kući, u ovoj srpskoj zemlji, za čiju smo se slobodu jedini mi Srbi borili protiv crno-žute aždaje, mi smo jedini stradali, apšeni, streljani i izvođeni na vešala. I na vešalima je Srbin sam sebi namicao na vrat uže i umirao pod poklikom: Živeo kralj Petar, živela Srbija! Još jednu napomenu. Prilikom raznih političkih štrajkova, prilikom sabotaže države i raznih emanacija protiv ove zemlje – Srbi su se pokazali (pored malih izuzetaka) gotovo jedinim pouzdanim elementima i čuvarima slobode i poretka. [...] Ali ovi stranci u Bosni, sem retkih, veoma retkih izuzetaka, mahom se pretvaraju u Hrvate zbog dosadašnje crnožute taktike, da je katoličanstvo sinonim hrvatstva. Pok. Štadler je sam kazao: samo dobar katolik može biti dobar Hrvat, dok mi mislimo da katolik može biti dobar Srbin (Don Ivan Musić; fra Grga Martić, kanonik Stojanović, dr. Lujo i Ivo Vojnović, Fabris, Budmani, Lj. Vuličević, don Andro i Marko Murat, dr. Bogišić, dr. Puljezi i td.) - *Srpska riječ*, br. 191, 25. septembra 1920.

²⁴ A. Purivatra, n. dj., 45.

Od 48 narodnih poslanika iz Bosne i Hercegovine, izabranih za četverogodišnji skupštinski period 1927-1930. godine njih 18 su bili Srbi iz Bosne i Hercegovine i četvorica iz Beograda, kandidati najvećih gradskih centara (dr. Lazar Marković, Jovan Jovanović, Ljubomir Davidović i dr. Vasilije Jovanović), tj. ukupno Srba 22,²⁵ navod je zvaničnog kalendara.²⁶

Stanje od 1. novembra 1928. godine pokazuje da su od 6 župana, na čelu oblasti četvorica bila Srbi, i čini se ne svi iz Bosne i Hercegovne (Nemanja Ljubisavljević za vrbasku oblast, Milan Nikolić za sarajevsku oblast, Milisav Ivanišević za travničku i dr. Jovan Zec za tuzlansku oblast), te dva Muslimana (Hamid Hrasnica i Avdo Hasanbegović) za bihaćku i mostarsku oblast. Istovremeno jedna od 6 oblasnih skupština imala je za predsjednika Srbina (vrbaska), za podpredsjednike 4 oblasne skupštine i 4 predsjednika oblasnih odbora. Po podacima iz te godine, od 51 poglavara sreza 42 su bili Srbi, a od 16 starješina sreskih ispostava 10 Srba.²⁷ U sarajevskoj opštinskoj upravi izabranoj 28. 10. 1928. Srbi nisu imali ni jednog podnačelnika “i ako je i ranije, za vreme austrijske uprave, uvek u Sarajevu jedan podnačelnik Srbin”. U upravi Gradske štedionice koja rukuje pored ostalog i svim preduzećima Sarajevske opštine (tramvajima, vodovodom, električnom centralom, plinarom) - većinski su zastupljeni članovi JMO i HSS.²⁸

²⁵ Iz sarajevskog izbornog okruga od 7 poslanika tri Srbina – dr. Milan Srškić, Milutin Popović i dr. Branko Kaluđerčić, svi radikali. Iz mostarskog okruga uz dr. Lazu Markovića Ratko Parežanin, novinar iz Trebinja, od ukupno 7 poslanika. Travnički izborni krug je dao Bogoljuba Kujundžića, sina poznatog nacionalnog borca Koste Kujundžića iz Livna i Veljka Grgurevića, sveštenika iz Zenice, takođe od sedam poslanika. Tuzla je izabrala među 11 poslanika 5 Srba – Maksima Đurkovića, zemljoradnika, dr. Vladu Andrića, advokata iz Sarajeva, Banka Perića iz Tuzle, Stanka Nikolića, trgovca i dr. Miloša Tupanjanina, ekonomu iz Bosanskog Petrovog sela, srez Gračanica. Banja Luka od mogućih 10 poslanika i počasnih mjesta J. Jovanoviću i Lj. Davidoviću povjerenje je poklonila dr. Branku Čubriloviću, Đorđu Vranješeviću, svešteniku iz Štrbaca, Stijepi Kobasici, novinaru iz Sarajeva i uredniku “Srpske riječi”, dr. Tode Jeremiću, ljekaru iz Banja Luke i dr. Vojislavu Besaroviću, sekretaru trgovačke i zanatske komore iz Sarajeva, dakle njima sedmorici. Bihaćki izborni krug je dao, od 6 poslanika – dr. Vasilija Jovanovića iz Beograda, Čedomira Kokanovića iz Sanskog Mosta i Trivu Drljaču, seljaka iz Bosanske Krupe.

²⁶ *Narodno jedinstvo*, zvanični kalendar za prostu 1929. godinu, godina I, Sarajevo, Državna štamparija, 1928., Izdanje Oblasnog odbora sarajevske oblasti, str. 36-37.

²⁷ *Narodno jedinstvo* za prostu 1929. godinu, str. 135-141.

²⁸ Ovi podaci su navedeni u izvještaju velikog župana sarajevske oblasti na upit P. Živkovića od 13. februara 1929. godine. Povod je prigovor upućen P. Živkoviću o razrješenju opštinskih uprava u nekim mjestima u BiH, a obrazložene su “defetističkim radom” i “ogriješenjem

Od važnih funkcija Srbi su zauzimali sljedeća mjesta: policijski direktor Policijske direkcije za BiH (Branko Žegarac), šef računovodstva Delegacije Ministarstva finansija u Sarajevu (Božo Čulić), dr. Milivoj Simić, predsjednik Vrhovnog suda za BiH, dok su od 6 okružnih sudova 4 držali Srbi (Banja Luka – Milosav Putnik, Bihać – Cvjetko Radović, Mostar – Vukan Kablar, Sarajevo – Dragosav Matić) u ostala dva su bili Josip Požar za travnički i Ante Malbaša za tuzlanski sud.

Direkcije državnih rudnika su držali Hrvati, Slovenci i stranci.

Direktor Agrarne direkcije za BiH u Sarajevu je bio Vladimir Stojić, direktor filijale Hipotekarne banke dr. Ilija Vasiljević, a filijale Narodne banke u Sarajevu Đorđe Đ. Besarović, dok je upravnik glavne carinarnice I. reda u Sarajevu bio Spiro N. Kovačević.

Oblasni inspektor finansijske kontrole bio je Mirko Breberina.

Trgovačkom i obrtničkom komorom upravljalo je trojno predsjedništvo, a od komorskih članova, njih 33, Srba je bilo 11 u Sarajevu, te provincijskih članova 13 od ukupno 27.

Ispred advokatske komore predstavnik u disciplinskom senatu kod Vrhovnog suda bio je dr. Nikola Stojanović.

U periodu do 1929. godine Bosna i Hercegovina je dala ukupno 13 ministara, od toga četvorica su bili Srbi – dr. Vlado Andrić, dr. Uroš Krulj, Bogoljub Kujundžić i dr. Milan Srškić.

Nakon uspostavljanja banovina svi banovi su bili Srbi. Članovi banskog vijeća Drinske banovine bosanskohercegovačkog dijela bili su, čini se, ravnomjerno zastupljeni,²⁹ kao što je to slučaj i sa vijećima bosanskohercegovačkog dijela Vrba-

o državne interese.” U ovom izvještaju velikog župana spominje se otpor HSS-a proslavi 10. godišnjice ulaska srpske vojske u Sarajevo i njihov nedolazak na svečanu sjednicu organizovanu tim povodom. – ABiH, VŽSO, 13. februar 1929, 485/1929.

²⁹ Bijeljinski: Tanasić Jovan; grad Bijeljina Čoravdić Hamza, trgovac; brčanski: Josip Marko; grad Brčko: Kučukalić Avdaga, trgovac; visočki: Plavšić Jozo, trgovac; Visoko: Zečević Safvet; višegradski: Teskeredžić Alija; vlasnički: Jurić Stevan; žepački: Simić Ivo; zenički: Galić Dominik; Zenica: Mutapčić Ahmed, trgovac; zbornički: Petković Milan, prota; Zvornik: Kruić Ibrahim, trgovac; rogatički: Planojević Vasa; Rogatica: Šahinpašić beg Hasan; sarajevski: Kaluđerčić dr. Branko, advokat; Sarajevo: Karamehmedović dr. Hamdija, Spaho Fehim, Čabrajić dr. Luka, Altarac Avram, trgovac; srebrnički: Selmanagić Alija, posjednik; tuzlanski: Maksimović Stjepan, težak; grad Tuzla: Mandić Ante; fojnički: Rajić Hugo, posjednik u Kiseljaku; čajnički: Mitrović Velimir (*Jugoslavenski list*, Sarajevo, br. 152, 4. juli 1930, 1)

ske banovine³⁰, Primorske banovine³¹ i Zetske banovine.³² Svi ovi podaci su iz jula 1930. godine.³³

U Drinskoj banovini predsjednik Vrhovnog suda bio je dr Milivoj Simić, a od sudija Vrhovnog suda kojih je bilo 18, srpske nacionalnosti ih je 13. Drinska finansijska direkcija je imala za direktora dr. Rajačića D. Janka, a od tri finansijska inspe-

³⁰ Banjalučki srez: Radovanović Miloš, posjednik iz Laktaša; za grad Banja Luku: Dimitrijević Kosta, trgovac i Husedžinović Hamzaga, gradonačelnik; srez Bihać: Popović Ilija, težak iz Hrgara; grad Bihać: Redžić Džafer, industrijalac iz Bihaća; srez Bosanska Gradiška: Mataruga Ilija, posjednik iz Nove Topole; grad Bos. Gradiška: Čatić Šaćir, posjednik; srez bos. dubički: Šiljegović Vladimir, posjednik iz Mirkova; grad Bos. Dubica: Cerić beg Ramo, trgovac; srez bos. krupski: Suljić Suljo, trgovac iz Otoka; grad Bos. Krupa: Zeljković Boško, trgovac iz B. Krupe; srez bos. novski: Popović Ljubiša, trgovac iz Dobrljina; grad Bos. Novi: Drljačić Dušan, trgovac; srez Bos. Petrovac: Radić Gojko, trgovac iz Bos. Petrovca; srez glamočki: Krstanović Miho, trgovac iz Glamoča; srez gračanički: Žiska Mustafa, učitelj iz Gračanice; grad Gračanica: Nedeljković A., trgovac iz Gračanice; grad Gradačac: Gradašćević beg Bego, posjednik; srez derventski: Kosta Đebić-Marušić, posjednik iz Odžaka; grad Derвента: Alibegović Asim, trgovac; grad Bos. Brod: Sokolović Jakob, trgovac; srez dvorski srez: Srnić Nikola, trg iz Divuše; srez Jajce: Marjanac Simo, težak iz Strzice; grad Jajce: Anđukić Ante, trgovac iz Jajca; srez Kotor Varoš: Tešić Maksim, težak iz Lipova; srez ključki: Milan Bakan, težak iz Majkića; srez mrkonjićgradski: Grajić Pero, trgovac iz Mrkonjić-grada; grad Mrkonjić-grad: Dedić Ahmed, trgovac iz Mrkonjić-grada; srez prijedorski: Mujagić Hasan, posjednik iz Kozarca; grad Prijedor: Dr. Vukašić Babunović, liječnik iz Prijedora; srez prnjavorski: Jovanović Jovo, proto iz Prnjavora; srez Sanski most: Čakula Paja, težak iz M. Jatre; srez Tešanj: Kovačević, težak iz Čečeva; grad Doboj: Vukojević Stjepan, bankovni činovnik; srez Cazini: Adilagić Ahmed, trgovac iz Cazina; (*Jugoslavenski list*, Sarajevo, br. 152, 4. juli 1930, 1)

³¹ Srez Bugojno: Subašić Stjepan, trgovac iz Bugojna; srez Duvno: Batinić Jozo, trgovac iz Tomislavgrada; srez Konjic: Zulfaga Bajraktarević, trgovac iz Ostrošca; srez Livno: Čondić Joko pok. Mije, težak iz Rapovine; grad Livno: Tadić Ante, obrtnik u Livnu; srez Ljubuški: Erceg Stjepan, načelnik u Vitini; grad Travnik: Dr. Sulejman Hafizadić, liječnik u Travniku; srez Mostar: Marko Dragoje, seljak iz Gnojnice; grad Mostar: Dokić Špiro, trgovac i Ibrahim Fejić, gradonačelnik; srez Prozor: Gustav Zadro, posjednik iz Dobruše; srez Travnik: Budimirović Jure, industrijalac (*Jugoslavenski list*, Sarajevo, br. 152, 4. juli, 1)

³² Srez Bileće: Jefto Popara trgovac; srez Gacko: Novak Jaksić, težak iz Korita; srez Ljubinje: Sava Gavrilović, težak iz Sedlara; srez nevesinjski: Gliho Vlažetić, trgovac; srez Stolac: Vujić Grga, načelnik općine Buzmara; srez Trebinje: Sava Danilović, sveštenik iz Zubaca; grad Trebinje: Đorđo Tupanjanin, trgovac; srez Foča: Vlado Hadživuković, industrijalac; grad Foča: Hasić Salih, posjednik; (*Jugoslavenski list*, Sarajevo, br. 152, 4. jul, 2)

³³ *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 4. juli 1930.

korata, jedan, tuzlanski je bio u BiH i njegov viši finansijski sekretar Gojko Guteša. Od pet odjeljaka finansijske kontrole Srbi su držali dva (Nikola Amidžić u Sarajevu i Milan Trifković u Tuzli). Direktori državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, direkcija šuma, glavne filijale Državne hipotekarne banke, Glavne carinarnice bili su takođe Srbi.

Sedam načelnika odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine bili su: dr. Dragutin Pavlinić – opšte odjeljenje, Branko Paštrović – upravno odjeljenje, Borislav M. Stanisavljević – poljoprivredno odjeljenje, Đoko Kovačević – Prosvjetno odjeljenje, Stevan Vulpe – tehničko odjeljenje, Ljubiša Vujović – odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje, dr. Makso Dolezil – finansijsko odjeljenje, te upravnik policije u Sarajevu Branko Tomić.³⁴

U novoj sarajevskoj opštinskoj upravi, formiranoj nakon proglašenja šestojanuarskog režima Muslimani su bili načelnici, a Srbi i Hrvati podnačelnici. Izbor uprave (12 Muslimana, 8 Srba, 8 Hrvata, 4 Jevreja) odgovarao je nacionalnoj strukturi stanovništva u Sarajevu (22.474 muslimana, 16.468 pravoslavnih, 18.242 katolika, 3.000 stranaca i 7.458 Jevreja).³⁵

Nakon majskih izbora 1935. godine od 16 narodnih poslanika iz bosanskog dijela Drinske banovine sedmorica su bili Srbi.³⁶

Te su godine smjene izvedene u svim upravnim tijelima, što je u pojedinim izazvalo i burne reakcije.³⁷

³⁴ *Narodno jedinstvo*, ilustrovani almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/1931. godinu, god. I, Sarajevo, Državna štamparija, 1930, str. 273-308.

³⁵ Srpski predstavnici su bili dr. Dušan Davidović, direktor banke, podnačelnik, član bivše RS, Aleksandar Besarović, rentijer, RS, Svetozar Cvijetić, trgovac, RS, a sada na listi M. Srškića, Jovo Zagorac, trgovac, SDS, Miloš Miladinović, graditelj, RS, Nikola Stojkanović, trgovac, DS, Mane Šušnjar, pekar, RS, Vlado Đurić, načelnik u penziji, RS, Jovo Ilić, trgovac, RS – ABIH, VŽSO, 13. februar 1929, 485/1929.

³⁶ Sarajevo: Velimir Popović, ministar unutr. poslova i Ibrahim Sarić, predsjednik opštine grada Sarajeva; Zenički - Franja Markić, prokur. ind. gvožđa dd. Zenica i Beograda; Višegradski - Milan Božić, sveštenik iz Sarajeva; Sarajevski – dr. Branko S. Kaluđerčić, advokat iz Sarajeva; Visočki - Radoslav T. Živković, pret. sreske org. rat. doborovlj, Visoko; Travnički – Sulejman Hafizadić; Kladanjski – M. Preljubović; Bijeljinski - Ljubomir O. Pantić; Tuzlanski – Avdo Hasanbegović; Brčanski – Gojko B. Pejin, posednik iz Žabara Gornjeg; Čajnički – Ismet beg Gavran Kapetanović, šef odelj. min. trg. i ind. u penziji; Rogatički – Ragib Čapljić; Žepački – Dž. Kulenović; Srebrenički – Rastko Nešković, pret. opštine kravičke iz Zelinja - (*Narodno jedinstvo*, god. XVIII, br. 4, 1. juni 1935).

³⁷ Naročito burno je bilo pri smjenjivanju plenuma Trgovinsko-industrijske komore, kojom prilikom je bez položaja predsjednika ostao dr. Dušan Jeftanović. – “*Narodno jedinstvo*”,

Rješenjem ministra unutrašnjih poslova naredne godine smijenjeni su dotadašnji banski vijećnici Drinske banovine, te je od njih 54, 26 mjesta pripalo srbijanskom dijelu, a 28 bosanskohercegovačkom. Od tih 28 vijećnika bosanskohercegovačkim Srbima je pripalo samo 7 mjesta.³⁸

Nakon decembarskih izbora 1938. godine iz Drinske banovine je izabrano 39 poslanika (od toga za srbijanski dio 21), dakle bosanskohercegovačkom dijelu je pripalo 18 mjesta. Od ovog broja sljedeći su bili Srbi: za grad Sarajevo dr. Branko Kaluđerčić, ministar na raspoloženju, Sarajevo; za srez sarajevski dr. Savo Besarović, advokat iz Sarajeva; za srez Bijeljinski Ljubomir O. Pantić, apotekar iz Bjeljine,³⁹ za srez zbornički Tošo Cvetković, težak iz Dubnice; za srez brčanski Stevo S. Maksimović, direktor fabrike “Bata” iz Borova. Dakle, iz ove banovine bila su upućena 3 bosanskohercegovačka Srbina nakon održanih izbora.⁴⁰

Naravno, nakon pada Stojadinovićeve vlade došlo je opet do smjena na raznim položajima.

Evidentno je da u tijelima uprave možda nije bio toliki broj Srba, koliko su procentualno učestvovali u nacionalnoj strukturi Bosne i Hercegovine, ali je isto tako neosporno da su oni, naročito do diktature, bili na vodećim upravnim položajima, što je kod druga dva naroda stvaralo nezadovoljstvo.

Međutim, bez obzira na stanje u upravi, u globalu gledano bilo je prisutno i srpsko nezadovoljstvo, kao već navedeno muslimansko i hrvatsko, političkim životom, što je bilo evidentno u stranačkoj štampi. Ono bi se moglo okarakterisati kao nezadovoljstvo nedovoljnošću centralizma, koje se ogledalo u kolektivnom osjećaju zapostavljenosti, gdje su oni “prepušteni sudbini”, “gurani” od strane Beograda da se dogovore sa Spahom, nezadovoljni prisutnošću starih činovnika, korištenjem njemačkog jezika, nenadoknađivanjem ratne štete, nedovoljnom brzinom rješavanja dobrovoljačkih nadoknada, osjećajem ugroženosti od sprege muslimanske i hrvatske politike, nerazumijevanjem i nedovoljnom ekonomskom i svakom drugom podrškom iz centra “vlastite” države, itd.

god. XVIII, br. 60, 31. jul 1935.

³⁸ 1. Srez Vlasenički: Marković Boško iz Vlasenice, 2. Grad Zenica: Stojanović Bogdan, trg. iz Zenice, 3. Srez Zvornički: Nikolić Stanko, prets. opštine u Zvorniku, 4. srez Rogatički: Batinić Niko, prets. opštine iz Prače, 5. srez Sarajevski: Baričanić Mića, težak iz Koševa, 6. grad Sarajevo – Gnjatić Kosta, penzioner, 7. grad Tuzla – Simić Jovan, trgovac iz Tuzle. – “*Narodno jedinstvo*”, god. XIX, br. 13, 12. februar 1936.

³⁹ Ljubomir Pantić je nakon Stojadinovićeve vlade ušao u novu, kao ministar šuma i rudnika, umjesto Spahe. – *Narodno jedinstvo*, god. XXII, br. 12, 11. februar 1939.

⁴⁰ *Narodno jedinstvo*, god. XXII, br. 4, 14. januar 1939.

Vraćajući se problemu uprave ostaje upitno, da li su ti položaji omogućavali istinsko odlučivanje ili su svi činovnici od vrha do dna upravne hijerarhije bili u funkciji centralističkog sistema, što je možda više vjerovatno. O tome bi se potvrda mogla naći u opštem nezadovoljstvu centralizmom i u drugim pokrajinama Kraljevine, gdje stanovništvo nije bilo u tolikoj mjeri višenacionalno kao u Bosni i Hercegovini i u kojima ta vrsta problema nije postojala.

Nadalje, osnovna karakteristika centralizma, kao što je već naglašeno je podređenost, koja pretpostavlja apsolutnu poslušnost i kontrolu nad djelovanjem svakog službenika u sistemu. Iz tog razloga je svaki državni službenik polagao zakletvu prilikom stupanja na dužnost, pa makar ona ne bila u direktnoj vezi sa sprovođenjem odlukā sa više instance.⁴¹ Treba primijetiti da su zakletve polagane pred svjedocima od kojih je jedan vjerski službenik, što predstavlja posebnu temu, ali upućuje na karakter vlasti, gdje se poslušnost prema vrhovnoj instanci pojavljuje kao poslušnost prema nekome ko je božijom voljom postavljen da služi zajednici, što je davalo posebnu težinu zakletvi.

Nije zanemariva ni nadoknada za državnu službu, ekonomska sigurnost koju je ona podrazumijevala, ugled koji je pribavljala u društvu, beneficije koje su uz to išle, što je uticalo na pokorno držanje službenika i ostavilo traga i u usmenim kazivanjima.

Pitanje koje ostaje za dalja istraživanja otvoreno jeste učešće bosanskohercegovačkih Srba u upravnoj strukturi, jer na osnovu nekih naznaka je vidno da je učešće Srbijanaca bilo znatno i u ovoj, a ne samo u vojnoj hijerarhiji. “Tako, zvanični organ Zemaljske vlade *Narodno jedinstvo* tvrdi da je za Bosnu i Hercegovinu najpodesniji upravni aparat iz Srbije. Takav stav su zauzeli barem javno i Muslimani – demokrate, pa u svom listu izražavaju radost što dolazi oko 30 Srbijanaca za okružne i sreske načelnike u Bosni i Hercegovini. Na drugoj strani u vezi s tim, hrvatski političari negoduju, a JMO naglašava da su se postavljeni Srbijanci u Bosni i Hercegovini pokazali “nepodesni i nesposobni, a naročito prema Muslimanima neprijatno raspolo-

⁴¹ Ovom prilikom kao primjer ćemo navesti zakletvu Borivoja Jevtića, koju je položio prilikom zaposlenja na mjestu dramaturga u Narodnom pozorištu u Sarajevu. “Zakletva. Ja, Borivoje Jevtić, zaklinjem se svemogućim Bogom da ću Vladajućem Kralju Aleksandru veran i poslušan biti i da ću se savesno ustava Kraljevine SHS pridržavati i dužnost svoju na zakonima i zakonim naredbama pretpostavljenih mi vlasti tačno i savesno otpravljati - Sarajevo, dne 27. augusta 1921 - Zakletvu sam na današnji dan po obredima srpsko-pravoslavne vere izvršio. Potpis L. Čupić, Prisustvovao zakletvi i overava Upravnik: St. Brakus” - Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Ostavština Borivoja Jevtića, O-JB-50, kut. 1, dok. Br. 19. Upravnik Stevan Brakus takođe je položio istu zakletvu, koju je ovjerio dr. Tomo Popović, protoprezviter i direktor bogoslovije u Sarajevu.

ženi“⁴², jer nemaju pojma o našim zakonima, uređenjima, običajima i ostalim najpotrebnijim pojmovima, o kulturnim, ekonomskim i socijalnim potrebama⁴² Pritisak za brzu smjenu nepodobnih činovnika, preuzetih iz prošlog režima, na predsjednika Zemaljske vlade Atanasija Šolu ubrzo nakon formiranja države vršio je ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević,⁴³ čija je djelatnost poznata i po tome što je kasnije postao prvi srpski politički vođa koji se suprotstavio centrima političke moći u Beogradu. Odnos bosanskohercegovačkih Srba prema angažovanju Srbijanaca nikada nije bio javno i naglašeno negativan, ali je nužno pomenuti da je izvjesno da je kao takav postojao, pa makar dat i sa zadržskom.⁴⁴

Interesantno je pomenuti i stav Danila Dimovića, advokata i političara o državnoj upravi u Bosni i Hercegovini objavljen u beogradskom “Preporodu” upravo u vrijeme potpisivanja Markovog protokola. Prema Dimoviću, Srbi su u Bosni i Hercegovini nosioci državne misli, vodiči uprave, ali zato i nosioci odgovornosti. “Uprava je u Bosni” – nastavlja Dimović – “veoma slaba. Autoritet vlasti je pao. Sve kao da se nalazi u nekom zaostajanju, opadanju i propadanju. Neobrađene njive, iskrivljeni krovovi, izrovani drumovi, sporost sudova, sve to izaziva nezadovoljstvo, a ovo se opet okreće protiv Srba, kao nosilaca vlasti i odgovornosti. Nisu to Srbi krivi i ako se ne da poreći da u pitanju političkih metoda prema Muslimanima i katolicima Srbi u Bosni nisu bili baš najsretnije ruke.”⁴⁵

Ovaj stav je ilustrativan primjer u kome sudionik i akter u životu Kraljevine počinje sreću kao odrednicu koja je kao faktor mogla odlučiti o sudbini politike. Možda je to ista kategorija kao ona u viziji Radića - “magla”, koja očekuje narode koji su 1918. godine ušli u zajedničku državu.

Mada je vidljivo da je država pokušala da u upravnom aparatu ispoštuje regionalne posebnosti, pa i u Bosni i Hercegovini, ipak za bosanskohercegovačke Hrvate

⁴² A. Purivatra, n. dj., 42.

⁴³ A. Purivatra, n. dj., 43.

⁴⁴ U svom govoru prilikom rasprave o ukidanju pokrajinskih skupština narodni poslanik iz Jajca, prota Veljko Grgurević 12. februara 1924. godine u Narodnoj skupštini svjedoči o tome na sljedeći način. “Bosna nije u takom stanju teškom nikada bila [...] kaže se u Bosni, Srbijanci nas sve potiskuju. Kod nas se govori, da se na istaknuta mesta postavljaju samo Srbijanci, a o našima da niko i ne vodi brigu. Ja zaista ne razumem zašto ste vi Srbijanci dozvolili, da se kaže: na položaju velikoga župana nema dole ni jednog našeg sina iz Bosne i Hercegovine. Mi to i ne tražimo, ali tražimo to, da bude i po koji naš sin činovnik u Srbiji, da se nauči tamo i da nam onda dođe natrag u Bosnu i Hercegovinu, da bi tako izbacili iz usta naših neprijatelja taj adut koji počinje da pali [...]” – *Srpska riječ*, br. 33, 17. februar 1924.

⁴⁵ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske 1918-1929*, Zagreb, 1938, 312-313.

te i Muslimane to je činila nedovoljno, a po govoru njihovih elita gotovo nikako, a u viđenju Srba bilo je dato previše slobode drugim dvjema nacionalnim grupama. Očigledno je i to da je u državnoj politici bilo puno sile i da se prisutne nacionalne i socijalne napetosti nisu pokušale umanjiti “pozitivnim” djelovanjem. Dakle, nezadovoljstvo je bilo opšte, a kanalisalo se narastajućom nacionalističkom retorikom elita. U periodima kada se sa centralnom vladom sarađivalo konfrontacijske pozicije su bile zanemarivane i osjećaj mnogostruke perifernosti se zatomljavao u trenutnim političkim interesima.

Ono što se iz čitave problematike centralizacije uprave da sagledati je da se upravni aparat može gledati kao paradigma modernizacije društva i da se funkcionisanje društvenih institucija može i mora uzeti u obzir kao jedan od ključnih pokazatelja modernizacijskih procesa. Različiti pristupi teoriji modernizacije ipak se slažu u jednom, a to je da je modernizacija *opšti društveni proces* tokom kojega agrarna društva postaju razvijena. Napominjući da je bosanskohercegovačko društvo, kao sastavni dio jednog jugoslavenskog okvira, bilo izrazito agrarno, očigledno je da je centralna vlast pokušala izvršiti kontrolu toka socijalne konstrukcije strogim centralizmom i pretvoriti sistem u vlastitu polugu moći, a što se pokazalo neuspješnim konceptom. Obzirom na iskustveno nepoznavanje drugačijeg državnog koncepta, osim centralističkog i nepostojanja ozbiljne namjere kralja i političkog vrha u Beogradu da sa pokrajinskim elitama i njihovim liderima, a koji su sa druge strane imali iskustvo tradicionalne predmoderne autonomije, izgrade odnose povjerenja, tolerantnosti, pa ih putem elitā projiciraju i među narode novoformirane države, proizvedeni državni centralistički model u jednom agrarnom, nedemokratskom, nezrelom društvu čini nam se nužnom i razumljivom posljedicom. Formulacija o jednom “troleptenom narodu” govori o suštinskom prenebregavanju činjenice da Kraljevini čine narodi koji nisu na jednakom stepenu nacionalne integracije i koji istovremeno zbog te drastične neujednačenosti pronalaze put za vlastitu nacionalnu integraciju, različitim metodama, snagama i da nacionalne elite prave prve korake i u vlastitim programima, a i da čine početne korake u parlamentarnom životu Kraljevine. Takvu situaciju, konstruišući i homogenizujući grupni nacionalni identitet, elite su koristile često puta naglašavajući identitet žrtve, tražeći krivca u “drugome”, ističući nacionalnost kao najvažnije određenje građanina i stvarajući unutar društva gotovo potpunu etničku zatvorenost, a bez ozbiljnih napora da konstruišu jedan socijalni program. U suštini jedno nezrelo i u mnogim segmentima još predmoderni društvo, koje je naglašavalo negativna iskustva sa drugim nacionalnim grupama i nesposobno da napetosti u tom kontekstu riješi bilo je i žrtva svojih vladajućih elita koje su koristile opštu zaostalost naroda koji su predstavljali. Nepostojanje demokratskih procesa omogućilo je slobodan put razvoju nacionalizama. Oni su se oslanjali na iz-

borne baze svojih elita, u velikoj mjeri nepismeno stanovništvo, seljaštvo koje je po prvi put u svojoj historiji, nakon 1918. godine postalo masovno prisutno u političkom životu i faktor u usmjeravanju političkih odluka. Problem nerazvijenosti društva i njenog nedemokratskog predznaka pokušala je vlast neuspješno nadomjestiti državnim intervencijom u svim sferama života, tako da umjesto da smanji razlike centralizmom ih je samo povećala.

Jugoslavensko, a time i bosanskohercegovačko društvo je u periodu Kraljevine bilo nezrelo, zajedno sa svojim elitama, za građenje jednog demokratskog sistema. Imajući u vidu taj predmoderni status, a s obzirom na komplementarnost ekonomskih, političkih i kulturnih procesa, čitavo društvo su razjele nesuglasice i sukobi parajući ga po svim šavovima.

U tom smislu, dakle, ovdje prezentirana struktura upravnih tijela u Bosni i Hercegovini treba se posmatrati sa intencijom ka problematizaciji cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva, kao dijela jedne šire društvene i socijalne zajednice, tako da nisu samo zastupnici s početka priče išli u maglu, oni su zajedno sa svim narodima u jugoslavenskim okvirima već živjeli i nastavili živjeti u njoj. ■

A CONTRIBUTION TO THE ISSUE OF CENTRALISM – PARTICIPATION OF SERBS IN ADMINISTRATIVE BODIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918 - 1941

Sonja Dujmović

Summary

The problem of ethnic affiliation in the administrative bodies of Bosnia and Herzegovina in the period from 1918 to 1941 represents a consequence of the centralist rule in the Kingdom that tried to respect the ethnic structure of Bosnia and Herzegovina, yet, in the absence of democratic forms of governance in this pre-modern society, it was defeated together with the society as the whole. ■

UDK 28(497.6)“1936”

Izvorni znanstveni rad

OBNOVA AUTONOMIJE ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI 1936. GODINE

Adnan Jahić

Filozofski fakultet, Tuzla, Bosna i Hercegovina

Abstrakt: Autor u radu objašnjava političku pozadinu donošenja Uredbe sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 28. II 1936. – temeljnog zakonskog akta kojim su stvorene pravne pretpostavke za obnovu autonomnog statusa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Na osnovu historijskih izvora prvog reda, autor prati i analizira zbivanja i odnose unutar Islamske zajednice, ukazujući na posljedice koje su promjene 1936. imale po njen profil i razvoj u kasnijim godinama.

Ključne riječi: Islamska zajednica, Kraljevina Jugoslavija, reisul-ulema, autonomija, laicizacija.

Abstract: This paper offers an explanation of historical backdrop against which the regulation was adopted on Amendments to the Law on Islamic Religious Community of the Kingdom of Yugoslavia, dated 28 February 1936 – as the fundamental legal act that created legal prerequisites for the re-establishment of autonomous status of Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. Based on first-hand and first-rate historical sources, the author follows and analyses the developments and relations within the Islamic Community, pointing at the consequences brought about by the change that occurred in 1936 to its profile and subsequent development.

Key words: Islamic community, Kingdom of Yugoslavia, JMO, Rais al-ula-ma, autonomy.

*Historijski kontekst promjene pravnog položaja i organizacije
Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine*

Dva dana po službenom odlasku za Francusku, kralj Aleksandar, nosilac politike centralizma i srpske hegemonije u jugoslavenskoj državi, pao je kao žrtva atentata u organizaciji nacionalističkih grupa hrvatske i makedonske emigracije. Uveče istog dana (9. X. 1934.), u Beogradu, na Dedinju, obznanjena je njegova oporuka kojom je kraljevsku vlast u državi preuzelo tročlano Namjesništvo u sastavu: knez Pavle Karadorđević, senator i ministar prosvjete dr. Radenko Stanković i ban Savske banovine dr. Ivo Perović.¹ Prema Ustavu od 3. IX. 1931, sve do kraljevog punoljetstva, kraljevsko namjesništvo je imalo vršiti sve funkcije kralja kao vrhovnog organa vlasti na poljima zakonodavstva, sudstva i uprave.

Dva dana kasnije, 11. X 1934, uputio je reisul-ulema Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije hafiz Ibrahim ef. Maglajlić proglas "Muslimanima Kraljevine Jugoslavije" u kojem je izraženo veliko žaljenje zbog smrti jugoslavenskog kralja. U proglasu je istaknuto da su kraljevom smrću Jugoslaveni izgubili "svog mudrog i rodoljubivog Vladara, Koji je cio Svoj život posvetio plodonosnom radu za Svoju otadžbinu služeći joj predano do zadnjeg daha i umirući za nju".² Premda je proglas bio upućen muslimanima, on je u stvarnosti bio namijenjen državnim vlastima, od kojih su zavisili pravni položaj i organizaciono ustrojstvo Islamske zajednice u Kraljevini. U proglasu je iskazana beskrajna odanost jugoslavenskih muslimana kraljevskoj porodici i njenim amanetima, ali i uvjerenje da će novi nosioci vlasti nastaviti tradiciju benevolentnosti ubijenog kralja prema muslimanima:

"Naši su muslimani bili do dubina duše ganuti i sretni, kad su od mene, svoga vrhovnog vjerskog starešine, čuli poruku koju im je uputio naš neprežaljeni Viteški Kralj Aleksandar I Ujedinitelj 31. oktobra 1930. god. rekavši: 'Kažite muslimanima, da od Mene nemaju većeg prijatelja'. Mi smo muslimani uvjereni, da se ne će naći niko, ko bi pokušao poreći te iskrene riječi Njegove, te će se u tom za Njim povesti i Kraljevski Namjesnici, koje je On za Svog života odabrao, a sigurni smo, da će amanet Svog uzvišenog Roditelja i Svog Djeda čuvati sadanji mlađahni Kralj Njegovo Veličanstvo Petar II, jer Mu je to u krvi i u tradiciji Njegova Doma."³

¹ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb, 1961, 71.

² Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), Tuzla, Behram-begova medresa Tuzla, kut. 2. Muslimani Kraljevine Jugoslavije [1934].

³ *Isto*

Par mjeseci nakon kraljeve pogibije Jugoslavija je dobila novu vladu na čelu sa Bogoljubom Jevtićem, koji je najavio stišavanje političkih strasti i konsolidaciju prilika u državi. Istovremeno, Jevtić se predstavio kao nastavljajući *amaneta kralja-mučenika*, što je, prema Maglajlićevom razumijevanju, značilo nastavak politike prijateljstva i susretljivosti prema muslimanima. Nova vlada, međutim, nije znala kako se nositi sa krupnim unutarnjim problemima, naročito pojačanim djelovanjem opozicije, pa je odlučila osnažiti svoju poziciju izborima - niko u vladinim krugovima nije sumnjao u trijumf partije iza koje je stajao golemi državni aparat. Izbori za Narodnu skupštinu, raspisani za 5. V. 1935, pocijepali su biračko tijelo zemlje u dva tabora - pobornike vladinog režima (Jevtićeva lista) i Udruženu opoziciju na čelu sa dr. Vlatkom Mačekom. Udruženu opoziciju činile su još uvijek formalno zabranjene političke stranke, uključujući Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK) i Jugoslavensku muslimansku organizaciju.

U martu 1935. pojačana predizborna aktivnost generirala je muslimanska očitovanja o karakteru beogradske politike koja su bila dijametralno suprotna Maglajlićevim stavovima. U povjerljivom aktu Ministarstva unutrašnjih poslova ministru pravde dr. Dragutinu S. Kojiću naglašeno je izrazito nepovoljno držanje bosanskohercegovačkih muslimana prema kraljevskoj vladi tokom predizborne akcije. "Ovo neraspoloženje oseća se naročito od kako je dr. Spaho odlučio da istupi aktivno na izborima na opozicionoj listi dr. Mačeka. Uzrok ovakom držanju muslimana je nesavezna agitacija i neverovatna parola koja se tajno širi preko muslimanskih sveštenika i verskih predstavnika, da Bosnu i Hercegovinu treba braniti od Beograda i od Srba, koji idu za tim da tam[ošnji]. muslimanski živalj prevedu u pravoslavlje."⁴ U nastavku dopisa je istaknuto da dotična agitacija nije samo suprotna tendencijama smirivanja vjerskih, plemenskih i staleških razmirica, već je i protivna propisima pozitivnog zakona. "I pre nego što bi se preduzele odgovarajuće zakonske mere, koje bi svakako dovele do neželjene zaoštrenosti između državnih vlasti i muslimanskih verskih predstavnika, što nesumnjivo nije u intencijama Kraljevske Vlade, čast mi je umoliti Vas, Gospodine Ministre, za dejstvo preko Njegove Preuzvišenosti Gospodina Reisul-uleme da se ovako nepovoljne i neistinite vesti o Srbima i Beogradu ne šire, već da se preko muslimanskih sveštenika demantuju, pošto su to samo intrige sa providnom namerom da se poseje razdor među jednokrvnom braćom muslimanske i pravoslavne veroispovesti."⁵ Desetak dana nakon dotične obavijesti ministar pravde je

⁴ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo pravde (dalje: MP), sign. 63PA, 22, 22-21-935. Kraljevina Jugoslavija. Ministarstvo unutrašnjih poslova. Odeljenje za državnu zaštitu I. Pov. I br. 16188 [31. III 1935].

⁵ *isto*

primio reisul-ulemu i informirao ga o pritužbama ministarstva,⁶ ali nam nije poznato kojim konkretnim zaključcima je ishodio navedeni sastanak. U dostupnoj dokumentaciji nismo pronašli traženih demantija uleme i vjerskih službenika.

Nema nikakve sumnje da su među bosanskohercegovačkom ulemom, sredinom tridesetih, postojala različita gledišta o karakteru državne politike prema muslimanima i položaju Islamske zajednice u jugoslavenskoj kraljevini. Dok je visoka ulema mogla biti zadovoljna sistemom koji joj je donio vlast i privilegije, obični imami, mualimi i muderisi, teško su se mogli solidarizirati sa režimom koji je osnažio socijalne razlike unutar zajednice. Kad je ministar pravde Dragutin S. Kojić 26. III. 1935. odobrio pragmatiku vjerskih službenika,⁷ protiv koje su se nizali protesti i peticije niže ilmije,⁸ nije više moglo biti simpatija prema politici koja je zanemarila prava i potrebe većine - stvorene su pretpostavke za radikalni zaokret, za novo ustrojstvo i nove ljude, koji bi ispravili greške prethodnog poretka i unijeli više humanosti u svakodnevni život Islamske zajednice i njenih službenika.

Jevtićeva kandidatska lista je dobila većinu na petomajskim izborima, ali je prekomilionsko glasanje za opoziciju bilo jasna potvrda da postojeća vlada neće moći biti faktor konsolidacije prilika u državi. Kad je vodstvo SDK 2. VI. 1935. izdalo rezoluciju kojom je osuđen vladin apsolutizam i objavljena apstinencija od učešća u novoj skupštini, dani Jevtićevog režima već su bili odbrojani - dvor je dao mandat za formiranje nove vlade ministru finansija dr. Milanu Stojadinoviću, osobi od posebnog povjerenja kneza-namjesnika, okretnom političaru za kojeg se vjerovalo da može ojačati autoritet države ne dirajući u njen pravni i politički poredak.

Bitna pretpostavka novog političkog zaokreta bilo je formiranje vlade od šireg narodnog povjerenja, a to je podrazumijevalo rehabilitaciju zabranjenih političkih subjekata, uključujući JMO kao legitimnog predstavnika Bošnjaka. Kad se Stojadinović obratio Spahi sa pozivom da se priključi novoj vladi, popularni bošnjački političar je znao da se nalazi pred odsudnom prilikom da vrati svoj uticaj tamo gdje se

⁶ AJ, Beograd, MP, sign. 63PA, 22, 22-21-935. Kraljevina Jugoslavija. Ministarstvo pravde. Pov. br. 889 [11. IV 1935].

⁷ "Pragmatika službenika Islamske vjerske zajednice na području Vakufsko-mearifskog vijeća u Sarajevu", *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, 1935, br. 5, 239-267.

⁸ Usporediti: AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-135. Nezavisni muslimanski list *Islamski svijet* Sarajevo podnosi molbu da ne bude potvrđena PRAGMATIKA za službenike Islamske vjerske zajednice s područja Bosne i Hercegovine. P.s. Ministru pravde Beograd. Takođe: AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-135. Udruženje imama-matičara na području saraj. ul. međzliisa u Sarajevu. Broj: 34/934. Gospodinu ministru pravde Beograd.

vjerovalo da ga je definitivno izgubio - u Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini, koja je upravo navršila 5 godina oktroiranog zakonodavstva i nedemokratske uprave. Spaho nije oklijevao da zatraži obnovu pretšestojanuarskog poretka - aboliciju nametnutih zakona i propisa, reafirmaciju vjersko-prosvjetne autonomije, vraćanje sjedišta reisul-uleme iz Beograda u Sarajevo.⁹ Takođe je zatraženo biranje novog reisa i otvaranje Teološkog fakulteta u Sarajevu. Stojadinović nije imao iluzija u pogledu prioriteta *a propos* Bošnjaka - prihvatio je Spahine zahtjeve, što je rezultiralo uspostavljanjem vlade Stojadinović-Korošec-Spaho 24. VI. 1935. godine. Stojadinovićeve spremnost na nagodbu bila je u skladu sa njegovom željom da radi na zavođenju demokratskog načina uprave i vraćanju parlamentarnog režima u državi.¹⁰

Donošenje februarske uredbe i reakcije u Islamskoj zajednici

Prvi korak ka realizaciji Stojadinovićevih obećanja bilo je usvajanje amandmana na Finansijski zakon 1935/1936. (§ 55), kojim su data ovlaštenja ministru pravde da, u saglasnosti sa Ministarskim savjetom, uredbom sa zakonskom snagom, izvrši izmjene i dopune u Zakonu o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 31. I. 1930. godine.¹¹ Drugi korak bilo je formiranje odgovarajuće komisije. Ministar pravde Mile Miškulin imenovao je komisiju (9. IX 1935) u koju su uvršteni sljedeći članovi: načelnik Vjerskog odjeljenja Ministarstva pravde Sokrat Petrović, načelnik Zakonodavnog odjeljenja Ministarstva pravde Josip Tašner, sudski inspektor Tasa Marković, narodni poslanik iz Orahovca Mustafa Durgutović, načelnik Ministarstva vjera u penziji Fehim Spaho, profesor Šerijatske sudačke škole Salih ef. Bašić i advokat iz Skoplja Fevzija Hadžihamzić.¹² Prva sjednica komisije zakazana je za 7. X. 1935. godine.¹³

Formiranje komisije, slijedom usvojenog amandmana, bilo je politički motiviran čin, tim prije što u njen sastav nije imenovan niko od strane islamskih zvanič-

⁹ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo, 2001, 176.

¹⁰ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970, 311.

¹¹ Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece: avgust, septembar, oktobar, novembar i decembar 1935 i januar, februar i mart 1936 godine, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVII, 1935, br. 174-XXXIX, 648.

¹² AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Ministarstvo pravde. Br. 90938 Y-653 [imenovanje komisije]. Kasnije je komisija proširena sa još jednim članom, Slavkom Hranisavljevićem, inspektorom Vjerskog odjeljenja Ministarstva pravde (AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Ministarstvo pravde. Br. 2840 [11. I 1936]).

¹³ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Državni telegrami po nalogu ministra pravde [rukom].

nika, premda su komisiju, nominalno, sačinjavali predstavnici Ministarstva pravde i Islamske zajednice. Kad je 28. II. 1936. konačno propisana Uredba sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, u uvodniku iznova pokrenute *Pravde* dato je suvislo objašnjenje izostanka zvaničnih predstavnika zajednice u ministrovnoj komisiji. Cijeli rad komisije je ocijenjen kao posao vraćanja oduzete vjersko-prosvjetne autonomije. Taj posao, istaknuto je, nije mogao biti povjeren ljudima koji su saradivali na njenom ukidanju - morali su ga obaviti ljudi kojim je na srcu sloboda, demokratija i prosperitet svih muslimana u jugoslavenskoj državi.¹⁴

Čim je počela sa radom, komisija je odbacila opciju izmjena i dopuna postojećeg zakona i pristupila izradi potpuno nove uredbe o Islamskoj zajednici.¹⁵ U obrazloženju ministru pravde je stajalo da je donošenje nove uredbe u njegovoj punoj kompetenciji, s obzirom da ga za to ovlašćuje važeći Finansijski zakon. Nova uredba imala je značiti raskid sa pravnim položajem i organizacionim ustrojstvom zajednice prema zakonima i propisima nakon 6. I. 1929. godine.

U sadržajnom smislu, novi pristup se ogledao u reafirmaciji odredaba autonomnog statuta iz 1909, ali i donošenju nekih novih rješenja u oblasti organizacije i ingerencija pojedinih upravnih organa. Svi organi zajednice ponovo su imali demokratski legitimitet, uključujući članove Ulema-medžlisa i reisul-ulemu, koje su birala posebna izborna tijela birana od strane Vakufsko-mearifskih sabora. Uredbom su ukinuta muftijstva, a kao razlog je navedena štednja. "Komisija je imala da bira ili da ukine Ulema medžlis ili muftije, pa je rešila da ostavi na snazi Ulema medžlis zbog posebnih prilika u Južnoj Srbiji zbog kojih je potrebno da Ulema medžlis ostane u Skoplju."¹⁶ Reisul-ulema je dobio Uži i Širi savjet (mjesto Vrhovnog starješinstva), a sjedište mu je vraćeno u Sarajevo. Vakufsko-mearifski sabor je stekao pravo nadzora nad administrativnim radom Ulema-medžlisa, te učešća u posebnoj vijeću koje vrši disciplinsku vlast nad njegovim članovima. Potvrđene su ingerencije Ulema-medžlisa u pogledu vjerske nastave, uz dodatno pravo da povuče vjeroučitelja iz nastave ako se pokaže da je radio protivno vjerskim propisima.

Iz dostupne dokumentacije se ne vidi da li su komisiji od strane ministra pravde date izvjesne smjernice, neki polazni materijal ili prednacrt uredbe. Najvjerovatnije je komisija pred sobom imala samo važeći zakon i ustav iz 1930. - temeljne pravne akte koje je trebalo prilagoditi duhu i sadržaju sporazuma Spaho-Stojadinović. Boš-

¹⁴ "Islamska vjerska zajednica dobila je potpunu autonomiju", *Pravda*, X, 1936, br. 3, 1.

¹⁵ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Gospodine ministre [potpisani i nedatirani izvještaj komisije].

¹⁶ *Isto*

njačkim ministrima u vladi dr. Mehmedu Spahi i dr. Šefkiji Behmenu date su značajne ingerencije svojevrstnih posrednika između komisije i ostalih članova vlade u osjetljivim pitanjima promjene i stilizacije pojedinih članova uredbe.¹⁷ Koliki je bio njihov uticaj u vladi najbolje svjedoči činjenica da je usvojena verzija uredbe u značajnoj mjeri odražavala stajališta i pozicije članova komisije izvan Ministarstva pravde, nespornih da prihvataju primjedbe pojedinih ministara koji su štitili interese države nauštrb Islamske zajednice.¹⁸ Spaho i Behmen nisu imali nikakvih prigovora na tekst uredbe,¹⁹ što svjedoči o punoj podudarnosti gledišta bošnjačkih mi-

¹⁷ To se vidi iz dopisa ministra poljoprivrede Svetozara Stankovića ministru pravde Milanu Miškulinu od 18. XII 1935. Pogledati: AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Kraljevina Jugoslavija. Ministarstvo poljoprivrede. Br. 86020/VIb. Gospodinu Milu Miškulinu ministru pravde Beograd.

¹⁸ Nakon što su pojedini ministri dostavili svoje pismene primjedbe na nacrt uredbe, došlo je do polarizacije članova komisije na one koji su smatrali da uredba treba biti prerađena u skladu sa primjedbama ministara (Petrović, Tašner, Hranisavljević) i one koji su ostali pri prvobitnoj verziji uredbe (Marković, Durgutović, Spaho, Bašić, Hadžihamzić). Kako su izgledale intervencije ministara može se vidjeti iz prijedloga ministra prosvjete da se st. 3 § 14 promijeni i da glasi: "Građani islamske vere Kraljevine Jugoslavije, među koje valja ubrojati i učenike svih škola, ne smeju se nagovarati ni prisiljavati bilo na koji način da učestvuju pri verskim obredima koje druge veroispovesti. Koji obred ima karakter nemuslimanske vere odlučiće nadležni Ministar u sporazumu sa Reis-ul-ulemom" (AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Gospodine ministre [nepotpisani i nedatirani izvještaj komisije]). U prvobitnom komisijskom prijedlogu stilizacija dotične odredbe odražavala je stajališta predstavnika Islamske zajednice: "Građani islamske vere u Kraljevini Jugoslaviji, među koje valja ubrojati i učenike svih škola, kao i vojnike u aktivnoj vojnoj službi, ne smeju se nagovarati niti na ma kakav način prisiljavati da učestvuju pri odredbama ili ma bilo kakvim svečanostima, službenim i neslužbenim, koje bi imale obeležje i karakter koje druge veroispovesti [st. 3]. Da li neki obred ili svečanost ima obeležje i karakter nemuslimanske vere nadležna je da odluči jedino islamska verska vlast [st. 4]" (Uredba sa zakonskom snagom o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije. AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134). U konačno usvojenoj verziji uredbe stajalo je sljedeće: "Građani islamske vere u Kraljevini Jugoslaviji, među koje valja ubrojati i učenike svih škola, ne smeju se nagovarati ni prisiljavati bilo na koji način da učestvuju pri verskim obredima koje druge veroispovesti. Da li neki obred ima obeležje nemuslimanske vere, merodavno je mišljenje nadležne islamske verske vlasti. Na osnovu tog mišljenja donosi odluku Ministar prosvete" (Uredba sa zakonskom snagom o izmenama i dopunama Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVIII, 1936, br. 52-X, 166).

¹⁹ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Kraljevina Jugoslavija. Kabinet ministra saobraćaja. Kab. br. 1469. Gospodinu ministru pravde Beograd. U potpisu zastupnik ministra saobraćaja

nistara i članova komisije koji su radili na restituciji autonomije zajednice po modelu statuta iz 1909. godine.

Za razliku od stvarnih aktera izrade nove uredbe, među čelnicima Islamske zajednice bilo je daleko manje razloga za zadovoljstvo, tim prije što se nacrt uredbe već duže vremena držao u tajnosti. Tek 21. XII. 1935. nacrt je dostavljen reisul-ulemi Maglajliću (od strane Stojadinovićevo šefa kabineta), sa molbom da ga lično prouči i dostavi vlastito mišljenje "sa eventualnim primetbama za g. Pretsednika".²⁰ Maglajlić je odgovorio 9. I. 1936, obiljem primjedaba kako na proceduru izrade tako i na sadržaj sporne uredbe. U uvodnom dijelu je konstatirao da su i amandman na Finansijski zakon i projekat nove uredbe doneseni bez njegovog znanja i saradnje, uprkos § 7 Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici i § 10 Ustava Islamske vjerske zajednice koji jamče vrhovne ovlasti reisul-uleme u predstavljanju zajednice, kao i pravo dotične zajednice da samostalno upravlja i uređuje svoje vjerske, vjersko-prosvjetne i vakufsko-imovinske poslove. Glavni prigovor ticao se karaktera pojedinih propisa "koji daju mogućnost vršenja partijsko-političkih uticaja na versku upravu, od čega bi trebala biti vera pošteđena, i predviđaju laicizaciju verske uprave, te uklanjanje sadašnjih verskih funkcionera u cilju sprovađanja tih težnja, radi čega se verovatno Uredba i drži u tajnosti"²¹. Konkretno primjedbe odnosile su se na odredbe o ukidanju muftijstava, o prijenosu sjedišta reisul-uleme iz Beograda u Sarajevo, o administrativnom nadzoru i disciplinskoj vlasti Vakufsko-mearifskog sabora nad Ulema-medžlisom. Naročito je osporen duh i smisao odredbe § 30 koji je predviđao stavljanje na raspolaganje reisul-uleme, članova Ulema-medžlisa i deveterice muftija:

"Pojmljivo bi bilo, da se prema ovim funkcionerima ovako postupi, kada bi im se mogla pripisati kakva greška u radu za dobro i napredak Islamske verske zajednice i kada ovi ljudi ne bi sa svojim moralnim i stručnim kvalifikacijama odgovarali svojim položajima, te kada se bez toga ne bi mogle izvršiti potrebne izmene i dopune u sadašnjem zakonodavstvu Islamske verske zajednice.

Ja znam, a i svaki objektivan musliman, da su svi ti verski predstavnici od prvog do poslednjeg vršili svoju dužnost savesno i stekli vidnih zasluga za Islamsku versku zajednicu i njen napredak. Za

ministar bez portfelja dr. Šefkija Behmen.

²⁰ AJ, Beograd, Milan Stojadinović (dalje: MSt), sign. 37-25-197. Preuzvišeni gospodine.

²¹ AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Reis-ul-ulema Kraljevine Jugoslavije. Gospodinu dr. Milanu Stojadinoviću, predsedniku Ministarskog saveta i ministru inostranih poslova Beograd (str.1).

ovih pet godina sadašnja je uprava Islamske verske zajednice u svo-
me radu na poboljšanju i sređenju verskih, versko-prosvjetnih i vakuf-
sko-imovinskih prilika Islamske verske zajednice postigla zadovolja-
vajuće rezultate.”²²

Na koncu svog odgovora reisul-ulema je istakao da bi bilo potrebno, s obzirom da se radi o stvari od prvoklasnog značaja za jugoslavenske muslimane, da se prije ozakonjenja uredbe pruži mogućnost i ostalim predstavnicima zajednice da se o njoj očituju, a isto tako da se omogući i širokim slojevima muslimana da se upoznaju sa dotičnim projektom. “Smatram, da ne odgovara ni duhu demokratije, da se ovako je-
dan važan zakonski projekat drži u tajnosti, što daje opravdanu sumnju, da se hoće sa ovom uredbom izvršiti nešto što ne odgovara interesima i željama narodnim.”²³

Sumnjajući u svrsishodnost pismenih primjedaba na ponuđeni nacrt, reisul-ulema je u dva navrata tražio prijem kod ministra predsjednika,²⁴ lično dolazio u kabinet vječito zauzetog premijera,²⁵ molio ga telegramom da naredi ministru pravde da mu dostavi posljednju redakciju uredbe. Stojadinović, očito, nije imao namjeru kršiti dogovor sa partnerom koji je činio jedan od stubova njegove vlade.²⁶

Mnogo oštrije od Maglajlića reagirao je na tekst nove uredbe o Islamskoj zajednici istaknuti protivnik najjače bošnjačke stranke i pobornik šestojanuarskog režima narodni poslanik Mustafa Mulalić. On je 22. I. 1936. uputio interpelaciju Stojadinoviću u kojoj je otvoreno napao vladu zbog izrade uredbe kojom se, kako je smatrao,

²² *Isto*, 6.

²³ *Isto*, 10.

²⁴ Prvi put je to bilo 11. I 1936., a drugi 14. I 1936 (AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Reis-ul-ulema Kraljevine Jugoslavije. Gospodinu Milanu Stojadinoviću, pretsedniku Ministarskog saveta i ministru inostranih poslova Beograd).

²⁵ AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Telegram gospodinu dr. Milanu Stojadinoviću. Beograd 17 1539 88 19 19/30 [19. II 1936].

²⁶ Na Maglajlićev telegram od 19. II 1936, osam dana prije definitivnog proglašenja uredbe uslijedio je Stojadinovićev odgovor sljedeće sadržine: “Primio sam Vaš telegram juče i žalim da nisam bio u svojoj kancelariji kako bih Vas mogao primiti. Ja sam se dogovorio sa g. Ministrom pravde da on onaj njegov prvobitni projekat izmeni i to u tome smislu da to doista budu izmene i dopune Zakona, t.j. onako kako smo u Finansijskom zakonu ovlašćeni da možemo uraditi. Kada taj novi projekat bude gotov, ja sam skrenuo pažnju g. Ministru pravde, *da bi dobro bilo da Vam taj novi projekat preda na uviđaj i mišljenje* [kurziv: A. J.]” (AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Njegova preuzvišenost Gospodin Maglajlić Reis-Ul-Ulema Beograd [20. II 1936]).

mjesto pukih izmjena i dopuna, vrši potpuna derogacija postojećeg zakona o Islamskoj zajednici, za što kraljevska vlada, istakao je, nema nikakvih ingerencija.²⁷ Naročito oštro je napao predviđeno uvođenje prijelazne institucije *nijabeta* (vjerskog namjesništva), koju je nazvao najparadoksalnijom institucijom komesarijata u vjerskoj zajednici.²⁸ “Ne znam kako će izgledati taj komesar Gospodina Ministra Miškulina i Korošca na presvetloj stolici vrhovnog verskog starešine, kao što niko ne može zamisliti mogućnost svrgavanja Nj. V. Svetosti Patrijarha i postavljanje na svetu stolicu komesara Ministra g. Miškulina, koji bi bio civilni vrhovni starešina Srpsko-pravoslavne verske zajednice, a još se može manje zamisliti komesar na kaptolskoj stolici presvetlog nadbiskupa.”²⁹

Devet dana kasnije sličnu kritiku uredbe dostavio je Stojadinoviću i narodni poslanik Šukrija Kurtović.³⁰ Obojica su tražili neusvajanje predložene uredbe, poštivanje postojećeg ustava i zakona i zaštitu zajednice od nepotizma i dnevne politike.

Nižu ilmiju i obične muslimane posebno je zabrinjavalo najavljeno ukidanje muftijstava, koja su smatrana čuvarima vjerskih i moralnih vrijednosti muslimana. U memorandumu mostarskih muslimana dr. Mehmedu Spahi, u novembru 1935, ukidanje muftijstava je nazvano “atentatom na najosjetljivije islamske osjećaje i tradiciju”.³¹ “Imami, muftije i vrhovni vjerski starješina glavni su stupovi vjerske organizacije”, stajalo je u predstavci dr. Mehmedu Spahi Glavnog užeg odbora ‘Mirkata’. “[...] oko njih se bezuvjetno ima okretati sve što se odnosi na vjeru i vjerski život muslimana.”³² Ako bi vlada u kojoj sjedi dr. Mehmed Spaho usvojila uredbu kojom se dokidaju muftijstva, upozoravali su Spahu banjalučki muslimani, to bi “veoma rđavo odjeknulo među svim Muslimanima općenito, a i Vašim pristašama naročito.”³³

²⁷ AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije. Opšte odeljenje. I. Br. 348. Gospodinu pretседniku Ministarskog saveta dr. Milanu Stojadinoviću.

²⁸ *Isto*, 3.

²⁹ *Isto*

³⁰ AJ, Beograd, MSt, sign. 37-25-197. Narodni poslanik Šukrija Kurtović gospodinu ministru pretседniku dr. Stojadinoviću.

³¹ Memorandum koji je upućen iz Mostara g. dru Mehmedu Spahi, ministru saobraćaja povodom vijesti o dokidanju muftijstava, *Hikjmet*, VI, 1935, br. 6, 175.

³² Predstavka glavnog užeg odbora ‘Mirkata’ povodom vijesti o dokidanju muftijstava, *Hikjmet*, VI, 1935, br. 6, 177. Predstavka je upućena 18. XI 1935.

³³ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Predstavka banjalučkih Muslimana protiv dokidanja Muftijstava u postojećim mjestima. Gospodinu dr. Mehmedu Spahi, ministru saobraćaja u

Obilje kritika i primjedaba na kontroverznu uredbu, ipak, nije poremetilo odlučne ministre u namjeri da donesu zakonski akt kojim bi se aboliralo šestojanuarsko zakonodavstvo o vjerskoj zajednici muslimana. Sve što je vlada bila spremna prihvatiti bilo je donošenje uredbe o izmjenama i dopunama, a ne posebne uredbe. Međutim, kad je 28. II. 1936. konačno proglašena Uredba sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, dr. Mehmed Spaho je znao da će sama činjenica da je pomenutom uredbom obnovljena vjersko-prosvjetna autonomija biti dovoljan razlog zadovoljstva i pozitivnih reakcija među Bošnjacima. Tako su donošenje uredbe, ispred banjalučkih muslimana, pozdravili ugledni zvaničnici dr. Husnija Džumrukđžić, Hamdija Afgan i dr. M. Dizdarević. Pohvalili su njene odredbe, naročito stavljanje na raspoloženje vjerskih službenika, od kojih su mnogi, prema njihovom viđenju, bili slabe spreme, dočim će novi, kako je istaknuto, dolaziti konkursom.³⁴ Uredbu o izmjenama i dopunama je pozdravilo i Udruženje mualima iz Tuzle na čelu sa Hasan ef. Hadžićem, zadovoljno zakonskim aktom kojim je muslimanima vraćena vjersko-prosvjetna autonomija.³⁵ U listu *Islamski glas* donošenje uredbe je okarakterizirano kao početak nove ere razvijanja vjerskog života muslimana.³⁶ Naročito pozitivno o novoj uredbi je pisala obnovljena *Pravda*, koja je pomno pratila i izvještavala o svim aktivnostima vezanim za pravne i organizacione promjene u Islamskoj zajednici nakon 28. II. 1936. godine.³⁷

Beogradu. Mjesec decembar 1935.

³⁴ Izjava banjalučkih Muslimana, *Jugoslavenski list*, XIX, 1936, br. 55, 2.

³⁵ Mualimi pozdravljaju novu uredbu I.V.Z., *Jugoslavenski list*, XIX, 1936, br. 58, 4.

³⁶ "Vjerska autonomija je povraćena", *Islamski glas*, I, 1936, br. 22, 5.

³⁷ Teško je dati zaokružen sud o karakteru bošnjačke recepcije februarske uredbe 1936. Nesporo su pristaše šestojanuarskog režima, visoka ulema, gajretovci, rojalisti, bili razočarani uredbom koja je obnavljala stanje za koje su vjerovali da je, šestojanuarskim zakonodavstvom, definitivno napušteno. Sa druge strane, među širim narodnim masama, naklonjenim JMO i dr. Mehmedu Spahi, među nižom ilmijom koja se osjećala zapostavljenom sistemom vrijednosti u kojem je sva vlast bila koncentrirana u rukama malobrojne vjerske elite, nova uredba je bila obećanje novog vremena i pravičnijeg poretka u Islamskoj zajednici. Među navedenim pristupima teško je moglo biti ikakvog kompromisa - svako je legitimirao svoju poziciju krupnim pojmovima slobode, autonomije, šerijata, zakona. Rijedak primjer balansirajućeg gledišta pronašli smo u nepotpisanom tekstu anonimnog analitičara (zbirka Fehima Spahe u Istorijskom arhivu Sarajevo), koji je pohvalio projekat uredbe kao način unapređenja organizacionog ustrojstva zajednice, ali je osporio njene odredbe kojim se daju široke kompetencije običnim vjernicima u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima. "Vjerska pitanja i u većini vakufska rješavaju se samo po šeriatskim propisima, a rješavaju ih vjerski obrazovani

Uspostava nijabeta i njegova djelatnost

Dvije sedmice nakon donošenja uredbe, 14. III. 1936, ministar pravde je postavio tri naiba - povjerenika - koji su shodno §§ 27 i 28 uredbe imali preuzeti sve poslove Vrhovnog starješinstva u Beogradu, Ulema-medžlisa, muftijstava, te vakufskih vijeća i upravnih odbora u Skoplju i Sarajevu. Za naibe su postavljeni isti ljudi koji su radili na izradi uredbe: za prvog naiba za Vrhovno starješinstvo u Beogradu Salih ef. Bašić, a za naibe u Sarajevu i Skoplju Fehim ef. Spaho i Fevzija Hadžihamzić.³⁸ Premda je Spahino postavljenje naišlo na odobravanje i podršku širih bošnjačkih masa,³⁹ nisu bili usamljeni ni glasovi kritičara koji su upozoravali da se vjerski poslovi povjeravaju osobi koja nije provela ni dana u vjerskoj službi. Pristaše novog režima su odgovarale da ni Spaho ni Bašić ne reflektiraju na bilo kakav položaj u novoj organizaciji Islamske zajednice, što je garancija da će njihovi naibski zadaci, za dobrobit zajednice, biti dobro obavljani i uspješno okončani.⁴⁰

Čim je imenovan za naiba, Fehim ef. Spaho je pozvao Salim ef. Muftića da mu preda dužnost u uredu Ulema-medžlisa u Sarajevu. Nakon što je pregledao uredsko poslovanje, honorarni vakufski činovnik Mula ef. Hadžialić obavijestio je Spahu da je svo poslovanje bilo po zakonu.⁴¹ Spaho je o Hadžialićevom nalazu informirao širu javnost-novinaru *Jugoslavenskog lista* je izjavio da je u Ulema-medžlisu ustanovio savršen red.⁴² Dodao je da je on na funkciji dok se ne donese ustav i ne provedu izbori, da mu mandat ne dopušta ulaziti u neka krupnija pitanja vjerske i vakufsko-me-arifске stvarnosti, ali da će se svakako založiti za proračun u kojem će biti mjesta za trošne bosanskohercegovačke džamije i ostale vjerske ustanove.

ljudi bez lajičkog uticaja” (Istorijski arhiv Sarajevo [IAS], Sarajevo, Fehim Spaho [FS], kut. 8. Reorganizacija I. V. Z.). Nova uredba dolazi na veliku radost muslimana, ali ona ne smije značiti novu konfrontaciju vjerskog i svjetovnog elementa u različitim poslovima zajednice, već svako treba raditi svoj posao - ulema, hodže, svoj, narodni predstavnici svoj. Potonjim se, po svoj prilici, referiralo na nadređenost Vakufsko-me-arifskog sabora Ulema-medžlisu, administrativnu i disciplinsku - odredbu uredbe koja je nailazila na žučne kritike od strane tradicionalne uleme, koja ju je tumačila kao atak na integritet šerijatskih propisa ugroženih nelegitimnom akcijom političkim probicima usmjerenih laičkih elemenata.

³⁸ Službeni dio, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, IV, 1936, br. 4, 180.

³⁹ “Nova era Islamske vjerske zajednice”, *Pravda*, X, 1936, br. 6, 6.

⁴⁰ “Narod ubire plodove svoje borbe”, *Pravda*, X, 1936, br. 5, 1.

⁴¹ “Naib g. Fehim Spaho na poslu”, *Jugoslavenska pošta*, VIII, 1936, br. 2070, 7.

⁴² Kad će biti izbori za Reis-ul-ulemu?, *Jugoslavenski list*, XIX, 1936, br. 79, 5.

Par sedmica kasnije, 6. IV. 1936, rješenjem zastupnika ministra pravde ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiše J. Cvetkovića postavljeni su za odbornike naiba sljedeći zvaničnici: penzionirani direktor Šerijatske sudačke škole iz Sarajeva Muhamed ef. Dizdar, profesor Šerijatske sudačke škole Muhamed ef. Tufo, sudija Okružnog suda u Tuzli Hidajet-beg Kulenović, advokatski pripravnik iz Gračanice dr. Hamid Hadžiefendić, te posjednici iz Dervente i Stoca: Osman-beg Osmanbegović i Omer-beg Rizvanbegović.⁴³ Sastav naibskog odbora bio je kombinacija tokom šestojanuarskog režima neeksponirane uleme i pobornika novoformirane Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), kojoj se priključila Spahina JMO. Ubrzo po konstituiranju odbora, naib i naibski odbornici su donijeli odluku o personalnim promjenama u jednom broju sreskih vakufsko-mearifskih povjerenstava - odluku kojom su obznani da se, suprotno Spahinim ranijim izjavama, neće ustručavati koristiti sva raspoloživa prava i ovlasti prema odredbama nove uredbe. Izmjene su provedene u srezovima: Sarajevo, Mostar, Konjic, Derventa, Prnjavor, Kotor Varoš, Tešanj, Bosanska Krupa, Bijeljina i Višegrad.⁴⁴ Istovremeno se pristupilo brojnim postavljenjima, prevođenjima, premještajima, razrješenjima. Tokom marta i aprila 1936. više desetina mujezina, imama, hatiba i mualima dobilo je novi status, zaduženja i obaveze.⁴⁵ Narednog mjeseca, "po potrebi službe", premješteno je 18 džematskih imama.⁴⁶ Ni vakufski poslovi nisu ostali netaknuti; nakon kritičkog sagledavanja rada vakufske uprave, konstatiran je birokratski formalizam i zanemarivanje vakufsko-imovinskih objekata, usljed čega su najavljene promjene u administraciji i pristupu vakufskim dobrima.⁴⁷

⁴³ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-136. Ministarstvo pravde br. 35636 [rešavam].

⁴⁴ "Nova vakufsko-mearifska povjerenstva", *Jugoslavenski list*, XIX, 1936, br. 95, 6. U Vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Sarajevu su zadržani Saleмага Džino i Muhamed ef. Kantardžić, dok su nanovo postavljeni: Hasan ef. Beširević, dr. Kasim Turković, dr. Asim Musakadić, Salihaga Nanić i Atif Brkanović. Većina članova novog sarajevskog povjerenstva bili su činovnici i industrijalci interesno-politički vezani za vladajuću partiju i bošnjački establišment. Nakon pomenutih, promjene su izvršene i u Tuzli i Gračanici (vidjeti: Tefrika, *Hikmet*, VI, 1936, br. 9, 288).

⁴⁵ Cjelovit spisak raspoređenih vjerskih službenika pogledati unutar: Vijesti Ulema-medžlisa u Sarajevu, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, IV, 1936, br. 5-6, 273-279.

⁴⁶ Lične vijesti, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, IV, 1936, br. 7, 307-308.

⁴⁷ "Potpuna reorganizacija vakufske uprave", *Pravda*, X, 1936, br. 10, 5.

Iznenadna aktivnost naiba i naibskih odbornika, usmjerena na kadrovsku infrastrukturu zajednice, izazvala je oštre kritike pristalica bivšeg režima, uglavnom gajretovaca, koji su kadrovsku politiku nijabeta ocijenili kao ideološki obračun sa nacionalno svjesnijim i kulturno naprednijim muslimanima. O pritužbama dotične grupe pisao je ban Drinske banovine predsjedniku vlade Stojadinoviću. U dopisu su podstrta imena više vjerskih službenika i javnih radnika za koje su gajretovci tvrdili da su premješteni ili smijenjeni samo zato što su ‘Gajretovi’ saradnici, što su srpski nacionalisti i protivnici vodeće bošnjačke stranke. Imami matičari Osman ef. Džubo, Nazif ef. Heljić, Sabit ef. Ajanović, Osman ef. Čejvan, Murat ef. Nuhefendić, Nezir ef. Pašalić, Rašid ef. Imamović, Muhamed ef. Šabić, Jusuf ef. Mahmutović, Murat ef. Bešović, Bećir ef. Šabić, Alija ef. Ljubović, Abdulah ef. Sikić - svi su premješteni u nove džemate, istaknuto je, samo zato što nisu žalili truda kad je ‘Gajretova’ akcija u pitanju.⁴⁸ Jedan broj šerijatskih sudija je dobio premještaj (Muharem ef. Krajinić, Ibrahim ef. Gavranović, Derviš ef. Buturović, Derviš ef. Korkut, hafiz Smail ef. Serdarević, Mehmed ef. Ibišević), a jedan poslat u penziju (Mustafa ef. Halilović, hafiz Salih ef. Đozić, Hasan ef. Hadžihalilović, Galib ef. Hafizović).⁴⁹ Naročito je potertana nacionalna i politička pozadina uklanjanja rukovodećih ljudi u Islamskoj zajednici: reisul-uleme Maglajlića, svrgnutog s položaja protivno svim propisima islama, Salim ef. Muftića, smijenjenog zato što je, kako je istaknuto, bio saradnik i pratilac misli umrlog Osmana Đikića, muftije Kurta, uklonjenog samo zato što je bio Srbin nacionalista, te muftije Džabića, razvlašćenog zato što je bio pokretač i vođa autonomnog pokreta muslimana u Bosni i Hercegovini.⁵⁰ Odlukom državnih vlasti od 21. IV. 1936. u penziju su poslani svi visoki vjerski funkcioneri, sa izuzetkom tuzlanskog muftije Čokića, koji je bio otpušten iz državne službe.⁵¹

Donošenje novog Ustava Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije

Proces organizacionog i kadrovskog preustroja zajednice, dakako, išao je svojom dinamikom, pa je 15. VII. 1936. zastupnik ministra pravde donio odluku da se sazove sjednica za donošenje Ustava Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije - finalnog pravnog akta kojim su trebale biti sankcionirane februarske promjene

⁴⁸ AJ, Beograd, MSt, sign. 37-48-310. Ban Drinske banovine. Gospodinu pretседniku Ministarskog saveta i ministru inostranih poslova g. dr. Milanu M. Stojadinoviću [24. VI 1937].

⁴⁹ *Isto*

⁵⁰ *Isto*

⁵¹ “Penzionirani Muslimanski vjerski službenici”, *Jugoslavenski list*, XIX, 1936, br. 94, 5.

u pravnom položaju i organizacionom ustrojstvu zajednice.⁵² Izrada novog ustava, shodno § 22 uredbe od 28. II. 1936, bila je povjerena naibima i naibskim odborima u Skoplju i Sarajevu. Međutim, težišni dio posla bio je završen već prije zvaničnog rada ovlaštenog tijela; učesnici su došli na sjednicu sa gotovim tekstom pretprojekta, koji im je uputio prvi naib Salih ef. Bašić 12. VII. 1936. - samo 8 dana prije otpočinjanja sjednice. Ko je izradio dotični pretprojekat, te na osnovu čijih ovlaštenja - nismo našli pouzdanih obavijesti u postojećim izvorima. Sa sigurnošću se može reći da je u njegovoj izradi učestvovao Salih ef. Bašić, kao najodgovornije lice zajednice dotičnog vremena. Izvjesno je da na novom ustavu nije radio Muhamed ef. Dizdar, jer je upravo on bio najglasniji kritičar mnogih rješenja uvrštenih u tekst pretprojekta.

Sjednice za donošenje Ustava Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije držane su u prostorijama Ulema-medžlisa u Sarajevu, od 20. do 31. VII. 1936. Sjednicama su prisustvovali svi naibi i naibski odbornici. Nije bilo savjetnika ni stručnih lica iz pojedinih oblasti, samo je ministar Spaho pohodio završnu sjednicu 31. VII. 1936. Tom prilikom je održao govor u kojem je izložio historijat borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju i njen značaj za napredak i razvitak Islamske zajednice i muslimana. "Prisutni su burno aklamirali završetak govora g. dr. Spahe, koji se zadržao sve do džume namaza u razgovoru sa prisutnim, te zajedno sa članovima sednice otišao u džamiju na džumu-namaz."⁵³

Na sjednicama su dati brojni prijedlozi za poboljšanje teksta pretprojekta, stilski, semantički, sadržajni. Na osnovu zvaničnih zapisnika koji su vođeni može se konstatirati da je ovlašteno tijelo radilo kao dosta kompaktna i monolitna grupa koja je pred sobom imala samo jedan cilj: da integrira u novi ustav sadržajne vrijednosti februarske uredbe i udari pečat na normativne promjene kojim je zajednica napustila status direktne subordinacije spram države. Nije bilo dileme u pogledu ponovne demokratizacije i ponarodnjavanja zajednice. Sporenja su bila u pogledu stepena laicizacije, odnosno obima narodne participacije u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima. Muhamed ef. Dizdar je predlagao da u sastavu izbornog tijela koje bira članove Ulema-medžlisa i reisul-ulemu bude najmanje šest članova iz ilmijanskog staleža.⁵⁴ U okvirnoj raspravi on je insistirao da je jedino ulema kompetentna da bira vi-

⁵² AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Ministarstvo pravde. Br: 73541/XIV. I. naibu za Vrhovno Starešinstvo Islamske verske zajednice Beograd [16. VII 1936].

⁵³ AJ, Beograd, MP, sign. 63VO-134. Originalni zapisnici sednica za donošenje Ustava Islamske verske zajednice održanih od 20-31 jula 1936 god. u Sarajevu [Zapisnik sjednice od 31. VII 1936].

⁵⁴ *isto* [Zapisnik sjednice od 22. VII 1936].

soke vjerske funkcionere, ali i da prati i ocjenjuje njihov rad.⁵⁵ Takođe se založio da se aktivni vjerski službenici mogu kandidirati za članove džematskih medžlisa, sreških povjerenstava i Vakufsko-mearifskog sabora. Nasuprot Dizdaru, Muhamed ef. Tufo bio je mnogo skloniji predstavničkom principu u izboru glavnih vjerskih dostojanstvenika: predložio je da Ulema-medžlis i reisul-ulemu biraju četiri člana od ilmije, dva od svjetovne inteligencije, te četiri koja ne pripadaju ni ilmiji ni svjetovnoj inteligenciji. Nakon obavljenog glasanja, Tufin prijedlog je usvojen i ugrađen u tekst prijedloga ustava.⁵⁶

Skлонost ka demokratizaciji i predstavničkom načelu nije, međutim, podrazumijevala i veću otvorenost prema pluralizaciji mišljenja i djelovanja unutar muslimanskog društva; bez ikakve diskusije je usvojen član po kojem je novine, časopise i druge štampane spise, koji u naslovu ili podnaslovu imaju atribut *islamski*, odnosno *muslimanski*, mogla izdavati samo Islamska zajednice, odnosno pojedini njeni organi, “a druga fizička ili pravna lica samo po prethodnom odobrenju nadležnog organa Islamske verske zajednice”.⁵⁷ Isto se odnosilo na građanska udruženja - korištenje oznake *islamski* (*muslimanski*) imalo je biti samo po odobrenju nadležnog organa zajednice. “Jednom dato odobrenje za izdavanje odnosno osnivanje napred označenih publikacija odnosno udruženja, može se u svako doba po nadležnom organu Islamske verske zajednice opozvati”.⁵⁸ U konačnoj redakciji ustava usvojena odredba je pretrpjela ozbiljne izmjene, pa je Islamskoj zajednici, mjesto monopola nad javnim očitovanjem islama, tek dato ovlaštenje da traži od nadležnih državnih vlasti zabranu nošenja islamskih, muslimanskih i sličnih oznaka i odrednica onim publikacijama i udruženjima koja svojim pisanjem i djelovanjem očevidno štete legitimnim interesima Islamske zajednice.⁵⁹

Na osnovu navedene, kao i drugih nepodudarnosti između komisijske verzije ustava i zvaničnog ustavnog teksta, nameće se logičan zaključak da je novi ustav morao pretrpjati izvjesne promjene i na posljednjoj redakcionoj razini - *prvi naib - ministar pravde - vlada*. To potvrđuje i činjenica da se na njegovo sankcioniranje moralo čekati više od dva i pol mjeseca nakon posljednje sjednice ovlaštene komisije. U dotičnom vremenu ustavni projekt je bio na razmatranju pojedinih ministarsta-

⁵⁵ *Isto* [Zapisnik sjednice od 20. VII 1936].

⁵⁶ *Isto* [Zapisnik sjednice od 22. VII 1936].

⁵⁷ *Isto* [Zapisnik sjednice od 21. VII 1936].

⁵⁸ *Isto*

⁵⁹ Ustav Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, IV, 1936, br. 12, 459.

va, koja su se, nesporno, morala ozbiljno usredsrediti na ponuđene odredbe, s obzirom da je jedan broj njih predstavljao značajnu novinu u normativnoj tradiciji Islamske zajednice.

Pa ipak, ustavna verzija, usvojena 24. X. 1936, odražavala je stremljenja iste one interesno-političke grupacije koja je inicirala izglasavanje amandmana na Finansijski zakon 1935/1936. i posljedično donošenje uredbe sa zakonskom snagom kojom je, praktički uzevši, derogiran zakon o Islamskoj zajednici iz 1930. godine. Kad je 23. IV. 1938. Fehim ef. Spaho postao novi reisul-ulema Kraljevine Jugoslavije, završeno je razdoblje formalnog interregnuma u zajednici kojoj je vraćena autonomija, ali i svo breme izazova koje je ta privilegija sa sobom nosila. ■

RE-ESTABLISHMENT OF AUTONOMY OF ISLAMIC COMMUNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1936

Adnan Jahić

Summary

Passing Decree with legal strength on changes and amendments in the Law on Islamic religious community of Kingdom of Yugoslavia on 28 February 1936. was a consequence of political agreement between Milan Stojadinović and Mehmed Spaho concerning the entering of JMO into a new Belgrade government – highly significant event which – for a whole decade - defined the legal status and organization structure of Islamic community in Bosnia and Herzegovina. The Decree abolished the set of laws from 1930, dismissed the existing religious and wukuf authorities and renewed the autonomy of the community. A new concept of organization and management was established – laicism, with the dominant role of secular elements in Islamic community. ■

(Translated by Adnan Jahić)

Adnan Jahić, *Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine*
Prilozi, 37, Sarajevo, 2008, str. 95-111.

UDK 32.019.51:050(497.6)

Pregledni članak

IDEOLOŠKA UPOTREBA OTKRIVANJA SPOMEN-PLOČE GAVRILU PRINCIPU U ODGOJU I OBRAZOVANJU GENERACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Vera Katz
Institut za istoriju u Sarajevu

Abstrakt: U radu se prezentiraju novinski napisi o Sarajevskom atentatu objavljeni u dnevnom listu Oslobođenje sredinom 1945. godine, čime se pokazuje konstruiranje priče o jednom događaju i njegovom glavnom akteru Gavrilu Principu kao primjer upotrebe jednostrane interpretacije događaja u svrhu ideološkog usmjeravanja odgoja i obrazovanja. Mada se odnos prema ovom događaju može pratiti tijekom cijelog 20. stoljeća u kontekstu različitih političkih režima, ovaj rad se osvrnuo samo na njegovu drugu polovicu, što daje samo djelimičnu sliku o tome, ali osvjetljava vrijeme bez dijaloga i prava na drugačije znanstvene interpretacije historijskih događaja.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Gavrilo Princip, Franz Ferdinand, komunistički režim

Abstract: This paper presents the newspaper articles on the Sarajevo Assassination that were published in the Oslobođenje daily in mid-1945, which show how the narrative of this event and of its main protagonist, Gavrilo Princip, was constructed as an example of simplified, unilateral interpretation that served the purpose of ideological channelling of the process of raising and education of young people. Although attitudes towards this event may be followed throughout the 20th century and in the context of different political regimes, this paper focuses on the second half of the century.

Therefore, it offers a partial picture, yet it sheds light on a time devoid of dialogue and right to different scientific interpretations of historical events.

Key words: the Sarajevo Assassination, Gavrilo Princip, Franz Ferdinand, communist regime

Nakon rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) većina posjetitelja (novinara i istraživača različitih profila) sarajevskim osnovnim i srednjim školama dolazila je s pitanjem "Kako danas tumačite Sarajevski atentat i šta je za vas Gavrilo Princip: nacionalni heroj ili atentator"? Tada je već bilo vrijeme kada se otvoreno moglo reći da je Principov čin bio teroristički akt. Međutim, to nije bio slučaj i u dijelu Bosne i Hercegovine koji je Dejtonskim sporazumom imenovan Republikom Srpskom, gdje je Gavrilo Princip u nastavi historije, a pogotovo u javnom mnijenju i dalje tumačen kao nacionalni heroj, ali ne više jugoslavenski, već samo srpski. Brojne generacije tijekom postojanja socijalističke Jugoslavije educirane su na priči o Gavrilo Principu kao nadnacionalnom heroju koji se borio protiv tuđinske vlasti u Bosni i Hercegovini, ali se nije dodatno objašnjavalo za šta se borio, za državnost Bosne i Hercegovine ili za proširenje Srbije? Ovo je samo jedan primjer na kojem se može parcijalno analizirati podučavanje historije kao osnovnog pokazatelja pristupa historiji u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata, a ima ih mnogo. Tako su generacije, koje su uzele aktivno učešće u ratovima u Jugoslaviji 1990-ih, sa historijskim događajima upoznate putem socijalističkog obrazovnog sustava, a u ratu je stečeno znanje reproduciralo nacionalističke tvrdnje utemeljene na ispravljanju historijskih nepravdi što je prešlo u nasilje. Poznato je da je državni socijalistički obrazovni sustav postavio zvanično stajalište režima o historiji, izraženo kroz obvezujuće tumačenje prošlosti za državljane SFRJ. Osim toga, nastojanja u stvaranju osjećaja pripadnosti jugoslavenskoj zajednici uglavnom su provođena putem svih stupnjeva obrazovnog sustava kao najvažnije sredstvo državnosti, nastojeći stvoriti osjećaj nadnacionalne pripadnosti u različitim dijelovima jugoslavenske zajednice. Mada se može izabrati mnogo primjera, ovaj rad pokušava na ovom uzorku istražiti polaznu tačku za bilo koje suprotstavljanje etabliranom znanju. Jedna od mogućih analiza zasniva se na materijalima koji su objavljeni u dnevnim novinama neposredno nakon oslobođenja Sarajeva, upotrebljavajući historiju izravno u službi političkog establišmenta. U vremenu poslije Drugoga svjetskog rata, pobjednici su polagali moralno pravo na uspjeh i stoga su smatrali da historija pripada njima, nema smisla dati mogućnost drugima, jer oni nemaju pravo na drugačije tumačenje pošto ono, prema njihovom

mišljenju, ne vodi napretku. U stvari, uspostavljena je državna kontrola nad historijskim znanjem, sve se moralo podrediti tumačenjima sukoba između komunističkih partizana i nacističko-fašističkih okupatora i domaćih kvislinga, a različiti događaji i ličnosti iz prošlosti elaborirani su s ciljem usklađivanja sa potrebama aktualne vlasti. Dirigiranim tumačenjima pojedinih događaja i mistifikacijom pojedinih ličnosti, komunistički režim će održati svoju ideološku i materijalnu nadmoć nad društvom. Sva eventualna drugačija tumačenja smatrana su antidržavnim činom.

Već početkom maja 1945. godine pojavljuju se instrukcije za tumačenje Sarajevskog atentata i upute za shvatanje lika i djela Gavrila Principa. Dnevni list *Oslobođenje*, koji je u određenom smislu bio mjerodavan, za stanovništvo, njegovi napisi bili su smjernice za izgradnju “pravilnih” stajališta, za novinare smjernice u kojem duhu i o kojim temama i na koji način treba pisati, ali i za znanstvenike, koja tumačenja historijskih događaja trebaju promovirati. U ovom radu pratit će se napisi o Sarajevskom atentatu sredinom 1945. godine. Pod naslovom “Otkrivanje spomen-ploče Gavrilu Principu” ovom događaju je data neshvatljiva dimenzija i adekvatno tomu njegova upotrebna vrijednost. Posebno je naznačeno povezivanje atentata sa održavanjem Prvog omladinskog kongresa. “U okviru I Omladinskog kongresa 7. maja u 4 sata poslije podne velikim manifestacionim mitingom u Cara Dušana parku u Sarajevu, otpočela je svečanost otkrivanja spomen ploče velikom narodnom heroju i mučeniku, borcu za slobodu i bratstvo svih naroda Jugoslavije – Gavrilu Principu. Na miting je došao sa transparentima i zastavama veliki broj omladine koja je na djelu kroz ove četiri godine borbe dokazala da je dostojno slijedila ideale za koje se borio naš junački omladinac, naš narodni heroj Gavrilu Princip i članovi organizacije *Mlade Bosne*.”¹ Znanstveni dijalog nije bilo moguće inicirati jer bi se otvorilo mnogo pitanja, a između ostalih, kako je to u društvu “narodne demokratije” Ajtmejdán imenovan parkom cara Dušana, obala Miljacke imenom Vojvode Stepe, trg 6. novembrom [...], a atentator dobio atribut narodnog heroja, junaka u kojeg se trebaju ugledati napredni omladinci? Legitimitet cijelom skupu davalo je prisustvo važnih političkih ličnosti toga vremena. Otvaranje dijaloga o zajedničkoj prošlosti bilo je zaleđeno jer “Mitingu su prisustvovali pretsjednik Narodne skupštine Bosne i Hercegovine dr Vojislav Kecmanović, članovi Narodne vlade Bosne i Hercegovine na čelu sa svojim pretsjednikom drugom Rodoljubom Čolakovićem, članovi Narodne skupštine, predstavnici Zemaljskog i mjesnog USAOBiH-a, omladinski delegati pokrajina, i delegati omladine Grčke i bratske Bugarske”.² Samo prisustvo spomenutih viso-

¹ “Otkrivanje spomen-ploče Gavrilu Principu”. *Oslobođenje*, god. III, br. 45. Sarajevo: 9. 5. 1945, 5.

² Isto.

kih ličnosti prigodom ovog događaja kod onih koji su mislili drugačije bilo je zastrašujuće. Da bi se potvrdila autentičnost događaja “Miting je otvorio drug Braco Kosovac i predao riječ drugu Dragoslavu Ljubibratiću, jednom od Principovih saradnika i članu revolucionarne organizacije *Mlada Bosna* i podvukao važnu ulogu bosansko-hercegovačke omladine – Principove omladine, nadahnute idejama bratstva i jedinstva svih naroda Bosne i Hercegovine, svih naroda Jugoslavije i istakao njihovu borbu protiv tadašnjih reakcionarnih političara, koji su zagovarali kompromis sa Bečom. Svoj govor završio je riječima: Po svojim idejama Gavrilo Princip pripada današnjoj mladoj generaciji, koja je ostvarila konačno i potpuno one težnje, koje je Gavrilo Princip započeo u ono doba”.³ Da bi se ukazalo da osim Srba, ličnost Gavrila Principa uvažavaju kao heroja omladinci i iz hrvatskog i muslimanskog naroda u novinskom izvješću je istaknuto: “Poslije druga Ljubibratića govorio je drug Cvijetin Mijatović, zatim omladinac Hrvat Mile Čačić i omladinka muslimanka Nađa Biser”.⁴ Prema detaljno utvrđenom scenariju, manifestacija je završila komemoracijom. “Nakon održanih govora formirala se povorka koja je otišla na istorisko mjesto ‘Principov most’, gdje je metak Gavrila Principa navjestio smrt svima onim koji pokušaju da nametnu ropstvo našim narodima. Na istom mjestu gdje se ranije nalazila spomen-ploča u znak sjećanja na Gavrila Principa, koju je mrski okupator skinuo već prvih dana okupacije, postavljena je nova spomen-ploča, koju je otkrio drug Borko Vukobrat, omladinac iz Bosanskog Grahova, sa riječima: Ponosan sam i smatram za veliku čast što mi se kao zemljaku Gavrila Principa pružila prilika da na dan I Kongresa omladine Bosne i Hercegovine otkrijem njegovu spomen-ploču. Grahovo nije rodilo samo heroja Gavrila Principa. Gavrilo Princip, koji je izvršio atentat na Ferdinanda jeste samo klica iz koje je niklo mnogo narodnih heroja. Gavrilo Princip pokazao je herojstvo kad je skočio na automobil sa pištoljem u ruci. Grahovo je rodilo i nove junake današnjice, koji skaču isto tako na tenkove. Švapske bande, došavši u Sarajevo, odnijele su spomen-ploču Gavrila Principa. Ali oni junaci koji su bili nadahnuti idejom Gavrila Principa i njegovih drugova iz ‘Mlade Bosne’, svojom borbom i naporima ponovno su oslobodili naš mili grad Sarajevo, čitavu našu domovinu. Ostvarile su se ideje za koje se borio Gavrilo Princip i danas mi ponovno otkrivamo i dižemo spomen-ploču Gavrilu Principu i ostalim herojima. Neka je vječna slava i hvala narodnom heroju Gavrilu Principu. Poslije ovih riječi otkrio je drug Borko Vukobrat spomen-ploču na kojoj je ispisano zlatnim slovima: U ZNAK VJEČITE ZAHVALNOSTI GAVRILU PRINCIPU I NJEGOVIH DRUGOVIMA BORCI MA PROTIV GERMANSKIH OSVAJAČA, POSVEĆUJE OVU PLOČU OMLA-

³ Isto.

⁴ Isto.

DINA BOSNE I HERCEGOVINE. - Sarajevo 7 maja 1945 godine”.⁵ Kada se prebroji koliko je puta spomenuto ime glavnog junaka, tada je jasno koja je to ključna riječ i koliki značaj i zasluge su mu pripisane, što je bila izravna poruka svima koji su razmišljali o drugačijim interpretacijama. Da bi se oglasila podrška prisutnih, novine su izvijestile: “Otkrivanje spomen-ploče prisutni su popratili riječima: Slava neumrlom narodnom junaku Gavrilu Principu i njegovim drugovima!”⁶ Ovaj članak u *Oslobođenju* bio je uvodni za one koji su slijedili i potvrđivali započetu priču o Sarajevskom atentatoru.

U istom broju *Oslobođenja*, na sljedećoj stranici službena verzija događaja detaljno je prezentirana. “28 juna 1914 godine ubio je Gavrilo Princip sinovca cara Franje Josipa, prestolonasljednika Ferdinanda i njegovu ženu, nagovjestivši nepomirljivu borbu naroda Bosne i Hercegovine protiv austrougarskog osvajača. Iz osvetničkog pucnja na obali Miljacke progovorila je neugasiva mržnja prema tuđinu i ljubav prema porobljenoj domovini, koju je u svojim srcima nosila napredna bosanskohercegovačka omladina. Junački podvig Gavrila Principa napajao je u oslobodilačkoj borbi protiv fašističkih zavojevača i njihovih slugu, stotine i hiljade mladih sinova Bosne i Hercegovine, koji su pošli u borbu za bolju budućnost, sretniju i zbratimljenu Bosnu i Hercegovinu, kakvu je želio Gavrilo Princip, za koju je i život položio”.⁷ U sljedećem zadatku redakcijskog napisa bilo je potrebno naći uporište u ovom događaju za parolu bratstva i jedinstva, odnosno povući kontinuitet dalje od vremena Drugoga svjetskog rata i tada nastale ove poznate komunističke kovanice. To je učinjeno na sljedeći način: “Već se od tada, u teškoj neravnoj borbi protiv neprijatelja, kroz mnogobrojne podvige mladih rodoljuba, kovalo bratstvo i jedinstvo srpske, hrvatske i muslimanske omladine. Danas se zbratimljena omladina Bosne i Hercegovine uči na primjeru Gavrila Principa i njegovih drugova zbratimljenoj ljubavi prema domovini. Njegova djela naučila su junaštvom narodne heroje Slobodana Principa, Pavla Goranina, Slavišu Vajnera – Čiču, Danila Đokića i mnoge druge – hrabru Titovu omladinu. Luča koju su zapalili Gavrilovi hici ovog istorijskog junskog dana svjetlila je godinama borcima za pravdu i slobodu, ona se u toku oslobodilačkog rata razbuktnala velikim neiscrpnim snagama i junaštvom naše omladine kroz koju je ona, mnogobrojnim podvizima i nesebičnim žrtvama, ispisala najsvjetlije stranice naše istorije. Gavrilovi pucnji navjestili su nepomirljivu borbu protiv tuđina – za slobodu

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ “U znak vječne zahvalnosti Gavrilu Principu i njegovim drugovima”. *Oslobođenje*, god. III, br. 45. Sarajevo: 9. 5. 1945, 6.

du, nacionalnu nezavisnost i bolji život u kome će svi naši narodi živiti zbratimljeni i sretno.”⁸ Ni jednom rečenicom nisu spomenuti nemiri, demonstracije, uvrede i drugi nemili događaji izazvani atentatom.⁹

Postavljanjem Gavrila Principa u rang sa spomenutim narodnim herojima uz oznaku da su oni Titovi heroji i omladinci bila je jasna poruka svima koji su drugačije mislili o atentatoru. Osim toga, vokabular upotrebljavan u ovom tekstu je identičan agitaciono-propagandističkom šablonu upotrebljavanom prigodom svih manifestacija bez obzira na društveni događaj čime je neizravno poslana poruka da je to bio i stav Partije. Tijekom poslijeratnog perioda jedan od uobičajnih narativa bilo je u krajnje negativnom kontekstu ocijeniti vrijeme Kraljevine Jugoslavije, što i ovdje nije izostalo: “Ali se san Gavrila Principa i njegovih drugova nije ostvario. 1918 godina nije našim narodima, a posebno narodima Bosne i Hercegovine, donijela slobodu, sreću i bolji život. Stara Jugoslavija bila je tamnica naroda u kojoj narodi Bosne i Hercegovine nisu imali nikakvih prava. Danas, nakon 4 godine oslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine slave svoj praznik, svoje oslobođenje. Ostvaruje se san Gavrila Principa, Gaćinovića, Čubrilovića i drugih koji dadoše svoje mlade živote za sretnu domovinu svih naroda Bosne i Hercegovine. Sarajevo, u kome su odjeknuli prvi osvetnički hitci za germanske osvajače, postalo je prestonica prve bosansko-hercegovačke vlade, njegovim ulicama grme koraci Titove armije, koji će biti vjerni čuvari tekovina oslobodilačke borbe, za koje su dali nebrojene žrtve narodi naše zemlje. Neka je vječna slava Gavrilu Principu i njegovim drugovima”.¹⁰ Jasna poruka je upućena znanstvenicima, piscima udžbenika historije, ali i ukupnom javnom mnijenju prema ovom pitanju. Prema tome, dijalogu nije bila ostavljena ni najmanja mogućnost, jer bi se upuštanjem u diskusiju moglo vrlo lako postati “narodnim neprijateljem”.

Da bi se ovom događaju dala znanstvena utemeljenost bilo je potrebno napisati još jedan nastavak. Nakon samo dva dana, u *Oslobođenju* je objavljen članak pod naslovom “Lik Veselina Masleše – publiciste, naučnika i javnog radnika”. U to vrijeme *Borba* je bila glavno partijsko glasilo pa su vrlo često njeni članci preneseni i u republičke dnevne novine. Ovakav odnos prema interpretaciji sarajevskih događaja

⁸ Isto.

⁹ O ovome vidjeti opširnije u saopćenjima sa znanstvenog skupa pod naslovom *Sarajevo 1914.- Devedeset godina poslije*, kojeg je Institut za istoriju organizirao 28. juna 2004. godine, a dio priloga objavio u tematskom bloku pod naslovom *Sarajevo 1914.* u časopisu *Prilozi*, 34, Sarajevo, 2005., 13-78.

¹⁰ “U znak vječne zahvalnosti Gavrilu Principu i njegovim drugovima”. *Oslobođenje*, god. III, br. 45. Sarajevo: 9. 5. 1945, 6.

ja iz 1914. godine, bilo je važeće za cijeli jugoslavenski prostor što je imalo za cilj i prenošenje ovog teksta, najvjerojatnije prema direktivama centralnih partijskih organa. “*Borba* u književnom prilogu daje članak pod gornjim naslovom u kome se iznosi ličnost Veselina Masleše – publiciste, naučnika i javnog radnika. Veselin Masleša rođen je 20 aprila 1906 godine i pripada mladoj generaciji marksista koji su sve svoje sposobnosti stavili u službu stvari proleterijata. Porijeklom je iz Banja Luke, prvu umjetničku djelatnost razvio je u Bosanskoj Krajini. Po svršenoj maturi Masleša odlazi u Frankfurt gdje studira političke nauke i izučava marksizam. Zatim odlazi u Pariz odakle je zbog svoje političke djelatnosti bio protjeran. U zemlji ga dočekuje policija koja ga odmah hapsi i koja ga sve do kapitulacije Jugoslavije stalno progoni. Jedno kratko vrijeme Masleša boravi u Osijeku, a zatim prelazi u Beograd gdje pored aktivnog rada u ilegalnim organizacijama razvija plodnu i široku publicističku književnost. Piše članke po našim listovima i revijama i bavi se književnom kritikom, ekonomijom, sociologijom i istorijom. Veselin Masleša razvio je također i znatnu redaktorsku i prevodilačku djelatnost. Kao glavni njegov redaktorski posao može se smatrati redakcija druge sveske Marksovog Kapitala, u prevodu Moše Pijade, koji se tada nalazio na robiji u Sremskoj Mitrovici. Njegove najbolje studije, plod izučavanja zrelog naučnika ‘Mlada Bosna’ i ‘Svetozar Marković’ koje su se, prva s predgovorom Milovana Đilasa, druga s predgovorom Radovana Zgodovića pojavile u izdanju knjižare *Kultura*”.¹¹ Objavljeni životopis se u potpunosti uklapa u koordinate za okvir znanstvenika koji će dati ozbiljan temelj za historijsko tumačenje lika i djela Gavrilu Principu, o čemu se ne može diskutirati. U njemu su obuhvaćeni svi detalji neophodni za idealnu sliku znanstvenika toga vremena. Znači bio je školovan, proganjan, znanstveno svestran, upućen u izdavaštvo i slično. U kontekstu ove teme, potcrtava se Veselin Masleša kao vrsni znalac štiva o terorističkoj organizaciji “Mlada Bosna”. Njegovom životopisu dodaje se i najvažniji dio o njegovoj opredijeljenosti u vrijeme narodnooslobodilačke borbe. “Od prvog dana borbe Veselin Masleša stupa u redove narodnih boraca. Imao je najrazličitije funkcije. Kao novinar razvio je svoju djelatnost u slobodi i borbi i.t.d. Bio je član polit. odjela 4 crnogorske brigade, šef propagandnog odsjeka AVNOJ-a. Na prvom zasjedanju AVNOJ-a izabran je u izvršni odbor. Poginuo je u petoj neprijateljskoj ofenzivi u Crnoj Gori. Milovan Đilas ispisao je njegovu smrt u predgovoru – Mladost Bosni – u kome rezimirajući misao o važnosti i značaju Veselina Masleše kao publiciste i naučnika na kraju kaže: Veselin Masleša je primjer neumornog kulturnog i političkog radnika, njegov život je slika onih intelektualaca koji su ostali vjerni narodu i naprednoj društvenoj misli i koji

¹¹ “Lik Veselina Masleše - publiciste, naučnika i javnog radnika”. *Oslobođenje, god. III, br. 46*. Sarajevo: 11. 5. 1945, 6.

su za taj rad podnijeli najteža proganjanja pa i svoj život dali. Ličnost Veselina Masleše zračice i u dalekoj budućnosti svojim primjerom i svojom mišlju”.¹² Ovaj treći članak u kontinuitetu potvrdio je sve rečeno o Gavrilu Principu u prethodna dva teksta. Interpretacija historijskog datuma verificirana je Maslešinim znanstvenim i partizanskim autoritetom.

Partijske instrukcije za razumijevanje Sarajevskog atentata dovršene su krajem juna 1945. godine donošenjem izvješća o proslavi Vidovdana u Sarajevu. Zanimljivo je vidjeti kako je partijska vlast povezala proslavu u kombinaciji religioznog i svjetovnog karaktera za potrebe “narodne vlasti” na njenoj ideološkoj, političkoj, društvenoj, socijalnoj i kulturnoj razini. Na drugoj stanici lista *Oslobođenje*, pod naslovom “Vidovdan je u Sarajevu svečano proslavljen” dato je opširno izvješće o proslavi u kojem su nanovo ponovljene prethodne interpretacijske tvrdnje. To je učinjeno na sljedeći način: “Navršila se trideset i jedna godina od onoga dana kad su u Sarajevu na obali Miljacke odjeknuli revolverski hici iz ruku neumrlih boraca za slobodu, Gavrila Principa i drugova. Oni su bili članovi mladog bosanskog pokreta koji se temeljio na velikoj ljubavi prema svome narodu, čiji je cilj bio oslobođenje naše domovine ispod Austro-ugarske monarhije. Njihovim putem, putem požrtvovanog i nesebičnog zalaganja za interese naroda, pošla je sva naša napredna i slobodoljubiva omladina. Ideali za koje su se borili članovi ‘Mlade Bosne’ ostvareni su i čvrsto utemeljeni u našoj narodno-oslobodilačkoj borbi. I danas, sjećajući se na herojska djela Gavrila Principa i drugova, sjećamo se i onih Titovih boraca, koji širom naše zemlje proliše krv za bolju i srećniju budućnost naših naroda”.¹³ Dalje, bilo je potrebno izvijestiti da je bilo svečano, da je posjećenost bila masovna iz svih društvenih struktura, zatim je naglašeno da je došla i prva politička ličnost Bosne i Hercegovine, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Đuro Pucar - Stari, međutim, mada se javno znala njegova funkcija, to u izvješću nije naglašeno, ali se znalo što njegovo prisustvo znači. “Sarajevo je na vrlo svečan način odalo počast neustrašivim i vodovdanskim herojima. Veliki broj omladine, vojske i građana došlo je u Koševo, da na njihove grobove položi cvijeće i vijence. Među prisutnim bili su i članovi Narodne vlade Bosne i Hercegovine, ministar socijalne politike drug Novak Mastilović i ministar drug Đuro Pucar – Stari, koji je lično položio vijenac na zajednički grob”.¹⁴ Masovnost posjete, prisustvo uvaženih državnih i partijskih funkcionera,

¹² Isto.

¹³ “Vidovdan je u Sarajevu svečano proslavljen”. *Oslobođenje*, god. III, br. 74. Sarajevo: 29. 6. 1945, 2.

¹⁴ Isto.

cvijeće i vijenci su bili posloženi elementi komemoracije koja je imenovana proslavom: “Svečanost je otvorio drug Anđelko Velić član Mjesnog odbora USAOBiH-a; pa je između ostalog rekao: Danas, po prvi put u slobodnoj domovini, slavimo dan, kada su neumrli borci Gavrilu Princip i njegovi drugovi objavili velikoj Austro-ugarskoj monarhiji, da narod Bosne i Hercegovine, naš slobodarski narod, neće da robuje. Nikad Sarajevo, nikad omladina Sarajeva nije slavila ovaj veliki praznik u potpuno slobodnoj zbratimljenoj i ujedinjenoj domovini. Omladina ima naročito pravo da slavi ovaj veliki dan, zato jer su borci, jer su, vidovdanski junaci, neumrli Princip i drugovi, bili omladinci”.¹⁵ Zatim je protokolom još jednom ponovljen i utvrđen već dobro poznat historijski događaj. “Iza toga je minutom ćutanja odana počast palim junacima, a onda je uzeo riječ drug Braco Kosovac, pretsjednik Gradskog odbora USAOBiH-a, koji je u kratkim potezima iznio istorijat organizacije ‘Mlada Bosna’ i između ostalog naglasio slijedeće: Pokret ‘Mlada Bosna’ nastaje oko 1910, u vrijeme demokratsko-revolucionarnog previranja u Evropi, koje se javlja iza ruske revolucije 1905. Kod nas je u to vrijeme nacionalni život bio ugrožen, a položaj kmetova nesnošljiv. Iz ovih prilika, iz revolta prema austro-ugarskoj tiraniji, vodila se omladina koja je bila spremna da u svakom momentu položi svoje živote za slobodu naroda. U početku ‘Mlada Bosna’ ima pretežno nacionalno-srpski karakter. Omladina je u Srbiji gledala zemlju u kojoj je život bio bolji i snošljiviji. Oni su osjećali da njihov narod pati i da je nacionalno i socijalno porobljen. ‘Mlada Bosna’ nije imala pomoć ni sa koje strane jer čaršija iako se osjećala srpskom, nije željela borbu. U Srbiji također nisu imali pomoći. Srbija je pružala pomoć samo kada su to zahtjevali imperijalistički interesi. Mladi heroji su mislili da su njihove lične žrtve dovoljne za oslobođenje. U Bosni i Hercegovini iz muslimanske i hrvatske sredine niču mladi borci tako da pored Žerajića, Gaćinovića i drugih Srba u organizaciji ‘Mlada Bosna’ imamo Mehmedbašića, Golubića i Kranjčevića Ivu. ‘Mlada Bosna’ dobiva tako jugoslavenski karakter.”¹⁶ Prema već utvrđenom redoslijedu, u govoru se trebalo osvrnuti na Kraljevinu Jugoslaviju u negativnom svjetlu. To je učinjeno i ovom prigodom na sljedeći način: “Iza imperijalističkog rata koji je zatim nastupio došao je imperijalistički mir. Taj mir nije donio plodova za koje su dali živote Gavrilu Princip i drugovi. Na vlast je došla ona ista čaršija, protiv koje su se oni borili i koju je mrzio Princip. Ta čaršija je htjela da Principov patriotizam iskoristi za svoje velikosrpske ciljeve. Ona je htjela da okalja ime Gavrila Principa, koji je žarko volio srpski narod ali

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

isto tako i sve druge narode.”¹⁷ Međutim, “narodna vlast” nudi sljedeće: “Danas je situacija sasvim drugačija. Danas se ne bori samo omladina, nego ona stoji u sklopu opšteg narodnog pokreta. Od ‘Mlade Bosne’ možemo da se učimo žarkom rodoljublju kako se treba žrtvovati i ginuti za narod. Na njihovim primjerima treba da se učimo kako treba učvršćivati bratstvo i jedinstvo. Gavrilo Principe, možemo ti reći da omladina Bosne i Hercegovine stoji čvrsto na onim temeljima, koje si ti postavio! Time je svečanost bila završena.”¹⁸ Prema tome, predočavanjem uljepšane slike ovog historijskog događaja ponuđena je perspektiva boljeg i pravednijeg društva. Stoga, nije bilo poželjno neko drugo tumačenje, jer bi svako drugačije kvartilno predočenu sliku, a politički bi bilo neprihvatljivo. Međutim, za vidovdansku proslavu nije bila dovoljna samo dnevna manifestacija, bilo je potrebno upriličiti i večernji program, čime bi se upotpunio svečarski dan. “Na večer je u Omladinskom domu održana akademija koju je otvorio Braco Kosovac odavanjem počasti herojima ‘Mlade Bosne’. Anđelko Velić održao je referat *O revolucionarnoj organizaciji ‘Mlade Bosne’* prikazavši ulogu omladinaca okupljenih u ‘Mladoj Bosni’, u borbi za oslobođenje naših naroda. Njihov atentat na Franju Ferdinanda nije bilo djelo fanatika, nego je to bila reakcija na politiku Austro-Ugarske i reakcija na teško socijalno stanje u Bosni i Hercegovini. Heroji ‘Mlade Bosne’ bili su pioniri revolucionarne svijesti. Oni su shvatili da se mirnim i zakonskim putem ne može izvojevati sloboda, ali su prošli putem individualnog terora, zaboravljajući na povezanost sa širokim narodnim masama, što jedino može donijeti uspjeha političkoj borbi. Iako nisu pronašli pravi metod borbe, ipak su svojim žrtvama stvorili djelo koje predstavlja slavnu stranicu naše političke istorije. Služili su kao primjer junaštva i samoprijedora današnjim generacijama omladine koja je masovnim učešćem u narodno-oslobodilačkoj borbi oružjem u ruci završila ono što su Gavrilo Princip i drugovi počeli na Vidovdan 1914. Zatim su pročitani odlomci iz dokumenata o atentatu, članci ‘Ljudi’ od Veselina Masleše i ‘Onima koji odlaze’ od Vlade Gaćinovića, te Gaćinovićeve pjesme ‘Drugarici sa Volge’ i ‘Otadžbina’. Akademija je završila ‘Pjesmom o Titu’, koju je otpjevao hor Centralne pozorišne grupe”.¹⁹

Prema novinskim vijestima, Sarajevo je cjelodnevnim programom proslavilo Vidovdan na nekoliko gradskih lokacija. Ostaje pitanje, kako su različite vjerske, nacionalne i socijalne kategorije stanovništva participirale ovu ceremoniju? Međutim, za to su potrebna dodatna istraživanja.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

Izdvojeni napisi u kontinuitetu objavljeni na samom kraju Drugoga svjetskog rata u dnevnom listu *Oslobođenje* predočavaju jedan obrazac u kojem je nametnuta paralela između prošlih i nedavnih događaja uz konstrukciju zajedničkih elemenata za djelovanje u budućnosti. Javno obilježavanje Vidovdana bilo je kombinirana proslava religiozne svetkovine i svjetovnog praznika, a insistiranje na govorima kao središnjim i najvažnijim dijelom ceremonija toga vremena, poslana je jasna poruka iz centra političke moći javnom mnijenju.

Tijekom mirnodopskog razvoja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine generacije su educirane u školama, na proslavama, na komemoracijama i na ekskurzijama, između ostalih, i na ovom primjeru historijskog časa. Gradivo javno utemeljeno već do polovice 1945. godine prenošeno je udžbenicima i podučavanjem historije sve do 1990-ih godina. Sa tako uljepšanom slikom jednog historijskog događaja, ali i mnogih drugih, socijalistička generacija je ušla u rat nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Disolucijom države, rascijepile su se i naučne lekcije iz historije. Simbioza Principovih i narodnooslobodilačkih događaja je nestala. Tumačenje historijskih događaja i njihovih aktera prelilo se u nacionalne historiografije. Likovi i događaji iz ovog članka, Gavrilo Princip, Sarajevski atentat, narodnooslobodilački rat, Vidovdan, komunistički političari [...] dobili su nova tumačenja, potpuno različita. Dijalog s prošlošću je otvoren, ali nije iskristaliziran do kraja. Nakon polustoljetne zadržke, on je ponekada gubio pravac sa znanstvenih, na političke i feljtonske staze. Brojnost današnjih interpretacija prevazilazi namjere ova rada, pa će se bez nekog posebnog reda navesti samo neke u smislu nagovještaja da je neophodno razmišljati i drugačije, ukoliko se želi graditi civilno društvo. Jedno od tumačenja tretiranog događaja je: "Tako je Hrvatska dočekala Prvi svjetski rat. Povod je ratu bio atentat koji je na prestolonasljednika Franju Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914. godine izveo Gavrilo Princip (1894-1918), pripadnik terorističke organizacije *Mlada Bosna*, organizirane i vođene iz Srbije. Atentator je pogodio te ubio i prestolonasljednikovu suprugu Sofiju, trudnicu, što je kasnije požalio".²⁰ U jednom od aktualnih udžbenika o ovom događaju se kaže sljedeće: "Povod za rat pronađen je u krvavom događaju 1914. godine. U junu te iste godine austro-ugarske vojne trupe vršile su vojne vježbe u BiH, koje je trebalo da obiđe i prijestolonasljednik Franz Ferdinand. Pripadnici revolucionarne organizacije 'Mlada Bosna', većinom đaci i studenti, planirali su izvršiti atentat na prijestolonasljednika. Podržani od nekih tajnih organizacija iz Srbije, članovi 'Mlade Bosne' su 28. juna 1914. prilikom prijestolonasljednikove posjete Sarajevu izvršili dva atentata. Prvi pokušaj je bio be-

²⁰ Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*. Povijest – knjiga 21. Zagreb: 2008, *Europapress holding*, 313-314.

zuspješan, dok je u drugom mladi gimnazijalac Gavrilo Princip smrtno ustrijelio prijestolonasljednika i njegovu suprugu Sofiju”.²¹ U ovom udžbeniku date su informacije i o spomeniku posvećenom tom događaju na sljedeći način: “Spomenici su se od najstarijih vremena podizali u čast velikim ljudima i događajima. Cijela povijest ispunjena je brojnim spomenicima koji poput nijemih svjedoka pripovijedaju o prošlosti. U Prvom svjetskom ratu i nakon njega, širom Europe podignuti su brojni spomenici u znak sjećanja na sve poginule. I u BiH podizani su takvi spomenici. Najpoznatiji među njima svakako je spomenik mjesta atentata 1914. u Sarajevu. Spomenik je podignut 1917., na treću obljetnicu atentata. Ispod medaljona s likovima ubijenih stajao je natpis na latinskome čiji prijevod glasi: ‘Na ovom mjestu živote su dali i krv prolili za Boga i domovinu nadvojvoda Franjo Ferdinand i njegova supruga vojvotkinja Sofija od Hohenberga’. Spomenik je uklonjen nakon rata 1918. godine. Umjesto njega, 1953. godine postavljena je ploča s natpisom o mjestu atentata, s popularnim prikazom Principovih stopa odakle je izvršen atentat. Ovaj spomenik uništen je u periodu 1992.-1995. Danas se na tom mjestu nalazi ploča koja označava mjesto atentata”.²² Svakako, u udžbeniku nema mjesta za veći broj informacija, ali se ovdje može napomenuti da je u socijalističkom periodu osnovan i Muzej Mlade Bosne, uništen u posljednjem ratu, a obnovljen danas nosi ime Muzej Sarajevo 1878-1918. U socijalističkom periodu kompleks sjećanja na mjesto atentata upotpunjen je preimenovanjem mosta pod imenom Latinska ćuprija u Principov most. Nakon 1995. godine vraćen je stari naziv.²³ Ako bi se poredale interpretacije događaja, ličnosti i aktivnosti na memorijalnom uređenju mjesta atentata tijekom austrougarskog perioda, zatim Kraljevine Jugoslavije, socijalističke Bosne i Hercegovine i današnje nezavisne Bosne i Hercegovine, tada bi bila jasnija i situacija ideološke upotrebe spomenutog spomenika u intervalu 1945-1990. godine. U navedenom udžbeniku data je još jedna zanimljiva crtica, a odnosi se na mišljenje o atentatu vojvode Georg von Hohenberga, unuka Franza Ferdinanda o Gavrilu Principu: “Gledano danas, za mene je to bio neki jadni student sa još nekoliko ljudi koji su mislili da rade pravu stvar, a uradili su pogrešnu stvar”.²⁴

²¹ Leonard Valenta, HISTORIJA - POVIJEST za 8. razred osnovne škole. Sarajevo: Bosanska riječ, 2007, 40.

²² Isto, 15.

²³ O tome vidi: Indira Kučuk – Sorguč, “Prilog historiji svakodnevnice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne.” Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2005; br. 34; 61-66.

²⁴ Leo Valenta, HISTORIJA – POVIJEST, 41.

Ova smirena ocjena bez teških riječi o terorizmu, atentatu, primitivizmu rušenja originalnog spomenika i slično, ne sputava znanstvenike i pisce udžbenika da danas u Bosni i Hercegovini različito ocjenjuju ovaj događaj i različito imenuju njegovog glavnog aktera. Međutim, bez obzira na suprostavljena mišljenja, otvoren je dijalog i mogućnost javnog preispitivanja prošlosti. U stalnoj borbi za legitimitetom, političke elite u različitim nacionalnim sredinama u Bosni i Hercegovini koriste obrazovni sustav kako bi rasprostranile historijska tumačenja koja održavaju *status quo* ili promoviraju željene ciljeve. Bosanskohercegovačko društvo je na putu ostvarivanja slobodnog pristupa prošlosti bez centralizirane kontrole, što je jedna od osnovnih sloboda koje uživaju građani demokratskog društva. To je dugotrajan proces koji se različito i sporo ostvaruje u podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu na nacionalno-akademskoj ravni. ■

IDEOLOGICAL USE OF INAUGURATION OF MEMORIAL PLAQUE DEDICATED TO GAVRILO PRINCIP IN THE RAISING AND EDUCATION OF YOUNG GENERATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Vera Katz

Summary

Interpretation of the Sarajevo Assassination and presentation of Gavrilo Princip as the predecessor of revolutionary struggle that was waged during the WW II in Bosnia and Herzegovina, by the communist authorities after 1945 is one of the examples of approaches to the interpretation of history. In the *Oslobođenje* daily there was a series of articles published that were somewhat meant as the directive and guideline for the population in the process of constructing “proper” views; while, for journalists it was meant as the instruction relating the spirit and the themes they should write about. For scientific researchers, it offered the interpretation of a historical event that must be promoted. Therefore, authors of history textbooks had a very clear instruction that they would uphold until the very end of the socialist system. The picture of Gavrilo Princip, as a supranational hero, has changed after the 1990s; however, in the today’s Bosnia and Herzegovina, the interpretation of this historical figure

Vera Katz, *Ideološka upotreba otkrivanja spomen-ploče Gavrilu Principu u odgoju i obrazovanju generacija u Bosni i Hercegovini*
Prilozi, 37, Sarajevo, 2008, str. 113-126.

re differs depending on ethnic milieu. The fact that the freedom to express different views and interpretations of historical events and figures is, nevertheless, a significant progress. This is just an example of pressure and intimidation exerted on public opinion after the World War II. in Bosnia and Herzegovina. ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK 908(497.6 Vidovo polje)“04/14”

Historijska građa

NOVI PODACI O VIDOVOM POLJU

Esad Kurtović
Filozofski fakultet, Sarajevo

Nedavnim radom na proučavanju pisanih vrela o stolačkom području u srednjem vijeku fond novopronađenih podataka se uvećao, značajno premašivši raniju dugo vremena održavanu, ogoljenu i fragmentarnu sliku usputnog i sporadičnog pisanog bilježenja a zbog toga i siromašnijih i kraćih interpretacija zabilježenih pisanim izvorom.¹ Iskazana procjena da ni time nisu iscrpljene sve mogućnosti, danas još jednom potvrđujemo, pokazuje se tačnom. Naime, s pet novopronađenih podataka stolačko područje se predstavlja još bogatijim u izvornim pisanim navodima koji svjedoče o ovoj značajnoj srednjovjekovnoj sredini.

Prva informacija je izuzetno važna, uz dužno poštovanje pred obiljem vrijednih nalaza koji krasi našu zemlju—spektakularna je dimenzijom hercegovačke mikrohistorije, jer izvorno pisani historiju stolačkog područja konačno produžuje u dublju srednjovjekovnu starost, u okrilje XIV. stoljeća (1393.) koje krasi samo najpoznatije sredine u historiji srednjovjekovne Bosne, Bosanskog kraljevstva, Humske zemlje i uopće današnjeg područja Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku. Prelaskom ovog svojevrsnog magičnog praga u liniji srednjovjekovne starosti, na figurativan način moglo bi se reći i da je svekoliko bogatstvo materijalne građe stolačkog područja i žive narodne tradicije svih epoha sa ovom dodatnom potvrdom postalo još vrijednije, jasnije, izazovnije i mističnije pred historijom, historiografijom, savremenim promišljanjima bogatstva bosanskohercegovačke kulturne baštine, a konačno i predmetom

¹ Uz prateći pregled literature o stolačkom području u srednjem vijeku, Esad Kurtović, “Vidovski, Vidovo polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji (Uz 585-obljetnicu prvog pomena Stoca: 1420-2005)”, *Slovo Gorčina* 27, Stolac 2005., 43-51. (objavljeno i u: *Bosna franciscana XIV/24*, Sarajevo, 2006, 87-102).

hvalevrijednog ponosa savremenih stanovnika stolačkog kraja. Preostala četiri podatka su iz prve polovine XV. stoljeća (1417., 1419., 1437. i 1443. godine).

Prvi podatak o Vidovom polju iz 1393. godine:

“Ego Vocheç Bratoeuich de Vidouopoye confiteor quod loco me et operas meas ad standum cum ser Iunio Trippe de Georgio presente et recipiente usque ad IIII^{or} annos proxime futuros, promittens eidem fideliter et legaliter seruire et hobedire eius mandatis et facere quemcumque michi comiserit facienda. Et ab eo non aufugere vel recedere ante dictum termini. Et res et bona sua fideliter custodire et saluare et ipsius furtum non facere nec frandere comittere nec volenti facere vel committere consocire. Et ego Iunio promitto eidem Vocheç dare victum et vestitum condecensus secundum condicionis famullorum toto dicto tempore et in finem termini dare eidem pro eius salario et mercede tocius dicti temporis perperos undecim. Ser Clemens M. de Goçe iudex et ser Iacobi de Gondulla testis.”²

Prema navedenom najstariji poznati pisani pomen Vidovog polja potiče iz početka maja 1393. godine. Po uobičajenom obrascu ugovora o službi u kojima se prati kretanje radne snage iz zaleđa na području Dubrovnika, Vukac Bratojević iz Vidovog polja se obavezao na četvorogodišnju službu kod dubrovačkog vlastelina Junija Tripe Đorđića. Vukčev poslodavac, vlastelin Junije Đorđić, se obavezao da će brinuti o svome sluzi prema ustaljenim običajima i na kraju službe dati mu zasluženu zaradu u iznosu od 11 perpera dubrovačkih dinara. Prema dosad poznatom Vukac Bratojević je prvi poznati stanovnik stolačkog područja u pisanim izvorima srednjovjekovlja, a Vidovo polje u ovoj 2008. godini dožiljava 615. godišnjicu prvog pomena u historijskim izvorima.

Drugi podatak o Vidovom polju, koji ovdje prezentiramo vezan je za 1417. godinu:

² (05. 05. 1393. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Diversa Cancellariae*, XXXI, 62v.

“Grubaç Ostoych de Vidoua poglia locauit se et opera sua ad standum cum Iaxa Ratchouich pro duos annos proxime sequentis cum hoc pacto quod dictus Grubaç dicto durante tempore duorum annorum non possit recederis a dicto Iaxa promitens et dictus Grubaç non furaris ne furaris volentis sconsentise dicto Iaxe, videlicet, res et bona eisdem bene, fideliter et legaliter custodire ad usum boni famuli. Et hoc pro eo quia dictus Iaxa promictit dictum Grubaç pro dicto tempore alere, caciare, vestire et sibi necessaria dare. Et quolibet anno ditorum duorum annorum promisit dictus Iaxa dare dicto Grubacio pro suo salario et soldo yperperis quinque.”³

Dokument govori o izvjesnom Grubaču Ostojiću iz Vidovog polja koji se početkom aprila 1417. godine obavezao na dvogodišnju službu kod Jakše Ratkovića. Grubač se obavezao da neće bježati od svoga poslodavca, već da će njegove stvari i dobra vjerno čuvati kao dobar sluga. Sa svoje strane poslodavac Jakša se obavezao da će se u predviđenom vremenu brinuti za svoga slugu te da će mu na kraju službovanja isplatiti iznos od pet perpera dubrovačkih dinara.

Treći podatak o Vidovom polju vezan je za 1429. godinu:

“Radasinus Volcosaglich de Vidoua pogle etatis annorum XIII et ultra locauit se et operas suas Radoe Petchouich pellipario presenti et conducenti pro annis duobus proxime futuros, promittens eidem bene et fideliter seruire per totum tempus, et res et bona sua legaliter saluare et custodire, et ab eo non recedere nec furtum committere nec committenti consentire. Et versa vice dictus Radoe promissit illum tenere sanum et infirmum per totum dictum tempus, et bene et mansuete illum tractare et docere artem suam predictam iuxta posse suum. Et dare sibi expensas victus et condecenter secundum usum famulorum et pro vestibus dare sibi unam zubam nouam et unam clamidem de bona rassa, unam beretam et caligos de panno. Et in fine temporis dare sibi capita artis secundum usu Ragusii ... Pro quo Radassino

³ (06. 04. 1417. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 102.

Stoisauus Turticouich pelliparius se constituit plezium et principalem pagatorem.”⁴

Radašin Vukosalić (1429), iz Vidova polja, starosti oko 14 godina, obavezao se na dvogodišnju službu i učenje krznarskog zanata kod krznara Radoja Petkovića u Dubrovniku. Za njega je jemčio krznar Stojšav Tvrtković. Ispod ovog ugovora pod datumom od 12. februara 1432. godine navedeno je da su obje strane izvršile svoj dio ugovora.⁵ I prema ovom ugovoru konstatiramo značajnu vezanost stolačkog područja za ekonomiju Dubrovnika. Iskustva i znanje stečeno na učenju krznarskog zanata Radašin je najvjerojatnije prenosio u svoju sredinu.

Četvrti, također dosad nepoznati podatak o Vidovom polju, koji ovdje prezentiramo vezan je za 1437. godinu:

“Codoe Crecich et Miochanus Creycich fratres de Vidouopolye faciunt manifestum quod ipsi vendiderunt unum asinum Nicole de Lane in platea prope currum pro perperis quatuor.”⁶

U ovom podatku se navodi da su februara 1437. godine braća Kodoje i Miokan Krečić (Krejčić ?) iz Vidovog polja prodali za četiri perpera dubrovačkih dinara margarca Dubrovčaninu Nikoli de Lane.

Peti podatak o Vidovom polju je iz 1443. godine:

„Radiuoi Boliesaligh de Vidoapoglia et Staniça eius uxor acorda-uit et locauerunt eorum filiam Stanam cum Henrico Filippi de Arigucio de Florentia cum hic pactis et condicionibus, videlicet, quod ipsa Stana debet stare cum ipso Henrico et non cum aliquo usque ad con-

⁴ (19. 12. 1429. g.), DAD, Diversa Notariae, XVI, 168v.

⁵ “Die XII februarii 1432 Radoe suprascriptus franchauit suprascriptum Radassinum ab suprascripta obligatione et locatione sibi facta”, DAD, Diversa Notariae, XVI, 168v.

⁶ (20. 02. 1437. g.), DAD, Diversa Cancellariae, L, 150.

gruum tempus maritacionis ipsius Stane secundum discretionem ipsius Henrici et secundum quod erit conueniens et debet sibi bene seruire in omnibus rebus licitis et honestis. Et ipse Henricus debet tenere ipsam Stanam in domo sua durante dicto tempore tam infirmam quam sanam et sibi facere expensas et eam vestire et calciare secundum statum ipsius Stane et bene atque humaniter tractare et quando erit tempus maritandi ipsam Stanam quod ipse Henricus debeat maritare ipsam secundum discretionem suam et secundum quod erit conueniens et honorale. Que omnia suprascripta dicte partes promiserunt inter se firmiter obseruare renunciantes⁷.

Navedeni podatak predstavlja ugovor o službi. Radivoj Boljesalić i njegova supruga Stanica iz Vidovog polja, daju svoju kćerku Stanu na službu kod Henrika iz Firrence. Stana se obavezuje da će vjerno služiti svoga gospodara sve do vremena udaje. Henrik se obavezuje da će se brinuti o Stani za vrijeme njene službe (smještaj, ishrana, odjeća, obuća, zdravlje, humano ponašanje) sve do vremena Stanine udaje, a onda se obavezuje i da će je udati.

Iako nisu previše bogata informacijama ovih pet novih podataka proširuju sadašnja sigurna saznanja o Vidovom polju i stolačkom području u srednjem vijeku. Prvi podatak značajno potvrđuje starost, aktivnost i životnost stolačkog područja u XIV. stoljeću kao prva jasno definisana pisana arhivska informacija. Svih pet podataka još jednom potvrđuju da je Vidovo polje izuzetno aktivno područje na kojem se ispoljavaju svi poznati segmenti privrednog i društvenog razvoja, da je ono izvjesno administrativna jedinica koja zasebno egzistira krajem XIV. i u XV. stoljeću te da je linija njene ranije historije, nastanka, izrastanja i razvojnog kretanja, iako nezasvjedočena pisanim vrelima, zapravo potpuno otvorena pred novim pretragama i promišljanjima. ■

⁷ (27. 12. 1443. g.), DAD, Diversa Cancellariae, LVIII, 142.

Rezime

Iako nisu previše bogata informacijama ovih pet novih podataka proširuju dosadašnja sigurna saznanja o Vidovom polju i stolačkom području u srednjem vijeku. Prvi podatak značajno potvrđuje starost, aktivnost i životnost stolačkog područja u XIV. stoljeću kao prva jasno definisana pisana arhivska informacija. Svih pet podataka još jednom potvrđuju da je Vidovo polje izvjesno administrativna jedinica koja zasebno egzistira krajem XIV. i u XV. stoljeću te da je linija njene ranije historije, nastanka, izrastanja i razvojnog kretanja zapravo potpuno otvorena pred novim pretragama i promišljanjima. ■

NEW DATA ON VIDOVO POLJE

Esad Kurtović

Summary

Although they do not offer too many information, these three new data still succeed to expand the reliable knowledge about Vidovo Polje and the region of Stolac in the Middle Ages. The first data offers relevant confirmation of age, activity and vitality of the area of Stolac in the 14th century, as the first clearly defined written archival information. All the three data confirm, once again, that Vidovo Polje definitely did exist as a separate administrative unit by the end of the 14th and in the 15th century, and that the line of its earlier history, its emergence, growth and development, are new totally open for new searches and considerations. ■

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK 325.4(497.6)“1878/1918”

Izlaganja sa naučnih skupova

NEUVJERLJIVA KOLONIJA: KONCEPTUALIZACIJA AUSTRO-UGARSKE ERE U BOSNI I HERCEGOVINI

Robert J. Donia

Center for Russian & East European Studies, University of Michigan,
Ann Arbor, USA

Zašto ponovno razmatrati austro-ugarski period bosanske historije? Četrdeset godina vladavine monarhije uveliko i podrobno je proučavala desetina historičara, Bosanaca i stranaca podjednako. Danas, nakon identifikacije nekih karakteristika historiografije, predložiti ću da bude manje elaboracija daljnjih narativa o vladavini monarhije, a više rekonceptualizacija te ere, te korištenje bosanskog slučaja kako bi se shvatili neki širi fenomeni. Da bismo to uradili, moramo se međusobno upoznati i razumjeti naše pristupe.

U ponovnoj ocjeni jednog dobro proučenog perioda suočavamo se sa nekim izazovima. Mi dolazimo iz različitih naučnih tradicija, u svoje istraživanje unosimo poznavanje različitih jezika te radimo u različitim intelektualnim tradicijama. Pritom ključni sekundarni radovi na njemačkom, engleskom i ovdašnjim jezicima (bosanskom, hrvatskom i srpskom, koje ću u daljnjem tekstu nazivati bosanskim) nisu dostupni svakom učesniku naše diskusije.

Ne samo da mi doslovno govorimo različite jezike, mi također razgovaramo figurativno u različitim žanrovima. Mada su mnogi bosanski naučnici bili pod utjecajem marksizma određeni broj godina nakon Drugog svjetskog rata, u posljednjim su decenijama oni usvojili pozitivistički empirijski pristup koji ih je doveo do toga da se precizno angažiraju na proučavanju dokumentarne građe, dok istovremeno mnoge svoje radove posvećuju jednoj republici i jednom hronološkom periodu. U tom slučaju, od velikog značaja su ogromne zbirke dokumenata austro-ugarskih imperijalnih birokrata, od kojih su mnogi sada smješteni u institucijama ovdje u Sarajevu.

Nasuprot tome, mnoge naše kolege iz srednje Europe rade u jednom postmoder-
nom i postkolonijalnom naučnom miljeu. Njihov je pogled tipični pogled sa udalje-
nosti od 10 000 metara. Oni nastoje identificirati i razmotriti glavne intelektualne i
kulturne pokrete u mnogim zemljama tokom dugih perioda. Za neke, interes za Bo-
snu i Hercegovinu je nov i možda tek prolazan. Neki su od danas ovdje ne iz nekog
dugoročnog inherentnog interesa za Bosnu i Hercegovinu, već stoga što su fascini-
rani onim što je ona donijela monarhiji i zemljama mimo njenih granica. Oni vred-
nuju Bosnu i Hercegovinu kao *slučaj* globalnih fenomena kao što su kolonijalizam,
imperijalizam, orijentalizam, i porijeklo empirijskih nauka. Oni mogu na prvi pogled
smatrati da su bosanski historičari previše zaokupljeni pitanjima koja su prvenstve-
no od lokalnog interesa. Kad malo pogledaju izbliza, međutim, mogu otkriti mnogo
vrijednog i relevantnog u značajnom radu bosanskih naučnika o austro-ugarskoj eri.

Veliku većinu historijskih radova o Bosni i Hercegovini pod habsburškom vla-
šću napisali su Bosanci. Austro-ugarska era je najviše proučavani - a možda i naj-
bolje proučeni - period Bosne i Hercegovine. I kroz svoje empirijske studije i kroz
objavljivanje primarnih izvora, bosanski historičari su osvjetlili gotovo svaku au-
stro-ugarsku politiku i procijenili njene konsekvence za narode Bosne i Hercego-
vine.

Spomenut ću samo nekolicinu onih koji su dali glavni doprinos toj literaturi.
Profesor i akademik Dževad Juzbašić napisao je važne studije o sukobima u monar-
hiji oko izgradnje željeznice i korištenja jezika.¹ On je tokom pola stoljeća svog na-
učnog rada napisao i desetak članaka i eseja o imperijalnim politikama i njihovom
utjecaju; ti su radovi nedavno objedinjeni i objavljeni u dva velika toma.² Pokojni
Tomislav Kraljačić napisao je iscrpnu studiju o politikama monarhije tokom vlada-
vine Benjamina von Kállaya, na osnovu decenija provedenih u istraživanju arhiva.³
Profesor Mustafa Imamović je, u radu koji će ponovno biti objavljen kao novo iz-
danje baš u vrijeme naše konferencije, opisao kako su Bosanci stvorili važne i traj-

¹ Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske po-
litike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne
i Hercegovine, 1974; i Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i
Hercegovini pred prvi svjetski rat*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

² Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko
pitanje, 1910-1914*, urednik Avdo Sućeska, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i
Hercegovine, 1999; i Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austro-
ugarskom upravom*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002.

³ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo: Veselin
Masleša, 1987.

ne političke formacije nakon pada Kállayevog apsolutizma na prijelazu dva stoljeća.⁴ Pokojni dr. Hamdija Kapidžić i dr. Risto Besarović pisali su o uzajamnom djelovanju restriktivnih kulturnih politika monarhije i rađanja nacionalnih pokreta krajem 19. stoljeća.⁵

Gdje onda leže mogućnosti za ponovno proučavanje historije ove ere? Dvije glavne karakteristike postojeće literature dovode me do toga da sugeriram dvije analogne mogućnosti. Prvo, mnogi (mada ne svi) postojeći naučni radovi ograničeni su hronološki na četrdeset godina vladavine Habsburga. Može biti da smo mi kao historičari osuđeni na to da segmentiramo vrijeme u manje periode koje obilježavaju ratovi, promjene režima, i ja sam podjednako kriv, kao i svi drugi, što primjenjujem tradicionalnu periodizaciju u svojim objavljenim radovima. Postojeća literatura doslovno poziva na primjenu pristupa koji prevazilaze tradicionalne hronološke granice.

Čovjek može pogotovo postaviti pitanje valjanosti korištenja 1878. godine kao početka nove ere. Teško je identificirati bilo koji važan razvoj događaja u habsburškom periodu koji se ne može hronološki pratiti u prošlosti, sve od ere osmanskih reformi, uključujući izgradnju cesta i željeznica, telegrafskih komunikacija, periodičnih publikacija, industrijske proizvodnje, racionalne uprave, i aktivnostima na promociji bosanskog identiteta (*bošnjaštvo*). Ciljevi i metodi osmanskih administratora u Bosni i Hercegovini prije 1878. godine, nevjerojatno su nalik na one koje će kasnije primijeniti habsburški administratori. Dok je većina bosanskih historičara na ispravan način prepoznala korijene brojnih dešavanja u osmanskom periodu, pred nama je još uvijek zlatna šansa da proširimo svoju viziju o kraju 19. i početku 20. stoljeća, mimo vještačkih markera koji obilježavaju promjene režima.

Druga prilika proizlazi iz razmatranja austro-ugarske administracije kao "studije pojedinačnog slučaja" jednog šireg fenomena proširene kolonijalne ili imperijalne uloge. Većina – mada ne svi – bosanskih naučnika je prihvatila ideju da je Bosna i Hercegovina bila kolonija Austro-ugarske imperije, ali malo njih je elaboriralo taj "bosanski slučaj" kako bi doprinijelo općem teoretskom razumijevanju kolonijalizma. U jednoj nedavnoj studiji, Andre Gingrich je definirao odnos Bosne i monarhije kao slučaj "graničnog kolonijalizma". Njegov koncept ukazuje na veći značaj međusobnog djelovanja između monarhije i islamskog faktora u Bosni i Herce-

⁴ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, 2. izdanje, Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1997.

⁵ Hamdija Kapidžić, *Bosnia i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Svjetlost, 1968; i Risto Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Svjetlost, 1968.

govini time što taj odnos smješta u jednu širu komparativnu perspektivu.⁶ Kako bih opisao taj odnos, u nedavnom članku, ja sam predložio termin “neposredni kolonijalizam”. Za mene je odnos monarhije i muslimana u Bosni i Hercegovini manje značajan, te, stoga, nudi manje komparativne valjanosti, nego što je to teritorijalna blizina i preklapanje religijskih zajednica, jezika i etničkih zajednica između okupiranog i okupatora. Geografska blizina i zajedničko stanovništvo svaku su krupniju političku odluku monarhije u Bosni i Hercegovini obilježavali uz uzimanje u obzir domaćih političkih prilika.

Ali, može biti da se odnos između dvije države sa dvostrukim imenom - austro-ugarske i bosansko-hercegovačke - može bolje okarakterizirati nomenklaturom imperijalizma nego kolonijalizma. U sugeriranju te mogućnosti, ja zapažam da profesor Juzbašić u svom opsežnom radu ne vidi Bosnu i Hercegovinu kao klasičnu koloniju, koja je, isključivo kao podanik kojim vlada jedna superiorna država, u asimetričnom odnosu moći; zapravo, on je pokazao da je taj odnos višeznačan, kompleksan i da je imao krupne konsekvence i za monarhiju i za Bosnu i Hercegovinu.

Austro-ugarska je imala više zajedničkog sa drugim imperijama, nego sa državama zapadne i srednje Europe. Nju su činile višestruke metropole, segmenti koji su se hijerarhijski odnosili jedni prema drugim, dok su istovremeno nezavisno ulazile u međusobne odnose sa centralnim nosiocima vlasti. Osvajanje Bosne i Hercegovine dodalo je još jedan segment metropole raznolikoj unutarnjoj strukturi imperije. Sarajevo se borilo za ideološko vodstvo i administrativnu dominaciju nad regijama unutar Bosne i Hercegovine, dok je istovremeno imalo odnose sa drugim centrima moći u Beču, Budimpešti, Zagrebu, Novom Sadu i Pragu. Mada je Beč imao dominantnu poziciju u prvih četvrt stoljeća prisustva monarhije u Bosni i Hercegovini, rivalske metropole postajale su sve važnije nakon pada Kállayevog neoapsolutizma, u godinama pred kraj 19. stoljeća.

Bilo da je taj odnos najbolje okarakterizirati kao “kolonijalni” ili kao produžetak imperije, ta mogućnost ponovnog oslikavanja ove ere za mene je bilo čisto otkrovenje. Prije nekih trideset godina, dok sam pisao nekoliko pasusa o Kállayevoj kolonijalnoj paradigmi u knjizi *Islam pod dvoglavim orlom*, zaključio sam da je kolonijalni status Bosne i Hercegovine sam po sebi očigledan i nezanimljiv. Ali, čitajući radove nekih koji su prisutni danas na ovom skupu, spoznao sam korist i snagu tumačenja koje nam nudi elaboracija suštinskih karakteristika kolonijalnog odnosa, pri procjeni karaktera odnosa između Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske, kako bi se uključio

⁶ Vidjeti Reinhard Johler, “The Occupation of Bosnia and Hercegowina and the Invention of Ethnology” (Okupacija Bosne i Hercegovine i otkriće etnologije), rad izložen na skupu Američkog udruženja historičara (American Historical Association), januar 2007.

i kompleksni reciprocitet između Bosne i Hercegovine i kolonizatora, odnosno imperije. Ja se nadam da ćete svi vi na ovoj konferenciji, uključujući i neke koji možda nisu ranije uzimali u razmatranje taj reciprocitet utjecaja, sa mnom podijeliti uzbuđenje otkrića jedne nove paradigme, jedne svježije perspektive iz koje se može promatrati naš vlastiti naučni rad stalno izložen kušnji vremena.

U ovom kratkom izlaganju, ogriješio sam se i o korpus bosanskog historijskog naučnog rada i o one koji ponovno razmatraju i rekontekstualiziraju tradicionalne radove. Ali mogu potvrditi da i tradicionalne studije i nove konceptualizacije imaju veliku vrijednost. Jedan smislen dijalog između praktičara ova dva pristupa historiji mora neizbježno dati dragocjene uvide i osvijetliti nove puteve za daljnja istraživanja. ■

UDK 329.73(497.6)“1878/1918”

Izlaganja sa naučnih skupova

ULOGA AUSTRO-UGARSKE VLASTI U NASTANKU BOSANSKIH NACIONALNIH POKRETA

Marko Attila Hoare

Pokojni profesor Adrian Hastings – čovjek koga su Bosna i Hercegovina i njena historija živo zanimale – iznio je u svojoj knjizi “The Construction of Nationhood” (bosanski prijevod pod naslovom “Gradnja nacionaliteta” objavio je 2003. godine u prijevodu Miroslava Jančića sarajevski izdavač Buybook, prim. prev.) tezu da nacije i nacionalizam prirodnije odgovaraju kršćanskom svijetu, i da su se samo s velikim teškoćama prenosile u islamski svijet. Hastings je suprotstavio kršćanstvo, sa njegovim prihvatanjem lingvističkih različitosti i njegovim prikazivanjem svijeta podijeljenog na mnoštvo nacionalnosti, sa islamom, sa njegovim odbacivanjem nacionalnih podjela i insistiranjem na jednom jedinom svetom jeziku – arapskom.¹ Hastingsova teza izazovna je za razmišljanje i služi kao dobro polazište za raspravu o slučaju Bosne i Hercegovine, zemlje koja leži na granici između kršćanskog i muslimanskog svijeta.

Austro-ugarski period u bosanskoj historiji je onaj u kojem je Bosna prešla iz vladavine Islamskog carstva u vladavinu Kršćanskog carstva. Austro-ugarski period je, dakle, bio od ključnog značaja. Moderni nacionalisti vole projicirati postojanje svojih nacija u davnu prošlost. A opet, to je ahistorijsko i nenaučno. Zemlja i država ili pokrajina koja se zove Bosna i Hercegovina postoji, u gotovo u neprekinutom kontinuitetu, barem od 10. stoljeća. Njeni stanovnici mogu se nazivati Bosancima ili Bošnjacima. Ali, savremena podjela Bosanaca na tri nacionalnosti – Srbe, Hrvate i Muslimane ili Bošnjake – skorašnjeg je porijekla. Konkretnije, podjela Bosanaca na tri različite nacionalnosti proizvod je osmanskog društvenog i političkog si-

¹ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood (Gradnja nacionaliteta)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, str. 200-202.

stema, koji je bio organiziran na osnovu religijskih etničkih podjela. Pod osmanskim sistemom, Muslimani su uživali prevlast kao vojna, birokratska i zemljoposjednička elita. Kršćani i jevreji su politički i društveno bili podređeni, mada su uživali autonomiju koja se temeljila na postojanju njihovih vlastitih institucija. Taj osmanski sistem religijske segregacije položio je temelje za trojnu podjelu Bosanaca na Srbe, Hrvate i Muslimane, odnosno Bošnjake.²

Dakle, Srbi, Hrvati i muslimani-Bošnjaci su svi dijelom potomci srednjovjekovnih Bosanaca. Ali, zajedničko etničko porijeklo je manje značajno od religijskih podjela nakon osmanske ere. Naprimjer, Poljaci, Austrijanci, Nijemci, Mađari, Česi i Slovaci, koji su se naselili u Bosnu, pogotovo u austro-ugarskom periodu, asimilirani su u Hrvate;³ Albanci-muslimani, Turci, Cigani i drugi koji su se naselili u Bosni asimilirani su kao bosanski Muslimani;⁴ a Vlasi, Cincari, Cigani- pravoslavci, Grci i Armenci koji su naselili Bosnu asimilirani su kao Srbi.⁵ Bosanski Srbi, Hrvati i Muslimani mogli su asimilirati imigrante iste religije koji su došli izvan Bosne, ali nisu se sami mogli spojiti kako bi činili jedinstvenu, višereligijsku naciju. Tako su religijske podjele iz osmanskog perioda, ukorijenjene u muslimanskim privilegijama i kršćanskim autonomnim institucijama, izrasle u nacionalne podjele modernog perioda.

Potrebno je, međutim, pozabaviti se pitanjem o tome u kojem trenutku su se tri religijske zajednice iz pravoslavnih, kršćanskih i islamskih Bosanaca promijenile u Srbe, Hrvate i Muslimane u nacionalnom smislu. Liberalno vjerovanje, po kojem su religija i nacionalnost dvije potpuno zasebne kategorije, predstavlja prije ideal, nego tačan odraz stvarnog svijeta. Danas su Bošnjaci, Hrvati i Srbi nacionalnosti – oni mogu biti ateisti ili vjernici, ili, pak, mogu svoju vjeru smatrati za važnu oznaku svoje nacionalnosti. Ali, kada su se u austro-ugarskom periodu pojavili moderni bosanski pokreti, oni su, bar što se tiče Srba i Muslimana, započeli kao pokreti za odbranu prava koja su Bosanci uživali kao članovi svojih religijskih zajednica. Dakle, religija i nacionalnost bile su potpuno neodvojive.

² Marko Attila Hoare, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day (Historija Bosne: od Srednjeg vijeka do današnjih dana)*, Saqi Books, London, 2007, str. 41-45.

³ Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992, str 57-58.

⁴ Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Bosna, Sarajevo, 1990, str. 136-150.

⁵ Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Ziral, Mostar, 1999, str. 109.

Prije dolaska austro-ugarske vlasti, obrazovani Bosanci svih religijskih denominacija imali su zajednički osjećaj bosanskog identiteta i bili često veliki bosanski patrioti. Ali, taj zajednički bosanski patriotizam nije mogao evoluirati u zajedničku bosansku naciju. Mada je bosanska domovina bila inkubator za sve tri bosanske nacionalnosti, religija a ne domovina bila je ono što je činilo temelj njihove nacionalne samoidentifikacije. Prema Muhamedu Hadžijahiću, bosanski Muslimani, koji su se pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića 1830-tih godina pobunili protiv Osmanlija, sebe su doživljavali kao prave “Turke”, istinske branitelje islama od “nevjernika” koje je predvodio sultan u Carigradu.⁶ Gradaševićeva pobuna predstavljala je, s pravom se može reći, proto-nacionalni oslobodilački pokret, mada je u suštini bila pokret bosanskih Muslimana. Pobunjeničke vođe nisu pokušavale osloboditi kršćanske kmetove njihove ekonomske i socijalne podređenosti muslimanskim zemljoposjednicima; upravo suprotno, oni su težili sačuvati tradicionalne muslimanske privilegije.⁷

Nacionalni pokret bosanskih Srba započet je 1860-tih godina nastojanjima manjine nacionalističkih aktivista da bosanske pravoslavce nauče da su oni zapravo Srbi. Ali ova nacionalistička manjina ostala je potpuno odvojena od težnji seljaka, koji su činili ogromnu većinu bosanskog pravoslavnog stanovništva. Tokom 1870-tih godina, ustanak bosanskih pravoslavaca protiv osmanskog sistema nije mogao sačuvati podršku naroda, zato što pobunjeničke vođe nisu uspjele odgovoriti na socijalne i ekonomske interese seljaštva. Pobunjeničke vođe su artikulirale srpski nacionalizam koji je težio uključiti u svoje okrilje muslimane i katolike. Ali, zato što nisu težili da oslobode kmetove od njihove pravne i socioekonomske podređenosti zemljoposjednicima, oni nisu uspjeli osvojiti masovnu podršku naroda – većini seljaka je važnija bila borba protiv eksploatacije zemljoposjednika, nego srpski nacionalistički ciljevi.⁸

Obrazovana bosanska katolička elita, koju ovdje prije svih predstavljaju franjevci, bila je prije dolaska austro-ugarske vlasti sklona sebe doživljavati kao Bošnjake, a ne kao Hrvate. Ali, masa bosanskih katolika sebe je doživljavala naprosto

⁶ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimanima*, Islamska zajednica Zagreb, Zagreb, 1990, str. 70.

⁷ Najbolju analizu Gradaševićeve pobune nudi knjiga Ahmeda S. Aličića, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996. Međutim, Aličić naglašava međureligijsku prirodu te pobune, a umanjuje mjeru u kojoj je njene ciljeve definirala bosansko-muslimanska elita.

⁸ Vidjeti knjigu Milorada Ekmečića *Ustanak u Bosni, 1875-1878*, 3 izd., Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

kao katolike, a ne kao članove neke nacije.⁹ Prije uspostave austro-ugarske vlasti, dakle, imamo samo tragove nacionalnih pokreta koji će se kasnije pojaviti. A forme koje će vremenom ti nacionalni pokreti dobiti veoma su se razlikovale od onog što bi ovi prvi tragovi nagovještavali. Austro-ugarska okupacija Bosne 1878. godine značila je da je Bosna prešla iz carstva u kojem je religija bila glavna linija podjele u carstvo u kojem je nacionalnost predstavljala glavnu liniju podjele. Pod Habsburzima, Bosanci će razviti nacionalne pokrete slične onima koji postoje u drugim dijelovima Austro-Ugarskog carstva. Ali su ti nacionalni pokreti počeli kao pokreti za odbranu tradicionalnih prava bosanskih religijskih zajednica, pogotovo muslimanske i pravoslavne.

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane jedne katoličke sile i njeno usvajanje prava da imenuje islamske i pravoslavne vjerske zvaničnike, zajedno sa prijetećim aktivnostima katoličkih misionara i promocijom “bosanske” nacionalnosti koja bi obuhvatala sve konfesije a koju je promovirala austro-ugarska uprava, djelovali su kao katalizator za pojavu srpskog i muslimanskog nacionalnog pokreta. Ovi pokreti su počeli kao pokreti za religijsku i obrazovnu autonomiju: muslimanski pokret zahtijevao je autonomnu muslimansku kontrolu nad vakufima i školama, a preko njih, i nad reisul-ulemom i Ulema-medžlisom.¹⁰ Srpski pokret zahtijevao je poštovanje autonomije tradicionalnih pravoslavnih lokalnih tijela – pravoslavnih crkvenih općina – koja bi imala kontrolu nad obrazovanjem i svećenstvom, te pravo na korištenje srpskog imena u javnom diskursu.¹¹ Ovi nacionalni pokreti su, dakle, bili tradicionalistički i religiozni u svojoj orijentaciji; drugim riječima, oni su još uvijek održavali osmansko naslijeđe Bosne.

Pokušaji vlasti da promoviraju bošnjačku nacionalnost privukli su veoma malo sljedbenika, prije svega manjinu u okviru muslimanske elite. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak prihvatio je ideju bosanske nacije, ali većina članova bosanske mu-

⁹ O franjevcima i genezi nacionalnog identiteta bosanskih Hrvata, vidjeti u Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme Austro-ugarske uprave*; Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Durieux, Zagreb, 2002.

¹⁰ O muslimanskom pokretu za autonomiju pod austrougarskom vlašću, vidjeti Nusret Šehić, *Autonomistički pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, i Robert J. Donia, *Islam under the double eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina under Austro-Hungarian rule, 1878-1914 (Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću, 1878. – 1914.)*, Columbia University Press, New York, 1981.

¹¹ O srpskom pokretu za autonomiju pod austro-ugarskom vlašću, vidjeti Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1982;

slimanske elite bila je sklonija sebe vidjeti kao muslimane i pripadnike vjerske zajednice, a ne kao pripadnike bošnjačke nacije.¹² Bosanski muslimani bili su nacija *u praksi*, ali je to bila nacija koja se identificirala kroz pripadnost zajedničkoj religiji, a ne *bošnjaštvo*. Tokom prve decenije 20. stoljeća propali su pokušaji ministra Kallaya da uguši nacionalne pokrete u samom začetku; vlasti su pregovorima došle do rješenja pitanja srpskog i muslimanskog pokreta kojima je udovoljeno većini njihovih zahtjeva za religioznom autonomijom. Stoga, sa postignutom religijskom i obrazovnom autonomijom, srpski i muslimanski nacionalni pokreti počinju se mobilizirati na osnovu političkih partija – sa uspostavom Srpske narodne organizacije i Muslimanske narodne organizacije. To ih je približilo drugim nacionalnostima u Habsburškoj imperiji.

Za bosanske katolike, utjecaj većeg i moćnijeg hrvatskog nacionalnog pokreta, značio je kraj bošnjačke nacionalne ideje među njima i njihovu definitivnu asimilaciju u hrvatsku naciju, kako je to iskazano stvaranjem Hrvatske narodne zajednice. Moćni katalizator pojave moderne nacionalne svijesti među bosanskim Srbima i Hrvatima bilo je širenje, u austro-ugarskom periodu, srpskih i hrvatskih nacionalnih novina iz sadašnje Hrvatske, Dalmacije i Vojvodine u Bosnu i Hercegovinu.¹³ Time, bosanski Srbi i Hrvati postaju dio iste nacionalno definirane čitalačke publike kao i Srbi i Hrvati iz drugih dijelova monarhije. Benedict Anderson, u svom klasičnom teoretskom radu o stvaranju nacija “Nacija zamišljena zajednica”, opisuje pojavu štamparskog kapitalizma kao glavnog katalizatora razvoja nacionalne svijesti.¹⁴ Ispostavit će se da bosanski slučaj potvrđuje njegovu hipotezu. U prvoj deceniji 20. stoljeća, došlo je i do pojave nacionalnih kulturnih društava Muslimana, Srba i Hrvata – “Gajret”, “Prosvjeta” i “Napredak”.

Ipak, nacionalne politike u Bosni i dalje su pod dominacijom pitanja koja proi-
zlaze iz osmanskog naslijeđa – prije svega, pitanja zemljišne reforme – oslobađanja prvenstveno pravoslavnih kmetova nasuprot vlasničkim pravima muslimanske zemljoposjedničke klase. Ta podjela oko pitanja vlasništva nad zemljom činit će glavnu liniju podjele između srpskog i muslimanskog nacionalnog pokreta. Stoga je austro-ugarski period bio ključni u pogledu transformacije klasnog sukoba koji se temeljio na etničkoj podjeli u sukob između dva nacionalna pokreta. Unatoč sukobu

¹² Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 16-20.

¹³ O rađanju bosanske novinske industrije u 19. stoljeću, vidjeti Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1978.

¹⁴ Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Zamišljene zajednice: Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, 2. izdanje., Verso, London, 1991.

oko agrarnog pitanja, srpski i muslimanski nacionalni pokreti su se slagali u svom zahtjevu za autonomiju Bosne.¹⁵ Nakon aneksije Bosne 1908. godine Hrvatska narodna zajednica će im se pridružiti u zahtjevu da se veće ovlasti daju bosanskom Saboru.¹⁶

Cilj bosanske autonomije objedinio je političke klase svih religijskih zajednica Bosne iz vremena prije austro-ugarske okupacije, ali se sad formulirao na osnovu modernog zahtjeva, prvo za uvođenjem ustava i parlamenta a onda za davanjem veće vlasti parlamentu. Na taj način je austro-ugarska vlast osigurala okvir kroz koji se tradicionalni bosanski autonomizam mogao artikulirati na jednoj modernoj osnovi. U nastanku bosanske nacionalne politike zasnovane na trojnoj nacionalnoj podjeli između Hrvata, Srba i Muslimana, u austro-ugarskom razdoblju stvoren je sistem koji će potrajati do današnjih dana.

Bosanske nacionalne politike tad još uvijek nisu dobile konačnu formu. Važne promjene će se desiti u Kraljevini Jugoslaviji i Titovom periodu; među ostalima, tu je srpsko i hrvatsko odustajanje od pokušaja da asimiliraju Muslimane te podržavanje podjele Bosne; tu je i kasnije prihvatanje bošnjačkog nacionalnog imena umjesto muslimanskog kod Muslimana. Međutim, austro-ugarski period je odgovoran za utapanje bosanske politike u jugoslavensku politiku koja prihvata jedan širi, južnoslavenski svijet što će dovesti do uključivanja Bosne u Jugoslaviju. Nadalje, u austro-ugarskom periodu dolazi do početka industrijske revolucije, što će dovesti do kasnije pojave radničkog pokreta i bosanske komunističke organizacije.¹⁷ U tom smislu, austro-ugarski period odredio je cjelokupni tok kasnije nacionalne politike u Bosni. ■

¹⁵ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997, str. 123-127.

¹⁶ Mirjana Gross, 'Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.', *Historijski zbornik*, no. 19-20, 1966-1967, str. 40-46.

¹⁷ Hoare, *The History of Bosnia (Historija Bosne)*, str. 153-159.

UDK 930.85(497.6)“1878/1918”

Izlaganja sa naučnih skupova

‘NAŠ’ MALI ‘ORIJENT’ JEDNO POSTKOLONIJALNO ČITANJE AUSTRIJSKIH I NJEMAČKIH KULTURALNIH NARATIVA O BOSNI I HERCEGOVINI 1878-1918.

Clemens Ruther
(Beč/Dublin)

Ovaj esej predstavlja osnov za istraživački projekt¹ koji bi se bavio kulturalnom konstrukcijom “drugosti” u austrijskim (i njemačkim) tekstovima koji se bave Bosnom i Hercegovinom između 1878. i 1918. godine; pristup je usklađen sa konceptualnim okvirom Edwarda Saida, Marije Todorove, i drugih postkolonijalnih teoretičara. Moja radna hipoteza o habsburškom *kvazikolonijalizmu* u tom regionu može se potkrijepiti proučavanjem ne samo austrougarskih administrativnih mjera ili problematičnog pravnog statusa Bosne i Hercegovine u to doba, već i analizom narativa i diskursa unutar hegemonijske austrijske kulture tokom okupacije. Oni su projicirali, insinuirali, čak nametali svoje vlastite slike i konceptualne svjetove Bosni i Hercegovini – to su bile simboličke forme koje su cirkulirale između okupatora i okupiranog tokom četrdeset godina habsburškog perioda, u nekim slučajevima čak i mnogo duže.

Sekundarni radovi o francuskoj književnosti uveliko su pokazali, na primjerima čuvenih Napoleonovih, Chateaubriandovih, Nervalovih, Flaubertovih i Du Campovih, i brojnih drugih putovanja,² da je ‘Orijent’ predstavljao jedno veoma naroči-

¹ Konstruktionen des Fremden: Bosnien-Herzegowina in deutschsprachigen Texten 1878-1918, financirano sredstvima Special Research Fund (SFO) Univerziteta grada Antwerpena, Belgija.

² Vidjeti Stoll, André: Pogovor za: Flaubert, Gustave: Reise in den Orient. Uredili i preveli Reinhold Werner and André Stoll. Frankfurt/M.: Insel 1996 (it 1866), str. 363-414.

to mjesto za projiciranje evropskih fantazmi – do te mjere da on zapravo postoji jedino kao historijski pluralitet,³ sa mnoštvom zbirnih, transnacionalnih, kontroverznih, mada u krajnjoj instanci i međusobno zamjenjivih stereotipa. Sasvim prirodno, to otvara pitanje koji je to Orijent Austro-Ugarska monarhija mislila da će naći u Bosni i Hercegovini? Kao inicijalna teza, moglo bi se reći da je, sa raspadom Osmanke imperije, bivšeg zakletog neprijatelja, Habsburškoj monarhiji, toj samoproglashenoj zaštitnici kršćanstva u Srednjoj Evropi i na Balkanu,⁴ Bosna postala imagološka igračka osvajačkih snaga – a s tim i mjesto *simboličkih* osvajanja (*Besetzungen*).

Dakle, glavni cilj ovog istraživačkog projekta je “kulturalna semantika [bosanskog] Orijenta”⁵ u austrougarskim tekstovima, što je u biti bio *diskurs* obilježen određenim inventarom i tradicijom/jama, kao i disparitetima, kontradikcijama i aporijama. Zbog ograničenog prostora, ovaj se rad mora ograničiti: prvo, da pruži približnu skicu koja se temelji na slučajnom uzorku; drugo, da razradi jedan set teza, kojima je, priznajemo, još uvijek potrebna provjera. Istovremeno će, preliminarno, rad ući dublje u teoretske i/ili metodološke rasprave, kao što su one povezane sa tezom Marije Todorove o *balkanizmu*,⁶ te sa temom *imagologije* kao problematičnog *organona*.

Pored navedenih memoara austrougarskih oficira, korpus⁷ tekstova o Bosni na njemačkom jeziku sadrži prije svega putopise, etnografske tekstove, reminiscenci-

³ Stoll 1996. godine identificira nekoliko različitih diskursa o Orijentu koji su cirkulirali unutar francuske kulture tog vremena. To su, npr. kultivirani Orijent u Montesquieuovim društveno kritičkim *Perzijskim pismima*, romantična Grčka u borbi za oslobođenje 1820-tih, Indija njemačkih romantičara i njihovi prvi pokušaji orijentalizma, Napoleonov ”moderni Orijent” (Egipat), koji je postao teren za naučna istraživanja, Orijent kao mjesto anahronog (čitaj ‘despotskog’) društva, ali i neupitne dekadentne slobode (Flaubertov eroticizam) itd.

⁴ Ovom motivu ‘zaštitnika balkanskih kršćana’, koji ima ulogu u političkom diskursu kako Austrije, tako i Rusije te, zajedno sa ‘pacifikacijom zemlje’, postaje važan izgovor za okupaciju Bosne i Hercegovine u dokumenta ministra vanjskih poslova Andrassyja, vidjeti npr. Haselsteiner, Horst: *Bosnien-Herzegowina. Orientkrise und die südslawische Frage*. Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau 1996 (Serija knjiga IDM 3), str. 11 i Vrankić, Petar: *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*. Paderborn et al.: Schöningh 1998, str. 17.

⁵ Formulacija je Stollova, 1996, str. 375.

⁶ Vidjeti Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. New York: Oxford UP 1997; Sundhaußen, Holm: *Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas*. U: *Geschichte und Gesellschaft* [Göttingen] 25 (1999), str. 626-653, ovdje str. 628.

⁷ Korpus koji se istražuje zasad sadrži – pragmatički definirano – postojeću građu o Bosni na njemačkom jeziku u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci; ovo će biti dopunjeno u kasnijoj stu-

je zvaničnika i članova njihovih porodica, mada se nikako ne smiju zaboraviti politički eseji. U kanoniziranim austro-njemačkim *belles lettres* bosanska avantura iz 1878. godine, za koju bi se moglo reći da je ravna orijentalnim kreacijama Karla Maya (njegov roman *In den Schluchten des Balkan* pojavio se, naprimjer, 1885-1888. godine),⁸ ostavila je zapanjujuće malo tragova. U ovom kontekstu je vjerovatno važan i austrijski autor Robert Michel (1876-1957) o kome su drugdje već objavljene važne studije⁹ (kao i korisne preliminarne studije o bosanskoj putopisnoj literaturi¹⁰).

Istraživački projekt nudi stavove koji su slični onima što ih je već ponudila Vesna Goldsworthy u svojoj egzemplarnoj studiji o engleskim putopisima sa Balkana. Doista, čini se kao da su i austrougarski okupatori prije tajno govorili sebi, i o sebi, u svojim tekstovima o bosanskoj zemlji, umjesto da opisuju 'vanjski svijet'. Ili, kako kaže Vesna Goldsworthy:

Koncept imaginativne, tekstualne kolonizacije, kako ga sugerira razmatranje literarne eksploatacije Balkana, pokazuje način na koji se jedno područje može eksploatirati kao izraz potrebe dominantne kulture za dijalogom sa samom sobom.¹¹

diji zbirkama drugih srednjoevropskih biblioteka (Budimpešta, Minhen i Cirihi, između ostalih). U tom procesu, kontrastivno čitanje austro-njemačkih i imperijalnih njemačkih izvora pokazalo se korisnim i to ne samo u pogledu savremenog kolonijalnog diskursa. Moguće razlike između austrijskih i mađarskih autora bi također trebalo proučiti kada se za to ukaže prilika, te dalje, dijelom veoma živ i nezavistan savremeni balkanski diskurs na češkom jeziku – jer su čak i 'etablirane' periferije Habsburške monarhije čini se reagirale na okupaciju Bosne i Hercegovine na svoje specifične načine.

⁸ Vidjeti Sudhoff, Dieter/Vollmer, Hartmut (eds.): Karl Mays Orientzyklus. Paderborn: Igel 1991 (Karl-May-Studien 1).

⁹ Vidjeti Concetti, Ricardo: Muslimische Landschaften. Hugo von Hofmannsthals Auseinandersetzung mit der Prosa Robert Michels. U: *Kakanien revisited*, www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RConcetti1.pdf [13.12.2002]. Drugi članak Anne Babka (Beč) je u pripremi.

¹⁰ Vidjeti Stachel, Peter: Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Populärliteratur der Habsburger Monarchie. U: Feichtinger, Johannes et al. (eds.): *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck u.a.: StudienVerlag, 2003 (Gedächtnis – Erinnerung – Identität 2), str. 259-288. Stachel koristi putopisnu i etnografsku literaturu Moritza Hoernesa, Milene Preidlsberger-Mrazović i Čire Turhelke, između ostalog, zbog čega ću se ja osloniti na druge tekstualne primjere, kako bi izbjegao rizik ponavljanja.

¹¹ Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven, London: Yale UP, 1998, str. 211.

Razmatranje koncepta Vesne Goldsworthy je glavni razlog što je ovaj naš istraživački projekt usmjeren gotovo isključivo na hegemonijske diskurse koji potječu od okupatora te stoga iz konstrukcije austrijskog, a ne bosanskog identiteta.¹² To je već izazvalo gnjev prvih (i brzopletih) čitalaca jer u njihovim očima ovaj pristup perpetuira nejednak odnos snaga između Austrije i njenog "Drugog".¹³ Tako, potpunosti radi, ovdje treba dodati da je uspostavljena partnerska saradnja sa slavistom iz Genta Stijnom Vervaeatom, koji je svoju doktorsku tezu posvetio proučavanju bosanske i/ili jugoslavenske perspektive tog perioda austro-ugarske okupacije (1878–1918) kao i sa mladim bosanskim naučnicima koji se bave sličnim temama.

Međutim, istraživanje *bosanskih* literarnih izvora nije bez vlastitih problema. Ako bismo parafrazirali čuveno pitanje koje je postavila Gayatri Spivak – "može li subaltern govoriti?"¹⁴ – u ovom kontekstu, brzo će nam biti jasno da se svako istraživanje koje traga za iskazima domaćih savremenika suočava sa nedostatkom dokumenata iz prve ruke, kako iz osmanske, tako i iz rane austrougarske ere, na što je ukazao harvardski historičar Mark Pinson:

U proučavanju osmanskih stavova i njihovih promjena, čovjek se brzo sudari sa gotovo potpunim nedostatkom literature iz prve ruke – dnevnika, zbirki pisama i autobiografija – čak i visokopozicioniranih zvaničnika. [...] Ne iznenađuje, stoga - budući da su bosanski uglednici u austrijskom periodu bili u velikoj mjeri produkt iste te kulture – što i od njih imamo malo te literature iz prve ruke.

Malo je vjerovatno da je do pojave obimnijeg korpusa domaće literature¹⁵ došlo sve do vremena nakon okupacije (također i zbog visoke stope nepismenosti), po-

¹² Uz studije V. Goldworthy, Hallov egzemplarni rad polazi od sličnog seta problema: Hall, Catherine: *Civilising Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination, 1830-1867*. Cambridge: Polity, 2002.

¹³ Vidjeti Simonek, Stefan: *Mit Clemens Ruther unterwegs im Wilden Osten. Eine Replik*. U: *Kakanië revisited*; Reisenleitner, Markus: *Slashing Postcolonial Studies*, ili: *Why this Debate still Bothers Me. A Response to Clemens Ruther's "K.u.K. 'Kolonialismus' als Befund, Befindlichkeit und Metapher"*. U: *Spaces of Identity* 3.12, http://www.yorku.ca/soi/Vol_3_12/_HTML/reisenleitner.html. Simonek je u međuvremenu povukao svoje optužbe.

¹⁴ Spivak, Gayatri Chakravorty: *Can the Subaltern Speak?* U: Nelson, Cary/Grossberg, Lawrence (eds.): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press. Reprint izdanje u: Chrisman, Laura/Williams, Patrick (eds.) *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*. New York: Columbia University Press, 1994.

¹⁵ Ranija usmena književna tradicija, koja je u vrijeme okupacije još uvijek bila živa, ima svojih problema. Naprimjer, ko su autori koji bilježe pjesme i epske pjesme, te ko ih kanoni-

gotovo u fazi 'nacionalnog buđenja' Srba, Hrvata u Muslimana.¹⁶ Ovdje treba uzeti u obzir kategoriju vlasti ili, respektivno, hegemoniju, kao *sile definicije*: pošto omogućavanje da se *bilo koji* individualitet, bez obzira na tip, pojavi, recimo, među domaćim življem svakako nije bilo dio *politike identiteta* okupacijskih snaga. Umjesto toga, cilj je bio 'formatirati' ih *egzogeno*,¹⁷ ako ne još uvijek kao 'Bosance, onda bar kao nove austrougarske podanike. Razvoj političkih i literarnih pokreta među bosanskim Hrvatima, Srbima i Muslimanima bio je reakcija na taj proces koja je imala višestruke oblike, od građanskog protesta, otpora i revizionizma¹⁸, do prihvatanja, čak kolaboracije sa, ili barem usvajanja, simboličnih oblika srednjoevropskog i zapadnoevropskog moderniteta kojeg su donijeli osvajači.

Stoga nema govora o ponovnom 'ušutkivanju' južnoslavenskih glasova od strane austrijskih naučnika; središnji problem svih navedenih istraživačkih projekata je prije susret sa specifičnom kulturalnom situacijom nejednakosti između 1878. i 1918. godine sredstvima koja odgovaraju zadatku, tj. primjenom dijaloški funkcionalne, decentralizirane mreže koja funkcionira transnacionalno. Taj pristup bi mogao efektivno ostvariti želje Larryja Wolffa, koji na kraju svog utjecajnog rada *Inventing Eastern Europe* predlaže intelektualnu historiju reakcije 'Istočne Evrope' na nametnute slike 'Zapada':

Moja knjiga govori o intelektualcima Zapadne Evrope koji izmišljaju Istočnu Evropu. Kako sugerira Miłosz, intelektualci Istočne Evrope morali su odgovoriti na

zira (i u koju svrhu)? Oni su često dolazili izvana, iz Austrije, Srbije i Hrvatske. Ponekad su to franjevci. To su pitanja na koja bi Stijn Vervaet također tražio odgovor.

¹⁶ Vidjeti Džambo, Jožo: *Buchwesen in Bosnien und der Herzegowina (1800-1878)*. Zum Problem der Lesersozologie. Frankfurt/M.: P. Lang, 1985 (Arbeiten und Bibliographien zum Buch- und Bibliothekswesen 22).

¹⁷ Propali pothvat ministra finansija Benjamina von Kállaya, administratora Bosne od 1882. do 1903. zaslužuje da ga ovdje kratko spomenemo. Zabranom nacionalnih dezignacija i/ili organizacija te nametanjem bosanskog identiteta (*bošnjaštva*), on je težio provesti 'homogenizaciju' stanovništva koja je prevazilazila religijsko vjerovanje. Predviđena zemljišna reforma, do koje nikad nije došlo, također je osnažila etničke razlike, koje su istovremeno bile i socijalne. Burian je bio prvi koji je dozvolio postojanje političkih i religijskih organizacija Srba, Hrvata i Muslimana. Vidjeti npr. Pinson, 1994. kao i druge autore.

¹⁸ Situacija bosanskih Muslimana i Srba u ovom pogledu je dobro dokumentirana, jednako kao oslobodilački pokret pojedinih nacionalnih crkava. Vidjeti dalje Šehić, Nusret: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980; Madžar, Božo: *Pokret Srba za vjersku-prosvjetnu samoupravu*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

nametnute slike i formule osmišljene u Zapadnoj Evropi. Intelektualna historija tog odgovora bi bila neka druga knjiga, prikaz kompleksnih kulturalnih strategija otpora, prihvatanja, neprihvatanja, saučesništva i kontranapada koje su primjenjivane u raznim dijelovima Istočne Evrope.¹⁹

Imagološki problemi, međutim, inherentni su već samom nazivu etničkih grupa koje su se mogle naći u Bosni i Hercegovini prije i nakon 1878. godine, a to je poteškoća koja se ne nalazi samo u tekstovima napisanim na njemačkom jeziku. Pitanje, stoga, nije samo da li se uistinu svi katolici jednostavno mogu/moraju označiti kao Hrvati, svi pravoslavci kao Srbi, a svi muslimani kao "Bošnjaci", kako se to obično čini u naše doba²⁰ – jer doista oni su svi i Bosanci. Jednako je važno u ovom pogledu i stvaranje jednog naglašenog hercegovačkog identiteta, koji je, gdje god da se pojavi, često situiran topografski te podložan i procesu utvrđivanja gendera. Tako Johann (János) von Asbóth (1845-1911), državni činovnik u zajedničkom austrougarskom Ministarstvu vanjskih poslova i član mađarskog Parlamenta, piše o Hercegovini:

Sve ovo, teške, solidne, skoro bastionskog karaktera kuće, kao i samo okruženje, daje cijelom krajoliku jedan prkosan, prijeteći karakter, koji se odnosio i na stanovnike. Prkosni, ponosni, jaki muškarci sa preovlađujućim južnjačkim crtama, skoro svi smeđi (tamni), dok se u Bosni može vidjeti mnogo plave kose, Narodna nošnja je bliža crnogorskoj, nego turskoj, koja ipak preovladava u Bosni. Žene također stoje iznad Bošnjakinja. Posljednjim također ne nedostaje na ljepoti, ali primijete se i plemeniti izgledi i fizionomije. Tamošnje žene su uglavnom ravnih grudi, dok su ove s mnogo razvijenijim grudnim oblinama²¹

I onda kao i danas, 'zapadni' autori koji su u Bosnu i Hercegovinu dolazili izvana često su se suočavali sa kompleksnošću koja odbija da se uklopi u 'moderanu' kategoriju nacije – zbog čega smjesta ponovno iskrsava diskurs o kulturalnom 'nedostatku'. U svojoj knjizi o Bosni i Hercegovini iz 1889. godine, objavljenoj u seriji *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild* (Austro-ugarske zemlje u slici i riječi), Moriz Hoernes iskazuje mišljenje da:

Tu nacionalnu vezu, koja ujedinjuje izrazitu većinu starosjedilačkog stanovništva Bosne i Hercegovine [...] nosioci istih ne osjećaju. Oni nisu kulturološki dovolj-

¹⁹ Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford UP, 1994, str. 373.

²⁰ O ovome, vidjeti i Malcolm, Noel: *Bosnia. A Short History*. New York: New York UP 1994, Pan Macmillan, 1996, 2002, str. 148f.

²¹ Asbóth, Johann von: *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Skizzen*. Vienna: Hölder 1888, str. 242. Ostali autori poput Moriza Hoernes i Roberta Michela naglašavaju "melanholiju" Hercegovaca, vidjeti Okuka/Rehder, 1994, str. 45 i 72.

no razvijeni, da bi se, zbog zajedničkog jezika, osjećali kao jedna cjelina, kao jedan narod. Umjesto jezika kao ujedinjujućeg faktora, ovdje konfesija zauzima mjesto; na pitanje o svom podrijetlu oni ne odgovaraju kao zapadni Europljani, koji kažu: ja sam Englez, Francuz ili Nijemac, već se kod njih to zove: ja sam Turčin, Pravoslavac (grko-pravoslavac) i Latin (rimokatolik).²²

Sudeći prema činjenici da je u to doba čak i egzonijske i endonijske termine jedva bilo moguće međusobno pomiriti, zadatak utvrđivanja etnografskih/etničkih prilika u Bosni i Hercegovini izgleda da je u 19. stoljeću bio čak kompleksniji nego danas. U tekstovima na njemačkom jeziku iz tog perioda, naprimjer, muslimanski živalj se često generalizira kao "Turci",²³ čime se stvarao dojam da su preobraćeni Južni Slaveni Bosne i Hercegovine ustvari *imigrirali* u taj region, kao što je to činila prijašnja elita osmanskih zvaničnika i funkcionera. Slična situacija se može naći u nekim starijim radovima koji olako označavaju sve pravoslavne Bosance i Hercegovce kao "Grke" ili "Vlahe", baš kao što se, upravo obrnuto, novi austro-njemački vladari, u tom regionu i drugdje u Jugoistočnoj Evropi, zbog jezika koji govore nazivaju Švabe²⁴. U tekstualnim dokumentima srpskog (pravoslavnog) i hrvatskog (katoličkog) življa, imamo, s druge strane, često opsežne argumentacije sa ciljem ubjeđivanja bosanskohercegovačkih muslimana da oni nemaju vlastiti nezavisni (kulturalni) identitet, već da su islamizirani Hrvati i/ili Srbi;²⁵ ta namjera je sasvim očita i u sljedećem odlomku njemačkog teksta anonimnog autora:

Ljudi koji danas nastanjuju provincije Bosnu i Hercegovinu (izuzev par tisuća muhamedanaca, čiji preci su došli iz Azije i Afrike i oko 3000 španskih jevreja) pripadaju jednoj rasi i govore jedan jezik: hrvatsko-srpski.²⁶

Kompleksni i disparatni set problema povezanih sa nomenklaturom 'etničkih grupa' nije jedino pitanje zanimljivo za analizu diskursa. Tu su i stereotipi koji sa austrijskog i njemačkog stanovišta nastoje legitimizirati prisustvo Habsburške mo-

²² Hoernes, Moriz: Bosnien und die Herzegowina. Vienna: K. Graeser 1889, str. 106. O Hoernesu vidjeti Stachel, 2003.

²³ Stoljeće kasnije ugledni historičar Robert A. Kann, 1977, str. 177, još uvijek pada u ovu konceptualnu zamku kada kategorizira bosanske Muslimane općenito kao "ljude koji govore turski".

²⁴ Npr. Schmid, Ferdinand: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig: von Veit, 1914, str. 247, također to spominje.

²⁵ Vidjeti Malcolm, 1996/2002, str. 152.

²⁶ [Anonimni autor]: Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft. Leipzig: Brockhaus 1886, str. 1 [dijelovi podvučeni].

narhije u Bosni i Hercegovini kroz narativ i argumentaciju. Kao što smo već kazali, gotovo nijedan njemački autor se ne usteže da navede "kulturalnu misiju"²⁷ Austro-Ugarske, što je često praćeno slikama bajkovite čistote. U ranije citiranom radu iz 1896. godine berlinskog novinara Heinricha Rennera, naprimjer, Bosna postaje svojevrsna orijentalna 'uspavana ljepotica' koja se mora probuditi poljupcem Evrope, ili, tačnije, habsburškog princa (Upotreba *gendera*²⁸ u ovim slučajevima nije više slučajna, no, što je to 'zapadnjačka' figurativnost, koja, takoreći, relocira Bosnu iz *1001 noći* u bajku braće Grimm).

Bosna i Hercegovina je u većini analiziranih tekstova konstruirana kao ekstremni slučaj periferije kojoj je potreban novi centar, utoliko prije jer je onaj stari bio nesposoban ispuniti svoje 'dužnosti'. Opravdanja koja se nude za to su čisti stereotipi: osmanska 'dekadencija' (propadanje 'bolesnika sa Bosfora') i 'orijentalni despotizam' Turaka, da navedemo samo dva. Periferija kao područje daleko od civilizacije je fiksirana ne samo u slikama divljih krajolika, već i u katalogu osobina koje se pripisuju njenim stanovnicima, katalog koji je gotovo ponovno upisan u kulturalnu memoriju nakon austrougarske okupacije. Djelo *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien*, naprimjer, koje se anonimno pojavilo u Beču 1821. godine, navodi:

Bosanci su jedan snažan i odvažan soj ljudi, koji su izvrsno stvoreni za vojničke službe [...] Ako Bosanac sebi ne može dovoljno da priušti baveći se zemljoradnjom, zanatstvom, trgovinom, kao i raznom industrijom, tu je jedino kriva politika vladajućeg naroda, naime Turaka.²⁹

Tvrđnja da bi Bosanac bio jak, hrabar i marljiv, samo da ga Osmanlije nisu potčinile i eksploatirale, jedna je od formi argumentacije koja je uveliko napuštena u njemačkim i austrijskim izvorima nakon što je Austro-ugarska imperija preuzela upravu nad tim krajevima. Otuda čitamo prvenstveno pogrdne klasifikacije, koje također odbijaju prihvatiti sliku 'uspavane ljepotice' koju je naslikao Renner: Bosanac, pretpostavlja se, karakterizira njegov "naivno dječiji način razmišljanja", kao što je napisao grof Attems, *Kavalleriegeneral der Reserve*, 1913 godine.³⁰ Štaviše, do-

²⁷ O ovoj temi vidjeti također Stachel, 2003, str. 265.

²⁸ O uspostavi nacionalnog gendera, vidjeti također knjigu koja uskoro treba izaći iz štampe američke historičarke Diane Reynolds (San Diego): *Manufacturing Mother Austria: Arts and Crafts Reform and Austrian Identity in the Age of Imperialism (1878-1918)*.

²⁹ [Anonimni autor]: *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien*. Vienna: Schrämbl, 1821, str. 8 i 12.

³⁰ Attems, Moriz Count: *Bosnien einst und jetzt*. Vienna: L.W. Seidel, 1913, str. 27.

maćem je čovjeku inherentno "nešto od južnoslavenske indolencije, pomiješano sa muhamedanskim fatalizmom", što je tačka u kojoj kategorija moći i prisile stupa na scenu:

Bosancu imponiraju samo dvije stvari: moć u formi bajoneta i novac u obliku jednog automobila. A prema svemu ostalom ga karakterizira imponirajuća ravnodušnost. Bosanac kaže: "Naš Car", "Zemaljski poglavar", "Gospodin Žandar".³¹

U jednom odlomku koji je pretenciozno naslovljen sa *Ethnic Types and Ethnic Character* (Etnički tipovi i etnički karakter), ranije spomenuti Moriz Hoernes izriče sličan sud o stavu "slavenskog muhamedanca", koga on ovako opisuje: "[To] vječno čekanje i gledanje (posmatranje?) pod dugotrajnim tlačenjem, ostavilo ga je ustrašenim i bez energije: također ga je naučilo da se strastveno za svoju vjeru veže [...]"³² S druge strane, ranije citirani anonimni autor, koji 1886. godine izražava zabrinutost za "sadašnjost i blisku budućnost Bosne", procjenjuje bosanskog muslimana na ovaj način: "čak i zemlju da obrađuje, za tako nešto pravi Turčin nema ni volju ni razumijevanje; on zna uživati, ali ne i stvarati"³³ Nakon političkog propadanja, Osman-ska imperija, nekoć moćni protivnik, postoji, takoreći, samo u svojim etničkim ostacima, na koje se prepotentno gleda s visine; "letargija" domaćeg življa ne zahtijeva tek pojavu princa iz bajke, već prije 'podsticaj' čvrste ruke.³⁴

U tom pogledu, jedino tzv. *Kronprinzenwerk* predstavlja izuzetak. U 'političkoj korektnosti' svog propagandistički patriotskog, 'holističkog' pristupa Habsburškoj monarhiji, ova antologija urednički obrađenih etnografskih eseja, poput gore spomenutog teksta anonimnog autora iz 1821. godine, također pokazuje 'ukus' za lokalni živalj, što nas ne treba iznenaditi s obzirom na porijeklo nekih od autora. Tu, recimo, hrvatski arheolog rođen u Osijeku Ćiro Truhelka u svom prilogu piše kako Bosanca karakterizira "jedna zadivljujuća nadarenost", "jedno precizno i logično izražavanje", "jedna prirodna jednostavnost" i "jedan izražen osjećaj za istinu, pravičnost i čast."³⁵ Dokazana "energija" ili "kreativni polet" Bosanca, međutim, ide na račun ranijeg turskog tlačenja. Prema tome, tvrdnja "probuditi radni nagon", ovdje je podjednako "jedna nedovoljna cijenjena zasluga K.u.k. okupacije."³⁶

³¹ Ibid., str. 30.

³² Hoernes, 1889, str. 108.

³³ Anonimni autor, 1886, str. 13.

³⁴ Vidjeti primjere u Stachel, 2003, str. 270.

³⁵ Truhelka, Ćiro: Volksleben. U: Die österr-ungar. Monarchie in Wort und Bild. Bd. 12: Bosnien und Hercegovina. Vienna: Hof- u. Staatsdruckerei 1901, str. 290-371, ovdje str. 290.

³⁶ Ibid, str. 291.

U svakom slučaju, preovlađujuće negativne karakteristike, preuzete od starih evropskih stereotipa o tzv. "tabeli naroda" (*Völkertafeln*)³⁷ i drugih repertoara klišea (npr. kliše o "feminiziranom" orijentalcu), imaju za cilj opravdanje misije 'uljudivanja', tj. civiliziranja koju ranije citirani tekst anonimnog autora³⁸ iz 1886 formulira na osobito nedvosmislen način:

Jer ovdje nam se po prvi put (pred očima) pokazao jedan primjer, kako jedna 'europska sila' uzima u zahvat reorganiziranje jedne 'azijske' zemlje, u kojoj sredstvima naše moderne države obrađuje jednu sirovu, skoro izvornu, u svakom slučaju 'još neuglađenu / neuljudnu' masu od 1 1/3 miliona ljudskog materijala, da bi od toga stvorili jednu europsku državnu tvorevinu, da bi obrazovali jedan kulturni narod, ukratko: od Azijaca stvoriti Europljane.³⁹

Ova 'evropeizacija' se doživljava i kao zadatak kolonista koji govore njemački jezik i koji treba domaćem življu da posluže kao uzor ruralnog moderniteta, kako je to iskazano u tekstu objavljenom u jednim crkvenim novinama iz pera izvjesnog pripadnika reda Trapista po imenu Franz, kao i u drugim priložima; u krajnjoj instanci, radi se o tome da se poželjnim naseljenicima iz Austrije i Njemačke uputi poziv da imigriraju u te krajeve.⁴⁰

Često je taj kontrast između 'Istoka' i 'Zapada', koji je ovdje intenziviran do polarizacije između 'Evrope' i 'Azije', u ovim tekstovima dat kroz korištenje primjera iz arhitekture; sjajne nove austrougarske zgrade koje pripadaju sadašnjosti o kojoj tekstovi pišu, stoje nasuprot neobičnoj, ali 'primitivnoj' i 'prljavoj' orijentalnoj kući iz osmanske prošlosti. Slijedi jedan citat iz vodiča za putovanje automobilom iz 1908. godine, koji hvali kako je Balkan postao "siguran" pod pouzdanom rukom austrougarske uprave:

Vozimo se kroz brojna sanjarska turska sela. Većina ih je bila prljava i činile su ih uglavnom kolibe od ćerpiča. Premda je običan radni dan, Turci bi sjedili u slatkoj dangubi ispod vrata 'svojih kuća'. Izraz njihovih lica, pri pogledu na auto, ne ot-

³⁷ Vidjeti Stanzel, Franz: *Europäer. Ein imagologischer Essay*. 2. izdanje, Heidelberg: C. Winter, 1998.

³⁸ Broj anonimno objavljenih tekstualnih dokumenata sa kojima se susrećemo u vezi sa Bosnom i Hercegovinom je zapanjujući.

³⁹ Anonimni autor, 1886, str. IV.

⁴⁰ Frater Franz: *Bosnien, ein Land für Ansiedlung*. In: *Weckstimmen für das katholische Volk* 9 (1878), no. 11, str. 4. O temi kolonista, vidjeti također Schmid 1914, str. 247; Renner, Heinrich: *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen von H.R.* Berlin: Reimer 1896, str. 441; Malcolm, 1996/2002, str. 142.

kriva ni najmanji trzaj (pokret). Čak i kada bi stali da pitamo za put, nisu prilazili (autu).⁴¹

Drugi čest motiv koji se može naći u putopisima i drugim tekstualnim dokumentima tog doba, usredsređen je na 'tajanstvenost' orijentalne žene u Bosni i Hercegovini, koja, čini se, stalno iznova podstiče fantaziju zapadnjaka, muškarca iz Austrije, Njemačke ili Švajcarske⁴² i da otvara prostor za sintaksu oblikovanu na osnovu *gendera*. S druge strane, "Filius" [!], što je pseudonim za autora ranije spomenutog vodiča za putovanje automobilom, vodi se u svom prikazu zapanjujućim spokojem koji je na ivici samoanaliziranja, kad piše:

Turkinje su drugačije. Haremi su lako prepoznatljivi po rešetkastim prozorima ili sa zavjesama ispred prozora. Vjerujem da je stupanj njihove bojažljivosti/stidljivosti jednak i njihovoj ljepoti, jer one, koje su se na momenat pokazale, bile su većinom lijepe. Kako je čovjekova znatiželja neobično sastavljena! Da nema tog plašta čarolije i tajnovitosti (mističnosti) nad haremom i njegovim stanarima, Turkinje ne bi budile više interesa od žena iz drugih zemalja.⁴³

Ipak upravo ta zabraćena, zabranjena i nevidljiva priroda 'turske' (čitaj: muslimanske) žene je ono što je neke autore u stanju baciti u potpunu ekstazu. Opis, međutim, ne nudi ono što je naizgled očito kad se radi o Orijentu, već prije - i sasvim suprotno tome - ono što niko ne može vidjeti, možda čak ni sam autor. Upravo tu se iskazuje *fantazma*.

Zapanjujuće je, recimo, kako zapadni tekstovi često opisuju fascinantnu i erotizirajuću 'primitivnost' stranca korištenjem scena kupanja kao tematsku vezu između rase, spola i vode, dok se sama zemlja spolja doima kao 'prljava'. To se primjenjuje na afričku etnografiju *fin de sièclea*, baš kao i na sjevernog Nijemca Bernarda Wiemana, koji je u to doba putovao u Bosnu i Hercegovinu na poziv nekog prijatelja Austrijanca. Analizirajući Wiemanov tekst, moguće je pokazati njegov "režim domašaja" (Martin Jay), odnosno, princip po kojem narativ usmjerava čitaočev pogled – proces koji uključuje transfer (erotske) radoznalosti posmatrača na njegov seksualni objekat:

⁴¹ Filius [pseud.]: Eine Automobilreise durch Bosnien, die Herzegowina und Dalmatien. Reiseschilderung für Automobilisten. Vienna: F. Beck o. J. [1908], str. 26.

⁴² Čak i mladi švajcarski pisac Max Frisch ovako razmišlja u svom radu iz 1933. *Brief aus Sarajewo* (u Okuka, Miloš/Rehder, Petra (eds.): Das zerrissene Herz. Reisen durch Bosnien-Herzegowina 1530-1993. Munich: C. H. Beck 1994, str. 102-106): "Wenn aber alles verummumt ist, so gibt sich der Mann mit dem Wenigsten zufrieden" (str. 105).

⁴³ Filius [1908], str. 26.

Bližilo se vrijeme večernjeg kupanja; turske djevojke dolaze s lavorima na rijeku, i kad smo se približili, pobjegle su u milom strahu i sramežljivosti; meni, strancu, koji sam sve to s divljenjem i osjećajem gledao, to je izgledalo kao neka navika i običaj, ali mene se to nije ticalo; jednostavno ima neke čarobne draži, ove vitke pojave (figure) [...] gledati kako bježe, kako se kriju iza šljivika i ograde i zapanjeno nas iz svog skrovišta tajnovito prate pogledima. I kad djauri više ne bi sjedili na verandi, onda bi turske djevojke [...] došle da se kupaju na tamnu obalu s one strane, a mladi momci bi se prišunjali na istu onu obalu i pjevali primamljive ljubavne pjesme.⁴⁴

Međutim, nijedan putopis o Bosni i Hercegovini ne bi bio potpun bez opisa bazara, osobito sarajevske *Baščaršije*. Tu, bosanski trgovac, u svojoj narativno naglašenoj indolenciji, može mnogo češće računati sa većom popularnošću u očima naratora od pretjerano gorljivog Jevreja Sefarda. Renner se oduševljava:

Muhamedanci još uvijek ne njeguju ljubomornu konkurenciju, i kad traženog proizvoda nema tu, kupac se prijateljski upućuje na susjeda. [...] ⁴⁵

[...] tek kasnije pokazuje muhamedanac svoje blago (nakit), dio po dio ih vadi iz svog skrovišta. On također nije nezadovoljan ako ne uslijedi (zaključiti) prodaja. On mirno čeka dalje, dok Spaniolen vičući pokušava privući mušterije.⁴⁶

Ono što se krije iza ove njemačke kritike kapitalizma je prikriveni anti-semitizam. Wieman također otvoreno izražava svoje naklonosti kad opisuje stanovnike Banje Luke: “[...] polovina ih je muhamedanaca; ali to su vrlo dobri, čestiti ljudi, koji nikom nepravdu učinili nisu, oni ovdje imaju 40 džamija; vrlo su pobožni, mišljenja sam takvog, i dopadaju mi se više nego Srbi i Spaniolen.”⁴⁷ Odobranje i nedobranje su, dakle, iskazane iz perspektive ‘superiorno civiliziranog’ njemačkog posmatrača osokoljenog spoznajom da iza sebe ima kulturalnu hegemoniju austrougarske okupacijske sile. To se stanovište pretvara u čvrsti “režim domašaja” od kojeg se očekuje da funkcioniра kao “naočari za čitanje” koje nastoje usmjeriti primačevo mišljenje.

Narativni kontakt sa Drugim u Bosni predstavlja tip egzoticizma⁴⁸ koji je tipičan za prijelaz iz stoljeća u stoljeće; ovdje, međutim, služi ne samo slikovitom uvo-

⁴⁴ Wieman, Bernard: *Bosnisches Tagebuch*. Kempten, Munich: Kösel 1908, str. 44.

⁴⁵ Renner 1896, str. 50.

⁴⁶ *Ibid*, str. 55.

⁴⁷ Wieman, 1908, str. 19.

⁴⁸ Vidjeti npr. Jacobs, Angelika: ‘Wildnis’ als Wunschaum westlicher Zivilisation. Zur Kritik des Exotismus u Peter Altenbergs *Ashantee* i Robert Müllers *Tropen*. U: *Kakanien revisited*, www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AJacobs1.pdf [30.03.2002].

zu stranih prizora, već i kao opravdanje za austrougarsku vladavinu i političku obepravljenost domaćeg življa. Kao što je to često slučaj u evropskoj imaginaciji još od 18. stoljeća, stranac postaje nekakav dvosmisleni amalgam. Katkad je on/a siroti barbarin koga treba civilizirati, a nekad plemeniti divljak koji živi u izgubljenom raju.⁴⁹ Nekad se, ipak, on/a čak doima čudovišno nalik nama samima, svojevrsni odraz u ogledalu - samo bez zapadne "degeneracije".⁵⁰ Heinrich Renner to ovako komentira "usprkos poligamiji i zatvorenosti žena, muslimani su od istog mesa kao i mi, i kod njih se može naći sve što i u našem narodnom životu posmatramo. Nur ein grosser Teil der Laster mangelt und das ist entschieden kein Fehler."⁵¹

Tajanstvena etnička kompleksnost Bosne podstiče čovjeka ili da zadrži službeni austrougarski stav izjednačavanja svih kulturalnih grupa, ili da se svrsta uz jednu ili druge. Tamo gdje Berlinac Renner može osjećati entuzijizam prema muslimanima na način koji čovjeka podsjeća na opis sjevernoameričkih Indijanaca, austrijski tekstovi, pogotovo oni anonimnog porijekla, radije zahtijevaju uklanjanje te potencijalne opasnosti. U tom procesu, argumenti kao što je "turska netrpeljivost" i njihova nenaklonost prema modernom dobu ulaze u igru kad god treba ocrniti muslimane.⁵² Kao što jedan izvorni tekst sasvim otvoreno iskazuje: "[Istočno pitanje (Orientalno pitanje) se ne može drugačije izraziti nego 'napolje s Turcima'. Niko Austriji zbog toga neće zamjeriti."⁵³ Autor teksta što ga je u vlastitom izdanju objavio je izvjesni dr. Josef Neupauer, koji, kojeg li slučaja, ne samo da sugerira izgon muslimana, već i pretvaranje cijele Bosne i Hercegovine u svojevrsnu korporaciju ("Aktien-gesellschaft") u interesu ekonomije.

Istina, bosanski Srbi su u ovim narativima još lošije prošli. Sa njihovim navodnim nacionalnim ponosom, koji se ne pripisuje samo njihovim ženama,⁵⁴ oni gene-

⁴⁹ Peter Stachel ocrta slike koje se primjenjuju na "Balkan" atributima 'orijentalan', 'stran', 'zaostao', 'feminiziran', 'infantilan', 'nezreo' – to se, međutim, može shvatiti i kao 'prirodnost', kao 'egzotično ocharavajuće'; u svakom slučaju, ti stereotipi signaliziraju "Handlungsbedarf von außen" (Stachel, 2003, str. 263).

⁵⁰ Diskurs o degeneraciji doživljava procvat oko 1900. godine i, posmatran na ovaj način, može se svakako smatrati kao daljni formativni pečat na popularni evropski Orijentalizam.

⁵¹ Renner 1896, str. 75.

⁵² Vidjeti, anonimni autor, 1886.

⁵³ Neupauer, Josef: *Wie könnte die europäische Cultur nach Bosnien verpflanzt werden? Viribus Unitis.* Vienna: publ. by the author, 1884, str. 21.

⁵⁴ Tako, npr., Wieman 1908. godine na strani 119 piše: "Schöne Frauen gehen neben ihm [= a cart, CR] her; sie tragen weite schwarze Hosen und auf dem Kopfe die rote Serbenmütze

ralno u tekstovima nailaze na još manje odobravanja nego muslimani, koji su ipak dvosmisleno kodirani. Tako se, naprimjer, kaže da

Dok kod srpstva postoje određene druge zapreke, koje izgledaju sumnjivo, da bi se isti kao vladajući državni element uspelo (podiglo). To je najprije razmjerno niži stepen kulture, na kojem trenutno stoji bosansko srpstvo, naime u visokim narodnim slojevima, trgovačkim a naročito u duhovnim redovima.⁵⁵

Hrvate u Bosni i Hercegovini je, s druge strane, podržavao jak lobi. To se može vidjeti ne samo u slučaju Milene Preidlsberger-Mrazović, Bečanke hrvatskog porijekla i urednice lista *Bosnian Post* (Bosanska pošta), koja u svojoj knjizi *Bosnisches Skizzenbuch* (1909) piše o Kreševu i njegovom franjevačkom samostanu:

U uskim dolinama ovih planinskih krajeva živi jedan bojažljiv, tamno odjeven, strašno dobroćudan narod, katolici, skoro pa sakriveni.[...] Ovi borci za svog Boga i svoj narod, primorali su čak i svoje progonitelje, muhamedance, da ih poštuju. Nije rijetkost da muhamedanci traže kod franjevacu savjet i pomoć kad su bolesni i u nekoj nesreći.⁵⁶

Analiza tekstova austrougarske uprave otkriva da oni stalno iznova sugeriraju jačanje hrvatskog elementa stanovništva zbog njegove "zapadnjačke" transparentnosti i, što je još važnije, njegove vjerske i političke lojalnosti Carstvu. Tu su i hrvatski političari poput Ferdinanda von Šišića, univerzitetskog profesora i člana Sabora u Zagrebu, koji je, nakon aneksije 1908. godine, nastojao uz mnoštvo historijski pogrešnih tumačenja pokazati da je Bosna uvijek bila hrvatska;⁵⁷ njegov argument je prvenstveno usmjeren protiv hegemonijske sile koja upravlja Hrvatskom, npr. Kraljevine Ugarske, koja se smatrala sposobnom da stekne historijska prava na osnovu činjenice da je Bosna krajem srednjeg vijeka pripadala domenu njene države. Prema Šišiću, međutim, Hrvat na bosanskom tlu trebalo je da stekne nezavisnost kao i novu poziciju nadmoći.

mit dem leuchtend roten, hinten geknoteten und herabfallenden Tuch. Sie schreiten sehr stolz und königlich, und über ihren Stirnen glänzt ein reicher goldener Schmuck. Es kommt mir ungewohnt vor, wieder ungeniert in das Gesicht eines Weibes schauen zu können nach meiner Wanderung durch die Türkendörfer.“

⁵⁵ Anonimni autor, 1886, str. 16.

⁵⁶ Citirano u Okuka/Rehder, 1994, str. 65.

⁵⁷ Šišić, Ferdinand von: Nach der Annexion. Erörterungen geographischer, ethnographischer, historischer u. staatsrechtlicher Fragen Herzeg-Bosnien betreffend. Ein Vortrag gehalten zu Laibach am 14. November 1908. Zagreb: Kroatische Rechtspartei, 1909.

Svi narativni prikazi, ovdje dati u skici,⁵⁸ koliko god mogu izgledati mjestimice disparatni, potpadaju pod diskurs civilizacije i kulture, za koji se očekivalo da bude presađen na Balkan. Simbolično inkorporiranje Bosne i Hercegovine dešava se na samom početku njene vojne okupacije i administrativnog pripajanja. U tom kontekstu se može uzeti u obzir (*mutatis mutandis*) ono što Catherine Hall piše u svojoj egzemplarnoj studiji o odnosu između 'bijele' domovine (Engleske) i 'crne' kolonije (Jamaike):

Označavanje razlike bilo je način klasificiranja, kategoriziranja, uspostavljanja hijerarhija, građenja granica za politički i socijalni korpus. Procesi diferencijacije, pozicioniranja muškarca i žene, kolonizatora i koloniziranih, kao da su te podjele bile prirodne, stalno su se dešavali, u kontekstu sukoba oko prevlasti. Najosnovnija tenzija carstva je bila to da 'drugost koloniziranih osoba nije bila ni inherentna ni stabilna: njegova ili njena razlika se morala definirati i održavati'. To je značilo da je 'gramatika razlika' bila stalno i budno stvarana kako su ljudi u kolonijama preoblikovali i osporavali evropske tvrdnje o vlastitoj superiornosti'. Gradnja te 'gramatike razlika' bila je rezultat kulturalnog djelovanja i kolonizatora i koloniziranih.⁵⁹

To nas dovodi i do problema predstavljanja na meta-nivou. Ako se pretpostavlja da je u pitanju više od jednostavne liste tekstualnih konstrukata "gramatike razlika", onda jedna ozbiljna *imagološka* analiza poput prezentiranog istraživačkog projekta ne može a da ne posveti pažnju metodološkoj krizi sa kojom se suočava kada se bavi (stereotipskim) slikama. Na isti način, međutim, treba odoljeti i iskušenju želje da se te slike 'isprave' u odnosu na 'realnost' – ma šta ona bila: na kraju krajeva, ne postoji 'realni' bijeg od vrtloga tih slika. Istraživaču preostaju tek reference na vlastite projicirane fantazmične prirode, imanentne svim tim slikama i formacijama, kao i političkoj instrumentalizaciji diskursa kojeg pokreću – a da pri tome nisu kadri potpuno odbaciti afektivnu snagu slika. U svojoj najnovijoj knjizi, anglista Graham Huggan ukazuje na još jednu "dilemu", pitajući:

[...] da li je moguće uzeti u obzir kulturalne razlike a da se one istovremeno ne mistificiraju? Locirati i hvaliti drugog a da se pritom ne daje sebi privilegiran status? Promovirati kulturalne margine a da se istovremeno ne udovoljava potrebama onih u središtu? Konstruirati objekat proučavanja koji se opire, i možda onemogućava, vla-

⁵⁸ Daljnja analiza bi morala otkriti do koje se mjere ovi 'dugotalasni' konceptualni svjetovi, koji su ovdje provizorno prezentirani kao sinhronijski, mijenjaju ili ne mijenjaju na putu svog historijskog razvoja.

⁵⁹ Hall, 2002, str. 17. U gore navedenom citatu, Hall citira Cooper, Frederick/Stoler, Ann Laura: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press, 1997, str. 3. i 7.

stitu komodifikaciju? Postkolonijalna egzotika je ime koje bi se moglo dati toj dilemi, ime koje prati pojavu postkolonijalnih studija kao institucionalnog polja.⁶⁰

Hugganov prigovor bi, dakle, bio da postkolonijalne studije, sa njihovom samoproglašenom političkom misijom mijenjanja 'perspektiva i/ili podešavanja gledišta, ne podriava zapravo egzoticizam kao takav, već ga prije upisuje u jedan politički korektan format te ga, čineći to, čini društveno prihvatljivijim. Ipak, 'postkolonijalna' kritička imagologija čini se logičnom tamo gdje je očit nepremostivi politički disbalans. Stereotipi ne mogu zapravo odražavati ništa 'realno', već nešto postižu u *lebensweltu* društvenih realnosti.

U simboličkoj praksi, međutim, uvijek se ispostavlja da je austrijski egzoticizam vis-à-vis Bosne i Hercegovine, tj. fikcija drugosti i periferije kojoj je neophodno civiliziranje, inherentno ugrožen potencijalnom heterogenošću i pretpostavljenom dekadencijom vlastite kulture, tj. Habsburške monarhije. Kao stranac na orijentalnom Balkanu, fiksiranom kakav jeste nepremostivim unutarnjim razlikama između Srba, Hrvata i Turaka, s jedne strane, i muslimana, kršćana i jevreja, sa druge, austrijski pridošlica se u toj neprozirnoj drugosti suočava sa svojom vlastitom beskonačnom heterogenošću i hibridnošću; teme kojima se konstantno vraćaju u literarnim tekstovima, npr. u formi čeških žandarma u graničnoj patroli u knjizi Herberta Wiemana *Bosnisches Tagebuch*.⁶¹ Novinar Renner nudi još neobičniji primjer kada kafane u Konjicu, u Hercegovini opisuje iz vanjske perspektive imperijalnog Nijemca:

Ovdje su se u mjestima čuvenim po fanatizmu svojih stanovnika, mnogi stranci skrasili i otvorili više gostionica ('Elephant', 'König von Ungarn', 'Kaiser von Oesterreich' und naročito Bahnhofsrestauration) koje nude dobru hranu. Kada sam u godini 1885. jedanput prenoćio u Konjicu, uživao sam u gostionici 'zum Kaiser von Oesterreich' jedne punačke gostioničarke, die 'Schmauswaberl', koja je u cijeloj Hercegovini bila na poznatom glasu. Ne zbog ljepote te gostioničarke, koja je bila negativne prirode, već zbog ukusne kuhinje.⁶²

Čini se da je gastronomija predodređena za kulturalnu *hibridnost*. Primjer Jevrejke iz Istočne Galicije koja, okružena Srbima i Muslimanima, vodi (bečku) kafanu našla je čak mjesto u djelu hrvatsko-bosanskog autora Ive Andrića (1892-1975).⁶³

⁶⁰ Huggan, Graham: *The Postcolonial Exotic. Marketing the Margins*. London, New York: Routledge 2001, str. 31.

⁶¹ Vidjeti Wieman, 1908, str. 94ff.

⁶² Renner, 1896, str. 230.

⁶³ Andrić, Ivo: *The Bridge over the Drina*. Trans. Lovett F. Edwards. London: Harvill 1994, str. 177.

Sa svojim slavnim, često citiranim i često zloupotrebljavanim romanom *Na Drini ćuprija*, napisanim 1945. godine, jugoslavenski nobelovac svakako pruža više od standardnog štiva za potonje turiste koje privlače krizna područja, pri čemu je nekoliko stoljeća bosanske historije obuhvaćeno u kompaktnim epizodama. U opisu perioda austrougarske okupacije, Andrić nudi stanovište koje baca pogled na obje obale rijeke Drine, što jako dobro ide uz kulturalnu simboliku *mosta* kojom tekst Bosnu uspostavlja kao kariku koja povezuje Istok i Zapad, Okcident i Orijent.⁶⁴ U narativnoj konstrukciji tipičnoj za roman, narator, koji stoji iznad vremena, i most nad rijekom, praktično su spojeni u jedno, tako da sugeriraju kako sama ta građevina prenosu priču. Rezultat je pojava stereoskopske, hibridne optike, koja kritizira opsesiju austrijskih osvajača civilizacijom i "čistoćom"⁶⁵, ali bez podlijevanja nacionalističkom kontra-diskursu naivne 'pohvale svemu domaćem', koja bi insistiranje na 'tradiciji' smatrala istinski poželjnim. Koristeći uveliko ironiju, narator odbacuje obje krajnosti. Pita se, između ostalog, koji to nemir tjera austrougarske okupatore:

Ovi stranci ne miruju i ne daju nikome da ostane miran; izgleda da su rešeni da svojom nevidljivom ali sve više osetnom mrežom zakona, naredaba i propisa obuhvate život sam, sa ljudima, životinjama i mrtvim stvarima, i da izmene i pomere sve oko sebe; i spoljni izgled kasabe i navike i naravi od kolevke pa do groba. A sve to rade mirno i bez mnogo reči, bez sile i izazivanja, tako da čovek nema čemu da se odupre. [...]

Tu neprestanu potrebu pridošlica da grade i dograđuju, da iskopavaju pa zakopavaju, da sastavljaju i mijenjaju, tu njihovu vječitu želju da predviđaju djelovanje prirodnih sila, da ih izbjegavaju ili savladavaju, niko nije ni razumio, niti cijenio.⁶⁶

Kao da lukovi mosta spajaju nacionalne stereotipe a time i dvosmislenost koju oni u sebi nose. Neodobranje neprestane jurnjave austrougarskih osvajača sadrži istovremeno i naznaku pohvale njihovoj civilizaciji kao i prijekora na račun 'lijenog' 'Orijentalca'. Želja da se konstrukt teksta pripiše jedna generalna poruka, međutim, predstavlja nesavladiv zadatak, jer perspektiva priče često ostaje neizvjesna; nije jasno ko ovdje govori – sami likovi, ili sveznajući most-narator koji strateški konstruira svoju poziciju posrednika. U isto vrijeme narator razvija jednu veoma čudnu, samorefleksivnu varijantu mita o Habsburzima,⁶⁷ varijantu koja je svje-

⁶⁴ Prag između Orijenta i Okcidenta je čest motiv i metafora u tekstovima o Bosni.

⁶⁵ Andrić, 1945/94, str. 141

⁶⁶ Ibid, str. 135, 139.

⁶⁷ Bilo bi netačno pretpostaviti da je mit o Habsburzima bio tek instrument austrougarske vladavine i da su ga obrazovani Bosanci odbacivali; to bi značilo pogrešno prosuđivati logiku

sna principa tuđinske vlasti i koja na narativ o *k.u.k. civilizaciji* i *Pax Austriaca* baca dubiozno svjetlo ironije i iluzije, vraćajući tako mit o civilizaciji natrag do njegove fantazmičke strukture:

To su bila ona tri decenija relativnog blagostanja i prividnog, francjozefovskog mira kad je mnogi Evropljanin mislio da ima nepogrešivu formulu za ostvarenje stoletnog sna o punom i srećnom razvitku ličnosti u opštoj slobodi [...]. A u zabačenu bosansku kasabu dopirali su od svega toga života XIX veka tek izlomljeni odjeci, i oni samo u onoj meri i onom obliku u kome je ta zaostala orijentalna sredina mogla da ih primi i na svoj način shvati i primeni.⁶⁸

Ljudi su našli red, rad i sigurnost. To je bilo dovoljno da osigura da i ovdje život, barem onaj izvanjski, krene 'putem usavršavanja i napretka'. Sve drugo je potisnuto u mračnu pozadinu svijesti gdje obitavaju i fermentiraju se temeljna vjerovanja pojedinačnih rasa, vjera i kasta, a koje se, mada izgledaju mrtve i sahranjene, pripremaju za neke kasnije, daleke neslućene promjene i katastrofe, bez kojih, izgleda, narodi ne mogu postojati - prije svih, narodi ove zemlje. Nove vlasti su, nakon prvih nesporazuma i sudara, kod gradskog svijeta ostavili definitivni dojam čvrstine i trajnosti (oni sami bili su zadojeni tim uvjerenjem bez kojeg nema jake i trajne vlasti). Bili su impersonalni i indirektni i upravo stoga ih je bilo lakše podnositi nego prethodne turske vladare.⁶⁹

U tom 'iluzionističkom' procesu narativne ironije određeni etnički stereotipi ipak opstaju: naprimjer, mit o 'pravednoj' austrougarskoj vlasti. To je, međutim, napisano u navodnicima i uz mali odmak, da tako kažemo, u svjetlu utopije o metamorfozi, koju razvija Andrić. Ništa i niko ne zadržava svoj oblik – čak ni austrougarska vlast. Nasuprot problematičnom zadatku civiliziranja iz austrijskih tekstova, koji fantaziraju o obrazovanju i razvoju, Andrić postavlja hibridnost *konglomerata*, kao kombinaciju i, u sljedećem koraku, transformaciju heterogenog:

vlasti, koja postoji upravo na prihvatanju i internalizaciji hegemonijske simbolike kulture. Dosta očit primjer ovoga je knjiga uglednog bosanskog sociologa Smaila Balića, koji, na fonu jugoslavenskih ratova iz 1990-tih, naivno Austrijance posmatra kao historijske "Ordnungs- und Kulturträger" u Bosni i Hercegovini: "Bosanski muslimani su zahvalni Austriji na njihovoj dalekosežnoj europeizaciji, zahvaljujući kojem su pronašli priključak u moderni svijet" (Balić, Smail: Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt. Cologne et al.: Böhlau 1992 [Kölner Veröffentlichungen zur Religionsgeschichte 23]).

⁶⁸ Andrić 1945/94, str. 173.

⁶⁹ Ibid, str. 173

Stare ideje i stare vrednosti sudarale su se sa novim, stapale s njima ili postojale jedna uz drugu, kao da čekaju da vide koja će koju nadživjeti.⁷⁰

S druge strane, posle izvesnog vremena nisu se ni ti stranci mogli potpuno oteći uticaju neobične orijentalne sredine u kojoj su morali da žive. [...] Istina je da je naš svet, naročito hrišćani i Jevreji, počeo u odevanju i ophođenju da liči sve više na strance koje je dovela okupacija, ali i stranci nisu ostajali nepromenjeni i nedirnuti [...].⁷¹

Andrić ovdje pokazuje početnu neodlučnost prijelazne faze kolonijalne egzistencije, stanje 'deautomatizacije u pogledu slike Orijenta na koju se misli i precizne kulturalne pozicije Austrijanaca i Bosanaca u okviru te slike. To bi moglo biti više od pukog gubljenja 'korijena' i, sa druge strane, prevazilazi Bhabhine koncepte *mikrije* i hibridnosti.⁷² Možda se tu, u toj nadi u postojanje nekog budućeg, 'neobičajenog' Orijentalca ili Zapadnjaka (koji se tako odupire stereotipiziranju), i ideji o prolaznosti svake vlasti i stalnoj metamorfozi kulture/a, kriju i neki mali ostaci utopije. Oni koji istražuju stereotipe mogli bi ovo prihvatiti kao moguće rješenje za svoje ranije spomenute dileme, barem na (retrospektivnom ili individualističkom) literarnom nivou. Ostaje neizvjesno, međutim, da li to nudi ikakvu *generalnu* utjehu onima koji su stvarno – kao društvene grupe - bili izloženi ambivalentnim političkim i ekonomskim praksama nadmenog i oholog *k.u.k. kolonijalizma*, i onoga što je nakon njega uslijedilo. ■

⁷⁰ Ibid, str. 136.

⁷¹ Ibid, str. 174.

⁷² Vidjeti Bhabha, Homi: *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.

POLEMIKE

ISTORIJSKA NAUKA I PARAISTORIJSKI MIT

Odgovor Seniji Milišić na prikaz knjige: Goran Miloradović, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini SHS*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004, 377. (Prilozi, 35/2006)

Drago mi je, kao i svakom istraživaču, kada vidim da je moja knjiga izazvala interesovanje i odjek u stručnoj javnosti. To znači da uloženo vreme i trud nisu bili uzaludni. Posebno mi je drago kada pročitam mišljenje nekog od kolega sa prostora nekadašnje Jugoslavije, jer je razmena znanja i viđenja način da nadoknadimo nepotpunost istorijske građe o našoj zajedničkoj prošlosti. Različito mišljenje korisno je pročitati čak i onda kad nije u pitanju prikaz knjige u pravom smislu reči, već nečija slobodna razmišljanja potaknuta mojim radom. Jer, sve to spada u domen ineresovanja istorijske nauke. Ali, kao što svako ima pravo na subjektivno viđenje moje knjige, tako i ja imam pravo na svoje viđenje takvih prikaza. Krenimo redom.

Tema koju sam obradio u svojoj knjizi bila je jedna od velikih belina koje još uvek nastanjuju historiografiju o Jugoslaviji. Obradio sam je, kao što se može primećti, u potpunosti na fragmentima. Ne postoji ni jedan fond u nekom od centralnih arhiva bivše države u kome se iole sistematično i koherentno čuva dokumentacija o mreži logora za izolaciju političkih protivnika u Kraljevini SHS u periodu od 1919. do 1922. godine. Usamljeni dokumenti razasuti su po najrazličitijim fondovima i arhivima, po memoarskoj građi i štampi, nepovezani, delimični, često dvosmisleni. Da bi se oni prikupili i sistematizovali bilo je potrebno mnogo vremena i rada, ponekad i sreće. Tokom devedesetih, kada je građa prikupljana, istraživaču nisu išli naruku ni nedostatak literature o konkretnoj temi, ni okolnosti raspada Jugoslavije i ekonomskog sloma njenih delova, kao ni nepostojanje naučne komunikacije u regionu koje je iz toga sledilo. Starije kolege, koje su se bavile tim periodom, ponekad su tokom svojih istraživanja nailazile na podatke o logorima, ali se niko nije upustio u mukotrpn posao rekonstrukcije celog sistema, njegovog političkog i društvenog konteksta, te smisla fenomena masovne izolacije na ovom prostoru u jednom dužem intervalu. Niko nije smatrao da se na temu prve mreže logora u Jugoslaviji može napisa-

ti članak ili knjiga, a pogotovo se nije smatralo potrebnim da se teorijski definiše i obrazloži pojava koja se u Jugoslaviji bila javila nekoliko puta. Vremenom se uvrežilo mišljenje da je to nešto što je samo po sebi jasno i što se podrazumeva. Danas postoji knjiga koja nudi rešenje tog pitanja, koja je pisana na osnovu građe i relevantne literature i pri čijem nastanku su poštovani metodološki zahtevi istorijske nauke. Njen naslov je *Karantin za ideje. Logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini SHS*, i do sada se pojavilo nekoliko prikaza u stručnim časopisima. Ali, ni jedan nije bio ni sličan prikazu Senije Milišić.

Pročitavši prikaz svoje knjige, koji je objavljen u *Prilozima* br. 35/2006 morao sam da se zapitam da li je njegova autorka knjigu uopšte i pročitala. Prvi deo teksta (njegove tri petine, do sredine stranice 309), verno prenosi sadržaj knjige: njene osnovne teorijske postavke i metodologiju, kao i jedan deo činjenica. Jasno, logično i stilski korektno. Idejna polazišta i njihovo obrazloženje iz Predgovora, kao i deo sublimisanih podataka i njihovih tumačenja u Zaključku knjige, koji su u tom delu prikaza predstavljeni, verodostojni su. Bezmalobitno kao da sam ja napisao taj deo teksta. A onda počinju iznenađenja. Čitajući drugi deo prikaza (otprilike poslednje dve petine teksta), morao sam da se zapitam: Koliko sam ja uopšte knjiga o logorima napisao? Otvaram svoju bibliografiju i vidim – samo jednu! Ali, nju u prikazu ne mogu da prepoznam! Šta joj se desilo? Kroz kakve naočari je tu knjigu čitala Senija Milišić kad o njoj piše na ovakav način? Kakav način? Evo kakav.

Piše kolegica da o logorima koji su u Jugoslaviji formirani 1939. i 1940. godine za vanparlamentarne političke protivnike (a lokacije nekih od njih bile su u Bosni i Hercegovini), još uvek ne postoji celovita studija. Tačno. Kao i o mnogo čemu drugom. Ali, tema moje knjige je bila druga: logori za izolaciju političkih protivnika u Kraljevini SHS od 1919. do 1922. godine. Zbog toga se ne može smatrati, kao što stoji u prikazu (str. 309), da nedostaje istraživanje građe o logorima koji su postojali pred Drugi svetski rat, a koja se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine. Takva građa meni nije bila potrebna, jer o tim logorima ja pišem samo u Uvodu, u delu gde dajem istorijski pregled razvoja masovne izolacije kao fenomena opšte istorije i, posebno, kao fenomena istorije Jugoslavije. Kopati po arhivu i tražiti nove podatke o tome bilo bi u tu svrhu sasvim izlišno, jer to bi bio početak nove specijalističke studije. Ali, pošto Arhiv Bosne i Hercegovine već ima tako kvalitetnu građu, može tu značajnu, a nedovoljno poznatu temu, da istraži i kolegica Milišić, s obzirom da je interesuje ta tematika i da te logore smatra važnim. Ja i bez njenih saveta imam dovoljno ideja šta ću i kako da istražujem. To se zove naučna sloboda.

Zatim me sustiže primedba o nedovoljnosti korišćene literature o logorima u Drugom svetskom ratu. Te literature ima zaista mnogo, ali nije mi ni to bila osnovna tema. Njih u Uvodu knjige pominjem da bih pokazao mutacije koje je fenomen ma-

sovne izolacije doživljavao tokom vremena, u različitim istorijskim situacijama i u kontaktu sa različitim ideologijama. Istorija Jugoslavije dala je za to obilje materijala. Meni je za tu svrhu bilo dovoljno da koristim sumarne podatke iz jednog dela literature. Zapisnike zemaljske komisije za ratne zločine, koje kolegica Milišić pominje, pogledao sam još tokom istraživanja. Oni su zaista nezaobilazan izvor, ali ne za ono čime sam se ja bavio. Podaci koje donose Zapisnici tek su sićušne čestice u okeanu podataka o toj temi, od kojih bi sistematskim radom mogla da bude napisana ne jedna, već bar nekoliko monografija. A da sve to stavim u svoj Uvod zaista nije bilo ni moguće, ni potrebno. Da bih jasnije predstavio u čemu je problem navest ću samo jedan primer. Pre 12 godina u Beogradu je štampana knjiga pod naslovom *Svetska bibliografija o krizi u bivšoj Jugoslaviji*, koja ima 322 stranice. Da sam, ne koristio sve te knjige i članke, nego samo naveo naslove tih radova, moja knjiga bi bila bar duplo deblja, jer u navedenoj bibliografiji nije ni izbliza sakupljeno sve što je napisano o toj temi. Bibliografije o drugim krizama i drugim mrežama logora, treba li reći, neuporedivo su obimnije. Iskustvo koje istraživač vremenom stekne omogućuje mu da može brzo da proceni potencijal neke teme ili podteme, te da zaključi da li je i u kolikoj meri potrebno zalaziti u to polje. Nepromišljeno zaletanje može početnika odvesti na pučinu podataka o nekoj velikoj i zavodljivoj temi (logorima, npr.), odakle neće umeti da se vrati, a koju neće moći ni da prebrodi. Treba biti oprezan i okeanom istoriografije putovati kao što su to radili antički moreplovci: nikad ne gubeći kopno sa vidika.

Na tragu iste vrste nerazumevanja realnosti prostranstva ovog istraživačkog polja je i naredna primedba kolegice Milišić, da nisam dovoljno koristio građu i literaturu o logorima koje je Tito bio formirao za informbirovce. Nikada se ne može (i ne mora) iskoristiti sva literatura, pa zato i ne treba težiti maksimumu, već optimumu izabраниh naslova, s obzirom na cilj. A cilj je u mom Uvodu bio jasno određen: dati kratak i ilustrativan pregled jednog istorijskog fenomena i njegovih najvažnijih faza. Međutim, u drugom delu primedbe povodom logora za kominformovce, kaže se da sam “[...] propustio da zaključim [...] da su mjesta za izolaciju (logori) iz ovog perioda iskorištena za obračun sa svim protivnicima bilo koje vrste, čak i za privatne obračune. [...]” “E, tolika nonšalancija pri stavljanju primedbi me već pomalo i ljuti, jer na 80. stranici moje knjige stoji: “[...] Druga vrsta logora koji su osnovani pod Titovom vlašću bila je, pre svega, za unutarpartijske oponente (komuniste koji su podržali rezoluciju Informbiroa), ali i za druge političke protivnike. Prema jednoj proceni, svega oko 60% Golootočana bili su komunisti, dok su ostali pripadali desnom delu političkog spektra, ili čak nisu ni imali definisan politički stav. [...]”“, itd. Zaista nije teško doći na ideju da je to tako bilo. Još je u poznatom filmu *Otac na službenom putu* pokazano da se na Goli Otok moglo stići zbog raznih stvari, pa i zbog “one stvari”.

Poslednji deo prikaza je posebno interesantan, jer je Senija Milišić, čini mi se, u mojoj knjizi videla nešto što nisam napisao. Zato ću završnom delu prikaza pristupiti kao materijalu za analizu njenog doživljaja prošlosti i svrhe historiografskih radova, s posebnim osvrtom na njenu stajnu tačku. Tema na kojoj je došlo do zaista drastičnog rasepa moje i njene percepcije zbivanja je naša najbliža prošlost: raspad Jugoslavije i nastanak novih država. Dve stranice knjige posvećene tome otpočinju mojim rečima: “[...] Raspad Jugoslavije i rat (ili ratovi?) koji ga je pratio od 1991. do 1995. godine doveli su i do stvaranja improvizovanih objekata za zatvaranje vojnika i civila protivničkih strana. U Sloveniji su Slovenci zatvarali zarobljene pripadnike JNA, u Hrvatskoj su se uzajamno zarobljavali i internirali Hrvati i Srbi, dok su u Bosni i Hercegovini bile tri međusobno zaraćene strane: srpska, hrvatska i muslimanska, i sve tri su imale i ratne zarobljenike i internirane civile dveju protivničkih strana. [...]” (str. 82) Kolegica to interpretira ovako: “[...] Autor se ukratko osvrće i na logore nastale nakon izbijanja sukoba ‘tri zaraćene strane’ u Bosni i Hercegovini 1991–1995. godine. [...]” (str. 310). Ovde je, u odnosu na ono što sam napisao, očigledno izvršeno proširenje hronološkog okvira, nejasno je iz kakvih razloga (rat u BiH je počeo 1992, a ne 1991, oko toga se, valjda, svi slažemo), i suženje prostornog. Ovako drastično usredsređivanje na strogo određeni prostor i vrlo kratak interval neminovno vodi eliminaciji ogromnog, čak preovlađujućeg broja činjenica vezanih za posmatranu pojavu. Kao da su zbivanja u Bosni i Hercegovini bila izolovana od sudbine Jugoslavije i kao da je sudbina Jugoslavije bila nezavisna od sloma bipolarnog sistema međunarodnih odnosa u Evropi. I kao da ono što se događalo tokom devedesetih nema nikakve veze sa prethodnim decenijama, ni sa preuređenjem prostora Balkana u skladu sa potrebama velikih političko-ekonomskih celina u budućim decenijama. Treba imati u vidu da su uzroci današnjih događaja uvek u prošlosti, a motivi za ponašanje današnjih ljudi su uvek u budućnosti. Kada je o propasti Jugoslavije reč, u pitanju je lanac kauzalnosti, koji je na događajnom nivou pokrenut padom berlinskog zida, a na nivou ideja neuspehom marksističkog koncepta uređenja društva. Nestankom socijalističke ideologije Jugoslavija je bila prepuštena nespudanom delovanju nacionalizma i religije, a svi znamo koliko su oni tolerantni.

Potom se kolegica osvrće na logore koji su postojali u Bosni i Hercegovini tokom devedesetih, osporavajući moju konstataciju da su različiti objekti za izolovanje protivničkih vojnika i civila bili daleko od “fabrika smrti” i tvrdeći da je to “[...] značajno pojednostavljivanje stvari i alimentiranje onih koji su stvarno imali logore (one logore koje autor kategorizira kao istrebljivačke). [...] U ovom ratu zatočenici logora bili su nesrbi, a cilj je bilo ubijanje i etničko čišćenje (dakle dvije kategorije koje jasno određuju ono što je autor nazvao istrebljivačkim logorima). [...]” (str. 310) Bilo bi korisno saznati na osnovu čijih istraživanja i na osnovu kojih izvora i litera-

ture je kolegica Milišić došla do svojih kategoričkih saznanja o postojanju istrebljivačkih logora u Bosni i Hercegovini početkom devedesetih. Posebno bi bilo korisno videti neku bibliografiju o tim logorima, možda u nekoj od tih knjiga nalaze i tačni podaci o broju i nacionalnoj pripadnosti žrtava. Pored toga, zanimala bi me i teorijska literatura, a u okviru nje kriterijumi za kategorizaciju pojavnih oblika fenomena, primeri, tipologija i metodologija, jer ovako značajnom temom bar mi istoričari ne bi smeli olako da se poigravamo. Dovoljno je zloupotrebljavaju političari i razni propagandisti.

Osim što ne navodi nikakve naslove koji se bave logorima u Bosni i Hercegovini tokom devedesetih, kolegica svoju tvrdnju da su logori za “nesrbe“bili “istrebljivački“poriče u istoj toj rečenici, gde kaže da “sve što nije moglo pobjeći je ubijano ili završavalo u logoru, ili je naknadno ubijeno, ili je završavalo na razmjenama da bi se za civile – žene, djecu, starce, dobivali vojni ili politički kapitalci, te da bi se od rodbine izvlačila materijalna dobit [...]“(str. 310). U nacističkim istrebljivačkim logorima (bilo ih je šest: Aušvic, Belzec, Kelmno, Majdanek, Sobibor i Treblinka) ni mogućnost razmene, ni mogućnost otkupa nije postojala. Tamo je, uz neke varijacije, procedura bila kraća i jednostavnija: iz vagona u svlačionicu, iz svlačionice u gasnu komoru, iz gasne komore u krematorijum. Tome je ponekad prethodio period prisilnog rada. Industrijski efikasno i precizno, nemački disciplinovano i dosledno. Jevreji, koji su najviše stradali tom prilikom, fenomenu su dali specifičan naziv holokaust, da bi obeležili nešto što nema pandana u celokupnoj istoriji. To je odavno verifikovano istorijsko znanje. Konsultujte priručnike, ako mi ne verujete na reč.

Potom sam “masnim slovima“apostrofirao, jer nisam “[...] ponudio odgovor šta je proizvela masovna izolacija, koji je broj zatočenih i ubijenih, koje su posljedice. [...]“(str. 310) Trebalo bi, kolegice, praviti razliku između istorijskog pregleda nekog fenomena i monografske obrade neke teme. U svojoj knjizi posvetio sam 32 stranice odeljku pod naslovom Opšta istorija masovne izolacije, u okviru koga se nalazi pododjeljak Logori na tlu Jugoslavije (1918–1995), koji zauzima 11 stranica. Samo dve stranice (str. 82 i dalje) posvećene su masovnom izolovanju stanovništva na tlu bivše Jugoslavije u periodu 1991–1995. godina. Ne zato što je to nebitno, već zato što je tema moje monografije bila druga. Uostalom, kako mislite da bih mogao da utvrdim broj zatočenih i ubijenih u Bosni i Hercegovini početkom devedesetih? Na osnovu kojih izvora? Kada? Imate li makar približnu predstavu koliki je to posao? To je poduhvat za čitavu naučnu instituciju, koja bi se njime bavila godinama. Zna li da takvi precizni podaci ne postoje ni za period Prvog, ni za period Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije. Šta mislite, zbog čega? Ja sam utvrdio ono što je bilo neophodno za moju temu, a to je broj izolovanih u logorima Kraljevine SHS u periodu 1919–1922. godine. Ta brojka je, najmanje 82.000 ljudi, uz ogradu da “[...] fragmentarnost

izvora još mnogo toga krije, [pa se] mora zaključiti da je stvarni zbir onih koji su preživeli zarobljeničtvo u Rusiji i vratili se kući po svemu sudeći znatno veći od navedenog broja. [...]“(str. 266). Više od ovoga ne može se reći, osim da niko u tim logorima nije bio ubijen. A što se tiče žrtava rata u Bosni i Hercegovini, nedavno se u štampi pojavila vest da je Sarajevski centar za istraživanje i dokumentaciju utvrdio da je ukupan broj žrtava poslednjeg rata u Bosni i Hercegovini oko 102.000, što je drastično manje od procena koje su ranije davali političari. Kada se to podeli na tri zaraćene strane, dobija se sledeća slika: civila (svih): 55.261; vojske (sve): 47.360; civila Hrvata i muslimana zajedno: 38.500; civila Srba: 16.700; vojnika muslimana: 28.000; vojnika Srba: 14.000; vojnika Hrvata: 6.000. Verujem da je kolegica Milišić sve ovo saznala davno pre mene.

Primedba da nisam odgovorio na pitanje o posledicama masovne izolacije takođe ne stoji. Na to pitanje sam odgovorio u Zaključku knjige, taj odgovor se odnosi na ceo dvadeseti vek i na ceo prostor nekadašnje zajedničke države: “[...] logori [su] bili samo jedna manifestacija brojnih problema [...]: nacionalna i verska heterogenost, ekonomska zaostalost, institucionalna neefikasnost, politička nejedinstvenost, kulturna nerazvijenost, geografski položaj i kašnjenje u modernizacijskim procesima. U nemogućnosti Jugoslavije da se tokom svog ukupnog trajanja izbori sa ovim problemima mogu se videti preduslovi za uspostavljanje logorskih mreža na njenom tlu u nekoliko navrata. Ako je nacionalni aspekt problema u prvoj mreži bio donekle prikriven borbom protiv boljševizma, a u mreži formiranoj za informbirovice ideološkim i strateškim razlozima, period Drugog svetskog rata, prve poratne godine i propast Jugoslavije obeležile su mreže logora za zatvaranje prevashodno osoba druge nacije i vere, mreža koje su bile jedno od sredstava za stvaranje etnički čistih teritorija. Time se težilo poništavanju jedne od najizrazitijih osobenosti jugoslovenske države, osobenosti koju je nasledila od svojih prethodnica – Habsburške i Otomanske imperije.“Mislim da je ovaj pasus kojim sam završio knjigu dovoljno jasan i da mu ne trebaju dodatna objašnjenja. Samo ga je trebalo pročitati.

Što se više bližimo kraju prikaza kolegice Milišić, stavovi i tvrdnje koje iznosi su sve manje utemeljeni u ikakvom istorijskom znanju ili metodologiji, sve su manje podložni samokritičnosti i, logično, sve su fantastičniji. U tu kategoriju spada i misao: “[...] Autor u knjizi kaže da je iskustvo iz svake prethodne faze pri formiranju logora primenjivano u narednim fazama, te su u tom smislu naredni logori bili ‘savršeniji’ sve do ‘fabrika smrti’. Obzirom da su Srbi raspolagali sa svim konceptima i analizama (vjerovatno i planovima) logora, sve su to dobro proučili, sublimirali sva iskustva i primijenili ih u agresiji na R BiH. [...]” (str. 310). Na stranu gramatičke nepravilnosti u ovom citatu. Razumem da je svakome njegova muka najveća, ali, ipak, nije li ova tvrdnja debelo precenjivanje mogućnosti i stepena organizova-

nosti “Srba“? Pogotovo je besmisleno ovako nešto tvrditi u odnosu na nacističke logore, jer je deo nemačkih dokumenata uništen pre dolaska savezničkih armija, a oni koji su zaplenjeni sigurno nisu ustupljeni Vojsci Republike Srpske na “proučavanje“. S druge strane, to logorsko iskustvo nije nikakva tajna. Amerikanci su 1945. godine bili angažovali bivšeg logoraša, profesora Ojgena Kogona, da napiše studiju o tome šta su tačno bili i kako su funkcionisali nacistički logori. Danas je taj elaborat svima dostupan, u vidu knjige (E. Kogon, *Država SS-a. Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb, 1982) i svako njome može da se posluži. U naučne svrhe, naravno.

Dalje Senija Milišić piše: “[...] Stoga su prave logore sa svim elementima koji ih definišu u ovom ratu imali samo Srbi (kao i Hrvati 1993. i 1994). [...]“(str. 310–311). Pa onda, ko? Samo Srbi ili i Hrvati? Odlučite se, kolegice. Poslednja stranica prikaza donosi kulminaciju mitomanije: “[...] Najbolji primjer logora urađenog po uzoru na njemačke koncentracione logore iz Drugog svjetskog rata bilo je Sarajevo. [...]“(str. 311). Kako se ovako nešto može tvrditi u naučnom časopisu? Sarajevo je imalo svoje oružane snage ukopane na obodu grada, svoje kanale snabdevanja, kopnenu i vazдушnu komunikaciju sa drugim delovima zemlje, radio vezu, diplomatske kontakte i, povrh svega, medijski su, širom sveta, bila praćena zbivanja u njemu. Tako nešto nije postojalo ni u jednom logoru igde i ikada. Pogotovo ne u nacističkim.

Ima li za istoričara nešto gore od robovanja mitovima? Ima. Obična neistina: “[...] Logori u Krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, klasični su koncentracioni logori i zatočeni u njima nisu pored silnih mučenja i ubijanja imali vremena za razmišljanje o stereotipima, niti su se stereotipima mogli braniti. [...]“(str. 311) Ja to nisam ni napisao. Kao medijske eksploatatore stereotipa o logorima pomenuo sam novinarku Peni Maršal (Penny Marshall) i ekipu televizije ITN, kao i direktora agencije za odnose s javnošću “Ruder i Fin“(„Rudder and Finn“) Džejmsa Harfa (James Harff), koji je svojevremeno bio objasnio o čemu se radilo: “[...] kada je “Njujork njusdej“ objavio stvar sa logorima... uspelo nam je da pojednostavimo stvar i da je predstavimo kao priču o dobrim i zlim momcima... I pobedili smo jer smo izabrali pravi cilj – jevrejsku publiku... Odmah se primetila osetna promena rečnika u medijima, što je bilo praćeno upotrebom pojmova sa jakim emotivnim nabojem, kao što su etničko čišćenje, koncentracioni logori, itd., a sve je to izazivalo poređenje sa nacističkom Nemačkom, gasnim komorama i Aušvicom. Emotivni naboj je bio tako snažan da se niko nije usuđivao suprotstaviti se, da ne bi bio optužen za revizionizam. Pogodili smo pravo u metu. [...]“(str. 83, 84). Jesu. To svi znamo (osim Senije Milišić), i to je ono na šta sam mislio napisavši da su stereotipi o logorima postali sredstvo za vođenje rata. A ko je angažovao tu agenciju da ratuje za njega prepustit ću kolegici Milišić da se sama doseti.

Pre nego što stavim tačku na ovaj tekst, moram nešto i da pitam autorku prikaza. Srbi i Hrvati se u njenom tekstu pominju po svojim nacionalnim imenima, ali "treća strana" u sukobu, koja je u njenoj interpretaciji jedina i bila u logorima (koji su svi, je l' te, bili "istrebljivački"), kao da nema ime. Ta misteriozna strana se u njenom prikazu ponekad javlja kao "branioci", a ponekad kao "nesrbi", što ne znači mnogo. I Hrvati su "nesrbi", a njih ne svrstava u žrtve nego u agresore (str. 310, 311). Pri tom ne konstatuje činjenicu da su Srbi i Hrvati takođe međusobno ratovali. Ko je u tom aspektu sukoba bio žrtva, a ko agresor? S druge strane, ponekad se u njenom tekstu pomenute žrtve logora javljaju kao "Sarajevo", a ponekad kao "civilni, žene, djeca, starci" (str. 310, 311), što unosi dodatno nerazumevanje i otvara nova pitanja. Kakav je to narod u kome nema odraslih muškaraca (a kamoli naoružanih boraca), narod koji se, u očima Senije Milišić, sastoji od same najači? Tako nešto nisam sreo ni u literaturi, ni u izvorima, niti mi je kogod ranije pričao. Misterija...

Dodasmo tako i do poslednjeg pasusa prikaza. U njemu autorka rekapitulira sve tvrdnje i mitove koje je prethodno iznela i još jednom decidirano tvrdi: "[...] Svi srpski i hrvatski logori u ovom ratu bili su istrebljivački. [...]" i dodaje "[...] Samo legalna vlada i njena armija nije imala logore u ovom ratu. [...]" (str. 311). To je, izgleda, esencija i smisao njenog teksta, to je ono što ostaje kada se prikaz proseje kroz sito kritičke analize. Moram se, na kraju, zapitati da li je stvarna tema moje knjige kolegicu uopšte interesovala, ili je bitno bilo samo tih par stranica u kojima se, uzgred, pominju logori koji su pratili raspad Jugoslavije? Upravo na modernoj mitologiji nastaloj u vezi postjugoslovenskog ratovanja izgrađena je slika knjige koju ja nisam napisao i koja postoji samo u prikazu Senije Milišić. Da je to tačno svako se može uveriti, jednostavno ako pročita podnaslov moje knjige gde je dat njen tematski, prostorni i hronološki okvir. Najzad, koja je stajna tačka sa koje je kolegica razumevala i interpretirala *Karantin za ideje*? To je stajna tačka nekoga ko se, kao u bunkeru, psihološki utvrdio u poziciji žrtve. To je stajna tačka nekoga ko smatra da ta pozicija daje neophodan legitimitet svemu što napiše i kakogod da napiše. To je stajna tačka nekoga ko veruje da su naučni tekstovi projektili kojima treba gađati "neprijatelja" dok se ovaj ne preda ili pogine. To je stajna tačka nekoga ko još uvek vodi rat iz devedesetih, ali drugim sredstvima: "naučnim". ■

Goran Miloradović

O BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU TITA I RATA

(Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina: Između Tita i rata*. Beograd: Samizdat B92, 2005, 277 str.)

Nasilan raspad Jugoslavije i nadasve brutalan rat u Bosni i Hercegovini stavio je našu zemlju, pa i cijeli prostor Balkana, u centar pažnje svjetske javnosti te pred istraživače raznih profila postavio zadatak traženja objašnjenja uzroka tako nasilnog sukoba. Među mnogim interpretatorima našli su se i domaći i strani autori djela različitih kvaliteta, shvatanja sukoba, prirode rata i njegovih uzroka. I knjiga Nevena Anđelića nastoji dati odgovor na ovo izuzetno važno i osjetljivo pitanje! Neven Anđelić je prijeratni sarajevski novinar, urednik Omladinskog programa Radio Sarajeva, te jedan od aktivnih učesnika političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini pred raspad Jugoslavije - angažovao se kao član "Pokreta zelenih" i "Saveza reformskih snaga Jugoslavije" za BiH.

Ova knjiga je Anđelićeva doktorska disertacija koju je napisao u Londonu, te je - kako to sam autor ističe - namijenjena američkoj i britanskoj akademskoj javnosti što implicira njenu važnost u dva smisla: prije svega treba biti shvaćena kao istraživačko-naučni poduhvat, dakle ozbiljno historiografsko djelo utemeljeno na metodološkim principima historije kao nauke, te s druge strane kao sredstvo u žestokom medijskom i političkom lobiranju za interese BiH i/ili protiv nje u najvećim svjetskim centrima moći! S obzirom na istaknuto i kontraverzno glavnih teza iznesenih u knjizi, koja je u prevodu na srpski jezik objavljena 2005, smatrali smo da bi kritički osvrt bio prikladan način da se ukaže na neke bitne propuste autora.

Autor u uvodnom dijelu ističe glavne motive pisanja knjige te iznosi svoje glavne teze i argumente koje kasnije razrađuje u posebnim poglavljima. Namjera knjige je da otkrije uzroke rata u Bosni i Hercegovini i time doprinese boljem razumijevanju nastalih promjena. Autor se najprije kritički osvrće na dvije međusobno suprotstavljene koncepcije o Bosni i Hercegovini kao *zemlji vjekovne mržnje* i/ili *zemlji suživota i tolerancije*, kao dva uobičajena prologa tezama o građanskom ratu odnosno agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Prvi pristup je populistički i više pseudo-naučni,

obojen emocijama, često prihvaćen i populariziran od strane bilo novinara koji su izvještavali o ratu u Bosni i Hercegovini, bilo od raznih oficira mirovnih misija ili visokih zvaničnika zapadnoevropske administracije, pa čak i ozbiljnih naučnika (Samjuel Hantington), a koji uzroke rata traži u navodno *vjekovnim mržnjama* među narodima koji žive u Bosni i Hercegovini. Polemišući sa takvim pisanjima i odbacujući ove klišeje i stereotipe o Balkanu, autor pokazuje kako je tokom perioda srednjeg vijeka, odnosno za osmanske uprave, među narodima u Bosni i Hercegovini bilo daleko više suživota, međusobnog razumijevanja i tolerancije nego potisnute mržnje ili otvorenih sukoba, navodeći da ti narodi imaju istu kulturu, historiju i tradiciju te da je jedina vododjelnica među njima bila uvijek i samo religija. Najdalje dokle je Anđelić spreman ići u prilog tezi o vjekovnoj mržnji je eventualno postojanje dva podijeljena svijeta: *svijeta mržnje i svijeta ljubavi* ili bar tolerancije koji će, potisnuti za vrijeme komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini, izbiti na scenu potkraj 80-tih godina XX stoljeća (str. 21. i 143-149). Time se autor prividno stavlja na stranu onih zagovornika teze *suživota i tolerancije*. No, on ne odbacuje postojanje određenih etničkih animoziteta među različitim etničkim zajednicama u Bosni i Hercegovini koji su po prvi put eskalirali tek tokom Drugog svjetskog rata. Pri tom primjećuje da se korijeni te etničke mržnje mogu najranije detektovati u drugoj polovici XIX stoljeća, u vrijeme početaka formiranja triju savremenih nacija u Bosni i Hercegovini. Anđelić to “nacionalno buđenje” etničkih zajednica vrlo nemušto dovodi u vezu sa velikodržavnim projektima i nacionalističkim ideologijama Srbije i Hrvatske tog vremena zacrtanih u Memorandumu Ilije Garašanina i pravaškoj ideologiji Ante Starčevića o kojima ne daje nikakve ili samo šire naznake u tekstu (str. 24-25). Te najranije animozitete u nastajanju tokom osmanske uprave XIX stoljeća, svodi na klasni karakter objašnjavajući ih neriješenim agrarnim pitanjem. Imperijalistička politika Austro-Ugarske, koja to (agrarno) pitanje nije htjela riješiti, i način na koji je ovo pitanje bilo riješeno za vrijeme Kraljevine Jugoslavije dalje je produbilo vjerske, odnosno, etničke antagonizme (str. 24-33). Svodeći mega državne političke koncepte Srbije i Hrvatske XIX stoljeća na nuspojave jugoslavenstva Anđelić zapravo time dovodi u pitanje argumentaciju onih koji tvrde da agresija na Bosnu i Hercegovinu iz 90-tih počiva na temeljima gore spomenutih velikodržavnih ideja XIX stoljeća. Tako autor postavlja opasan presedan i buduću praksu u radu da dešavanja u Bosni i Hercegovini tumači van konteksta širih dešavanja i historijskih silnica na prostoru Balkana, a naročito u našem susjedstvu. Time pravi prvi korak ka svojoj tezi da se uzroci rata ne mogu reducirati samo na agresiju Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu. Naime, zagovornici takve ideje, kaže on, često previdaju značajne događaje u Bosni i Hercegovini i ne poklanjaju nikakvu važnost unutrašnjoj situaciji u zemlji pred izbijanje rata. Štaviše, baš u tim prelomnim godinama krajem 80-tih godina XX sto-

ljeća mnogi uzroci rata su se uspostavili unutar samog bh. društva dok su spoljašnji faktori samo doprinijeli neizbježnom kraju (str. 29 i 45). Stoga period snažne socijalističke vlasti 70-tih i 80-tih godina do pred izbijanje afere Agrokomerc je najprije predmet izučavanja autora. Naša prva primjedba, u pogledu gore spomenutog, odnosi se na autorovo tumačenje uspostavljanja tih uslova.

Andelić Bosnu i Hercegovinu, u poređenju sa ostalim federalnim jedinicama u Jugoslaviji, opisuje kao zatvoreno i strogo kontrolisano društvo upravo iz razloga osjetljivosti bh. društva na nacionalnu problematiku. Kredibilitet komunističkog režima u Bosni i Hercegovini, odanog titoizmu i ortodoksnoj komunističkoj ideologiji, prvenstveno se zasnivao na uspješnom rješenju nacionalnog pitanja, značajnom ekonomskom razvoju te modernizaciji, odnosno, urbanizaciji i industrijalizaciji društva u cjelini. Čvrstorukaško bh. rukovodstvo se oslanjalo na političko jedinstvo u federaciji uživajući naklonost Tita, te je time steklo kredibilitet i na spoljašnjem planu. (str. 46-74) Za nas je ovdje interesantna Andelićeva ocjena prirode komunističkog režima u Bosni i Hercegovini kojeg opisuje kao “tvrđu verziju mekog staljinizma” (str. 74), ne iz razloga što bi ona bila sporna, već zbog izvedene dekontekstualizacije nacionalne politike SK BiH, odnosno potrebe da se priroda ovog režima čvrste ruke shvati kroz sveobuhvatnije sagledavanje ukupnih međurepubličkih i nacionalnih odnosa u federaciji nego što je to autor uradio u svojoj knjizi.

Kao primjer ove rigidne politike SK BiH spram nacionalizma autor dovodi u vezu izgon intelektualaca iz Bosne i Hercegovine i dva poznata sudska procesa iz ranih 80-tih: suđenje Aliji Izetbegoviću i grupi navodnih islamskih fundamentalista 1983, te Vojislavu Šešelju 1984. godine. Za autora su ti procesi bili donkihotska borba čvrstorukaškog komunističkog režima u Bosni i Hercegovini protiv vjetrenjača, odnosno, klasični metod razračunavanja paranoidne vlasti sa izmišljenim političkim protivnicima kojim je režim - u uslovima opšte ekonomske krize - nastojao vratiti poljuljani autoritet (str. 69-72). Smatramo da su pomenuti slučajevi lišeni vrlo bitnog konteksta, a to je ustavna transformacija Federacije 1966-74. i revizionistički zahtjevi Srbije koji su uslijedili još tokom 70-tih i 80-tih godina.¹ Pokušaji Srbije da izmijene ustav tokom 70-tih doživljavaju krah zbog otpora Tita ali i bh. komunista. No, Titova smrt daje bolje izgleda za reformu Ustava, a uporedo i ekonomska kriza i dešavanja na Kosovu 1981. daju povod i priliku za reaktueliziranje ovog pitanja. Prirodno je bilo očekivati, što se i dogodilo, da oni subjekti u federaciji (SR BiH, SAP Kosovo i SAP Vojvodine) koji su najviše dobili ustavom iz 1974. najagilnije ga i brane. Ovom bloku “ustavobranitelja” će tokom 80-tih, kako budu rasli pritisci i zahtje-

¹ O zahtjevima SR Srbije za revizijom ustava iz 1974. vidjeti Vesna Pešić, “Rat za nacionalne države” u: *Srpska strana rata*, (gl. ur. Nebojša Popov), II izdanje, Samizdat, Beograd 2001.

vi srbijanskog rukovodstva, sve više prilaziti i rukovodstva Hrvatske i Slovenije. No, početkom 80-tih ono podnosi najviše pritisaka srbijanskog rukovodstva.

Sastavni dio ovog revizionističkog folkloru bio je srpski nacionalizam koji svoje žarište ima na Kosovu od 1981. godine. Uporedo sa revizionizmom u krilu umjerenog nacionalističkog krila političkog rukovodstva SR Srbije, javlja se i revizionizam opozicionih krugova kojeg su mahom činili srpski intelektualci iz redova najviših kulturno-naučnih institucija Srbije, ali i Bosne i Hercegovine, te crkvenih struktura, koji otvaraju “srpsko pitanje” tražeći radikalnija ustavna rješenja za “srpske zemlje”. Ovaj sveukupni srpski nacionalizam se ispoljio kroz prljavi propagandni rat beogradske i “režimske” i “opozicione” pisane štampe i edicije pseudo-naučnih i kvazi-literarnih ostvarenja (npr. *Nož*, *Stvarno i moguće*, *Anatema*) usmjerenih ka osporavanju suvereniteta i državnosti Bosne i Hercegovine, Muslimana kao nacije, i napada na rukovodstvo SR BiH uz jedan širok dijapazon optužbi za republički etatizam, dogmatski birokratizam, čvrstorukaštvo i staljinizam, do fantastičnih optužbi za islamski fundamentalizam.²

Slučaj Nenada Kecmanovića i Vojislava Šešelja, nastavnika Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, koji je otvoren nakon njihovih istupa u *NIN-u* i *Književnoj reči* u jesen 1981. je ilustrativan u pogledu metoda rada opozicionarskih krugova u Beogradu, odnosa bh. režima prema njima i konteksta medijskih napada beogradske štampe. Naime, on ukazuje na pokušaje ovih krugova da animiraju istomišljenike u drugim sredinama, u ovom slučaju u Bosni i Hercegovini, i na taj način otvore antikomunistički front (čitaj: nacionalistički) i u tim sredinama. *Timing* njihovog djelovanja (u vrijeme najžešćih napada na Bosnu i Hercegovinu i komunistički sistem), sredina u kojoj im je omogućeno da tako djeluju, i svesrdna podrška beogradskih opozicionih krugova³, jasno upućuju na to. No, iako se iz nekih poteza režima može

² Do sada problematika medijskih napada na BiH u beogradskim medijima s početka 80-tih u našoj historiografiji nije sagledana. Ovom prilikom upućujemo na rad sarajevskog novinara *Oslobođenja* Petra Jovića *Predznaci agresije i druge zlosutnice: Reagovanja i polemike 1979-1991*, Sarajevo, 2003. u kojem je na akribijsko-analitičan način dat pregled pisanja beogradske štampe; Radi ilustracije intenziteta napada na BiH iz Beograda tokom 1981. navodimo podatak koji iznosi Dušan Bilandžić u svojim memoarima. Naime, on tvrdi da mu je Fuad Muhić, alfa i omega bh. komunističko-ideološke misli 80-tih u BiH, prilikom jednog njihovog susreta iz januara 1982. rekao da je tokom 1981. registrovano 430 antibosanskih natpisa. Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza: Memoarski zapisi 1945-2005*. Prometej, Zagreb 2006, 232.

³ Beogradski opozicionarski krugovi su danima bilo preko časopisa, ili pak cirkularnim pismima, upućenim na adresu FPN-a u Sarajevu, pružali podršku Šešelju. Šešelj će uskoro napustiti Sarajevo i otići u Beograd gdje će zauzimanjem Ljubomira Tadića – također, “slučaja

razaznati i volja za postizanjem kompromisa u ovom slučaju⁴, bosanskohercegovački režim nije se libio ni čvrstorukaških metoda da bi se odbranio od importiranja srpskog nacionalizma iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu!

U pogledu suđenja Izetbegoviću smatramo da se bosanskohercegovački režim ovim procesom prao od apsurdnih optužbi za panislamizam u svojim redovima ili kadrovima bošnjačke naučno-kulturne provenijencije, te se u ovom svjetlu ovaj montirani proces iz 1983. jedino i treba sagledavati. Treba reći da su oba slučaja ili procesa dodatno poslužila "liberalnoj i humanističkoj beogradskoj opoziciji" kao novi "dokaz" za gradnju fame o izgonu (srpskih) intelektualaca iz tamnog vilajeta. Dakle, prije nego je Milošević stupio na jugoslavensku političku scenu, srpska opoziciona inteligencija i političko rukovodstvo Srbije su već tada imali za cilj destabilizaciju bh. političkog rukovodstva.

Sa ovakvom dekontekstualizacijom perioda snažne vlasti u Bosni i Hercegovini, Anđelić u drugom poglavlju pristupa i razmatranju uzroka i posljedica afere "Agrokomerc". Slažemo se sa Anđelićevom ocjenom da je kraj *jake države* u Bosni i Hercegovini došao sa aferom "Agrokomerc", što je s jedne strane otvorilo put Miloševićevoj propagandi i, s druge strane, omogućilo nastanak građanskog društva, pokrenulo demokratizaciju i liberalizaciju režima. No, upitni su autorovi stavovi u pogledu ocjene umiješanosti režima u Beogradu - kojeg on izjednačuje sa Miloševićem - u i oko same afere, čime ističe tezu da se je režim u Bosni i Hercegovini destabilizovao iznutra sam od sebe. Anđelić tvrdi da afera nije bila ništa više do klasični primjer privrednog kriminala koji je zbog svojih razmjera imao velike političke posljedice: braća Pozderac su svoju ulogu političkih sponzora "Agrokomerca" platili karijerama. Sve kontroverze oko upletenosti Beograda u izbijanje afere "Agrokomerc" Anđelić odbacuje na osnovu dva jednostavna i naizgled logična argumenta: autor navodi da beogradski list *Borba*, koji je prvi objelodanio aferu, tada nije bio pod Milo-

iz BiH" - vanrednim postupkom biti primljen u Udruženje filozofa Srbije. Dok su njegova pisanja tokom 1981. uglavnom imala notu ličnog sukoba sa Hamdijom Pozdercem, tokom 1982. u *Književnoj reči*, *Književnim novinama* te *NIN-u* ili putem tribina organizovanim od strane opozicionarskih krugova Šešelji će, odapinjući strijele mržnje prema "povampirenoj orijentalnoj satrapiji" i krugovima "islamskih fundamentalista" i "panislamista" u BiH, brzo pokazati lice otvorenog šoviniste. Vidjeti izdanja *Oslobođenja* za 28. august 1982, 29. august 1982, 6. septembar 1982 i 15. septembar 1982.

⁴ Šešelju, koji je isključen iz nastavnog procesa FPN u Sarajevu, nuđena je mogućnost da nastavi naučno-istraživački rad na Fakultetu u Sarajevu - što je on odbio, dok Hamdija Pozdrac na Akcionoj konferenciji ističe da mu je drago da je "Nenad spoznao štetnost ovakvih pisanja". *Oslobođenje*, 18. decembra 1981, 6.

ševićom kontrolom, dok je sam Milošević u to vrijeme bio zaokupljen borbom za vlast u Srbiji u čiji ishod ni sam nije bio siguran. (str. 82-87)

U osvrtu na pisanje o aferi “Agrokomerc” moraju se istaći kako manji tako i krupni previdi autora u razmatranju nekih činjenica i svjedočanstava a koje ukazuju da se najmanje radi o spletu sretnih okolnosti po “Miloševićev” nacionalistički projekat iz 90-tih. Autor gubi iz vida kontroverznosti u slučaju samoubistva novinara *Borbe* koji je otkrio aferu, detalj koji kao neistražen stoji na granici spornog, ali koji uz sagledavanje drugih elemenata osporava autorovo sagledavanje afere. Jedna od njih je upravo činjenica da orkestrirana medijska kampanja iz Beograda protiv bh. političkog rukovodstva svoj vrhunac dostiže upravo u vrijeme ove afere. Činjenica da je njena prvenstvena meta bio Hamdija Pozderac - u to vrijeme predsjednik Ustavne komisije Skupštine SFRJ, a koji je trebao slijedeće godine preuzeti mjesto predsjedavajućeg Predsjedništva SFRJ, najvišeg političkog tijela u zemlji – ukazuje da se ta kampanja oko “Agrokomerca” treba sagledati upravo u okviru rasprava oko ustavnih promjena u Jugoslaviji.⁵

Druga stvar jeste svjedočenje Slobodana Lazarevića, nekadašnjeg obavještajca KOS-a, koji je po sopstvenom iskazu pred Međunarodnim sudom u Hagu izjavio da je 1984. godine bio poslat u Agrokomerc – jer je bio u “potpunosti pod kontrolom Muslimana” – da špijunira za Službu.⁶ Pri tom treba uzeti i činjenicu da je glavni šef KOS-a Nikola Ljubičić, kao jedan od Miloševićevih političkih sponzora, davao glavni ton diskusijama na čuvenoj VIII sjednici na kojoj je smijenjeno “umjereno” nacionalističko krilo KP Srbije i ustoličen Milošević. Dakle, jasno je da ne samo da je afera bila medijski supereksploatisana od Beograda sa jasnim političkim ciljevima, nego da su postojale i jasne indicije o umiješanosti beogradskih vojno-političkih nacionalističkih struktura u kreiranju same afere. Simplistička Anđelićeva postavka da se na osnovu jadanostavnog principa *post quem* i *ante quem* odbace kontroverze oko umiješanosti Miloševića u aferu Agrokomerc, u stvari treba da amnestira beogradski režim od ove afere i prikaže urušavanje *snažne vlasti* Bosne i Hercegovine kao samourušavanje.

⁵ I pored iscrpnog prikaza toka afere “Agrokomerc”, Anđelić nije pronikao u svu njenu dubinu tako da afera do daljnjeg ostaje neistražena u svojoj svojoj problematici i naročito kontroverzama. Institut za istoriju u Sarajevu je u martu ove godine organizovao tribinu posvećenu upravo ovoj aferi na kojoj je Admir Mulaosmanović, saradnik Instituta, predstavio svoja zapažanja oko ove afere a koja upravo opovrgavaju Anđelićevu tezu o neumiješanosti Beograda oko ovog “financijskog skandala”.

⁶ Svjedočenje Slobodana Lazarevića pred MKSJ 30. oktobra 2002, <http://www.ictytranscripts.org/TrialTranscripts/HTML/transe54/02-10-30-ED.html>

Srpski nacionalizam sa svojim megadržavnim projektima ima svoj dugi hod kroz istoriju još od XIX stoljeća i tokom trajanja obje Jugoslavije, a na sceni je prisutan, evo, i nakon Miloševića. Kardinalna je pogreška, što čini autor, sagledavati ga na sceni istorije SFRJ tek od Miloševića i ne vidjeti ili pogrešno interpretirati njegovo ponašanje (str. 134) i njegove manifestacije tokom 70-tih i 80-tih oko Ustava iz 1974, a posebno njegove implikacije na dešavanja u Bosni i Hercegovini tog vremena.

U razmatranju događaja koji su uslijedili nakon 1987. godine, autor ističe da je bh. režim nakon afere "Agrokomerc" postao mnogo osjetljiviji na pokušaje destabilizacije Bosne i Hercegovine koji su došli iz Srbije, te da će naposljetku slabost bh. rukovodstva i nerazvijeno građansko društvo nesposobno da popuni prazni vakum autoriteta vlasti, učiniti da Milošević agresivnom medijskom kampanjom pridobije Srbe u Bosni i Hercegovini uz njegovu nacionalističku politiku (89-107). Uspon Miloševića doveo je do uspona nacionalizma u drugim republikama; sa dolaskom nacionalista na vlast u Jugoslaviji njen raspad je bio neizbježan - ni Bosna i Hercegovina nije bila izuzetak gdje su ti nacionalizmi, ističe autor, putem propagande i osnivanjem marionetskih političkih ekspozitura (HDZ i SDS), bili importirani i instalirani iz Srbije i Hrvatske (str 195, 213-220).

Ukazujući na destruktivni karakter triju nacionalističkih stranaka prije i naročito nakon izbora na društvo i državu u cjelini u periodu neposredno pred izbijanje rata, autor ističe tezu da su se uslovi za otpočinjanje rata uspostavili unutar samih struktura vlasti, dok su spoljašni faktori samo doprinijeli neizbježnom kraju (str. 45 i 246). Potpuno je neshvatljivo kako autor dolazi do ovakvog zaključka koji je kontradiktoran stvarima koje i sam navodi kao širi kontekst raspada Jugoslavije: rat u Sloveniji i Hrvatskoj, stavljanje JNA na stranu srpskih nacionalista, dogovor Zagreba i Beograda o podjeli Bosne i Hercegovine ili ekstremističke i secesionističke politike HDZ-a i SDS-a u Bosni i Hercegovini (248-253). Time autor implicira tezu o građanskom sukobu u Bosni i Hercegovini, odnosno, relativizira odgovornost Srbije i Hrvatske za počinjenu agresiju i rat, a lopticu prebacuje na unutrašnje aktore čiji se istinski značaj u slučaju SDS-a i HDZ-a može svesti na ulogu ekspozitura politika Beograda i Zagreba, a u slučaju SDA marginalnog subjekta u korelacijama širih političkih dešavanja. Samo tako se i može shvatiti njegov pristrasan sud o SDA kao tobože najdestruktivnijoj stranci u Bosni i Hercegovini! Naime, nacionalistički karakter muslimanskih lidera spriječio je usvajanje neke mudrije politike koja bi mogla da nađe rješenje za budućnost. (str. 258) Po našem mišljenju politika SDA se može posmatrati u korelaciji dualiteta bošnjačke (nacionalne) v. bosanske ideje.⁷ No, bošnjačka

⁷ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*. Sarajevo, 2003.

politika (Bošnjaci kao nosioci suvereniteta i čuvari integriteta BiH) iako nekom-paktibilna i štetna bosanskoj nacionalnoj politici i ideji (tri naroda kao nosioci suvereniteta i činioci integriteta BiH) nije isključivala borbu za očuvanje suvereniteta Bosne i Hercegovine što i sam autor priznaje. U svakom slučaju ona ne podrazumijeva podvojenost na liniji bošnjačke v. vjerske militarističke (islamističke) politike u Bosni i Hercegovini što autor implicira SDA. Ističući vezu između muslimanskog svećenstva i SDA, autor nastoji da kroz takozvani "pokret imama" iz 1989. godine implicira bliskost i povezivanje sa radikalnim krugovima u islamskom svijetu. Određene manifestacije bošnjačkog nacionalizma kao što su mahanje turskim ili zastavama Saudijske Arabije na predizbornim skupovima SDA autor vidi kao oblik militarizma i vjersku isključivost njenih lidera (str. 192-197, 207-210). Smatramo da su ovakve paušalne ocjene autora i bile jedini način kojim je mogao poduprijeti svoju argumentaciju o unutrašnjim faktorima kao presudnim za izbijanje rata u Bosni i Hercegovini.

Ovaj rad smatramo za dobar primjer historiografskog djela gdje se autor javlja kao neposredan i dobro informisan savremenik dešavanja, no što ga ni u kojem slučaju ne čini i objektivnim istraživačem. Selektivni izbor sjećanja, isti takav odnos prema izvorima i literaturi te pristrasnost u ocjenama spadaju u metodološki aparat autora. Rezultat toga su ponekad nejasni i kontradiktorni zaključci koji su potpuno neodrživi u pogledu historijske kritike.

Pored nepotpunog sagledavanja uloge velikodržavnih nacionalnih projekata Srbije i Hrvatske u historiji Bosne i Hercegovine XIX i XX stoljeća, glavnu kritiku upućujemo na dekontekstualizaciju perioda bosanskohercegovačke historije 70-tih i 80-tih godina, te u pogledu autorove teze o uzrocima rata u Bosni i Hercegovini. Smatramo da je ovakav pristup ovom periodu bosanskohercegovačke političke historije u potpunosti zasjenio inače dosta dobrih analiza i ocjena razvoja društva Bosne i Hercegovine krajem 80-tih godina XX stoljeća, te stoga upozoravamo da se prema Anđelićevom pisanju čitalac mora odnositi krajnje oprezno i sa rezervom uzimati njegove ocjene o uzrocima rata u Bosni i Hercegovini. ■

Denis Veladžić

PRIKAZI

Tibor Živković: *Forging Unity – The South Slavs Between East and West: 550-1150*, Belgrade: The Institute of History, 2008, 350 str.

Prateći intenzivni tempo plodne izdavačke djelatnosti Istorijskog instituta u Beogradu, direktor ove ustanove, dr. Tibor Živković, uvećao je svoju sopstvenu produkciju sa još jednom zaokruženom monografskom publikacijom. Impresivnoj kolekciji knjiga, među kojima se posebno izdvajaju *Sloveni i Romeji* (Beograd, 2000), *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600-1025)* (Beograd, 2002) i *Crkvena organizacija u srpskim zemljama* (Beograd, 2004), Živković je uspio dodati i jednu knjigu namijenjenu stranom tržištu. Ovaj put odlučio je skupiti i prevesti na engleski jezik 18 ranije objavljenih radova koji korespondiraju sa tematskim okvirima njegovog višegodišnjeg rada na izučavanju historije Balkana i južnih Slavena u periodu ranog srednjeg vijeka. Iako su ti radovi već od ranije bili poznati domaćoj naučnoj javnosti, opravdanost njihovog ponovnog pojavljivanja na engleskom jeziku tumači se potrebom da rezultati do kojih su došli srpski, ruski, bugarski i grčki stručnjaci budu predstavljeni autorima na Zapadu. Ta potreba postaje utoliko veća ako se zna da njihovi radovi, prvenstveno zbog jezičke barijere, nisu uvrštavani u knjige koje su u posljednje vrijeme o ovim temama objavljivane na engleskom govornom području. Zbog toga je autor u ovoj knjizi objedinio svoje članke nastale u periodu od 1996. do 2007. godine, koji su izlazili u tematskim zbornicima radova i stručnim časopisima kao što su *Symmeikta* (Atena), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* (Beograd), *Istorijski časopis* (Beograd), te *Zbornik Matice srpske za istoriju* (Novi Sad). Članci predstavljaju hronološki poredana poglavlja, od prvih dodira Slavena sa Bizantom do prvih desetljeća 12. stoljeća, i bave se različitim temama ranosrednjovjekovne balkanske historije. Važno je napomenuti da oni ovdje nisu u potpunosti predstavljeni u svojoj izvornoj formi jer su u određenoj mjeri poboljšani, prošireni, dopunjeni novim informacijama i spojeni u jednu koherentnu cjelinu.

Prvi dio knjige posvećen je odnosu Avara i Slavena u prvim stoljećima njihovog prisustva na Balkanu. Ispitujući hronološki okvir zbivanja na sjeveru Balkanskog poluotoka u drugoj polovini 6. stoljeća, Živković je na osnovu savremenih izvora došao do zaključka da su vlaški Slaveni bili neovisni od Avara u periodu između 559. i 579. godine. On je detaljno obrazložio historijsku podlogu avarske pre-

vlasti u Podunavlju koja je bila naglo prekinuta neuspješnom opsadom Konstantinopolja 626. godine, što je rezultiralo faktičkom neovisnošću slavenskih plemena koje su oni do tada kontrolirali.

U drugom tematskom bloku autor je predstavio mnoštvo zanimljivih opažanja koje su savremenici ostavili o jeziku, odjeći, fizičkim odlikama, kulturi, vjeri i običajima Južnih Slavena u ranom srednjem vijeku. Bizantski i latinski pisci su često isticali ove karakteristike koje su Slavene jasno razlikovale od ostalih plemena kao što su Huni, Gepidi, Heruli ili Langobardi. Njihovi zapisi svjedoče o tome da su Slaveni imali prepoznatljiv etnički identitet još u šestom stoljeću. Detaljnom ispitivanju također je podvrgnuta i vojna vještina, taktika i snaga slavenskih plemena koja su dolazila u kontakt sa Bizantskim carstvom u 6. i 7. stoljeću. Podaci o vojnoj strukturi poslužili su autoru u analizi unutrašnje plemenske organizacije i političkog rukovodstva Slavena tokom rata i mira.

Živković se u svojoj knjizi osvrnuo i na probleme tematskog uređenja Bizantskog carstva. Jedno od važnijih pitanja koje je obradio u tom okviru jeste osnivanje Peloponeske teme. Iako je do sada u nauci vladalo mišljenje da je ta tema osnovana između 783. i 812. godine, on je taj period suzio na vrijeme između proljeća 786. i zime 788. godine. Predmet njegovog istraživanja također je bio i čuveni Taktikon Uspenskog u kojem se po prvi put u službenom izvoru spominje arhont Dalmacije i njegovi prethodnici. To implicira da je Dalmatinska tema već bila formirana prije nego je Taktikon sastavljen, što se, sudeći prema raspoloživim izvorima, moralo desiti poslije juna 812. a prije jula 813. godine.

Istražujući ranosrednjovjekovnu dubrovačku historiju, autor se okrenuo analizi najranijih svetačkih kultova u ovom čuvenom mediteranskom gradu. Koristeći raznovrsnu izvornu građu utvrdio je da se na osnovu profila poštovanih svetaca može zaključiti u čijoj se sferi duhovnog i političkog utjecaja Dubrovnik nalazio tokom ranog srednjeg vijeka. Posebno poglavlje svoje knjige posvetio je čuvenom djelu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta *De Administrando Imperio* i njegovoj upotrebi od strane dubrovačkih pisaca prije objavljivanja prvog redigiranog izdanja carevog rukopisa 1611. godine. On dokazuje da su, posredno ili neposredno, spise Konstantina VII koristili Nikolo Ranjina, Ludovik Crijević Tuberon i Mauro Orbini. Pišući o osnivanju Dubrovnika, autor je suprotstavio činjenice tradiciji i tako došao do zaključka da 448/449. godina ne može biti uzeta u razmatranje kao tačan datum osnivanja Dubrovnika, te da je tradicija sačuvana u kasnijem vremenu ustvari mješavina nekoliko priča različitog porijekla. Kroz detaljnu analizu djela *De Administrando Imperio*, pozabavio se i jednim od problematičnijih pitanja ranosrednjovjekovne historije južnih Slavena – vojnoj snazi Hrvatske države u 10. stoljeću. Polazeći od pretpostavke da su brojevi koje je poznavala dosadašnja historiografija pretje-

rani (60 000 konjanika, 100 000 pješaka, 4500 mornara), a imajući u vidu da su dosadašnji historičari raspolagali uglavnom sa naknadnim izdanjima carevog rukopisa, on se vratio izvornom tekstu tražeći rješenje za svoju postavku. Upoređujući na koje je sve načine car bilježio brojeve u svom djelu primijetio je da bi se prvobitni brojevi trebali svesti na oko 3000-4000 konjanika, 20 000 pješaka i 4500 mornara. Uz pretpostavku da je u srednjem vijeku bilo moguće za vojne potrebe mobilizirati 7 do 8 % cjelokupne populacije zaključio je da je Hrvatska, za vrijeme Tomislavove vladavine, mogla imati 300 000 – 350 000 stanovnika, što bi, prema gustoći naseljenosti od 15 stanovnika po kvadratnom kilometru, bilo sasvim u skladu sa demografskim tendencijama u ranosrednjovjekovnoj Evropi.

Živković također razmatra i legendu o Pavlimiru Belu koja se nalazi u *Ljetopisu popa Dukljanina* i djelima nekih dubrovačkih autora. Kombinujući izvore raznih provenijencija on dolazi do zaključka da su u priči o Pavlimiru Belu sadržane legende o ranim srpskim vladarima: Radoslavu, Časlavu, Tihomiru i Ljutomiru, te da je usljed evolucije kolektivnog pamćenja pop Dukljanin sve ove ličnosti složio u jednu. Ostajući u okvirima političke historije, Živković je detaljno opisao pohod cara Samuila na Dalmaciju i njegove posljedice po cijelu regiju. Samuilo je uspio srušiti bizantske gradove u Dalmaciji, postaviti vazale u Duklji i Travuniji, te prouzrokovati okret u politici hrvatskog vladara Krešimira II koji je i sam napao bizantske gradove. Autor u svom radu nije zaobišao ni pitanja iz historijske geografije te je pokušao utvrditi sjeverne granice Srbije u ranom srednjem vijeku. Prateći historiografski razvoj ovog problema, kojeg je dopunjavao svojim sopstvenim istraživanjima, odredio je da se Srbija u tom periodu protezala na sjeveru do rijeke Save a na zapadu do rijeke Vrbas.

Petnaesto poglavlje u knjizi posvećeno je još jednom od mnogih kontroverznih pitanja ranosrednjovjekovne historije Balkana i ono ima za cilj da objasni pod kakvim se okolnostima pokrajina Rama počela javljati u službenoj tituli ugarskih vladara tokom 12. stoljeća. Nakon iscrpne analize dotadašnjih teza, Živković je pretpostavio da je Rama ušla u ugarsku kraljevsku titulaturu kroz bračne veze vladajućih porodica u Ugarskoj i Raškoj. Pokušao je dati i odgovore na dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina: da li je Bodin 1085. godine osvojio Drač, kao što se to tvrdi u *Ljetopisu popa Dukljanina*; i kada je opsjedao Dubrovnik. Na prvo pitanje autor je odgovorio da nema izričite potvrde u izvorima da je Bodin uopće osvojio Drač, ali da je sasvim sigurno zauzeo manji dio dračke teme, dok je drugo pitanje riješio svođenjem perioda opsade Dubrovnika na 1092/1093. godinu. I u nastavku se govori o historiji Duklje i kompleksnim političkim odnosima u kojima se ona našla u prvoj polovini 12. stoljeća. Autor je u ovom radu dokazao da su politički odnosi u trokutu Bizant – Raška – Duklja bili prvenstveno motivirani borbom za re-

surse, tj. primorske gradove kao centre zanatske djelatnosti i izvozne trgovine. Bizant je intervenirao u sukobe između Duklje i Raške samo ukoliko se osjetila mogućnost da će prevlast jedne nad drugom poremetiti geostratešku ravnotežu regiona, odnosno da će usljed tih sukoba veći utjecaj na tom području imati Ugarska, Venecija ili Normani. Posljednje poglavlje u knjizi tretira korijene i porijeklo srpske vladarske loze Nemanjića kroz portret ličnosti Zavide i njegovih sinova, među kojima se naročito istakao Nemanja, rodonačelnik vladarske kuće. Autor na osnovu detaljne analize dostupnih izvora zaključuje da je Zavida, sin Vukana i otac Stefana Nemanje, bio veliki župan u dva navrata; prvi put samo nekoliko mjeseci u 1112. godini, kada je bio protjeran iz zemlje od strane svog rođaka Uroša I, kojeg su podržavali Ugri, i drugi put od 1124, kada je jednom bizantskom vojnom akcijom vraćen na svoj položaj kojeg je držao sve do 1127. Time je uspostavljen delikatan balans snaga u Srbiji između dvije grane vladajuće dinastije, ali i između dvije velike susjedne sile – Bizanta i Ugarske.

Knjiga *Forging Unity* nastala je kao plod dugogodišnjeg rada njenog autora, dr. Tibora Živkovića, na proučavanju ranosrednjovjekovne balkanske historije. Ona predstavlja pregled njegovih naučnih dostignuća do kojih je došao vještom kombinacijom grčkih, latinskih, slavenskih i izvora kasnijeg vremena, sa rezultatima arheoloških istraživanja i narodnom tradicijom. Ne bježeći od izazova koje je pred nje ga postavilo proučavanje slabo poznatih tema, Živković je pokušao ponuditi nova i originalna rješenja, kao i svjež pristup starim problemima. On je obradio ovaj period balkanske historije u širem kontekstu kompleksnih događaja koji su utjecali na formiranje tog prostora kakvog ga poznajemo danas. Detaljno je ispitao politički, društveni i vjerski život Južnih Slavena, kao i njihove odnose sa daleko moćnijim susjedima Bizantom, Venecijom i Ugarskom. Stoga se može očekivati da će ponovno objavljivanje njegovih radova u jedinstvenoj publikaciji na engleskom jeziku biti od velike koristi historičarima koji se bave historijom Slavena i Jugoistočne Evrope u periodu od 6. do 12. stoljeća, ali i da će ova knjiga popuniti prazninu koja je u posljednje vrijeme postala osjetna u općim prikazima evropske historije. ■

Emir O. Filipović

Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV – XV vijek)*,
Beograd: Istorijski institut, 2007, *Studia Historica Collecta*, 496 str.

Središnja problematika kojom se akademik Desanka Kovačević-Kojić bavi u svom dugogodišnjem i uspješnom naučnoistraživačkom radu je privredna historija srednjovjekovne bosanske države. Značajan dio svog vremena posvetila je istraživanju građe u Dubrovačkom arhivu, koja predstavlja najvažniji izvor za proučavanje gradskih naselja u unutrašnjosti Balkana. Rezultate svojih istraživanja objavljivala je u vidu monografija, ali češće kao rasprave i članke u pojedinim časopisima kao što su: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, *Radovi Filozofskog fakulteta (Sarajevo)*, *Istorijski glasnik*, *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd)* i drugim časopisima sličnog profila. Učestvujući u projektima Međunarodne komisije za istoriju evropskih gradova akademik Desanka Kovačević-Kojić je svoje istraživačke radove predstavljala u vidu referata na mnogobrojnim međunarodnim naučnim skupovima. Jadan dio tih radova do sada je bio objavljen samo na stranim jezicima (francuskom ili italijanskom jeziku). Zahvaljujući novoj ediciji Istorijskog instituta u Beogradu *Studia Historica Collecta*, danas se pred nama nalazi zbornik odabranih, interesantnih i nadasve vrlo značajnih radova akademika Desanke Kovačević-Kojić.

Na početku knjige, nakon *Sadržaja* (str. 7-8), nalazi se *Predgovor* (str. 9-10) u kojem autorica između ostalog ističe cilj ovog zbornika, a to je bolje upoznavanje čitalaca sa razvojem gradova u Bosni i Srbiji. Zbornik je potom podijeljen na četiri poglavlja na osnovu sadržaja datih tekstova: *Gradska naselja* (str. 11-191), *Gradski ambijent* (str. 193-315), *Faktori urbanizacije* (str. 317-349) i *Društvena i ekonomska podloga urbanizacije* (str. 351-447).

Dio sakupljenih radova predstavlja monografski prikaz nastanka i razvoja pojedinih gradskih naselja iz XIV i XV stoljeća u Bosni i Srbiji (Janjevo, Zvornik, Drijeva, Fojnica...). Većina tih gradskih naselja nastaje zahvaljujući razvoju rudarstva u kome su značajnu ulogu odigrali Sasi – rudari i Dubrovčani – trgovci. Naime, opće je poznato da se razvoj rudarstva na prostoru jugoistočne Evrope veže za dolazak Sasa. Kao vrsni poznavaoци eksploatacije ruda oni su dugo vremena bili glavna, ako ne i jedina snaga u rudarskoj proizvodnji na ovim prostorima. Vremenom se i domaće stanovništvo počinje baviti rudarstvom i sve više potiskuje Sase. Razvoj rudar-

stva privlači primorske trgovce, naročito Dubrovčane, koji formiranjem svojih trgovačkih kolonija u blizini rudarskih centara doprinose razvoju gradskih naselja kako u Bosni tako i u Srbiji. Velika je sličnost u razvoju gradskih naselja u ove dvije zemlje zbog osnova na kojima nastaju. Međutim, Bosna za Srbijom u tom razvoju kasni gotovo cijelo stoljeće, što je relativno kasno u odnosu na evropske gradove, ali se poklapa sa vremenom nestašice plemenitih metala u Evropi.

Osim najzastupljenijeg tipa grada – naselja rudara i trgovaca od kojih se većina naknadno utvrđuju, autorica ne zaboravlja istaći ni gradska naselja nastala na prometnim terenima, što je karakteristika gradova nastalih u Polimlju i Podrinju (Foča, Prijepolje, Pljevlja), te planski izgrađena naselja (Novi) i podgrađa feudalnih utvrđenja (podgrađe Borača).

U drugom dijelu ovog zbornika nalazimo vrlo zanimljive i korisne podatke o kulturnim, zdravstvenim i drugim prilikama u životu gradskih sredina. Na osnovu jedne žalbe Dubrovčana, autorica zaključuje da su zdravstveni uslovi u Srebrenici bili dosta loši zbog prisutnosti velikog broja topionica. Rijetki su podaci o zdravstvenim prilikama u bosanskim gradovima, a jedina poznata zdravstvena ustanova iz tog perioda je leprozorij – sklonište za gubavce koje se nalazilo uz samostane, a izdržavalo se od milostinje.

Posrednička uloga Dubrovnika u privrednom povezivanju bosanskih gradova sa evropskim tržištem vidi se i u jačanju kulturnih uticaja izvana. Gotički uticaj se ogledao najviše kroz katoličku crkvenu arhitekturu. Naime, kao i onovremeni evropski gradovi i bosanski gradovi su imali trg u centru, kao mjesto na kojemu se odvijao poslovni život. Crkva je bila smještena u središtu naselja. Trg su okruživale trgovačke i zanatske radnje koje su uglavnom bile sastavni dio stambenih objekata. S obzirom na vjersku pripadnost stranaca koji dolaze na ove prostore, autorica naglašava da je uporedo sa razvojem gradskih naselja teklo i širenje katoličanstva, odnosno formiranje mreže katoličkih župa sa bar jednom crkvom. U vezi s tim svakako je i izgradnja samostana u rudarskim centrima. U Bosni je naročito bio prisutan misionarski rad franjevac, što je naravno imalo drugačiju podlogu od uticaja dubrovačkih trgovaca na razvoj katoličanstva. Dubrovčani jesu jedan od glavnih oslonaca katoličke crkve na ovim prostorima, ali oni to rade ne iz misionarskih pobuda (što je slučaj sa franjevcima), već iz praktičnih razloga – crkva im često služi za pohranjivanje imovine, sveštena lica su glavni svjedoci u pisanju važnih isprava poput testamenta, a nerijetko su i glavni izvršioci istih.

Snažan proces urbanizacije koji je zahvatio Bosnu i Srbiju u XIV i početkom XV stoljeća zasnivao se na rudarskoj proizvodnji što je istovremeno i osnovna razlika u razvoju ovih gradova i gradova u susjednim zemljama. Naime, primorski gradovi su uglavnom sačuvali kontinuitet života od antičkih vremena, dok su gradovi

u slovenačkim pokrajinama i hrvatskoj unutrašnjosti nastajali u toku procesa velike kolonizacije, kada se u mjestima oko zamkova naseljavaju trgovci i zanatlije (veliki broj stranaca). Sa razvojem gradskih naselja jača potražnja za agrarnim proizvodima što utiče na povezivanje gradova i sela. Međutim, izvori za proučavanje sela iz ovog perioda jako su oskudni što otežava kompletiranje cjelokupne slike.

Dio radova ovog zbornika posvećen je proučavanju zanatstva kao trećoj grani privređivanja (nakon rudarstva i trgovine) koja je doprinijela razvoju gradskih naselja na ovim područjima. Djelatnost dubrovačkih zanatlija u Bosni poznatija je od djelatnosti domaćih zanatlija, što je razumljivo s obzirom da se radovi zasnivaju uglavnom na dubrovačkoj građi. Međutim, i domaći ljudi učestvuju u zanatskoj proizvodnji, mladići iz Bosne idu u Dubrovnik i druge primorske gradove na izučavanje zanata. Na osnovu građe lahko je zaključiti da među razvijenim zanatima na ovim područjima dominira zlatarski zanat.

Posljednji rad predstavlja jedan od najzanimljivijih radova u zborniku, a odnosi se na pitanje postojanja kovnice bosanskog novca. Na osnovu vlastitih istraživanja, kao i konsultovanju postojeće literature, autorica zaključuje kako se kovnica novca bosanskih vladara najvjerojatnije nalazila u Fojnici.

Na kraju knjige nalazi se detaljan *Registar* ličnih imena i geografskih pojmova (str. 448-491), te *Popis ilustracija* (str. 493-494). Tehnička izrada zbornika može se ocijeniti kao primjerena.

Podaci koje možemo naći u ovom zborniku radova i članaka samo su dio znanja i truda koje je akademik Desanka Kovačević-Kojić uložila u istraživanje privrednih prilika ovog područja u srednjem vijeku. Iako su radovi nastajali u dosta velikom vremenskom razmaku i iz različitih potreba, može se reći da zbornik predstavlja zaokruženo i jedinstveno djelo, kako metodama rada tako i predmetom izučavanja. Sakupljeni na jednom mjestu ovi radovi olakšavaju pristup privrednim temama bosanskog srednjovjekovlja. ■

Elmedina Kapidžija

Johannes Koll (Hrsg.), *Nationale Bewegungen in Belgien. Ein historischer Überblick, Niederlande-Studien, Band 37, Münster 2005, str. 196*

Mada je u evropskim okvirima priča o problemima na Balkanu odavno postala opšte mjesto, jasno je da je Balkan u aktuelnoj političkoj konstelaciji Evrope bar u nekim aspektima izgubio primat u borbi za „centralno krizno žarište“. Svake godine postaje sve jasnije da je taj primat neumitno prešao u ruke – Belgije. Svojevrsna evropska centrala, bilo u kontekstu geografije, bilo u kontekstu destinacija centralnih evro-atlantskih institucija, postala je ključna politička tema kontinenta, mada još uvijek, sasvim uspješno, sve probleme čvrsto drži unutar svojih granica. Naravno, savremeni belgijski politički model, njegove radikalne transformacije, te najrazličitije vizije daljeg političkog razvoja (sa sve češćim najavama apokaliptičnog epiloga!), ne mogu ostati u potpunosti izolovani od pogleda drugih država, koje u takvom razvoju situacije traže ekvivalentne momente, što u procjenama svoje budućnosti, što u procjenama budućnosti svojih susjeda. Za aktuelni politički momenat u Belgiji, kao i za njegovu istorijsku pozadinu interes pokazuju razne evropske zemlje i institucije, a naučna produkcija vezana za tu tematiku posljednjih godina posebno je obimna u Njemačkoj.

Na tragu tih intencija pojavio se i zbornik radova *Nationale Bewegungen in Belgien. Ein historischer Überblick* [*Nacionalni pokreti u Belgiji. Istorijski pregled*], koji je priredio prof. dr Johannes Koll, naučni saradnik Centra za holandske studije Vestfalskog univerziteta Wilhelm u Münsteru (Zentrum für Niederlande-Studien der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster). Zbornik je objavljen u okviru prestižne serije *Holandske studije* [*Niederlande-Studien*], u kojoj su sabrani ključni njemački naučni doprinosi koji se odnose na istorijat prostora Holandije i sjeverne Belgije, odnosno Flandrije, tj. prostora na kojem se govori holandski jezik. Ovo izdanje se pojavilo 2005. godine i predstavlja značajan pokušaj da se koncizno rekapitalizuje istorijska pozadina aktuelne političke problematike u Belgiji, sa naglaskom na 19. i 20. stoljeće. U tom smislu zbornik je nastavak pomenute ekspanzije naučne produkcije o Belgiji i njenom političkom sistemu u Njemačkoj, čije su perjanice knjige - Claus Hecking, *Das politische System Belgiens* [*Politički sistem Belgije*], Opladen 2003. i Frank Berge - Alexander Grasse, *Belgien – Zerfall oder föde-*

rales Zukunftsmodell? – Der flämisch-wallonische Konflikt und die Deutschsprachige Gemeinschaft [Belgija – Raspad ili federalni model budućnosti? – Flamansko-valonski konflikt i njemačka govorna zajednica], Opladen, 2003, ali je njegovo težište na istorijskoj, a ne na političkoj analizi.

Svojim radom *Revolution und Nation. Zur Entstehung von belgischen Nationalbewußtsein im späten 18. Jahrhundert* [Revolucija i nacija. O nastanku belgijske nacionalne svijesti u kasnom 18. stoljeću] (str. 15-40.) zbornik otvara sam Johannes Koll, inače pisac obimne studije o najranijoj fazi razvoja nacionalnog pokreta na tlu današnje Belgije - „*Die belgische Nation*“. *Patriotismus und Nationalbewußtsein in den südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert* [„Belgijska nacija“. *Patriotizam i nacionalna svijest u južnoj Nizozemskoj u kasnom 18. stoljeću*], *Niederlande-Studien*, Band 33, Münster, 2003, te drugih radova koji se bave nastankom i razvojem nacionalne svijesti u modernom kontekstu, odnosno na kraju 18. i na početku 19. stoljeća. Koll u svom članku samo ukratko objašnjava posebnost prostora današnje Belgije u vremenu prije kraja 18. stoljeća, prvenstveno u smislu činjenice da je on stoljećima pripadao različitim vladarima, ali u kompaktnom i danas aktuelnom obliku. Zatim se posvećuje centralnoj temi svog cjelokupnog naučnog opusa – nacionalnom pokretu u današnjoj Belgiji na kraju osamdesetih godina 18. stoljeća, odnosno tzv. Brabantskoj revoluciji (1789-1790), usmjerenoj protiv vlasti Habsburgovaca, koji su teritorijom koja se tada determinisala uglavnom kao Austrijska Nizozemska vladali od mira u Utrechtu 1713. godine. Autor uočava značaj nesmotrenih centralističkih tendencija cara Josipa II (1780-1790), koje su predstavnicima staleža poslužile da ga optuže za nasilno ukidanje srednjovjekovnih privilegija, te da pokrenu ustanak koji je rezultirao stvaranjem prve nezavisne belgijske države (koja je doduše trajala svega desetak mjeseci, od januara do novembra 1790. godine). Zatim se analiziraju motivi i ličnosti koji su bili ključni u tim političkim previranjima, svakako u velikoj mjeri inspirisanim revolucionarnim događajima u Francuskoj iz ljeta 1789. godine, te političke frakcije koje su se razvile iz njih, a koje su i kasnije u 19. stoljeću imale određen značaj za stvaranje kompleksnog belgijskog političkog miljea. Rad Jonannesa Kolla je jedini koji je koncentrisan na 18. stoljeće i nema pretenziju da hronološki ide do najnovijeg vremena.

Već je druga priča sa radom Louisa Vosa *Konjunkturen des belgischen Patriotismus im 19. und 20. Jahrhundert* [Konjunktura belgijskog patriotizma u 19. i 20. stoljeću] (str. 41-72.), profesora savremene istorije na Katoličkom univerzitetu u Leuvenu (Katholieke Universiteit Leuven) i gostujućeg profesora na univerzitetu u Pensilvaniji (University of Pennsylvania) i na univerzitetu u holandskom Nijmegen (Universiteit Nijmegen). Vos je autor nekoliko studija o belgijskim nacionalnim pokretima, a naročito o flamanskom nacionalnom pokretu. Štaviše, Louis Vos je

bio među najbližim političkim sljedbenicima u ovom zborniku takođe zastupljenog profesora Lodea Wilsa, jednog od najvažnijih ideologa flamanskog nacionalnog pokreta. Bez sumnje je veliki domet ovog zbornika što je u svom okrilju uspio okupiti neke od najuticajnijih ne samo historičara, nego i protagonista i flamanskog i valonskog nacionalnog pokreta. U svom radu Vos se koncentrisao na momente u kojima je do izražaja dolazila centripetalna tendencija belgijske političke scene – centralistički usmjeren belgijski patriotizam, vezujući ga prvenstveno za samu revoluciju iz 1830. godine, kojom je, nakon oslobođenja od holandskih trupa, stvorena savremena belgijska država, te za neke krizne momente u kojima su belgijska monarhija, odnosno osjećaj zajedništva uspijevali prevladati nad partikularističkim tendencijama (u toku svjetskih ratova, u doba postkolonijalne krize itd.). Interesantno je uočiti da Vos članak počinje sa sopstvenom definicijom patriotizma: „Patriotizam nije ništa drugo nego nacionalizam, on je, faktički, samo od države službeno priznata forma nacionalizma“. I Vos uz patriotizam vezuje sve češću determinantu u zapadnoj literaturi – „banalni nacionalizam“.

Autor trećeg rada je Bruno De Wever, profesor savremene istorije na Univerzitetu u Gentu i predsjedavajući redakcije *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [*Nova enciklopedija Flamanskog pokreta*]. De Wever je i pisac više studija o „savezničkim“ odnosima Flamanaca i Nijemaca tokom Drugog svjetskog rata, odnosno o problemima s kojima su se nakon Drugog svjetskog rata suočavali neki Flamanci zbog kolaboracije sa njemačkim okupacionim trupama, odnosno učesća u SS-u. Njegov rad *Die Flämische Bewegung. Geschichte und Geschichtsschreibung* [*Flamanski pokret. Istorija i historiografija*] (str. 73-108.) iscrpno govori o razvoju i danas vrlo vitalnog flamanskog nacionalnog pokreta. De Wever se u svom izlaganju kratko vraća i na srednjovjekovne korijene flamanskog nacionalnog osjećaja, odnosno neke bitke s početka 14. stoljeća, koje su kasnije poslužile kao generatori sofisticiranja nacionalne svijesti. U svakom slučaju ističe da je u 19. i početkom 20. stoljeća ključno pogonsko gorivo pokreta bilo otpor sveopštoj „frankofonizaciji“ državnog aparata, iako su Flamanci i tada, kao i danas, bili u demografskoj prednosti, nad frankofonim Valoncima. Zatim analizira primjere kolaboracije sa Nijemcima u Prvom i Drugom svjetskom ratu i njihove refleksije na dalje intenziviranje sukoba između Flamanaca i Valonaca. U svom putovanju kroz prošlost flamanskog pokreta Vos zatim dolazi do jedne od ključnih dekada – šezdesetih godina 20. stoljeća, naime, dekade u kojoj je Flandrija definitivno ekonomski prevazišla u čitavom prethodnom stoljeću superiornu Valoniju, što je dodatno omogućilo pokretanje niza federalističkih reformi, koje su u razdoblju 1970-1993. Belgiju iz klasične centralističke pretvorili u federalistički najkompleksniju državu Evrope.

Paul Delforge je autor rada pod naslovom *Ein Jahrhundert Wallonische Bewegung (1880-1980). Ein Überblick* [Stoljeće Valonskog pokreta (1880-1980). Pregled] (str.109-134.) Delforge je zamjenik direktora Instituta Jules-Destrée, te upravnik Međuuniverzitetskog centra za istoriju Valonije i valonskog pokreta (Centre interuniversitaire d'Histoire de la Wallonie et du Mouvement wallon). Jedan je od priređivača *Encyclopédie du Mouvement wallon* [Enciklopedija Valonskog pokreta]. Dakle, on je savršen ideološki kontrahent Vosa, De Wevera i drugih flamanskih autora, zastupljenih u ovom zborniku. U svom radu on je koncentrisan na pojavu i razvoj valonskog nacionalnog pokreta, za kojeg pravilno zaključuje da je, ustvari, samo bio refleksija starijeg i organizovanijeg flamanskog pokreta. Autor upozorava da u vrijeme stvaranja belgijske države, nakon 1830. godine, valonski pokret, za razliku od flamanskog, faktički još uvijek nije postojao, jer u tom periodu još uvijek nije bilo sasvim jasno šta predstavlja valonska nacija, nego je termin „Valonci“ korišten samo zato da bi se njim determinisali pripadnici belgijske nacije koji ne govore holandskim jezikom, što je, dakle, uključivalo ne samo one koji govore francuski, nego i pripadnike grupa koje su govorile različite dijalekte (valonski, Gaumais, pikardijski itd.).

Lode Wils, inače profesor emeritus za savremenu istoriju na Katoličkom univerzitetu u Leuvenu (Katholieke Universiteit Leuven), već je pomenuti ideolog flamanskog nacionalnog pokreta. Autor je više knjiga o istoriji razvoja nacionalnih pokreta u Belgiji, ali i mitova koji su se razvijali unutar njih. U radu *Die Großniederländische Bewegung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* [Velikoholandski pokret u prvoj polovini 20. stoljeća] (str. 135-154.) Wils ukazuje na jednu ne tako poznatu dimenziju centrifugalnih pokreta u belgijskoj istoriji. Kao recentni ostatak epohe u kojoj je Holandija vladala nad Belgijom (1815-1830) u drugoj polovini 19. stoljeća pojavila se ideologija koja je zagovarala ponovno ujedinjenje Holandije i Belgije, odnosno samo Holandije i Flandrije (te dvije opcije su egzistirale paralelno). Taj politički sistem je u prvoj polovini 20. stoljeća dostigao svoj vrhunac, a autor naročito razrađuje njegove implikacije u vremenu neposredno pred Drugi svjetski rat, kada su mnogi Holanđani i Flamanci prihvatili ideje nacističkog „Novog porетка“, te, unutar istog, planirali stvaranje velike holandske države. Nakon strahota Drugog svjetskog rata, ideolozi pokreta, kao što je bio holandski historičar Pieter Geyl, nepovratno su pali u anonimnost.

Winfried Dolderer, dopisnik nekoliko belgijskih i njemačkih dnevnika, te autor više studija o njemačko-flamanskim odnosima u članku *Um Sprache und Volkstum. Deutsche Belgienbilder im nationalen Diskurs* [O jeziku i narodnosti. Njemačka percepcija Belgije u nacionalnom diskursu] (str. 155-178.) raspravlja o različitim aspektima odnosa Belgijanaca (naročito Flamanaca) i Nijemaca, sa naglaskom na na-

stanku i razvoju velikonjemačke, odnosno pangermanske ideologije, tokom 19. i 20. stoljeća, u okviru kojih su se pojavljivale tendencije da Nijemci Flamance smatraju dijelom jedinstvene velike njemačke nacije, odnosno da se sami Flamanci smatraju takvim dijelom, pri čemu su takve teorije prvenstveno počivale na shvatanju da se nacija u svakom slučaju mora poistovjetiti sa jezikom, a holandski jezik je posmatran samo kao dijalekt donjenjemačkog.

Na kraju Karl-Heinz Lambertz, premijer vlade Njemačke govorne zajednice Belgije (Deutschsprachige Gemeinschaft Belgiens), te profesor prava na Katoličkom univerzitetu u Louvainu (Université Catholique de Louvain, to je inače univerzitet koji je nastao 1968. godine, nakon „bijega“ valonskih profesora i studenata sa čuvenog katoličkog univerziteta u flamanskom Leuvenu). Njegov članak *Thesen zur Zukunft des belgischen Staates* [*Teze za budućnost belgijske države*] (str. 179-188.) u mnogome odudara od ostatka zbornika, jer prvenstveno govori o aktuelnom momentu belgijske države, s posebnim osvrtom na položaj Njemačke govorne zajednice. Lambertz inače izražava divljenje belgijskom sistemu kompromisa, kojim država uporno uspijeva opstati, bez obzira na sada već višestoljetne centrifugalne izazove, te saopštava svoje uvjerenje u mogućnost belgijske države da prevaziđe aktuelnu krizu. Štaviše, on smatra da će vrijeme pokazati kako će u kompleksnim uslovima multietničke Evrope slučaj Belgije postati ultimativni primjer uspješnog prevazilaženja nacionalnih i drugih vidova separatističkih tendencija.

Zbornik radova o istorijatu nacionalnih pokreta u Belgiji može poslužiti kao vrlo dragocjen izvor znanja za mnoge evropske države i regije koje su potencijalne žrtve nemogućnosti adekvatnog prevazilaženja interetničkih suprotnosti. U kontekstu vizionarstva i percepcije aktuelnog političkog stanja u Belgiji zbornik je vrlo savremen. Ipak, nesumnjivo – tri godine koje su prošle od njegovog pojavljivanja do danas dovele su do radikalnog intenziviranja centrifugalnih pokreta u Belgiji, a naročito, već klasičnog flamanskog nacionalnog pokreta. Predstojeće vrijeme će pokazati dokle sežu dometi belgijskih kompromisnih potencijala. ■

Boro Bronza

Christiane Küchler Williams, *Erotische Paradiese. Zur europäischen Südseerezeption im 18. Jahrhundert*, Göttingen: 2004, 232 str.

Iz godine u godinu eksplozivan razvoj interdisciplinarnosti stavlja sve veće izazove pred tradicionalna poimanja razgraničenja između naučnih disciplina. Dostignuti nivo naučne kompleksnosti ultimativno zahtijeva interdisciplinarnu kompletnost autora, te je tako postalo sve teže determinisati naučna djela, u smislu njihove „disciplinarne“ pripadnosti.

Pravi primjer ovakvog pristupa je i rad njemačke naučnice Christiane Küchler Williams, *Erotische Paradiese. Zur europäischen Südseerezeption im 18. Jahrhundert* [*Erotski rajevi. O evropskoj percepciji Pacifika u 18. stoljeću*]. Svakako groteskno zvuči ova kvalifikacija – „naučnica“, ali teško je naći precizniju odrednicu za osobu čije je naučno usmjerenje u osnovi apsolutno interdisciplinarno. Da li je Christiane Küchler Williams lingvista, teoretičar književnosti, historičar, sociolog ili čak nešto izvan svega toga? – teško je precizno odgovoriti. Bliže je istini tvrdnja da je ona u izvjesnoj mjeri sve navedeno. Isto se može reći i za njenu knjigu, koja je nastala preradom doktorske disertacije, koju je pod naslovom *Die Entdeckung des erotischen Paradieses. Eine Untersuchung der europäischen Südseerezeption im 18. Jahrhundert* [*Otkriće erotskih rajeva. Istraživanje evropske percepcije Pacifika u 18. stoljeću*] Christiane Küchler Williams odbranila 2001. godine na Northwestern University, u američkom gradu Evanstonu, u okviru predmeta *Njemačka književnost i kritičko mišljenje*. Formalno bi, dakle, ovaj rad trebalo smjestiti u široki dijapazon istorije književnosti. Međutim, on je istovremeno i prvorazredna istorijska studija, sa naglašenim etnološkim izletima. U još većoj mjeri on je precizna sociološka analiza različitih aspekata druge polovine 18. stoljeća, uz brojne aktuelne komparativističke reference. Ipak, iznad svega riječ je o kompleksnom antropološkom djelu, koje vrlo sveobuhvatno objašnjava segment koji se u globalnom književnom, historiografskom i sociološkom miljeu čini sasvim minornim – percepciju najvećeg svjetskog okeana, njegovih ostrva i njihovih žitelja u očima Evropljana 18. stoljeća. Ovakvo kompleksno pozicioniranje, sa antropološkim „finalnim rezultatom“ ne umanjuje značaj svih navedenih sastavnih elemenata studije. U određenim dijelovima oni se skladno me-

đusobno prožimaju, ali ipak dominira precizan pristup, u okviru kojeg se navedena tematika postupno analizira, u okvirima različitih naučnih disciplina.

Autor ne bježi od činjenice da je za ovakvu studiju neophodno razmatranje istorijske pozadine geografskih otkrića na prostoru Pacifika, tokom 18. stoljeća, kako bi se na pravi način shvatile sve dimenzije suočavanja Evropljana sa, za njih u tom trenutku, faktički potpuno novim svijetom i njegovim stanovnicima. Tako, nakon kratkog uvoda (str. 9-14), slijedi prvo poglavlje pod naslovom *Entdeckungsgeschichtlicher Hintergrund [Istorijska pozadina otkrića]* (str. 15-30), u kojem se odmah pristupa pomenutoj historiografskoj analizi. U okviru prvog poglavlja dolazi do još jedne efikasne interdisciplinarnе naučne fuzije – između istorije i geografije. Christiane Kuchler Williams demonstrira odlično poznavanje prostora na kojem se odvija susret civilizacija koji na određen način analizira u svom radu. Ogromnost Pacifika, koji je po površini veći od svih kontinenata zajedno, čini pozornicu pomenutog susreta u osnovi vrlo raznolikom, te i laički posmatrač uviđa da tu nije riječ o jednoličnom svijetu nepreglednih vodenih prostranstava sa tek nekoliko raštrkanih ostrva, nego o vrlo sofisticiranoj mješavini podneblja, rasa i mentaliteta, s kojom su se susreli isto tako međusobno značajno etnički i individualno različiti Evropljani.

Nakon geografskog pregleda i uobičajenog saopštavanja o aktuelnoj demografskoj disperziji (Polinezija, Melanezija, Mikronezija), autor prelazi na razradu motiva koji su doveli do ekspanzije geografskih otkrića na prostoru Pacifika. Tu se u prvom redu analizira mit o *Terra Australis*, zamišljenom kontinentu koji je još od antičkih vremena pa sve do sredine 18. stoljeća raspaljivao maštu evropskih naučnika i moreplovaca. Posebno je važno da autor ističe značaj političkih prilika u Evropi i svijetu, nastao nakon završetka Sedmogodišnjeg rata 1763. godine, odnosno potrebu Francuske da kompenzuje velike teritorijalne gubitke, te Velike Britanije da učvrsti svoju stečenu prevlast u svijetu, kao i kasnije amplitude u tom procesu, nastale britanskim porazom u ratu sa pobunjenim američkim kolonijama i Francuskom 1783. godine. Na kraju se istraživački proces 18. stoljeća adekvatno „zatvara“ sa pojavom trgovačke i misionarske djelatnosti, koje su se rasplamsale tek tokom posljednjih decenija ovdje posmatrane epohe.

Ovakav pristup otkriva historiografsku ažurnost i dodatno potcrtava naučnu utemeljenost ovog rada. Nepobitno je da postoje mnoge teorije, a isto tako i brojni primjeri koji potvrđuju slabost apsolutnog insistiranja individualnog interdisciplinarnog pristupa, jer se, mahom, smatra nemogućim da jedna osoba može u sebi u adekvatnoj mjeri objediniti sve potrebne kvalifikacije i segmente iz različitih nauka, kako bi u svakoj od njih ponaosob postigla potrebnu dubinu izraza. Jasno je da Christiane Kuchler Williams po vokaciji nije striktno istoričar, te da bi za „klasičnog“ istoričara bilo poželjnije da istorijskoj pozadini bude posvećen nešto veći segment, odnosno da

navedeni motivi otkrića budu objašnjeni šire i ilustrativnije. Naravno, to nije primarna namjena ove knjige. Postoje vrlo detaljne studije, upravo o navedenim motivima otkrića, kao što je npr. rad Reinera Jaspersa o pojavi i širenju katoličkog i protestantskog misionarstva na Pacifiku krajem 18. i u prvim decenijama 19. stoljeća (*Die missionarische Erschließung Ozeaniens*, Münster 1972). Samim tim nema potrebe da autor u značajnijoj mjeri skreće sa naslovljene tematike, jer riječ je o evropskoj percepciji Pacifika. Ipak, malo izraženije istorijsko uobličavanje kompleksnih procesa koji su ishodili iz neobičnog civilizacijskog susreta ni u ovom slučaju nije pretjerano, kao ni malo veća preciznost u istorijskoj deskripciji. Pogrešne opaske kao što je tvrdnja da je prvi Evropljanin koji je ugledao Pacifik 1513. godine, Španac Vasco Nunez de Balboa, to navodno učinio sa obale današnjeg Perua samo su mala ilustracija prisutnih nepreciznosti, ali istovremeno i jedini, zaista ne posebno značajan nedostatak ove knjige. Istorija je u njoj prisutna i nakon prvog poglavlja, i to vrlo intenzivno, jer autor ima zaista izražen osjećaj za epohu koju proučava. Ali kako studija sve više zalazi u sfere književne analize putopisa koje su iza sebe ostavili prvenstveno kapetan Cook (sa sva tri njegova putovanja, 1768-1780), njegovi britanski prethodnici, kapetani Samuel Wallis (1766-1768) i Philipp Carteret (1766-1769), francuski kapetan Louis-Antoine de Bougainville (1768-1771), kao i njihovi saputnici, odnosno kako zalazi u sociološku i antropološku analizu navedenih putopisa, tako rapidno raste i njen kvalitet.

Već drugo poglavlje *Europa und die Fremde [Evropa i strano]* (str. 31-40) maestralno nagovještava dubinu sociološke analize i objašnjava egzotične komponente koje su svijet Pacifika činile tako stranim Evropljanima 18. stoljeća. Autor pravilno uočava sve kontroverze ove interesantne epohe u kojoj su se na vrlo specifičan način sudarali arhaično i moderno, pa između ostalog i vizionarski duh naučnika, istraživača i moreplovaca sa tada tradicionalnom zatvorenosti, samoljubljem i predrasudama mnogih evropskih socijalnih slojeva.

Treće poglavlje *Reiseberichte im 18. Jahrhundert [Putopisi u 18. stoljeću]* (str. 41-51) bavi se pozicijom putopisa na evropskoj književnoj sceni stoljeća koje je s pravom nazvano stoljećem prosvjetiteljstva. Objašnjava se ekspanzija putopisa u globalnim literarnim okvirima, do te mjere da su oni, naročito u Njemačkoj, došli na sam vrh po broju prodatih primjeraka, opet u epohi kada su se prvi put pojavila takva „best-seller“-premjeravanja knjižnog tržišta.

Autor tu faktički navodi putopise na koje se poziva u svojoj interdisciplinarnoj analizi. Osim spisa pomenutih moreplovaca posebno mjesto pripada analizi putopisa Georga Forstera (1754-1794), svestranog njemačkog naučnika, koji je, zajedno sa svojim ocem Johannom Reinholdom Forsterom, učestvovao u drugoj, rezultatima najbogatijoj ekspediciji kapetana Cooka, 1772-1775. godine.

Četvrto poglavlje *Die Sonderstellung der Südsee im 18. Jahrhundert* [Posebna pozicija Pacifika u 18. stoljeću] (str. 52-80) prvenstveno razmatra specifičnost poimanja Pacifika u očima Evropljana 18. stoljeća, između ostalog i kroz komparaciju sa shvatanjem Azije, Afrike i Amerike. U ovom segmentu studija uglavnom plovi antropološkim vodama, te se daje detaljan uvid u stanje evropske antropologije 18. stoljeća. Posebno se obrađuju antropološke teze o rasama, između ostalog i kontroverzna razmišljanja Immanuela Kanta, te nastanak nove klasifikacije, po kojoj su stanovnici Pacifika posmatrani kao posebna peta rasna grupa čovječanstva. Autor u radu u više navrata ukazuje na sukobe Georga Forstera sa Kantom i drugim naučnicima koji su se intenzivno bavili rasnim teorijama vezanim za Pacifik, a da pri tome nikad nisu ni napustili rodni grad (kao što je upravo bio slučaj sa Kantom i njegovim Königsbergom), a pogotovo nisu bili na samom Pacifiku, te se lično uvjerali kako izgleda rasna šarolikost pacifičkog svijeta.

Peto poglavlje *Traumhafte Südsee* [Divni Pacifik] (str. 81-137) i šesto poglavlje *Die Südsee als Alptraum* [Pacifik kao noćna mora] (str. 138-164) u osnovi predstavljaju intenzivnu hermeneutičku analizu bazičnih putopisnih tekstova. Istovremeno su ova poglavlja postavljena jedno pored drugog da bi se naglasio kontrast u percepciji Pacifika na izmaku 18. stoljeća, kada su se vizije pacifičkih ostrva kao svojevrsnog raja na Zemlji miješale sa zgražavanjem nad kanibalskim ritualima i drugim ranije ne tako poznatim sklonostima žitelja nekih arhipelaga dalekog okeanskog univerzuma.

Poseban segment ovih poglavlja predstavlja razmatranje aspekata seksualnosti u kontekstu globalne percepcije Pacifika tog vremena. Autor, naime, insistira na oduševljenju evropskih mornara odsustvom većine seksualnih tabua kod ostrvljanki, te naglašava da je takva vrsta erotskog voajerizma u značajnoj mjeri doprinijela enormnoj ekspanziji literature o Pacifiku u Evropi krajem 18. stoljeća. Štaviše, pomenuta literatura, odnosno putopisi sami, ponekad su evoluirali u prave pornografske oglede, iz čega autor precizno izvodi zaključke o antropološkoj i sociološkoj stvarnosti Evrope tog vremena, naročito u kontekstu odnosa spolova. Druga strana medalje bila je priča o percepciji pojave raznih spolnih bolesti, u prvom redu sifilisa, te seksualnih „devijacija“, između ostalog i nimfomanije, te homoseksualnosti, koje su izazivale zgražavanje kod „moralno nadmoćnih“ evropskih muškaraca. Sve zajedno otkriva jasno uočljivu dvoličnost u globalnoj evropskoj percepciji, koja je u svakom slučaju, naročito u svojim „prizemnijim“ strukturama bila sasvim jasno inspirisana spolnim šovinizmom.

Posljednje sedmo poglavlje *Die Südsee in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts* [Pacifik u njemačkoj književnosti 18. stoljeća] (str. 165-213) koncentrisano je na analizu percepcije Pacifika u desetak izabраниh tekstova iz njemačke knji-

ževnosti s kraja 18. stoljeća, gdje se Pacifik predstavlja kao mjesto neizmjerne idile, ili se pak govori o njegovoj nesavršenosti i iskvarenosti. Ipak, dominiraju tekstovi u kojima se Pacifik, a naročito njegov najveći biser, Tahiti, stavljaju na pijedestal želja mladih Nijemaca, inspirisanih poletom *Sturma und Dranga*. Pogotovo su bile izražene želje za iseljenjem iz Njemačke na neko od pacifičkih ostrva, te za stvaranjem permanentnih kolonija u kojima bi se za razliku od „trule i reakcionarne“ Njemačke stvarao novi društveni poredak na neuporedivo modernijim osnovama, a upravo bi „savršenstvo“ života sretnih Polinežana poslužilo kao ključni model za takve intencije.

Na kraju još samo opaska da je u hronološkom kontekstu knjiga vezana za razmjerno kratko razdoblje iz epohe pacifičkih otkrića-1766-1780, odnosno za percepciju tog razdoblja oličenu u putopisima (i nekim refleksijama na te putopise) koji su se u Evropi pojavili između 1771. i 1785. Nažalost, takav pristup je implicirao da su u analizi izostavljeni neki od najvažnijih i najilustrativnijih segmenata epohe otkrića, kao što su putovanje po Pacifiku (1785-1788) i tragičan kraj francuskog moreplovca Jeana-Francaisa de Galaupa de Laperousea, (što se samo uzgredno pominje), te pobuna na brodu *Bounty* iz 1789. godine i spektakularan nastavak sage o pobunjenicima na ostrvu Pitcairn, koja, faktički, traje i danas (uopšte se ne pominje). Laperouseov putopis je premijerno objavljen u Parizu 1797. godine, a odmah se pojavio i u njemačkom prevodu. Danas je sasvim dostupan, u više varijanti. Posljednje njemačko izdanje pojavilo se u Stuttgartu 1987. godine.

Iako je prva polovina 18. stoljeća nesumnjivo bila znatno siromašnija otkrićima, teško je potcijeniti značaj nekih ekspedicija, kao što je bilo otkriće Uskršnjeg ostrva od strane holandskog admirala Jacoba van Roggevena 1722. godine. Kompletanost u hronološkom kontekstu dodatno bi zaokružila rad i malo više opravdala „18. stoljeće“ iz naslova.

U svakom slučaju rad Christiane Küchler Williams predstavlja izvanredan iskorak u interdisciplinarnom istraživanju značajnog segmenta istorije geografskih otkrića, te ukazuje na izuzetne mogućnosti za istraživanje još mnogih drugih, očigledno gotovo nedirnutih istraživačkih polja, naročito nedirnutih sa aspekta efikasne interdisciplinarne analize. Ovakav pristup, ne samo da implicira istraživanje novog, nego s pravom postavlja pitanje potrebe preispitivanja mnogih starih, navodno sasvim egzaktnih saznanja. ■

Boro Bronza

Privatni život kod Srba u devetnaestom veku, priredili Ana Stolić,
Nenad Makuljević. Beograd: CLIO, 2006, 1041 str.

Po uzoru na petotomnu *Istoriju privatnog života* u redakciji Filipa Arijesa i Žorža Dibia izdavačka kuća CLIO iz Beograda, u saradnji sa Narodnim muzejom i Kolarčevom zadužbinom pokrenula je projekat pod nazivom *Istorija privatnog života na tlu srpskih zemalja*. Projekat podrazumijeva kao krajnji cilj objavljivanje višeto-mne Istorije privatnog života Srba od srednjeg vijeka pa sve do današnjih dana. Prvi tom *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka* objavljen je krajem 2004. g., a drugi tom *Privatni život u srpskim zemljama u osvit novog doba*, naredne 2005. g. Treći tom ove edicije *Istorija privatnog života na tlu srpskih zemalja* posvećen je 19. stoljeću tačnije periodu od kraja osamnaestog stoljeća do Prvog svjetskog rata.

Kao i prethodne knjige i ova posljednja podijeljena je konceptualno na više tematskih cjelina, koje pružaju složenu sliku o fenomenu privatnog života. Posmatrajući svakodnevnicu, od običnih stanovnika preko elite do vladajućih porodica, u burnom 19. stoljeću autori su izložili kompleksnu sliku promjena u porodici, društvu i državi. Svaka tematska cjelina za cilj ima ukazati na realan život individue sagledan iz raznih uglova.

Konstrukcija privatnog života je naslov prve tematske cjeline koja se dalje dije-li na tri aspekta: *Osnove*, *Privatni prostor* i *Dvorovi*. Nenad Makuljević autor prvog poglavlja u knjizi, osvrnuo se na preplitanje osmanskog i evropskog uticaja koje je obilježilo razvoj posebnog kulturnog modela. Vladimir Jovanović pažnju je posvetio piramidalnom odnosu državne uprave, vrijednosti koje je ona štitila, te kazni koje je propisivala za nepoštivanje istih, opisujući koliko je zapravo odnos državne vlasti i pojedinca složen. Kakvu je ulogu imala država u privatnom životu iz aspekta rodni-h studija izložila je Ana Stolić. Kroz slučaj Stojković, Aleksandra Vuletić, na veoma jednostavan način pokazuje svu složenost muško-ženskih odnosa, zakonske forme i volju države da ih poštuje ukoliko želi ili zanemari ukoliko joj to odgovara. Vladi-mir Simić je autor poglavlja u kojem je posebna poźnja posvećena djetinjstvu i ulozi djeteta u srpskoj vizuelnoj kulturi. Dječiji portreti i potreba za izlaganjem slike dje-teta u građanskom enterijeru govore o promjenama u društvu kao i novim vrijedno-stima. Miroslav Timotijević pokazao je kako su političke promjene uticale i na mje-

sta privatnosti, njihovu strukturu kao i na cijene građevinskog zemljišta, koje su se u tri posljednje decenije 19. stoljeća u Beogradu gotovo utrostručile. Interesantno je da su u Beogradu početkom 20. stoljeća dominirale prizemne kuće kojih je po popisu iz 1907. g. sačinjavalo 83% ukupnog stambenog fonda, dok je jednospratnih bilo 16% a višespratnih tek 1% odnosno 60 kuća. Naredna glava također govori o privatnom prostoru ali ga posmatra iz drugog ugla. Naime Aleksandar Kadrijević se osvrnuo na arhitektonske i druge kulturne uticaje koji se mogu prepoznati u arhitekturi kuća od sredine 19. stoljeća pa sve do Prvog svjetskog rata. Posljednji dio ove tematske cjeline posvećen je dvorovima koje, svaka iz posebnog ugla, Katarina Mitrović i Ana Stolić posmatraju kroz privatnu i javnu ulogu koju dvor ima u životu vladara i njegove porodice. Dvorovi su prikazani hronološki tako da je dvoru kneza Miloša Obrenovića posvećeno prvo podpoglavlje, zatim dvor Kneza Aleksandra Karađorđevića i posljednji dvoru posljednjih Obrenovića. Koliko je politička situacija nametala izgled dvora, kao i ekonomski uslovi, pitanje je prožeto kroz sva tri poglavlja. Analizirajući razliku u ponašanju članova kneževih porodica, i njihov privatni život, autorice su na veoma interesantan način izložile jednu sasvim drugu sliku o velikim ličnostima, prikazavši ih iz ugla privatnosti, i pokazavši da su i oni samo obični ljudi sa svim ljudskim manama, strahovima i vrlinama.

Tumačenje različitih aspekata ponašanja ljudi čini drugu veliku cjelinu u knjizi. Ona se dalje dijeli na šest tematskih dijelova: *Svakodnevnicama, Iza zatvorenih vrata, Svet intime, Svet uživanja, Praznici i Isticanje u javnosti*. Zdravstvena kultura zauzima veoma važno mjesto u svakodnevnom životu. Vladimir Jovanović je stoga posebnu pažnju posvetio ne samo načinima liječenja nego i higijenskim uslovima u zajedničkim spavaonicama, koje su u ovom periodu dosta u upotrebi, te kanalizaciji i gradskom smeću kao uzročnicima raznih oboljenja. Jovanović ističe da je 19 stoljeće vrijeme u kojem dolazi do sve veće i nekontrolisane upotrebe opijata. Đorđe S. Kostić nas upoznaje sa konzumiranjem hrane u privatnom prostoru, zajedničkim objektima, pijacama i kuharima. On naglašava da je nezaobilazan artikl u ishrani i piće, tačnije tri vrste pića: rakija, vino i voda. Kostić se osvrnuo i na osmanske i njemačke uticaje na ishranu u Srbiji. Na strane uticaje te razliku u garderobi na selu i u gradu, koji se mogu pratiti kroz kulturne i političke identifikacijske promjene, ukazala je Ljiljana Gavrilović. Ukoliko želimo napraviti uvid u privatni život pojedinca, onda je nezaobilazna tema i sujevjerje koje je vrlo rašireno na prostoru cijelog Balkana posebno u 19. stoljeću. Lasta Đapović je na osnovu raznovrsne građe izložila vjerovanja u postojanje sretnog, nesretnog i opasnog vremena za neke poslove, zatim razna tumačenja izgleda mjeseca, gatanje u sretne i nesretne dane dokazavši da su ovakvi primjeri sujevjerja i rituali vezani za njih činili sastavni dio života i rada. Prikazivanjem života kao osnovne teme svog rada bavili su se realistični književni

ci, čiji su tekstovi poslužili Dragani Vuličević da analizira i interpretira razne faze u životu od rođenja do smrti. Poglavlje koje govori o drugoj polovini 19. stoljeća, tačnije vremenu kada mnogi mladići odlaze na školovanje van granica Srbije, napisala je Ljubinka Trgovčević. Autorica prati život ovih studenata od njihovog polaska preko razvorsnih problema u stranim gradovima kroz uvijek prisutnu nostalgiju za domovinom. Uticaj na studente neminovno je ostavilo društvo u kojem su se školovali, jedna od prihvaćenih novina bila je, po mišljenju Trgovčević, sloboda i jednakost polova. Prepiskom Jelene Novaković sa njenim sinom Miletom, Nataša Mišković nas uvodi u svijet intime, prikazujući svu kompleksnost ne samo porodičnih odnosa, nego i borbe između tradicionalnih i modernizacijskih-seoskih i građanskih sukobljavanja u braku. Milanka Tadić nas upoznaje sa ulogom fotografije kao moćnog medija masovne građanske kulture, koja je preuzela odgovoran zadatak da vizuelizuje a onda i popularizuje ideologiju nacionalnog identita. Jedna od najpopularnijih vidova korištenja fotografije je bila u vidu vizitkarte sa portretom, koja je pored mogućnosti da se kolekcionira u album, postala sastavni dio građanskog rituala upoznavanja i predstavljanja. Kroz postojanje određenih mehanizama koji se javljaju kao nezavisni pratioci pojedinih oblika uživanja, nezaobilazan je alkohol. Piće koje neki svrstavaju u ishranu, a drugi u poroke, Vladimir Jovanović sagledao je iz raznih aspekata. Posebnu pažnju posvetio je objektima za uživanje alkohola kafanama, mehanama i barakama, naravno razlika je bila između gradova i sela. Značajno je istaći da mnogi ugostiteljski objekti nisu bili samo mjesta gdje se sjedilo i uživalo nego su predstavljali i skrovišta kriminalnih družina. Jovanović skreće pažnju i na veoma bitan segment u fleksibilnosti države prema ovom poroku, te zaključuje da je fenomen povećane potrošnje pića uočljiv svaki put kada se u Srbiji ratovalo. Privatna proslava bila je po mišljenju Bojana Jovanovića, Krsna slava. Stoga je on posvetio pažnju pravilima, zakonima i običajima ove slave te njenom porijeklu, kao i značenju, smislu i funkciji ovog običaja. Isticanje u javnosti posljednji aspekt druge tematske cjeline govori o dva krajnja ponašanja u društvu, *Poželjne i rado viđene* i *Nepoželjne ili otpadnike*. U prvu skupinu spadaju kritori i priložnici, bogati i manje bogati građani koji svoje bogatstvo mogu i da podijele sa drugima poklanjajući i tako osiguravajući za sebe vječni spomen. Miroslav Lazić se osvrnuo pored socijalne strukture kritora i priložnika i na njihove motive. Drugu grupu čine obični smrtnici: robijaši, "posrnule" žene, kockari i prevaranti. Ipak biti otpadnik za državu nije značilo biti odbačen iz zajednice što Vladimir Jovanović kroz brojne primjere i potvrđuje. Interesantno je da su otpadnici nad otpadnicima kako ih Jovanović naziva bili gubavci.

Tema treće cjeline u knjizi *Privatnost u javnom prostoru* prikazuje složen odnos između različitih pojava koje se obično vežu za sferu privatnosti i koncepta javne sfere. Cjelina je podijeljena na tri aspekta: *Ustanove, Privatnost i profesionalizacija*

i *Zabave: od vašara do pozorišta*. Potrebe države da u potpunosti kontroliše pojedinca ne ispoljava se nigdje tako jasno kao u zatvorskim institucijama, stoga su zatvori, apsane ili robijašnice najbolji primjer pokušaja održavanja privatnosti u javnom prostoru. Tri poglavlja napisana pod aspektom *Privatnost i profesionalizacija* govore o vjerskim i državnim službenicima. Kako se odvijao privatni život episkopa, mirskih sveštenika i monaha i koje su razlike u životu ovih vjerskih službenika je tema koju je izložio Nedeljko Radosavljević. Specifičnost ljudi u uniformi, tačnije oficira, njihov privatni i javni život prikazao je Milić Miličević. Život policijskog činovnika kao primjer činovništva, također je rekonstruisan. Autor ovog poglavlja Vladimir Jovanović, ukazuje na veoma interesantnu pojavu zloupotrebe ovih službenika, koja je bila toliko rasprostranjena da je zauzela mjesto i u književnosti. Mnogi su se policijski pisari bogatili i tako što su za izvjesnu naknadu jednostavno *zatvarali oči* nad nezdravim i nehigijenskim proizvodima. Treća cjelina završava *Privatnim životom na javnoj sceni* svetkovina u kojoj Miroslav Lukić Krstanović analizira svetkovine kao matrice društvenog grupisanja i njihovu ulogu u kreiranju tradicije. Radi jasnije slike autor je istakao razlike u životu na selu i gradu gdje je situacija bila dosta složenija s obzirom da su grupisanja i okupljanja vršena u raznim oblicima.

Putovanjima je posvećena četvrta cjelina knjige koja je podijeljena na tri glave. Nenad Makuljević posvetio je pažnju pokloničkim putovanjima koja su uglavnom bila usmjerena ka, Svetoj zemlji, tj. Jerusalemu koje je svakako bilo jedno od najznačajnijih i najčešće posjećenih mjesta. Naravno, ovakva putovanja mogli su priuštiti uglavnom samo imućniji građani. Na osnovu ličnih uspomena, Makuljević je pratio putovanje od njegove pripreme, do samog putovanja koje je predstavljalo materijalne i fizičke napore. Koliko je ovo putovanje značilo govori činjenica da je život ne samo poklonika nego i njegove kompletne porodice trajno bio obilježen ovim putovanjem. Na to ukazuje mijenjanje prezimena i imena kao osnovnih identifikatora ličnosti, osobe i porodice koja obavi hodočašće. Naredna poglavlje nosi naslov *U javnom prostoru, koji se lađom naziva*; Iako naslov upućuje da se tekst odnosi samo na lađu, Đorđe S. Kostić se osvrnuo i na čamce, skele, brodove, brzu šajku i parobrod. Isti autor je sljedeća dva podpoglavljia posvetio putnicima u prevozu. U njima se otvara pitanje ne samo drumova nego i sredstava kojima se putovalo i mjesta u kojima se odsjedalo. Kostić u posljednjem poglavlju skreće pažnju i na muško-ženske odnose koji se razvijaju u toku putovanja, kojima obiluje putopisna literatura. Na osnovu primjera žene nekog Živkovića, Kostić navodi kako se putovanje može završiti nesretno, naime ta nesretna žena je bačena u Dunav, dakle u toku putovanja, iz razloga što je bila “nepoštena”.

Posljednja tematska cjelina nosi simboličan naziv *Kraj*. Posvećena je proučavanju kulture smrti. Igor Borozan je autor prvog poglavlja koje je ujedno i najveće

u kompletnoj knjizi, a govori o fenomenu smrti sagledanog kroz građansku kulturu i njenu povezanost sa zapadnim kulturnim obrascem koji se manifestirao u najvećoj mjeri među Srbima nastanjenim u Habsburškoj monarhiji. Na osnovu konkretnih primjera Borožan dalje prikazuje fenomen lijepe smrti i smrti kao strašne činjenice. Nasilna smrt u vidu samoubistava također je prisutna u 19. stoljeću. Dokument koji je povezan upravo sa smrću jeste testament koji je, tvrdi autor, u 19. stoljeću imao manju primjenu nego stoljeće ranije. Organizovanje sahrane, koja je u mnogome zavisila od finansijske situacije porodice, te prenos tijela od pokojnikove kuće do groblja i sama ceremonija na groblju opisani su prilično detaljno. Borožan se osvrnuo i na historijat, organizaciju i simboliku evropskih i pravoslavnih grobalja, ali posebnu pažnju je posvetio beogradskim grobljima, a posebno Tašmajdanskom i Novom groblju koje je formirano krajem 19. stoljeća. Primjetno je da elita čak i u ovakvim prilikama želi da se distancira od jednakosti sa ostalim građanima, pa grob postaje identifikaciono i kulturno polje građanske klase. Na grobu se uz ime počinje pisati profesija, a nerijetko se pravila i skulptura pokojnika koja je izražavala njegovo zanimanje. Borožan je pažnju posvetio i groblju kao emocionalnom prostoru, dok je nacionalnu svijest prikazao kroz sahrane vladara. Da modernizacija nije zaobišla ni fenomen smrti ukazala je Aleksandra Pavičević osvrnuvši se na pokušaj legalizacije spaljivanja mrtvih u poglavlju pod naslovom *Ognjeno sahranjivanje*. Pristalice ovakve promjene naišli su na mnoge probleme ali su uspjeli osnovati društva za spaljivanje mrtvaca 1904. g. pod vodstvom Vojislava Kujundića, a 1934. g. pokrenuli su i glasilo. Ipak, članovi ovog društva, u koliko su insistirali na spaljivanju svoga tijela nakon smrti, morali su biti deportovani u inostranstvo do najbližeg krematorija što su i činili.

Na kraju knjige nalazi se bogata Bibliografija, Skraćenice i Sadržaj.

Knjiga je rađena na interdisciplinarnom pristupu te iza nje stoje dvadeset i dva autora iz raznih humanističkih nauka kao što su historija, historija umjetnosti, etnologija i etnografija. Ovakav pristup sagledavanja iz raznih uglova, na razne načine, stvara živu sliku života individue bez obzira na njegovu materijalnu osnovu ili političku poziciju. Tu sliku upotpunjuju odlično izabrane ilustracije kojima knjiga doista obiluje. U knjizi je predstavljena historija na jedan posebno privlačan i zanimljiv način, što je čini interesantnom ne samo među stručnom nego i širom čitalačkom publikom. ■

Hana Younis

Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*.

Tešanj: Planjax, 2005, 609 str.

Višegodišnja istraživanja društvenih, političkih i kulturnih prožimanja kojima se na temelju obilne arhivske građe bavi dr. Galib Šljivo rezultirala su još jednom knjigom koja izvrsno pokazuje značaj Bosne kao najzapadnije Osmanske pokrajine u periodu kada politička propaganda zapadnih sila dolazi do kulminacije. Ova knjiga predstavlja hronološki nastavak do sada objavljenih pet knjiga, u kojima je dr. Šljivo pokušao kako sam navodi “djelimično završiti naučni projekat Bosna i Hercegovina u posljednjih sto godina Osmanske uprave (1788-1878)”. Vremenska granica u naslovu u potpunosti odgovara periodu u kojem je na valijskom mjestu u Bosni bio posljednji značajni valija Topal Osman-paša. I pored toga ova knjiga ne predstavlja monografiju ovog značajnog valije, ona je zapravo sveobuhvatan prikaz dešavanja u periodu kada on obnaša valijsku dužnost.

Osnovni tekst raspoređen je u šest poglavlja, kojima prethodi kratki Predgovor, u kojem autor navodi arhive u kojima je prikupio potrebnu građu i objašnjava metodološki pristup koji je koristio.

Prvo poglavlje autor započinje sa detaljnom biografijom i prilikama u kojima Šerif Osman-paša preuzima valijsku vlast u Bosni. Iako je Šerif Osman-paša poznat u historiografiji po nadimku Topal, zbog značenja ove riječi (šepav) Šljivo ga niti jednom u tekstu ne oslovljava ovim nadimkom, smatrajući ga podrugljivim. U ovom poglavlju autor izlaže političku situaciju u Osmanskom carstvu i Evropi kako bi nje-ne refleksije na Bosnu bile jasnije. I pored činjenice da je sedma decenija 19. stoljeća relativno mirna i ne obiluje ustancima, Osman-paša je odmah po preuzimanju valijske vlasti morao umiriti nemire na hercegovačko-crnogorskoj granici. U ovom poglavlju također možemo pronaći interesantne podatke o vojsci; njenoj organizaciji, ustrojstvu kao i prehrani.

U narednom poglavlju autor se osvrnuo na više značajnih tema. Jedna od njih je izgradnja infrastrukture, u prvom redu puteva. Pored načina izgradnje puteva pronaći ćemo značajne podatke o vrsti materijala i načinu njihovog finansiranja. Ipak doseljavanju muslimana iz Srbije je posvećeno najviše pažnje, a posebno muhadžirima, njihovom smještaju te izgradnji domova za njih. S obzirom da su iseljenici doš-

li iz gradova zahtijevali su da im Porta isplati naknadu za njihova napuštena dobra u Srbiji i da potom oni sami odluče gdje će se naseliti. Međutim Porta je odlučila da se u Zvorničkom sandžaku izgrade nova naselja za njih što je i učinjeno, te su tako nastali gradovi Donja i Gornja Azizija (današnji Orašje i Šamac).

U trećem dijelu knjige autor više pažnje poklanja reformama i donošenju ustava. Značajnu ulogu u provođenju reformi u Bosni imao je i Dževdet efendija, njegove zasluge za postizanje sporazuma sa domaćim stanovništvom, o odijevanju i teritoriju na kojem će ta vojska biti dostupna kao i načinu regrutovanja, samo kratko su spomenuti. Kao predstavnici velikih sila, rad konzula je bio veoma značajan. Oni su redovno izvještavali svoje zemlje o stanju u Bosni i Hercegovini. Neke od izvještaja dr. Otta Blau-a autor je objavio kompletne. Iako su ovi izvještaji veoma važni izvori za historiju Bosne i Hercegovine u ovom periodu, treba ih uzeti sa rezervom s obzirom da su najčešće proizvod subjektivnog ocjenjivanja stanja zemlje iz koje autor dolazi kao i ličnog ubjedenja osobe koja ih je sastavljala.

I četvrto poglavlje također govori o reformama, prije svega proglašenju Vilajetskog ustava i njegovoj konkretnoj primjeni u narodu. Teškoće u provođenju reformi predstavljala je praksa postavljanja pravih Osmanlija na vodeće položaje, što su Bosanci tumačili kao nepovjerenje prema njima i njihovo isključivanje iz političkog života. Ovu praksu Šerif Osman-paša postepeno je mijenjao i time sticao povjerenje stanovništva.

Nastavak provođenja reformi, izgredi na granici sa Austrijom, eksploatacija dobara od strane stranih trgovaca su pitanja koja dr. Šljivo u petom poglavlju analizira. Vremenske prilike, razgovori između konzula, zemljotresi, hapšenja u Tešanjskoj nahiji samo su neke od tema koje se spominju u ovom poglavlju.

Posljednje poglavlje obiluje podacima o trgovini. Austrijski konzuli pomno su pratili i zapisivali sve promjene na ovom polju, tako možemo pronaći cijene krzna, voća, prevoza, tarife koje su se koristile itd.

“Riječ na kraju” je zaključak u kojem su u kraćim crtama opisane teme koje su obrađene u knjizi. Na kraju knjige nalazi se Schlubword i Registar ličnih imena.

Kroz cijelu monografiju provlače se pitanja izgradnje puteva, trgovine i povremenih nemira na granici sa Austrijom i Crnom Gorom. Gledano u cjelini monografija obiluje i raznim podacima o načinu života kako domaćeg stanovništva tako i stranih podanika.

Interesantno je da se pojava štampe, iako vrlo važan modernizacijski pomak u tom periodu, samo kratko spominje. Također bi bilo poželjno da ovako značajna monografija ima bibliografiju koja bi bila dalja smjernica istraživačima posebno ovog perioda.

Sedma decenija 19. stoljeća je karakteristična po velikom interesiranju zapadnih sila za unutrašnje stanje Osmanskog carstva, posebno Bosne. S obzirom da je ova monografija urađena prvenstveno na građi austrijskog konzulata, čija je špijunska mreža bila daleko najefikasnija i najučinkovitija, ona predstavlja odličan uvid upravo u viđenje Bosne od strane Austrije i njenih predstavnika u Bosni. Knjiga je izuzetno vrijedna upravo stoga što dr. Galib Šljivo prepušta dokumentima da govore sami za sebe i oblikuju tekst. Ovim djelom je zasigurno napravljen temelj za dalja istraživanja ovog perioda. ■

Hana Younis

Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt, urbanizacija i modernizacija Beograda 1890-1914*. Beograd: UDI, 2008, 382 str.

Dubravka Stojanović, profesorica na Filozofskom fakultetu u Beogradu, nedavno je objavila novu knjigu, *Kaldrma i asfalt*, u izdanju Udruženja za društvenu istoriju iz Beograda, u kojoj stručnoj i široj javnosti studiozno predstavlja urbanizaciju i evropeizaciju Beograda u periodu političkih previranja na prelazu 19. u 20. stoljeće, pa sve do Prvog svjetskog rata. Kako sama autorica navodi, knjiga je napisana s namjerom da kroz dokumentirane primjere dokaže da je politički sistem, u navedenom periodu, u Beogradu bio *nesposoban, neefikasan i netransparentan*. Cilj ovako postavljene teorije Stojanovićeva je smatrala neophodnim, zbog činjenice da samo realno sagledavanje prošlosti može objasniti sadašnjost. Knjiga je koncipirana kao sinteza modernizacijskih procesa, vješto sažetih na njene najbitnije procese. Osnovni tekst je raspoređen u dvije tematske cjeline simbolično nazvane *Grad* i *Građani*, koje se dijele na više poglavlja i podpoglavlja. Na kraju knjige nalazi se *Zaključak* i *Bibliografija* koju je uradila Maša Miloradović. Sam tekst popraćen je vrlo interesantnim i korisnim ilustracijama, koje dodatno upotpunjuju temu na koju se odnose.

Knjiga počinje *Predgovorom* u kojem nas Stojanovićeva upoznaje sa razlozima bavljenja ovom tematikom, njenoj ljubavi prema Beogradu i metodološkim pristupom koji je koristila u ovoj monografiji.

Prva tematska cjelina naslovljena *Grad* kroz poglavlja: *Prostor, Ulice, Kuće, Osvjetljenje i tramvaji* i *Vodovod i kanalizacija*, analizira ključne teme urbanizacije Beograda na prelazu iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće, kada su počeli veliki procesi njegove modernizacije i evropeizacije. U ovom dijelu autorica se posebno osvrnula na mnoga pitanja koja su pokrenuta kao uticaj modernizacije Beograda u posljednjim decenijama 19. stoljeća kao što su: određivanje gradskog rejona, njegova regulacija, nivelacija, kaldrmanje i prva asfaltiranja ulica, stambena izgradnja, izgradnja vodovoda i kanalizacije, uvođenje struje i tramvajskog saobraćaja.... Većina ovih tema bila je od vitalnog interesa za život Beograđana. Stojanovićeva je vrlo detaljno analizirala i način na koji su se odluke donosile, ili tačnije rečeno, načini na koje se izbjegavalo donošenje odluka koje su mogle unaprijediti život u Beogradu. Zato je autorica kao jedan od ključnih problema u prvoj cjelini knjige prezentovala neefikasnost sistema u donošenju odluka koji je po njenom mišljenju bio kočnica modernizacije Beograda. Mnogobrojni su primjeri kojima je potkrijepljena ova teza, a jedan od njih je pitanje kaldrmanja na primjeru Nebojšine ulice. Naime, kada je ponestalo para za njeno uređenje, povadena je kaldrma iz tek kaldrmanje i uređene Požarevačke ulice! Ipak, najkarakterističniji primjer neefikasnosti sistema oslikava primjer kanalizacije. On je posebno upečatljiv, jer je predstavljao jedno od rijetkih pitanja oko kojeg su se slagale sve političke strane. I pored stranačkog jedinstva bilo je potrebno 35 godina raspravljanja o dva pitanja, jedno je sistem kanalizacije, da li moderniji ili neki manje moderan, a drugo, da li da te kanalizacijske vode odlaze i u Savu i u Dunav ili samo u Dunav, kako bi srpska prijestonica konačno dobila kanalizacijski sistem. Interesantno je da su mnoge važne stvari često zavisile od entuzijazma pojedinaca umjesto od čitavog sistema. Takav je primjer uvođenja struje. Prva sijalica upaljena je u Beogradu 1880, i to samo zahvaljujući upornosti jednog profesora Beogradskog univerziteta! Autorica je kroz mnoge konkretne primjere argumentirano dovela u pitanje dosadašnje tvrdnje da je modernizacija Beograda bila spora zbog nedostatka novca jer do te teme vlasti nikada nisu ni stizale.

Drugi dio knjige pod naslovom *Građani* podijeljen je na više poglavlja: *Socijalna struktura Beograda, Zamišljena i stvarna zajednica pozorišne i druge scene, Institucije civilnog društva: štampa, klubovi, udruženja i kafane, Elitna i masovna kultura: knjige, koncerti, bioskopi, cirkusi, Konstrukcija nacionalnog i socijalnog identiteta: turizam i sport*, posvećenih načinu života stanovnika Beograda u posljednjoj deceniji devetnaestog i prvoj deceniji dvadesetog stoljeća. Autorica je kroz ovako koncipiran tekst otkrila, kakve su bile sklonosti, navike i ukusi stanovnika Beograda. Detaljnom analizom građe Stojanovićeva je izložila socijalnu pripadnost i zanimanja stanovnika srpske prijestonice, te skrenula pažnju na do sada zanemaranu skupinu slobodnih poslova, kao što su advokati, ljekari, inženjeri i arhitekte, koji su

prema njoj bili pravi nosioci moderne. Analizirajući repertoar Narodnog pozorišta prezentirana je jedna sasvim nova slika iz koje se jasno vidi da su vodvilje, orfeumi i privatna pozorišta bili popularniji i posjećeniji od Narodnog pozorišta. Iako autorica naglašava značaj pozorišta u evropeizaciji kulturnog života, ona zaključuje da se strujanja u pozorištu ne mogu dovoditi u vezu sa promjenama spoljnopolitičkih orijentacija srpske države. Također, dovodi u pitanje ruski uticaj na oblasti umjetničkog stvaralaštva, konstatirajući da su domaće predstave bile posjećenije od stranih. Ona zaključuje da je Beograđanima ismijavanje muško-ženskih odnosa bio daleko privlačniji model večernjeg provoda od tragedija iz nacionalne prošlosti. Smatrajući da se proučavanje nastajanja civilnog društva u 19. stoljeću ne može ograničiti samo na stranke, medije, klubove i udruženja, Stojanovićeva je analizirala i kružooke, kafee i kafane kao prvorazredne institucije u kojima se formulisala politička, socijalna i kulturna energija narastajućeg građanskog društva. Kafane su predstavljale prve ustanove *novog društva* i prvi demokratski prostor u Srbiji. U kafani je održan prvi bal, upaljena prva električna sijalica, pušten prvi film, tu su se održavali koncerti klasične muzike, prva harfa u Beogradu mogla se čuti upravo u kafani. Zanimljivo je da su pored socijalne i ekonomske funkcije kafane, predstavljale najpouzdaniju zaradu, ali su također bile i jedna vrsta berze. Analizom političke štampe tog vremena, autorica je oslikala život pun previranja izazvanih uvođenjem novog ali još nedovoljno utvrđenog sistema. Osvrnuvši se i na pojavu cirkusa kao odraza modernog, uočava se da je ova vrsta zabave izazvala u životu Beograda velike promjene. To je naravno izazvalo osude tradicionalista, pa su *Večernje novosti* preuzele na sebe ulogu u borbi protiv cirkusa. Navodeći razne primjedbe kako bi zabranili ovu vrste zabave, *Večernje novosti* su tvrdile da cirkusi vode gubljenju nacionalnog identiteta, postavljale su pitanje uticaja cirkusa na moral zajednice, a jedan od argumenata bio je i strah od hipnotisanja. Ova kampanja nije izazvala bitne promjene u egzistiranju cirkusa u Beogradu. Širenje turizma i sporta također je bilo dio modernizacijskog procesa zasnovanog na imitaciji stila života zapadno-evropske aristokratije, što je naročito poslije francuske revolucije, bila odredišna tačka novog stila oslobođenog građanstva. Veliku ulogu u širenju nacionalne ideje dobio je i sport. Po uzoru na francuski i njemački model fizičkog vaspitanja, sport je postao dio nacionalne indoktrinacije, tijelo je bilo stavljeno u službu otadžbini, a najvažniji cilj sportskog obrazovanja nisu bili toliko ni zdravlje ni sticanje socijalnog identiteta koliko vojne pripreme.

U ovoj monografiji Stojanovićeva je, kroz probleme kanalizacije i prve urbanizacije do slobode štampe, analizirala jedan od ključnih fenomena novije historije, odnos modernog i antimodernog. Ona je na vrlo interesantan način uspjela, kroz primjere kočenja modernizacije od strane političke elite na prelazu iz devetnaestog

u dvadeseto stoljeće u Beogradu, povući paralelu sa sadašnjom političkom situacijom u Srbiji.

Gledano u cjelini knjiga Dubravke Stojanović je po vrsti sadržaja i načinu pisanja namijenjena široj publici, no zbog metodološkog odabira, u kojem autorica objektivno sagledava dešavanja u Beogradu 1890-1914, ona definitivno može poslužiti kao priručnik kako historičarima tako i politolozima. Upravo iz tog razloga očekujemo da će ova knjiga izazvati polemiku unutar srpske historiografije. Mi joj samo možemo čestitati na emotivnom, ali krajnje objektivnom pristupu u knjizi. ■

Hana Younis

Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878 – 1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007, 305 str.

Intrigantnog naslova, sadržajno veoma zanimljiva, knjiga Zijada Šehića (*U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878 – 1918*.) predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju odbranenu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2002. godine. Istraživanje ove teme inicirano je zbog nepostojanja nijednog djela u bosanskohercegovačkoj i stranoj historiografiji koje bi u cijelosti razmatralo ulogu i status bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije. Ovom knjigom, ta praznina je kvalitetno popunjena. Tematski okvir razrađen je u četiri velika poglavlja sa značajnim brojem priloga koji se nalaze na kraju knjige.

U središtu razmatranja prvog dijela (*Osmansko naslijeđe. Organizacija vojske i žandarmerije u Bosanskom ejaletu/vilajetu posljednjih decenija osmanske uprave*) su mjesto i uloga bosanskohercegovačkih vojnih obveznika u vojnoj organizaciji Osmanskog carstva posljednjih decenija uprave sa posebnim osvrtom na specifičnosti tog organiziranja koje je svoje refleksije imalo i u kasnijem periodu. Ove posebnosti će dobiti naročitu vrijednost kada budu uvrštene u vojno zakonodavstvo Monarhije. Također, školovanje vojnika kao i posvećivanje posebne pažnje modernizaciji službe javne sigurnosti, u čiju svrhu je bio organizovan zaptijski puk (Bosna Zapti Alaj), u vremenu austrougarske vlasti će doživjeti svoju nadogradnju.

Jedan od prvih zadataka nove vlasti nakon 1878. godine bio je utemeljenje nove službe javne sigurnosti čiji su djelatnici bile osobe koje su te zadatke izvršavale u osmanskome vremenu s tim što je došlo do promjene u komandnom kadru koji je, za ovu priliku, došao iz unutrašnjosti Monarhije. Borba za paritetnim utjecajem nad Bosnom i Hercegovinom između Austrije i Ugarske odvijala se u svim sferama političko - ekonomskog života, a nastojanje za organiziranjem bosanskohercegovačkih vojnih jedinica bio je jedan od metoda integrisanja Bosne i Hercegovine u pravne okvire Monarhije. Razvitak žandarmerijske službe povlačio je za sobom i rast broja pripadnika koji su na ovaj način već bili integrisani u službu Monarhije. Proglašenje Vojnog zakona trebalo je, prema mišljenju vojnih i političkih krugova Monarhije, čvršće vezati Bosnu i Hercegovinu za Monarhiju s obzirom na neriješen međunarodno – pravni položaj Bosne i Hercegovine. Otuda i naslov ovom drugom poglavlju koje govori o tranzicijskom periodu (*Ni sultanovi ni carevi!*) Metoda uvođenja Vojnog zakona pokazuje oprez nove vlasti koja ovom problemu pristupa postepeno sa velikom dozom razumijevanja za praksu prethodne vlasti. To se posebno odnosi na uključivanje muslimanskog elementa u vojne strukture Monarhije zbog čega su uvedena i posebna zakonska rješenja koja su poštovala vjersku i tradicijsku posebnost novih pripadnika vojske. Upravo se na ovakvim detaljima i ogleda značaj ove knjige kao i temeljit pristup autora datom problemu jer ga sagledava u cijelosti bez nakane da “simpatizira” jednu od zainteresiranih strana.

Ipak, bez obzira na opreznost vlasti, proglašenje Vojnog zakona izazvalo je nezadovoljstvo i ustanak iz 1882. godine. U skladu sa organizacijskom strukturom cijele Monarhije, i u Bosni i Hercegovini su organizovani vojni okruzi, a komandna linija i finansiranje jedinica vojske razlikovala se od ostatka Monarhije zbog neriješenog državno – pravnog statusa. S druge strane, otpor prema novim pripadnicima vojske pokazao se i kod dijela njemačkog stanovništva koji se otvoreno pobunio protiv “stranaca” (slučaj Graz).

Vojno organiziranje na području Bosne i Hercegovine donijelo je strukturalne promjene u bh. društvu. Izgradnja željezničkog saobraćaja i vojnih objekata mijenja sliku bh. gradova, a vojne kasarne unose novi stil života. Bh. zemaljski pripadnici u vojnim strukturama imali su zagarantovana sva prava kao i drugi pripadnici što podrazumijeva i poštivanje vjerskih sloboda (posebna pažnja posvećena je vojnom “dušebrižništvu”). Promjene na svjetskoj političkoj sceni zahtijevale su i promjene u organizaciji vojske što je dovelo do Noveliranja vojnog zakona 1912. godine kada su ukinute neke povlastice koje su do tada važile za bh. vojnike (godišnji kontingent regruta usklađen sa principom koji je važio za Austriju i Ugarsku, pomjereni starosna granica za rezervni sastav na 42 godine, vojna obaveza postala je opća mjera). Promjene u načinu regrutacije povećale su broj bh. vojnika kao i potrebnog

budžeta čija je krajnja namjena bila osiguranje graničnog područja prema Srbiji i Crnoj Gori. Promjene Zakona o iznimnim mjerama i Zakona o vojnom podavanju otežale su privredne prilike. Atentat od 28. juna 1914. godine pokrenuo je promjene na svjetskom nivou, a došlo je i do destabilizacije prilika unutar Bosne i Hercegovine (nemiri, osnivanje prijekih sudova, narušavanja javnog reda i mira). I dok se diplomatija spremala da se povuče pred oružjem, u Bosni i Hercegovini su uvedene iznimne mjere i suspendirani su neki dijelovi Zemaljskog statuta. Početak rata i odlazak vojnih jedinica na novoformirane frontove (Istočni, Zapadni, Balkanski) zahtijevao je promjene u Bosni i Hercegovni kako bi se osiguralo provođenje zakona. U tu svrhu organizovan je *Shutzkorpus* (Zaštitni korpus) kao i *Bürgerwehr* ("građanska vojska") kao civilna zaštita za očuvanje javnog reda i mira. Zabilježen je i prijedlog Mujage Komadine iz Mostara koji je predlagao formiranje lokalnih milicija čiji bi se članovi također pozabavili očuvanjem reda i mira (str. 87 - 88).

Dosadašnji primjeri iz knjige pokazuju kako autor ne prati razvoj samo jednog društvenog segmenta, nego kroz prizmu vojne strukture prati promjene u društvu, ekonomiji i politici. Zbog toga se može opravdano kazati kako ova knjiga nije samo historija vojske, nego je historija jednog vremena gdje je vojska, u skladu sa političkim kretanjima, igrala najznačajniju ulogu. To će se posebno izraziti u dešavanjima koja će uslijediti tokom Prvog svjetskog rata. Sa ovim datumom počinje i drugi, značajniji dio ove knjige koji govori o ratnim dešavanjima na frontu i u pozadini.

Slijed događaja nakon početka ratnih operacija u ovoj knjizi ispraćen je kroz standardni hronološki okvir. U vrijeme prvih vojnih sukoba Bosna i Hercegovina se javlja kao neposredno ratno područje 1914. godine. Deskripcija događaja unutar Bosne i Hercegovine posmatrana je kroz prizmu vjerskih odnosa kao i odnosa vjerskih lidera prema matičnim zajednicama gdje se posebna pažnja posvećuje analizi uloge duhovnih lidera na podizanju morala kod vojnika. Kao i u većini slučajeva do sada, posebna pažnja posvećena je detaljnoj analizi uloge muslimanskih vjerskih vođa.

Dešavanja na Balkanskom frontu odvijala su se u dva pravca. Prvi plan Generalštaba srpske vojske bio je vezivanje što većeg broja austrougarskih trupa na Balkanskom frontu kako bi se oslabio udar u pravcu Rusije (str. 91). Osim vojnih operacija, drugi cilj bio je organiziranje pobune među pravoslavnim stanovništvom u istočnoj Bosni kao i formiranje komitskih četa. Odgovor na ova djelovanja ponudio je general Potiorek kontraofanzivom i suzbijanjem srpskih i crnogorskih trupa na području istočne Bosne i Hercegovine. Osim toga, pokrenute su i represivne mjere prema bh. Srbima – uzimanje talaca i interniranje politički sumnjivog stanovništva. Plan Zemaljske vlade je predviđao uzimanje talaca a za *taoce je trebalo uzimati najutjecajnije i najuglednije osobe pravoslavne vjere koje su politički pripadale Narodu, Otadžbini i Srpskoj riječi, s tim da oni budu zalog lojalnog držanja njihove*

vih pripadnika i pristalica (str.101). Plan za interniranje politički sumnjivog stanovništva podrazumijevao je njihovo premještanje u unutrašnjost Monarhije kako bi im se onemogućio kontakt sa ostalim bosanskohercegovačkim stanovništvom. Također, pored ekspatrijacije plan je podrazumijevao i konfiskaciju imovine što je u konačnici rezultiralo demografskim promjenama pograničnog područja.

Šejh-ul-islam je 14. novembra 1914. proglasio džihad u Carigradu, a u Sarajevu je ova fetva pročitana 11. decembra 1914. godine od strane reisa Džemaludina Čauševića. Tekst ove odluke je štampan i dostavljan vojnicima na frontu kako bi se i time utjecalo na psihološke i ideološke dimenzije rata. U znak zahvalnosti za lojalno držanje muslimana prema Monarhiji, odlučeno je da se u Beču sagradi džamija.

Ratna dešavanja imala su svoga odjeka i na ekonomska kretanja u zemlji. Donesen je Zakon o ratnom podavanju i imao je iste odluke kao i u ostatku Monarhije, a odnosio se na snabdijevanje vojske potrebnim namirnicama kao i na obaveze na gradnji i popravci puteva, željeznica, telegrafskih i telefonskih linija dok je uplata ratnog zajma *predstavljala mjeru patriotizma* (str.113). Istovremeno, ratna razaranja izazivaju velike poremećaje u privredi zemlje. Usljed angažovanosti na frontu velikog broja stanovnika, smanjuje se proizvodnja, a zatim slijede osiromašenje stočnog fonda zemlje, zapošljavanje žena i djece u preduzećima. Već početkom 1915. godine Zemaljska vlada interveniše na tržištu uvođenjem prvog maksimiranja cijena. U humanitarnom angažmanu ogleđa se rad na prikupljanju pomoći za izbjeglice.

Daleko na frontu, bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u sastavu vojske bilježe zapažene uspjehe. Analizom kvalitetne izvorne podloge, autor "prati" vojnike na frontovima na kojima se nalaze. Već na Balkanskom frontu, 1914. godine herojsko držanje Gojkomira Glogovca biva nagrađeno viteškim odlikovanjem sa titulom barona. Sličnih slučajeva nalazimo na svim frontovima u svim ratnim godinama. Nakon što je Italija objavila rat Monarhiji, bh. vojnici našli su se i na italijanskom frontu gdje je zabilježena njihova posebna odvažnost u borbama. To se posebno odrazilo u tzv. Sočanskim bitkama. Smrt, koju rat sa sobom obavezno nosi, izbacuje veliki broj vojnika iz stroja, a popunjavanja se vrše iz rezervnih sastava i nastavkom regrutacije. Već 1916. godine učešće bh. vojnika bilo je 1.75% više u odnosu na učešće u ukupnom broju stanovnika Monarhije. Ovaj trend se nastavio do kraja rata, pa se može reći kako je Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu podnijela izrazito velike napore. Analiza stanja na frontovima pruža nam mogućnost da, kroz ovu knjigu, dobijemo pravu sliku jednog nadasve teškog perioda gdje su se podnosili nadljudski naponi. Koliko je autor temeljito pristupio obradi teme najbolje svjedoče opisi bitaka gdje se pojedini segmenti opisuju iz sata u sat, iz minute u minutu. Jedna od takvih je i borba na italijanskom frontu za osvajanje Monte Mellete gdje su bh. jedinice stekle naziv elitnih jedinica austrougarske armije.

Ratna dešavanja pratila je i adekvatna socijalna politika koja se ogleda u zbrinjavanju velikog broja ranjenika i ratnih vojnih invalida, porodica poginulih vojnika pa je u tu svrhu organizovan čitav sistem ustanova koje su zbrinjavale unesrećene. Inicijativu za pomoć invalidima u slučaju Bosne i Hercegovine pokrenuli su organi vlasti koji su i osnovali Fond za pomoć. Kako je vrijeme prolazilo, stanje se sve više pogoršavalo. Količine hrane u rezervama za vojnike bivale su sve manje tako da je otpočela kontrola troškova za trupe i postepeno smanjivanje. Sva ova dešavanja su imala svoga negativnog odjeka na stanje na frontu koje je povremeno bilo na nivou katastrofe.

Novi ratni naponi zahtijevali su dodatna opterećenja pa se tokom svih ratnih godina organizovala regrutacija, a Bosna i Hercegovina je i dalje bilježila procentualno veće učešće u vojsci nego u ukupnom broju stanovnika Monarhije. Već 6. jula 1917. godine u potpunosti je ukinuta institucija zastupanja (bedelija, bedluk) a dodatna regrutacija još više je otežala položaj privrede. Kako je stanje kod vojnika na frontu bilo teško, u pozadini je bilo još teže. Velika opterećenja i sušne godine izazvale su problem ishrane stanovništva pa je zabilježen veliki broj smrtnih slučajeva uzrokovanih nedostatkom hrane. Nedaće s kojima se vlast susretala bile su povećane kada se počeo javljati problem nelojanosti Monarhiji. Promjene na Istočnom frontu istupanjem Rusije iz rata u oktobru 1917. godine težište vojnih operacija su prebacile na italijanski front. Tu se tokom posljednje godine rata vodila žestoka borba za opstanak Monarhije koja je sve više nestajala. Nezadovoljstvo stanjem na frontovima, početak borbe za formiranje nacionalnih država, revolucionarne ideje su samo neki od problema s kojima se Monarhija susretala u posljednjoj godini rata kada je mobilizacija dosegla vrhunac sa nevjerovatnih 70% mobilisanih muškaraca. Istrošenost zaliha prouzrokovala je pobune i dezerterstvo, nemire u pozadini, pljačku, formiranje "zelenog kadra" dok se Monarhija pred ovim problemima nalazila skoro nemoćna mada se osnivanjem prijekih sudova nastojalo držati situaciju pod kontrolom. Prevaгу na stranu pobjednika unijelo je angažovanje SAD-a, čije su trupe zajedno sa ostalim učestvovalе u odlučnom proboju na italijanskom frontu kada je i faktički nestalo i Monarhije i njene armije. Autor će slikovito kazati kako je nastupila smrt "Dvostrukog orla".

Želeći da istaknemo značaj ove studije, potrebno je ponovo naglasiti kako Zijad Šehić ovom knjigom kvalitetno popunjava prazninu koja je u historiografiji postojala do njene pojave. To je jedan od bitnih faktora koji ovoj knjizi daje poseban značaj. Druga značajna karakteristika ove knjige jeste izvorna podloga na osnovu koje je nastala, a radi se o izvorima koji se nalaze u arhivima u Sarajevu i Beču. Detaljna deskripcija vojne strukture i način popunjavanja vojnih jedinica na momente otežava čitanje knjige, ali više od toga, govori o ozbiljnosti i temeljitosti autora. Već jednom

napomenuto, sada u zaključnom dijelu potrebno je ponovo naglasiti kako ova knjiga, osim što govori o vojsci, više govori o vremenu i prilikama koje prate rat i ratna dešavanja. Zapravo je to i najveći domet ove knjige koja, uz toplu preporuku za čitanje, zaslužuje da bude ocijenjena jako visokom ocjenom. U tehničkom pogledu, tvrdo uvezana knjiga sa značajnim brojem fotografija, priloga i nadasve izdašnom obradom teme daje kvalitetnu sliku jednog dijela naše prošlosti. Upravo su to karakteristike koje svakoj knjizi otvaraju put prema potencijalnim čitateljima. ■

Amir Duranović

Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918-1941)*. Gradačac: Javna biblioteka "Alija Isaković", 2007, 260 str.

Pitanje agrarnih odnosa u zemlji kakva je Bosna i Hercegovina predstavlja prvorazredan problem koji se ne tiče samo njene privrede, nego zadire u sve segmente bosanskohercegovačkog društva i usko se veže sa političkim, nacionalnim i vjerskim pitanjima. Svakako da je ovakva tema uvijek privlačila pažnju naučne javnosti, tako da postoji zavidna literatura koja tretira ovo pitanje sa različitih stanovišta – političkog, pravnog i sociološkog. Istovremeno kroz ovu literaturu možemo uočavati i različite pristupe agrarnom pitanju kroz periode austrougarske uprave, Kraljevine SHS/Jugoslavije, socijalističke Jugoslavije i period nakon raspada Jugoslavije. Literatura o agrarnom pitanju u svakom od ovih perioda historije Bosne i Hercegovine ima određene osobenosti i pristupa ovom pitanju na specifičan način.

Da je ova tema aktuelna i danas svjedoči i knjiga *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918-1941)* autora Edina Mutapčića. Knjiga je magistarska teza koju je autor odbranio 2005. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pod nazivom *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*.

Shematski, knjiga se sastoji od šest dijelova, a svaki od njih je podijeljen na više glava i poglavlja, što je čini dosta preglednom. Pored ovoga, na kraju knjige se nalazi i rezime te popis izvora i literature.

Knjiga nema jasno izražen uvodni dio, nego se autor na početku prvog dijela – *Osvrt na izvore i literaturu (7-31)* – vrlo kratko i šturo bavi definiranjem cilja svog

istraživanja, te kaže da će “pokušati ući u suštinu navedene problematike, sa aspekta državne intervencije, odnosno zakonodavnih akata državnih organa, te njihove realizacije. Ukazat će i na određene aspekte zloupotreba od strane državnih organa i njenih činovnika. Na kraju ćemo pokušati dati osvrt na pitanje same likvidacije agrarne reforme, prikazati stupanj odštete odnosno isplate agrarnih dugova, koji su proizašli iz samih akata zakonodavne politike”. (7) U ovom dijelu knjige daje i pregled najznačajnijih arhivskih fondova u arhivima Bosne i Hercegovine i njenom susjedstvu koji su bitni za istraživanje agrarnih odnosa, a kao najznačajniji ističe Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Nažalost, i pored iscrpne analize stanja arhivskih fondova, autor se u svom radu vrlo malo oslanja na neobjavljene izvore. Kritički pristupa i analizi postojeće literature koja tretira agrarne odnose, te upravo na osnovu te literature i nastaje najveći dio ovog rada.

Da bi čitaoca pripremio i uveo u problematiku agrarnih odnosa i agrarne reforme, kroz dio – *Naslijeđeni agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (35-71)* – daje pregled historijskog razvoja zemljovalasničkih odnosa u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske, a zatim i austrougarske uprave.

Nakon toga dolazimo do najvažnijih dijelova knjige koji nose naslove *Agrarni odnosi od nastanka Kraljevine SHS do Vidovdanskog ustava (75-124)*, *Agrarno pitanje u Vidovdanskom sistemu (127-164)*, *Ekonomsko-nacionalni aspekt agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (167-197)* i *Agrarno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1941) (201-243)*, u kojima daje hronološki pregled događaja vezanih za agrarne odnose i agrarnu reformu, te ih uklapa u opća dešavanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. U ovako zadatim okvirima analizira agrarne odnose i prati reformu od prevrata 1918. godine pa do početka Drugog svjetskog rata.

Agrarne nemire, koji zahvataju Bosnu i Hercegovinu krajem 1918. godine, vidi kao rezultat minulih vremena i posebno naglašava nacionalni i vjerski aspekt ovih nemira, te pokušava pokazati kako vlasti često nisu imale istinske želje da uvedu red i mir i na taj način zaštite muslimansko stanovništvo. Među brojnim pravnim aktima kojima Vlada pokušava riješiti agrarno pitanje u periodu do donošenja Vidovdanskog ustava, autor posebno ističe *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme* donesene 25. 2. 1919. godine koje po njemu predstavljaju legalizaciju nasilne uzurpacije i stvaranje osnove za ekonomsko-političku dominaciju jednog naroda nad ostalim. Također, dosta prostora posvećuje i uredbama koje se odnose na beglučke zemlje, a koje su u navedenom periodu u nekoliko navrata pretrpjele promjene zbog stalnih političkih prestrojavanja i promjena vlada od kojih je svaka pokušavala usmjeriti agrarnu reformu u njoj željenom pravcu. Promjene nastale donošenjem nove Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini i Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini od 12. 5. 1921. godine

vidi kao popuštanje u agrarnoj politici i ustupak Nikole Pašića JMO-u prilikom ulaska JMO-a u postizbornu vladu. Iznos koji je predviđen za likvidiranje agrarne reforme smatra minimalnim, ali kaže da je JMO, pristajući na donošenje ovih uredbi, uspio „spasiti“ oko 150 000 hektara begovske zemlje od agrarne reforme. Kako su promjene ove beglučke uredbe česte, stvoreni su tako komplicirani svojinski odnosi i sporovi koji neće biti likvidirani ni u narednih nekoliko godina.

Nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava dolazi do izvjesnog zastoja u agrarnoj politici kako na zakonodavnom planu, tako i u njenom provođenju. Daleko od toga da nije bilo pokušaja, ali ipak u ovom periodu ne dolazi do radikalizovanja agrarne reforme, te je obilježen gomilanjem i sporim rješavanjem agrarnih sporova, neuspjelim pokušajem likvidiranja agrarnih direkcija i sličnim neuspjesima. Tek pred kraj ovog perioda dolazi do konkretnih akcija, te je 17. 5. 1928. godine donesen Zakon o bivšim kmetovskim selištima i stečenim beglucima, čime je izvršena konačna promjena vlasničkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ubrzo nakon toga, 3. 12. 1928. godine donesen je i Zakon o beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini, a 14. 9. 1929. godine Zakon o finansijskoj likvidaciji odštete za beglučke zemlje, koja je trebala biti sprovedena u vrijeme šestojanuarske diktature. Donošenje ovog posljednjeg zakona smatra ustupkom Mehmedu Spahi, koji je trebao da bude tolerantan prema budućoj podjeli na banovine, tj. cijepanju bosanskohercegovačkog prostora. Pokazalo se da na početku predviđeni iznos za finansijsku likvidaciju odštete za beglučke zemlje nije ni približno bio dovoljan, pa je tokom tridesetih godina XX stoljeća nekoliko puta dolazilo do izdavanja novih obveznica. Ovaj, uvjetno rečeno, posljednji period, odnosno period Kraljevine Jugoslavije bio je obilježen pokušajima finansijske likvidacije odštete za oduzetu zemlju, ali i uopće saniranjem posljedica provođenja agrarne reforme, a izvjestan zastoj primjećuje u periodu između 1933. i 1936. godine. Od zakonskih akata iz ovog perioda izdvaja Zakon o zaštiti zemljoradnika od 20. 4. 1932. godine, kada je proglašen privremeni moratorij na seljačke dugove i Uredbu o likvidaciji zemljoradničkih dugova od 26. 9. 1936. godine, kojom država preko Privilegovane agrarne banke preuzima seljačke dugove prema privatnim bankama.

Kolonizaciji, kao dijelu agrarne reforme, također posvećuje dio prostora i prati je kroz kontroliranu i plansku akciju koja se provodila preko Ministarstva za agrarnu reformu (kasnije Ministarstva poljoprivrede), ali i kroz nasilnu uzurpaciju državne zemlje koju će država kasnije uglavnom legalizirati.

Na nekoliko mjesta autor analizira posljedice koje je agrarna reforma ostavila na stanovništvo Bosne i Hercegovine. Obim reforme prikazuje iznoseći podatke o količini zemlje koja je bila predmet agrarne reforme. Tako iznosi podatke o 1 175 305 hektara zemlje oduzete od zemljoposjednika (775 233 hektara kmetovskih selišta i 400 072 hektara beglučke zemlje) i oko 600 000 hektara uzurpirane površine šuma

i oko 40 000 hektara drugog zemljišta. Zemljoposjednici su za oduzetu zemlju do 1941. godine naplatili 171 milion dinara za oduzeta kmetovska selišta i 139 miliona za beglučke zemlje, te pri tome naglašava da su isplaćeni iznosi minimalni i mnogo manji nego u drugim dijelovima Kraljevine SHS/Jugoslavije. Autor čak iznosi podatak da su zemljoposjednici dobili samo 1,5 % od stvarne vrijednosti zemlje. Negativne posljedice agrarne reforme nisu osjetili samo zemljoposjednici nego gotovo svi slojevi društva, što potkrepljuje statističkim podacima koje uglavnom preuzima od drugih autora. Pred početak Drugog svjetskog rata reforma još nije bila gotova, a o njenoj likvidaciji da i ne govorimo.

Na kraju, možemo utvrditi da autor u svojoj knjizi daje cjelovit prikaz zakonodavne aktivnosti države na polju agrarne reforme i njene likvidacije i istovremeno je nastoji uklopiti u opća zbivanja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji između dva svjetska rata. Agrarnu reformu prikazuje kao pozitivnu historijsku tekovinu, ali naglašava da je ona u Bosni i Hercegovini imala izrazito nacionalno obilježje, što inače kroz cijelu knjigu nastoji naročito istaknuti. ■

Enes Omerović

Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 370 str.

Promjene koje su se desile u posljednjih dvadesetak godina na prostoru jugoistočne Evrope utjecale su i na promjene u historiografiji. Otvaraju se nove teme, a stare kritički preispituju i obogaćuju. Dijelom ovog procesa možemo smatrati i knjigu *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. autorice Ivane Dobrivojević. Knjiga predstavlja djelomično izmijenjenu i dopunjenu verziju istoimene magistarske teze, odbranjene 2005. godine, u kojoj autorica pokušava da rekonstruiše period diktature kralja Aleksandra i represiju koju je sprovodila država, te istovremeno pokušava da pokaže *da fenomen represije zadire i u istraživanje istorije mentaliteta, zavisi od (ne)postojanja dobre i moderne birokratije i savremenog policijskog i žandarmerijskog aparata*. (13)

Pitanje državne represije, pogotovu u državama kakva je bila Kraljevina Jugoslavija, autorica smatra modernom i složenom historiografskom temom, a ujedno i

pitanjem sučeljenih percepcija, jer dok su policijski nadzor, hapšenja, internacije, suđenja i sl. jedni smatrali represijom, država je smatrala da na taj način ostvaruje svoje legitimno pravo na odbranu.

Prilikom obrade teme autorica je imala na umu složene političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji, proizišle iz unutrašnjih i spoljnih napetosti koje su obilježile desetogodišnji period parlamentarizma. Istovremeno, ne propušta priliku naglasiti da se diktatura kralja Aleksandra poklopila sa velikom ekonomskom krizom koja je pogodila i Kraljevinu Jugoslaviju i još više pojačala nezadovoljstvo stanovništva režimom.

U knjizi su najbolje osvijetljene prilike u Srbiji i Hrvatskoj, što pravda karakterom prikupljene građe, ali istovremeno smatra da prostorima Srbije i Hrvatske treba posvetiti najveću pažnju, jer je jedan od najvećih problema u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bilo tzv. hrvatsko pitanje, tj. srpsko-hrvatski spor.

Shematski, knjiga se sastoji od uvodnih razmatranja, u kojima se autorica pozabavila terminima diktatura i represija, pet glava, zaključka, popisa izvora i literature, te bilješke o autoru.

Korištenje termina diktatura za režim uspostavljen 6. 1. 1929. godine smatra ispravnim, uz konstataciju da su slični režimi uspostavljeni i u većini susjednih zemalja, ali i uz ogradu da je diktatura u Kraljevini Jugoslaviji obilježena određenim osobenostima koje proizlaze iz specifičnosti i raznolikosti ovih krajeva. Imajući na umu te specifičnosti, razmatra i pojam represije koji je u svakom društvu najlakše pratiti kroz zakonodavstvo, sudstvo, policiju, zatvore, slobodu političkog djelovanja i slobodu štampe. Dotičući se svakog od ovih segmenata, kaže: *Državnu represiju u doba šestojanuarskog režima uslovljavalo je nekoliko faktora-erozija demokratije u Evropi, objektivne unutrašnje prilike, ali i kulturna zaostalost, nepostojanje čvrstih parlamentarnih i demokratskih tradicija, kao i moderne i profesionalne birokratije. Stoga je priča o represiji ujedno i priča o načinu funkcionisanja jedne države, ali i slika mentaliteta jednog društva, zastalog na pola puta između modernog i tradicionalnog, zapadnog i orijentalnog.* (34)

Na osnovu – relevantne literature autorica u prvoj glavi - *Diktatura kralja Aleksandra – evropski okvir i balkanska priroda* (35-94) – opisuje zbivanja u Kraljevini počevši od brojnih različitosti i problema koji su pratili Kraljevinu od njenog osnivanja, preko skupštinskog atentata, šestojanuarske proklamacije, Oktroiranog ustava, izbora 1931, atentata u Marseju i petomajskih izbora dajući nam na taj način okvir u kojem će se razvijati i sprovoditi državna represija.

U drugoj glavi – *Zakonodavstvo, instrumenti i institucije represije* (95-220) - analizira zakonodavnu djelatnost režima, inaugurisanje i forsiranje politike integralnog jugoslavenstva, te sudstvo, policiju, žandarmeriju i kaznene zavode kao instru-

mente, odnosno institucije represije. Ne spori zasluge režima na pravnoj unifikaciji države, ali naglašava da kvalitet često nije pratio kvantitet, te da je većina zakona donesenih u ovom periodu bila represivna po svojoj prirodi, odnosno *išli su za tim da onemoguće normalan politički život, slobodu mišljenja i njegovog nesmetanog plasiranja kroz štampu.*(98)

Ideju integralnog jugoslovenstva, koja je u ovom periodu forsirana kroz škole, nacionalna udruženja i štampu, smatra naprednom, ali i zakašnjelom bar 50 godina, pa je veliki broj stanovnika Kraljevine u njoj vidio represiju i napad na nacionalnu posebnost.

U dijelu posvećenom sudstvu nastoji pokazati kako je režim, nastojeći uvesti red u sudstvu (uvođenje jedinstvene hijerarhije u čitavoj Kraljevini, brže rješavanje parnica, borba protiv nerada, korupcije, revizija sudskog osoblja i sl.) često se miješao u rad sudova, pa su sudije, kao instrumenti represije, nekad i sami bili izloženi nadzoru i represiji. Posebnu pažnju obraća na rad Državnog suda za zaštitu države, pred kojim je suđeno političkim protivnicima režima. Povećanje broja delikata protiv države u periodu diktature pravda ne samo strogošću režima nego i pojačanom aktivnošću njegovih protivnika, a kazne, iako stroge, ne smatra tako drakonskim kako je predstavljano u nekim djelima.

Drugi bitan segment represivnog sistema bila je policija i žandarmerija uz koje se vežu nadzor, progoni, internacije i hapšenja političkih neistomišljenika, ali i iznuđivanje priznanja batinama, nehuman odnos prema pritvorenicima i zatvorenicima, žandarmerijska nasilja, pretjerana upotreba sile i sl. O ovome se često moglo slušati na suđenjima pred Državnim sudom, ali i pročitati u inozemnoj štampi koja je oblikovala javno mnijenje u Evropi i na taj način utjecala na međunarodni položaj Kraljevine. Ne sporeći policijska i žandarmerijska nasilja, autorica kroz brojne primjere želi pokazati da ona nisu bila dio unaprijed smišljenog plana (iako je režim često svjesno tolerisao nasilja) nego posljedica mentaliteta, niskog kulturnog i obrazovnog nivoa žandara, osionosti, straha za vlastitu sigurnost i posao, te da su predstavljali samo odgovor na nasilje i teror kome su i sami bili izloženi. Također, naglašava da žandarmerijska nasilja nisu bila proizvod diktatorskog režima kralja Aleksandra, jer su postojala i prije, ali i poslije perioda diktature.

Nakon hapšenja, čestog zlostavljanja i suđenja politički protivnici režima su izvršavali u kaznenim zavodima, gdje su izdržavali zatvorske kazne. Širenje priča o izuzetno teškim uvjetima i torturama u zatvorima često su koristili osuđeni političari za ličnu promociju stvarajući kult mučenika. Iznoseći brojne primjere, autorica želi pokazati da stanje u kaznenim zavodima nije bilo ni izdaleka tako strašno, a teške uvjete (pretrpanost, slaba ishrana...) ne smatra represijom, i pravda ih siromaštvom države.

Treća glava – *Politički protivnici šestojanuarskog režima* (221-300) – posvećena je predšestojanuarskim strankama i njihovim prvacima, komunistima, ustašama i makedonskim revolucionarima kao aktivnim protivnicima režima. Pritisak režima na navedene grupacije se povećavao kako su se pojačavale njihove aktivnosti. Odmah nakon šestojanuarske proklamacije veliki broj političkih prvaka predšestojanuarskih stranaka stavljen je pod policijski nadzor, a mnogi od njih su uskoro *neutralisani* interniranjem u zabačene krajeve. Neki politički prvaci su osuđeni, a kazne su izdržavali u posebnom odjelu za političke zatvorenike - Kustodiji honesti Zavoda u Sremskoj Mitrovici, gdje je režim bio relativno blag i liberalan.

Borba protiv komunizma i komunista u periodu diktature samo je nastavljena i pooštrena. Teror u istražnim zatvorima i brojne pogibije komunista smatra samo odgovorom na teror koji je provodila Partija. Komunistima je suđeno pred Državnim sudom, čak i za samo članstvo u Partiji ili rasturanje letaka, a kazne su često bile drakonske. Osuđeni komunisti su kazne izdržavali u Sremskoj Mitrovici, Mariboru i Lepoglavi, a uvjeti života su se razlikovali od zavoda do zavoda i više su zavisili od ličnosti upravnika nego od propisa. Strah od komunista smatra prevelikim i bezrazložnim zbog stvarne snage Partije u to doba.

Mnogo opasnijim je smatrala makedonske revolucionare i naročito ustaše koji su svoje političke ciljeve željeli ostvariti atentatima, diverzijama i sličnim akcijama, u kojima su stradali često i civili. I njima je suđeno pred Državnim sudom, a osuđivani su na dugotrajne robije i smrtne kazne. Ove mjere trebale su imati psihološki efekat i suzbiti separatističke pokrete, ali su postigle kontraefekat i samo ih ojačale. Sve represivne mjere poduzimane protiv ustaša i VMRO smatra samo odgovorom na teror, a nikako terorom samom po sebi.

S ciljem zavođenja sveopće državne kontrole, režim je nastojao staviti štampu pod svoj uticaj, o čemu je riječ u četvrtoj glavi – *Štampa i cenzura* (301-322). Pooštavanjem i onako restriktivnog zakona te osnivanjem Centralnog presbiroa režim je mogao lakše sprovesti cenzuru, nadzirati pisanje domaće štampe, kontrolisati plasiranje domaće i strane štampe, pratiti kretanje novinara... Stroga cenzura i nadzor nad novinama održala se sve do decembra 1934. godine i u tom periodu zadatak štampe bio je da na sve načine veliča uspjehe režima. Kao posljedica strogog nadzora, a zbog straha od kažnjavanja, kod mnogih se razvila autocenzura.

O centralnoj figuri šestojanuarskog režima i onim koji su najvjerovatnije najviše ispaštali govori se u posljednjoj, petoj glavi – *Kralj i narod* (323-342). Kralja Aleksandra vidi kao rodoljuba i idealistu, omiljenog među narodom. Da bi to pokazala, opisuje njegove posjete Zagrebu i navodi izvještaje *nezavisnih posmatrača* koji kažu da je doček kralja u Zagrebu 1931. godine bio više spontan nego režiran. Koristeći izvještaje britanskih poslanika, želi dokazati da kralj, ustvari, nije bio upoznat sa stvarnim stanjem u zemlji.

U *Zaključku* (343-354) autorica sumira rezultate svog naučnoistraživačkog rada, ponovo ističući unutrašnje i vanjske prilike koje su utjecale na sistem državne represije, negira postojanje dobro organizovanog represivnog aparata, a sama represija predstavlja sliku mentaliteta jednog društva.

Koristeći relevantnu literaturu i izvornu građu, autorica je pokušala da na neutralan način da sliku jednog perioda i jednog fenomena. Često je, pišući o određenom događaju, donosila informacije iz različitih izvora i ostavljala čitaocu prostora da sam izvuče zaključke, često se ne libeći da ih i sama daje. Ponekad, vjerovatno pod pritiskom navoda pojedinih autora, uzima u zaštitu šestojanuarski režim i staje u odbranu njegovih postupaka. Uz ovo, *nevidljivost* pojedinih dijelova Kraljevine u knjizi otvara prostor za nove istraživače. ■

Enes Omerović

Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.*,
Studija o vojnoj eliti i Biografski leksikon, Institut za noviju istoriju Srbije,
Dobra d.o.o., Beograd, 2004, 361 str.

Promišljanja o destruktivnoj ulozi čovječanstva, a koja se odnose na prouzrokovanje ratnih kataklizmi, obično se pojavljuju nakon uvida u tragične posljedice takvog djelovanja. Čitave ljudske grupe odgovorne za to, svedu se na određeni broj pojedinaca čija imena postaju simboli ljudske bezumnosti, ambicioznosti, grupne privredne, nacionalne ili teritorijalne frustracije, istureni, "slučajem" ili vlastitom nesrećom isfabrikovani nosioci negativne kolektivne ideologije. Mnogo rjeđe se mogu naći, pa makar i naknadnom pameću potaknuti, naponi da se pokuša razumijevati i objasniti određena grupna karakteristika odgovornih kako za rat, tako i za mir. Tako da glavni akteri ratova rijetko budu predmet pažnje u miru, mada posljedice njihovih odluka i djelovanja kroje sudbinu bezimene mase i u takvim periodima.

U okviru sveprisutnih istraživanja društvenih grupa, potaknutih nedovoljnošću istrošenog pozitivističkog metoda u historiografiji, autor prezentovane velike studije o vojnoj eliti u Kraljevini Jugoslaviji u međuratnom periodu i iscrpnog biografskog leksikona predstavlja stručnoj i zainteresovanoj publici nastavak višegodišnjeg

zanimanja za jedan specifični dio društvene strukture. Već ranije objavljeni radovi (*Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921, Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1923-1935, Ministri inostranih poslova Srbije, Crne Gore i Jugoslavije od 1811. do danas – Biografije, Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991, itd.*) kao i brojni članci osigurali su i ovom djelu rezultate karakteristične po opsesivnom istraživanju, pomena vrijednoj sistematičnosti, jasnoći i cjelovitosti izlaganja, tako da ono zaista nije samo pomoćno sredstvo za naučne i stručne krugove, nego vrlo dragocjena građa za istoriju građanskog društva u nastajanju i model istraživanja elita i za lokalne i za nacionalne zajednice.

Prvi dio ovog djela predstavlja velika uvodna studija koja prati grupnu sudbinu generaliteta od njegovog stvaranja 1918 do njihovog silaska sa istorijske scene 1945. godine. Već na prvim stranicama razlaže se problem penzionisanja generala k.u.k. vojske kao i problem odabira generala za najviši čin – armijski general, oko čega je bilo puno govora i u tadašnjoj javnosti i u koji se upliće i pitanje imenovanja generala, odnosno unapređivanja oficira iz reda Slovenaca i Hrvata, a prezentovani su i novi rezultati istraživanja o njihovoj brojnosti. Odjeljak *Generali u vreme kralja Aleksandra* predstavlja malu zbirku mini studija o ličnostima, generalima iz neposredne kraljeve blizine koji su svojim uticajem, a i voljom kralja značajno doprinijeli donošenju najvažnijih političkih odluka koje su se ticale života u Kraljevini.

Nije zaobiđena ni obrada brojnih afera, prouzorkovanih sukobima unutar samog generaliteta i rivalstvima neformalnih grupa, kao i neslaganja u vojnim pitanjima i viđenjima puteva za razvoj vojnog potencijala zemlje. U pitanja od najvećeg državnog značaja uplitala su se poslovne, prijateljske, rodbinske, kumovske i druge veze članova generaliteta, koje su zauzimale značajan udio u izvještajima pojedinih generala i prouzrokovale brojne afere u kojima se mijenjala sudbina okrivljenih, a ugled vojske u javnosti neprestano krnjio.

U posebnoj poglavlju razlaže se situacija nastala poslije kraljeve smrti 1934. godine i odnosi generaliteta sa knezom Pavlom. Ona se “poklopila” sa stišavanjem ekonomske krize i pokušajem modernizovanja vojnih snaga, kao i velikim pomjeranjima u vojnoj hijerarhiji. Uticaji na vojne vrhove nisu bili vidljivi samo u domenu političkih struja u zemlji, nego i u snažnim uplivima evropskih sila i njihovih lobiranja za opredjeljenje u izmijenjenim političkim okolnostima i narastajućim napestostima tridesetih godina.

Kraj ovog perioda bio je obilježen još većim zaoštavanjem hrvatskog pitanja i traženjem odgovora na ovaj gorući problem u Kraljevini, te pokušajem da uz pomoć brojnih instrukcija vojska pokaže svoje nepristrasno lice i pravedan stav, što joj je teško polazilo za rukom. Dobrim dijelom su za to bili odgovorni česti i izrazito nekorektni postupci žandarmerije, pripisivani vojsci.

Svoje mjesto u studiji je našlo poglavlje o učešću generala u prevratu 27. marta 1941. godine, prilikom koga su se generali na vrlo drastičan način umiješali u politiku, što je rezultiralo vrlo teškim posljedicama po sudbinu zemlje. Silazak sa istorijske scene praćen je tokom aprilskog rata, a u svojoj konačnici, u historiografiji malo obrađivanog zarobljeništva generaliteta Kraljevine, ispunjenog političkim podjelama. Mali, ali značajan prostor posvećen je generalima aktiviranim nakon 1941. godine u oružanim snagama NDH, snagama generala Draže Mihailovića, kao i u službi vlade Nacionalnog spasa generala Nedića. Interesantan dio čini i obrada povratka određenog broja generala u Jugoslaviju, njihovo penzionisanje ili kratkotrajna služba u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, odnosno njihovi progoni i suđenja u novom sistemu. Ostanak u emigraciji je takođe bio varijanta na koju se odlučio određeni broj generala. U svakom slučaju cjelokupan generalski kor i njihova sudbina bili su utonuli u isforsirani društveni zaborav nakon 1945. godine, te se ova studija time čini značajnijom.

Posebnu vrijednost ovoj studiji daje poglavlje o društvenom statusu i karakteru vojne elite u kojoj se sistematski razmatra porijeklo generala (75% potiče iz urbanog miljea), njihovo stručno obrazovanje, zanimanje roditelja, ženidbene veze sa djevojkama iz najbogatijih slojeva, odabir poziva druge generacije vojne elite, te statusni simboli koji omogućuju njihovim članovima društvenu promociju u jednoj izrazito agrarnoj zemlji. Sve su to pokazatelji koji svjedoče o ulozi vojske u socijalnoj modernizaciji društva i doprinose razumjevanju uronjenosti oficira i generala u ondašnju elitu, te pokazuju njihovu uzajamnu spregu.

Ova vrsna studija utemeljena je bogatom građom, navedenom sa 331 napomena, koje dodatno pružaju mnoštvo podataka o osnovnoj sadržini teksta.

Poseban dio ovog djela predstavljaju *Biografije generala i admirala 1918-1941*, čija je izrada očito predstavljala izuzetan istraživački napor i što je ne samo pomoćno sredstvo za istoriografe, nego su prezentovane minijaturne studije o životima i sudbinama ličnosti, unutar kojih se otkriva mnoštvo ljudskih životnih detalja, ujedno smjernice za daljnja moguća istraživanja. Za svaku ličnost ponuđene su informacije, pored onih karakterističnih za sva enciklopedijska izdanja, o žendibenim vezama, socijalnom statusu suprugā, njihovom obrazovanju, navedene su i porodične pozadine suprugā, kao i porodične veze koje su ostvarila generalska djeca; vrlo detaljno su date funkcije i mjesta službovanja generala sa datumima postavljanja na dužnosti, premještajima, unapređivanjima i odlikovanjima - mnoštvo informacija koje treba da pojašne vojno-političke aktivnosti ovog elitnog sloja Kraljevine. Stručno urađene biografije prate fotografije, koje ne samo u bibliografiji nego i u cijeloj studiji čine posebnu vrijednost.

Studiju i biografiju prati 16 priloga koji u prvom redu rasterećuju biografiju, ali ovdje obuhvaćene imaju izuzetnu vrijednost za brzo snalaženje u brojnim vojnim strukturama i rasporedu formacija u zemlji. Napomenućemo samo neke nazive priloga: *Generali na najvišim komandnim funkcijama 1918-1941* (sistemizirani po ministarstvu vojske i mornarice, glavnom generalštabu, ađutanturi Nj.V. Kralja, te komandama divizijskih oblasti), *Raspored i prelazna formacija 1918/1919.godine*, *Formacija vojske na dan 1. jula 1928. godine*, *Formacija i dislokacija vojske 1939. godine*, *Generali-admirali, bivši austrougarski oficiri*, *Generali na najvišim dužnostima u mirnodopskoj formaciji kopnene vojske 1940-1941*, te *Generali i admirali u ratnoj formaciji JV od 3. aprila 1941. godine*.

Ovo vrsno djelo, kao i drugi rezultati rada autora, ne samo da popunjava brojne bijele mrlje u historiografiji nego će poslužiti kao nezobilazano djelo u izučavanju međuratnog perioda. Ono je potvrda da su u istoriji akteri političkih odluka ujedno i njihove žrtve. Glavni junaci ratova do 1918. godine, te najuticajniji i najvažniji članovi elitnog društva u Kraljevini definišu se studijom i biografijom ne kao kolektiv ili ujedinjena skupina, već kao pojedinci čije su sudbine jednako ljudske i ranjive. Stotine navedenih ličnih priča i imena služe rekonstrukciji istorijske naracije i potiču dalja istraživanja ljudskog društva. ■

Sonja Dujmović

Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008, 162 str.

Knjiga Mustafe Imamovića *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata* predstavlja "izvjesnu preradu i dopunu" autorove magistarske teze *Pravni položaj vjerskih zajednica za vrijeme šestojanuarske diktature*. Iako sama magistarska teza nikada nije objavljena, autor je pojedine njene dijelove, početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, dodatno proširio i obogatio novim historijskim saznanjima i, pojedinačno u obliku članaka i rasprava, objavio u Glasniku Rijaseta IZ u Bosni i Hercegovini i *Godišnjaku* Pravnog fakulteta u Sarajevu, kao i u nekim drugim publikacijama ('Sefarad 92', Zbornik radova o fra An-

đelu Zvizdoviću). Ovaj rad predstavlja prikaz položaja vjerskih zajednica i institucija u međuratnoj jugoslavenskoj državi, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. Ujedno, ova knjiga čini i skup svih spomenutih članaka i rasprava, koje su početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća parcijalno objavljeni. Upravo iz razloga što su dijelovi ovog rada neovisno pripremani i objavljivani na nekoliko mjesta primjetna su ponavljanja određenih činjenica, ali to nikako nije uticalo na kvalitet i vrijednost ove knjige.

Pogledom na sadržaj knjige zaključujemo da su prva dva poglavlja (str. 7-37) posvećena pokušajima rješavanja vjerskog pitanja u međuratnoj jugoslavenskoj državi. Drugi, nešto veći dio knjige, bavi se pojedinačno svakom priznatom vjerskom zajednicom na tlu jugoslavenske države.

Prvo poglavlje *Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (str. 7-25), kao što sam autor kaže, “bavi se rješavanjem vjerskog pitanja ugrađenim u Vidovdanski ustav 1921. godine”, odnosno kasnijim pokušajima “donošenja jednog interkonfesionalnog zakona”. Razgovori o donošenju jednog takvog zakona započeli su i prije stvaranja zajedničke države, tokom Prvog svjetskog rata i razgovora na Krfu između Jugoslavenskog odbora i vlade Kraljevine Srbije, o kojima autor pruža iscrpne podatke. Razgovori, koji su nastavljeni i nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, rezultirali su neuspjehom, pa je izostao jedinstveni zakon, koji bi regulirao status vjerskih zajednica na državnom nivou.

U drugom poglavlju *Opće karakteristike vjerskog zakonodavstva šestojanuarske diktature* (str. 27-37) autor iznosi detaljni razvoj vjerskog zakonodavstva, koji se odvijao u drastično promijenjenim političkim prilikama. Nakon uspostavljanja šestojanuarske diktature 1929. godine, novi režim odbacuje ideju donošenja jednog zakona, kojim bi se regulirao status svih priznatih vjerskih zajednica. Nasuprot tome, šestojanuarski režim pristupa rješavanju vjerskog pitanja tako što donosi odvojene zakone o većini priznatih vjerskih zajednica na tlu Kraljevine Jugoslavije. Kao rezultat takve politike tokom 1929. i 1930. godine doneseni su zakoni o Pravoslavnoj crkvi, Jevrejskoj i Islamskoj zajednici, kao i evangelističkoj i reformiranoj crkvi. Novim zakonodavstvom režim je pod kontrolu države, odnosno, zbog okolnosti kakve su tada vladale u Jugoslaviji, pod direktnu kontrolu dinastije, stavio sve vjerske zajednice. Svi zakoni rađeni su po istom principu, a glavna odlika im je bila stavljanje pod čvrstu kontrolu države svih vjerskih zajednica, a samim tim i skoro svih oblika društvenog života u državi. U daljnjem tekstu autor detaljno obrazlaže zakone sa pojedinim vjerskim zajednicama i otkriva kako su se oni odrazili na rad samih zajednica, uposlenika i institucija u njihovoj nadležnosti, ali i ‘običnih ljudi’.

Jedina vjerska zajednica, čiji status nije bio reguliran posebnim zakonom bila je Katolička crkva. Njen status režim je pokušao riješiti sklapanjem konkordata sa Va-

tikanom. Ali naponi oko njegovog sklapanja nisu urodili plodom dijelom i zbog prevelikih zahtjeva katoličke crkve, ali dijelom i zbog otpora nekih političkih i vjerskih krugova u državi. O pokušajima sklapanja konkordata i neuspjehu da se to učini, kao i o primjerima reguliranja odnosa između katoličke crkve i države u Evropi i svijetu, autor piše u trećem poglavlju pod naslovom *Pitanje konkordata u Jugoslaviji 1918-1941* (str. 39-51).

U četvrtom poglavlju *Hrvatska starokatolička crkva* (str. 53-54) autor iznosi najosnovnije podatke o ovoj malobrojnoj i malo poznatoj vjerskoj skupini, koja je status priznate vjeroispovijesti stekla 1923. godine. Dok peto poglavlje pod naslovom *O kulturno-političkoj aktivnosti reisul-uleme Čauševića* (str. 55-63) predstavlja kratak biografski prikaz života i djela, prema mnogima jedne od najznačajnijih ličnosti prve polovine dvadesetog stoljeća među bosanskohercegovačkim muslimanima, reisa Mehmeda Džemaludina Čauševića.

Kratku historiju Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata, kao i njenu organizaciju, autor je predstavio u najobimnijem dijelu ovog rada pod naslovom *Pravni položaj i organizacija Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918-1941. godine* (str. 65-89).

Kao i u prethodnom, tako i u završna tri dijela knjige autor iznosi pregled međuratne historije triju preostalih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini i Kraljevini Jugoslaviji – Srpske pravoslavne crkve (*Pravni položaj i organizacija Srpske pravoslavne crkve u Jugoslaviji 1918-1941. godine*, str. 91-111), jevrejske (*Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji*, str. 113-123) i protestantskih zajednica (*Protestantske crkve*, str. 125-128).

Pored glavnog dijela autor je u knjigu uvrstio i *Dodatak* (str. 129-156), koji izlazi iz vremenskog okvira određenog naslovom rada, ali, zajedno sa glavnim dijelom knjige, čini jednu zaokruženu cjelinu. Ovaj dio rada sastoji se iz dva dijela – *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini u vrijeme rata 1941-1945. godine* (str. 131-143) i *Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* (str. 145-156).

Iako u posljednja dva stoljeća u jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiji nije moguće izolovano posmatrati nacije i nacionalnu politiku od religije i vjerske politike, vjerskom pitanju u jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji posvećeno je premalo pažnje. Zbog toga je knjiga Mustafe Imamovića *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*, u kojoj je iznesena sinteza odnosa međuratne jugoslavenske države prema svim priznatim vjerskim zajednicama, posebno vrijedna za bosanskohercegovačku, ali i historiografiju drugih južnoslavenskih naroda. ■

Mirza Hujć

Staniša Brkić, *"Ime i broj: Kragujevačka tragedija 1941"*.
Kragujevac: Spomen-park Kragujevački oktobar, 2007., 220 str.

Pored vojnih i političkih tema koje su dominirale u historiografijom Drugog svjetskog rata vrlo aktualna bila je i ona o nacističkim zločinima. Prebrojavanje žrtava, detektiranje krivaca i načina izvršenja zločina bili su glavni zadaci historičara. Ovako bolne teme nisu interesirale samo historičare već i umjetnike koji su u svojim djelima odavali počast poginulim i čuvali sjećanja na njihova stradanja. Upravo su generacije koje su svjedočile tim događajima bile dužne da osiguraju vječnu uspomenu među narednim pokoljenjima. Svoju moralnu obavezu izvršila je pjesnikinja Desanka Maksimović. Ona je jedan od najvećih nacističkih zločina u Srbiji ovjekovječila u stihovima pjesme "Krvava bajka". Decenijama su njeni stihovi o đacima, koji su sa svojim profesorima bajonetima tjerani iz školskih klupa pravo na poljane smrti, gradili zajedničku svijest o kragujevačkoj tragediji. Svoj doprinos u tome imali su i preživjeli koji već decenijama održavaju "Veliki školski čas", priredbu kojom odaju poštu i evociraju sjećanja na hiljade nedužno strijeljanih civila.

Kragujevačkom tragedijom, koja je zbog razmjere zločina i umjetničkog odraza uzdignuta na nivo simbola stradanja, bavili su se brojni historičari među kojima i viši kustos Spomen-muzeja "21. oktobar" u Kragujevcu Staniša Brkić. U svome djelu *Ime i broj: Kragujevačka tragedija 1941* rasvjetljava događanja i obim zločina u gradu Kragujevcu i njegovoj neposrednoj okolini u periodu od 19. do 21. oktobra 1941. godine kada je, zbog njemačke osvete za 10 poginulih i 26 ranjenih njemačkih vojnika, bila naređena likvidacija 2300 Srba.

O ovoj tragediji, kao i o drugim masovnim pogubljenjima civilnog stanovništva, napisana su brojna djela uglavnom publicističkog i memorijalnog karaktera koja su, zbog svoje nestručnosti, doprinijela stvaranju mita o broju žrtava. Udjela u kreiranju takvog mnjenja imali su i sami historičari koji, i pored dostupnosti većine izvorne građe, kako domaće tako i njemačke provenijencije, nisu načinili kritičku i objektivnu historijsku analitičku studiju koja bi bila oslobođena ideologije i mita i zasnovana na historijskim izvorima. Ta djela uglavnom fragmentarno ili simbolički promatraju stradanja nevinih građana Kragujevca.

Trebalo je proći 66 godina od tragičnih dešavanja da bi historiografija iznjedrila knjigu koja će demistificirati broj žrtava i tok fašističke racije u Kragujevcu, koja će postaviti donju granicu broja strijeljanih i koja će konačno imenovati te stradalnike. Postavljanje donje granice broja žrtava i njihovo imenovanje je najveća vrijednost knjige S. Brkića u moru ideološki obojenih djela sa proizvoljnim podacima do kojih se došlo, naravno, bez primjene naučnog aparata¹. Upravo je, odsustvo naučnog aparata omogućilo nastavak kragujevačke tragedije u vidu manipulisanja brojem žrtava i ideološkog tumačenja događaja.

Pored knjiga koja dešavanja u Kragujevcu tretiraju kao simbol zločinačkog karaktera nacističke vlasti u Srbiji i koje se međusobno razlikuju “samo” u broju žrtava (čiji broj varira od 3000 do 7000) ima i onih autora koji pokušavaju “objasniti” istrebljivački pohod nacista prebacujući svu krivicu na komuniste (i njihove sabotažne akcije). Autori² sa takvim stavom i zaključkom (posebno ideološko revizionistički obojeni) slave Nedića i Ljotičeve srpske dobrovoljce na čelu sa Marisavom Petrovićem, kao spasioce srpskog naroda od nacističkog terora.

Stoga je za Stanišu Brkića vjerovatno bio pravi izazov, a možda i hrabrost, napisati djelo sa egzaktnim činjenicama do kojih se dolazi primjenom historijskih metoda. Njegova knjiga *Ime i broj: Kragujevačka tragedija 1941*, u petnaest poglavlja na 220 stranica lako čitljivog teksta, na korektan način tretira jednu od najvećih tragedija Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije.

U uvodnom dijelu knjige (str. 7-11) autor iznosi reakcije savremenika na oktobarska dešavanja u Kragujevcu i odnos kasnijih generacija prema tim događajima.

Naredno poglavlje, *Aprilski rat* (str. 11-17) govori o političkom i vojnom slomu Kraljevine Jugoslavije, o uvođenju njemačke okupacione uprave, policijske i obavještajne službe i o podjeli Srbije u vojnopravnom pogledu, a sve s ciljem držanja naroda u pokornosti.

¹ U ediciji “Kragujevac 21. oktobar 1941”, objavljenoj dvadeset godina poslije tragedije, navodi se da je na osnovu spiskova okupacijske policije, legitimacija i drugih dokumenata identifikovano preko 4.000 žrtava, te da taj broj konstantno raste. Izrazito visok broj strijeljanih u okviru kragujevačke kataklizme utvrdila je Komisija za utvrđivanje ratnih zločina koja zaključuje da je 21. oktobra u Kragujevcu ubijeno 7.000 ljudi. Ovu cifru bezpogovorno prihvata i Branislav Božić u djelu “Poruke strijeljanog grada”, a kao konstanta, navodi se i u enciklopedijskom izdanju Leksikografskog zavoda, Zagreb. Dr. Venceslav Glišić, baveći se nacističkom represijom u Srbiji u djelu “Teror i zločini nacističke Njemačke u Srbiji 1941 - 1945” ostaje usamljen u svome mišljenju da je, 21. oktobra 1941. godine, u Kragujevcu stradalo oko 3000 stanovnika.

² Borivoje M. Karapandžić, *Istina o kragujevačkoj tragediji 21. oktobar 1941*. Beograd: Nova iskra, 1991.

Poglavlje, pod naslovom *Ustanak* (str. 17-39) obrađuje organizaciju pokreta otpora, početak ustanka, formiranje partizanskih i četničkih odreda u okolini Kragujevca i njihovu međusobnu saradnju. Nakon partizanskog oslobađanja Gornjeg Milanovca, uslijedila je i brza njemačka reakcija koja je rezultirala paljenjem grada. Na povratku za Kragujevac njemačke snage su u sukobu s četničko-partizanskim odredima imale gubitke od 10 mrtvih i 26 ranjenih.

Njemački gubici nakon borbe za Gornji Milanovac su i bili povod da se primijeni drakonska odluka o strijeljanju 100 stanovnika za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili folksdojčera i 50 stanovnika za svakog ranjenog njemačkog vojnika ili folksdojčera.

To je podrazumijevalo likvidaciju 2300 domaćih ljudi i izvršenje najvećeg nacističkog zločina u Srbiji u toku okupacije. U prvobitnim akcijama, uhapšeni su Jevreji, komunisti te članovi njihovih porodica (njih između 60 i 70). Kako je taj broj bio daleko od zacrtane cifre, krenulo se sa odmazdama u okolnim kragujevačkim selima. Tom prilikom je, prema podacima spomen-muzeja "21. oktobar", a koji se u poslijeratnom periodu bavio prikupljanjem podataka o ovoj tragediji, ubijeno 415 ljudi iz sela: Grošnica, Ilićevo, Mečković i Maršić, o čemu autor govori u trećem poglavlju knjige, *Tragedija sela* (str. 39- 47).

Poglavlje *Kragujevačka tragedija* (str. 47-75) sastoji se iz dva dijela koja detaljno opisuju masovne likvidacije u gradu u toku 20. i 21. oktobra. Strijeljani seljaka po okolnim selima bila su samo uvertira u masovna pogubljenja koja su se u navedene dane izvršila u Kragujevcu. Hapšenja su počela po kućama, radnjama, fabrikama ali i srednjim školama. Kolone uhapšenih ljudi slijevale su se u topovske šupe, gdje su strijeljani i gdje je "jedan grad umirao".

U poglavlju *Kragujevačka tragedija u izvorima* (str. 75-91), S. Brkić prikazuje odjeke kragujevačke kataklizme u njemačkim, partizanskim i četničkim izvorima i procjene broja žrtava od strane pojedinih učesnika rata. Tako se u nedićevskim i ljotićevskim proglasima prepisuje broj strijeljanih iz njemačkih izvora. U četničkim izvorima ova cifra varira između 4000 i 12000 strijeljanih, mada prevladava broj od 6000. Dosta manji broj stradalnika utvrdilo je gradsko poglavarstvo "Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača" i to nakon nekoliko mjeseci istraživanja, odnosno uzimanja izjava od članova porodica i svjedoka. Prema Izvještaju objavljenom 12. jula 1945. godine ukupan broj strijeljanih iznosi 2324. To je zvaničan dokument koji je priložen optužnici Demokratske federativne Jugoslavije (DFJ) protiv naredbodavaca i izvršilaca zločina u Kragujevcu na procesu pred Savezničkim vojnim sudom u Nirnbergu.

U poglavlju knjige pod nazivom *Demografsko-sociološka analiza* (str. 91-101) autor se bavi analizom dostupnih podataka o stradalnicima u kragujevačkoj tragediji.

ji, na osnovu kojih stvara sliku o socijalnoj, spolnoj, starosnoj i nacionalnoj strukturi strijeljanih. Ispituje i podatke o mjestu rođenja i hapšenja stradalih, njihovom bračnom stanju.

Grafički prikaz svih ovih analiza izložen je u posebnom poglavlju pod nazivom *Tabelarni pregledi* (str. 130-137).

U *Zaključku* (str. 101-105) Staniša Brkić ukazuje na tumačenja uzroka i povoda kragujevačke tragedije iz 1941. godine u duhu raznih ideologija i politika.³

Naredna poglavlja knjige mogu se smatrati dodatkom osnovnom tekstu jer ona, svojim sadržajem samo dopunjuju prethodno napisano. Poglavlje pod nazivom "*Poruke strijeljanih*" (str. 137-211) iznosi poruke stradalnika koji su, čekajući smrt, na komadu papira ili fotografije napisali svoje posljednje misli, odnosno pozdrave svojim najmilijima. Te poruke omogućavaju da se stekne uvid u ličnu tragediju stradalnika i odmakne se od šturog praćenja historijskih procesa.

Sljedeća dva poglavlja *Spiskovi strijeljanih* (str. 137-211) i *Spiskovi preživjelih* (str. 211-213) daju popise stradalih i preživjelih u Grošnici, Maršiću, Ilićevu i Kragujevcu sa njihovim ličnim podacima (po sistemu: prezime, ime oca, ime, datum i mjesto rođenja i zanimanje).

Na posljednjim stranicama knjige smještena je standardna metodološka oprema: *Rezime* (str. 213-215), *Summary* (str. 215-217), *Izvodi iz recenzija* (str. 217-219), *Literatura i izvori* (str. 219-221).

U pogledu grafičkog uređenja, knjiga je vrlo kvalitetna. Obogaćena je slikama stradanja te faksimilima dokumenata.

Smjelo i hrabro, uz dosljednu primjenu principa historijske nauke, S. Brkić se odlučio obračunati sa mitom o kragujevačkoj tragediji, sa mitom o 7000 stradalih. Istraživanjem arhivske građe, upotrebom podataka iz izvještaja državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina iz 1945. godina, zatim dokumenata NOP-ovske, četničke, njemačke i crkvene provenijencije i relevantne literature, autor je imenovao 2796 stradalih. Na ovaj način je demistificirana kragujevačka tragedija, a svaki evidentirani stradalnik je dobio svoje ime i broj. Iako se cifra stradalnika znatno smanjila, a tok fašističke racije u Kragujevcu tokom 20. i 21. oktobra rasvijetljen, razmjera zločina nije umanjena. Zbog okrutnosti i stradanja 10 % stanovništva Kragujevca u svega dva dana, on ostaje jedan od najvećih u toku Drugog svjetskog rata na prostoru bivše Jugoslavije. ■

Sanja Gladanac

³ Ljotićevci, počev od Marisava Petrovića, preko njihovih historičara i publicista u emigraciji, dali su poseban doprinos ovome. Po njihovom mišljenju, taj dodatni razlog jeste skrnavljenje leševa ubijenih njemačkih vojnika.

H. Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*. Beograd: Službeni glasnik, 2007, 275 str.

Historiji nije cilj da oslobađa krivnje, niti da osuđuje, a još manje da prešućuje ono što bi moglo biti neugodno i bolno. Njena zadaća je da pomoću naučne obrade arhivske građe i interpretacije činjenica dođe do objektivnih sudova o prošlosti i da doprinese boljem razumijevanju onoga što se dogodilo. Upravo je to pokušao postići američki profesor H. Džejms Bergvin (predavač na West Chester University, SAD) u svojoj studiji “*Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*”. Striktnom primjenom naučnog aparata upustio se u avanturu rasvjetljavanja burnih dešavanja u italijanskoj okupacionoj zoni na Balkanu (Dalmacija, Hercegovina, Crna Gora), nastojeći pri tome, izbjeci zamku osporavanja jednih i odbrane i veličanja drugih.

Takav pristup, rezultirao je knjigom koja omogućava bolje razumijevanje djelovanja fašističke vlasti na Balkanu, njen odnos prema zaraćenim stranama NDH, četnicima, partizanima i civilnom stanovništvu. Upotrebom višestrane arhivske građe, uspio je realnije prikazati međusobne odnose ustanika, kvislinških režima i okupacionih armija. Svojim istraživanjem na vrlo vješt način daje živu sliku pohlepe i arogancije italijanske fašističke vlasti, kao imperijalne sile, u njenom strijemljenju ka proširenju svog životnog prostora – Spazio Vitale.

Bergvin čitatelja postepeno upoznaje sa pokušajima fašističke vlasti da Musolinijevu megalomansku ideju o teritorijalnom proširenju Italije na drugu stranu jadranske obale i stvaranju većeg životnog prostora za Italijane, pretvori u stvarnost. Dućeove ambicije o širenju italijanskog Spacio Vitale engleski historičar Denis Mack Smith nazvao je *Musolinijevo rimsko carstvo*. I D. Mack Smith se bavio italijanskom prošlošću i razvitkom, ciljevima i rezultatima fašizma u Italiji. U svom kapitalnom djelu¹ ne prikazuje detaljnije italijansko osvajanje Jugoslavije, već svoju istraživačku snagu usmjerava na rasvjetljavanje fašističkih poduhvata u Africi, Albaniji i Grčkoj. Kako se Bergvinova studija bavi samo jednim fragmentom italijanskog imperi-

¹ Denis Mack Smith, *Musolinijevo rimsko carstvo*. Zagreb: Globus, 1980.

jalizma, obje knjige možemo smatrati komplementarnim u stvaranju slike o rađanju i krahu Musolinijevih imperijalnih fiks ideja.

Knjiga *“Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943”* načinjena je na osnovu bogate arhivske građe italijanske, njemačke, partizanske, četničke i ustaške provenijencije uz obilato korištenje literature, uglavnom one, objavljene na engleskom i italijanskom jeziku dakle, stranih autora, te nekoliko naslova sa slavenskog govornog područja.

Studija hronološki počinje s Pariškom mirovnom konferencijom, prateći dalje razvoj Musolinijevih megalomanskih ideja o teritorijalnom proširenju Italije odnosno italijanskog Spazio Vitale pa do pada fašističke Italije septembra 1943. godine. Sadržaj knjige smješten je na 275 stranica odnosno u devet poglavlja.

U prvom poglavlju (str. 21-35) *Italijanska ambicija prema Jugoslaviji 1918–1940* autor nas upoznaje sa dešavanjima koja su prethodila uspostavljanju italijanske okupacije na Balkanu. On uredno bilježi sve ugovore koje su dvije vlade, italijanska i jugoslovenska sklopile u međuratnom periodu (1920–1941). Redom spominje Ralpski ugovor (1920), kojim se uspostavlja italijanski suverenitet nad Zadrom, Rimski ugovor (1925.) kojim je potvrđeno italijansko zaposjedanje Rijeke, te Ne-tunsku konvenciju koja reguliše pravo Italijana koji su živjeli u Dalmaciji. Kako Italija nije dobila sve što joj je bilo obećano Londonskim ugovorom iz 1915. godine, društvena klima postajala je napetija. Osjećajući se otuđenim od italijanskih dojučerašnjih ratnih saveznika, Musolini prijateljstvo traži kod poraženih iz Prvog svjetskog rata te se povezuje s VMRO-om i ustaškim pokretom, a sve u skladu s njegovom ambicijom širenja italijanskog Spacio Vitale na račun Jugoslavije. O nagovještaju ostvarivanja Musolinijevog imperijalnog sna Bergvin piše u narednom poglavlju, *Rasparčavanje Jugoslavije* (str. 35-57). Nakon trodnevnog članstva Jugoslavije u Trojnom paktu i njenog istupanja iz tog saveza, uslijedio je nacističko-fašistički napad na zemlju. Svega jedanaest dana bilo je dovoljno da se Jugoslavija politički i vojno porazi, što je širom otvorilo vrata ka njenoj podjeli. Italiji je dodijeljena Dalmacija, Crna Gora, dijelovi Hrvatske i Hercegovine. Uspostavljena je NDH na čelu sa Antom Pavelićem koji je tobože trebao štiti italijanske interese. Kako bi izbjegao da postane italijanski poslušnik, Pavelić je Berlinu prepustio niz ekonomskih povlastica. U ovom poglavlju autor pažnju posvećuje i sudbini Slovenije koja nije postala marionetska država kao Hrvatska već je bila italijanska provincija i teritorijalno osakaćenoj Crnoj Gori nad kojom je uspostavljen protektorat. Treće poglavlje knjige (str. 57-85) *Etničko čišćenje u Hrvatskoj* rasvjetljava zločinački odnos ustaške vlasti prema Jevrejima, Romima i Srbima. H. Dž. Bergvin spominje i sve društvene grupe koje su podržavale režim (niži srednji sloj, franjevački red i Hrvatska katolička crkva) ali i one koji su jasno bili protiv vladajuće klike (gornji gradski sloj – finansijeri, industrijalci i obični radnici).

Reakcija srpskog naroda ubrzo je uslijedila u vidu ustanka. O neophodnoj pacifikaciji italijanske okupacione zone govori se u narednom poglavlju, *Pax Romana* (str. 85-119). Smatralo se da će proglašenje nezavisne i suverene Crne Gore kao ustavne monarhije, značiti i ustpostavu mira. Narodu nije smetalo što je zemlja de facto i dalje bila pod italijanskim protektoratom, ali je njeno teritorijalno komadanje izazvalo mase na ustanak (13. jula). Italijanska ljudska i oružana nadmoćnost ugušile su ustanak te je sva vojna i civilna vlast predata guverneru, generalu Pirciju Birioliu. Time je farsa zvana crnogorska “nezavisnost” okončana. Slovenija je zvanično pripojena Italiji 3. maja 1941. godine. Iako politički zavisna od Rima, ona je ipak uživala administrativnu, kulturnu i finansijsku autonomiju.

U poglavlju *Prijatelji i neprijatelji* (str. 119-151) autor piše o odnosima Italijana prema svojim saveznicima i protivnicima na Balkanu. Otvoreno neprijateljstvo prema partizanima tokom 1942. godine rezultiralo je njihovim protjerivanjem iz Hercegovine, Istočne Bosne i Crne Gore, a potpisivanjem sporazuma od 19. juna 1942. godine Italijani su nagovijestili svoje povlačenje iz Druge i Treće zone. Ovim činom Italija se oprostila od protektorata nad Hrvatskom. U poglavlju je također riječ i o saradnji Italijana sa njihovim stvarnim saveznicom, četnicima. O odnosu sa četnicima njihovoj saradnji i planovima govori se i u šestom poglavlju *Četnici, Jevreji i partizani* (str. 151-173). Poglavlje je posvećeno i jednom najsvjetlijem primjeru humanosti italijanskih vojnika: pružanju utočišta Jevrejima odbjeglih ispred njemačkih odreda smrti. Autor piše i o kretanju partizana prema Bihaću, a njihovu dalju sudbinu prati i u narednom poglavlju. Poglavlje *Operacija Weiss* (str. 173-195) rasvjetljava vojnu operaciju smišljenu s ciljem da nanese smrtni udarac partizanskim i četničkim snagama. Postotak realizacije plana nije bio zadovoljavajući te su Nijemci, da bi očistili posljednja gnijezda pobunjenika, osmislili operaciju Schwartz. O operaciji Schwartz autor piše u osmom poglavlju *Kraj sna o Spacio Vitale* (str. 197-221). Cilj operacije uništenje preostalih partizanskih jedinica, četnika i njihovog štaba u Crnoj Gori te zarobljavanje Draže Mihailovića nije ostvaren. Rasulo četničkog pokreta bilo je na vidiku. Britanska vlada je prijetila da će ga prepustiti sudbini ukoliko ne uspostavi saradnju s partizanima. Rim je zauzeo zvaničan stav o razoružanju četnika, ali na terenu, italijanske komande zanemaruju ovu naredbu. Italijanska vlada ukinula je položaj guvernera Dalmacije, čime je u potpunosti vlast u provinciji prepuštena vojsci. Posljednje poglavlje knjige *Italijanski sumrak bogova (Götterdämmerung) u Jugoslaviji* (str. 221-261) pored rekapituliranja dešavanja i odnosa zaraćenih snaga na Balkanu u ovom turbulentnom historijskom razdoblju, autor sažeto prikazuje posljedice septembarskih previranja u Rimu i prestanak italijanske okupacije na Balkanu.

Džejms Bergvin kao stranac koji se bavi italijanskom prošlošću² korektno je prezentirao hroniku italijanske vlasti na Balkanu 1941-1943, odnosno njen odnos prema zaraćenim stranama i nemoćnom civilnom stanovništvu. Ova knjiga je autorov doprinos rasvjetljenju tih odnosa, data iz malo drugačije perspektive, koja međutim ne oslobađa odgovornosti ni jednog učesnika događaja ali koja pod jače svjetlo stavlja komandu Druge armije (Druga armija je upravljala italijanskim snagama na Balkanu).

Od standardne metodološke opreme knjiga posjeduje index imena, popis izvora i literature, bilješke o izvorima, predgovor i skraćenice koje olakšavaju čitanje arhivskih jedinica. Izostavljen je zaključak kojeg može nadomjestiti posljednji naslov u knjizi (Kraj Musolinijevog stvaranja carstva) te biografija autora, neophodna budući da je istraživač poprilično nepoznat u historiografijama balkanskih naroda.

Bibliografija je razvrstana u nekoliko preglednih grupa (arhivski materijali, objavljena građa, odabrana bibliografija) koje olakšavaju i pojednostavljaju proučavanje i shvatanje niza prikazanih događaja. U pogledu grafičke opremljenosti knjiga je krajnje skromna. "Obogaćena" je sa nekoliko fotografija glavnih aktera navedenih događaja i slikama strijeljanja, te sa četiri šture karte s legendom na italijanskom jeziku. Knjizi nedostaju faksimili dokumenata veoma poželjni ovakvim naučnim studijama.

Bergvinovo proučavanje obimne arhivske građe i literature rezultiralo je prvom studijom o političkom i vojnom porazu Italije na Balkanu. Studija je vrlo značajna ne samo zbog obilja novih do sada nepoznatih ili manje poznatih podataka o fašističkoj vlasti u Dalmaciji, Crnoj Gori, Sloveniji nego i zbog važnosti koje ima svako kritičko osvjetljavanje uloge fašizma u historiji balkanskih naroda. ■

Sanja Gladanac

² H. James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940; The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915–1919.*

Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851.-1991.*
Demografske i socijalne promjene. Tuzla: OFF-SET, 2007, 232 str.

Knjiga dr. sc. Seada Selimovića i dr. sc. Senaida Hadžića, *Tuzlanski kraj 1851.-1991. Demografske i socijalne promjene.* Podijeljena je na *Predgovor, Prvi dio, Drugi dio, Zaključak, Summary, Registar ličnih imena, i Izvori i literatura*, baš kako priличи jednoj historijskoj knjizi.

U *Predgovoru* autori su objasnili šta ih je podstaklo da napišu ovu knjigu o Tuzli. Naime, Tuzla je uvijek bila mjesto o kojem se znalo, ali o kojem se nije cjelovito pisalo. Ni autori nisu ispričali cjelovitu historiju ovog kraja, nego su se opredijeli samo na to da istaknu podatke o demografskoj i socijalnoj strukturi kako bi naglasili ulogu ovog kraja u historiji Bosne i Hercegovine, ali i jugoistočne Evrope. Oni su tako otvorili put daljim istraživanjima.

U poglavlju *Prvi dio* (9-106) opisane su demografske promjene u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na Tuzlanski kraj. Iz naslova knjige nedvojbeno proizilazi, da su kao početak uzeli 1851. godinu. Sama ta godina nije u historiji Bosne i Hercegovine neka prekretnica, ili kraj starog odnosno početak novog razdoblja u historiji Bosanskog ejaleta. Pretpostavljam da su to autori učinili samo zbog toga što je tada izvršen službeni popis stanovništva u Bosanskom ejaletu, i od tada datiraju zvanični podaci o broju stanovnika, istina samo muških glava. Ako sam u pravu, onda su to autori dobro uradili. Demografske promjene su opisane u posebnim podnaslovima:

1. do austrougarske okupacije,
2. u razdoblju austrougarske uprave,
3. u periodu između dva svjetska rata,
4. u epohi Narodnooslobodilačkog rata i,
5. u periodu poslijeratnog, mirnog razvitka od 1945. do 1991. godine.

I, ovdje ističem, da su završetak ovog poglavlja autori zaključili podacima iz popisa stanovništva koji je objavljen 1991. godine, što smatram naučno ispravnim.

Poglavljje *Drugi dio* od 107 do 196 strane posvećeno je socijalnim promjenama u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na Tuzlanski kraj. Autori su i ovo poglavljje metodološki uradili kao i prvo, dakle u: posljednjim decenijama osman-

ske uprave, onda, austrougarske vladavine, pa razdobljem između dva svjetska rata, te uticaju Drugog svjetskog rata i socijalnoj strukturi u socijalističkom periodu. To je uobičajena, i u nauci usvojena hronologija ovog historijskog razdoblja. Oni su to izveli neprimjetno tako da čitalac ovo djelo čita kao jednu cjelinu, ne osjeća tu razdiobu između kraja posljednjeg i početka novog razdoblja.

U poglavljima *Prvi i Drugi dio*, autori su u naučnom aparatu, dakle, u fusnotama, naveli arhivske izvore i historiografska djela iz kojih su crpili podatke, odnosno ukazali na objavljene podatke sa kojima se novoizneseni podaci nisu podudarali, tako da nisu ostavili nijednu nedoumicu čitaocima. Očito je da su autori istražili veliki broj arhivskih fondova različite provenijencije. Isto tako, nije im ostao skoro ni jedan objavljeni rad o Tuzli, a da ga nisu naveli u popisu djela, ali i preuzeli podatke koje su kritički ocijenili i uporedili sa drugim izvorima.

Potom slijedi *Zaključak* na bosanskom jeziku (197-199), *Summary* (200-202), te *Registar ličnih imena* i popis *Izvora i literature* (205-227).

Ova monografija je po koncepciji i metodi iznošenja činjenica te po sadržaju i načinu izlaganja kao i podacima koji se prvi put saopštavaju čitaocima naučno djelo. Nema sumnje u to da je ono plod višegodišnjeg naučnoistraživačkog rada u arhivima bez kojeg se nemože ni zamisliti da se može pristupiti radu na historijskoj monografiji. Osim toga, autori su temeljito konsultirali mnogo historiografskih djela i nanizali činjenice tako da se skoro i ne vidi ta raznolikost građe koju su koristili. Počevši praćenjem broja stanovnika i socijalnim promjenama od godine 1851. oni završavaju sa događajima 1991. godine a da čitalac, u tom nizu historijskih zbivanja, ne osjete praznine, ili da je nešto preskočeno, nego mu je to sasvim normalan slijed događaja pretočen u jednu historijsku priču o Tuzli i njezinoj okolini. Historija Tuzlanskog kraja mu odjednom postane jasna, a minuli događaji kao da su se ponovo pred njim odvijali u razumljivom kontinuitetu.

Posebno je uočljivo, a to smatram da je bilo neophodno kad se statistički podaci ističu u prvi plan, što su autori uradili veliki broj uporednih tabela.

Međutim, kako to i priliči historičarima, i kako je jedino moguće, oni su pri tome pratili u općim crtama historiju Tuzle u njenom historijskom razvoju. Pri tome su koristili historijske izvore prvog reda, arhivske podatke i podatke iz objavljenih djela, posebno historičara, ali i drugih, koji su objavljeni sve do danas. Važno je napomenuti da su autori izdvojili one podatke o demografskim i socijalnim prilikama Tuzlanskog kraja, koji su potrebni ne samo onima koji žele nešto više znati o historiji Tuzlanskog kraja, nego i svima drugima kojima su neophodni za opća i specifična istraživanja. Autori su se prema tome obratili širem krugu čitalaca sa knjigom u kojoj će naći sigurne i provjerene podatke o broju stanovnika, obimu trgovine, putevima, zaposlenima i slično. Nadati se, da autori neće na tome stati i da će nastaviti naučnoistraživački rad na izučavanju historije Tuzle.

Knjiga *Tuzlanski kraj 1851.-1991. Demografske i socijalne promjene*, spada u red historijskih monografija. Veoma je teško sastaviti naučnu knjigu iz lokalne historije. U pitanju je prikupljanje velikog broja podataka razbacanih i neregistrovanih, pa i neselektivno očuvanih. U narodnom ili kućnom pamćenju podaci su sačuvani sa mnogim dodacima ili sa izgubljenim dijelovima koji su činili njegovu cjelinu. Ne znajući za ovu tegobu, amateri se olahko laćaju sastavljanju lokalne historije, možda i zbog toga što školovani historičari zaobilaze ovu vrstu historijskih spisa, neopravdano, razumije se. Autori ove monografije su školovani historičari i do sada su objavili više historijskih studija. Prilikom rada na ovoj knjizi, služili su se historijskim metodama pri sakupljanju, selekciji i kritičkoj provjeri podataka. Napisana je tečnim stilom pa je tako prilagođena čitaocima svih stepena obrazovanja. Kao takva, ona obavezuje sve one koji se ubuduće osmjere da pišu o Tuzli da koriste podatke, ili da ih potvrde ili opovrgnu, ali je ne mogu zaobilaziti. ■

Galib Šljivo

Nebojša Popov, *Društveni sukobi - Izazov sociologiji. "Beogradski jun" 1968.*
Beograd: Službeni glasnik, 2008, 310 str.

Knjiga Nebojše Popova, doktora sociologije iz Beograda, predstavlja sociološku studiju značajnih historijskih događaja kao kulminacijskih trenutaka šireg društveno-političkog kretanja. Nakon sudjelovanja na kulturnoj manifestaciji "Sarajevska zima" u Sarajevu ove godine, potaknut "*pretjeranim improvizacijama i olakim sudovima*" autor se odlučio na objavljivanje ove knjige. Autorova prisnost sa temom i knjigom iznesena je u predgovoru u kojem je naznačeno da je on sudionik događaja 1968. godine koji su značajno utjecali na njegov život i naučni rad. Pred nama je drugo izdanje knjige jer objavljivanje već štampane knjige 1983. godine nije uspjele. Proučavanje date teme autor smatra izazovom za sociologa jer je iskušenje sposobnosti i spremnosti poniranja u bitne tačke ukrštanja teorije i prakse prepoznatljivije u "društvenim sukobima" u Jugoslaviji. Stoga, "društveni sukobi" nisu puki poremećaji stabilnosti društva, nego su odraz realnog života, odraz interesa, ideologije i identiteta društvenih grupa.

Okosnicu rada čine tri teme: a) heuristička predanost pristupa strukturi društva preko društvenih sukoba; b) industrijalizacija kao glavni pokretač strukturnih promjena i c) ishodi proučavanih sukoba i mogućih raspleta datih društvenih proturječnosti kao njihovog neposrednog izvora. U prvom poglavlju detaljno su analizirani događaji studentskih pokreta u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu tj. junski sukobi u njihovoj najvišoj tački. Iz pregleda dešavanja na univerzitetima zaključuje se da su junski sukobi prostorno ograničeni na starije i veće univerzitete (Beograd, Zagreb, Sarajevo, Ljubljana), a djelovanje studenata više je u znaku reagovanja na dešavanja u Beogradu uz visok stepen solidarnosti i saglasnosti sa zahtjevima beogradskih studenata dok je metoda njihovog djelovanja naišla na blaže ili jače ograde.

Analizirajući dešavanja u Sarajevu autor se osvrće i na duži referat Milorada Ekmečića na zboru studenata i nastavnika Filozofskog fakulteta. Milorad Ekmečić između ostalog je rekao da se nacije tretiraju kao “*sve dinamičnije ćelije društva*” u kojem se formiranjem nove nacije ne omogućava nacionalna ravnopravnost jer je izgradnja “svoje nacije” stari buržoaski motiv koji omogućava postojanje stratuma iznad društva i radne mase.

Nakon detaljnog opisa događaja, autor u drugom poglavlju govori o procesu industrijalizacije društva kao sredstva razaranja staroga načina i uspostavljanja novog načina života tj. preduslova i uzroka za pojavu i jačanje “društvenih sukoba”. Retrospektivnom analizom društvenih procesa, autor predstavlja osnovne proturječnosti savremenog jugoslavenskog društva. Industrijalizacija se nameće kao najdalekosežniji proces pri proučavanju određenog historijskog totaliteta.

U trećem poglavlju autor govori o “društvenim sukobima” tj. socijalnim tendencijama u periodu od 1968. do 1972. godine kao i posljedicama dešavanja tih događaja, novim represijama i ponovnom jačanju političkog monopola.

Promatrani period autor naziva periodom emancipatorskih strujanja, demokratskih stremljenja u kojima se suprotstavljaju dvije struje. Prva, progresivna intelektualna i studentska struja koja ima za cilj širenje granica duhovnog stvaralaštva, slobode u svakidašnjem životu, sigurnosti i kreativnosti pojedinaca. Kao osnovni razlozi studentskog nezadovoljstva, neki često izostavljani, ističu se društveni problemi nejednakosti, nezaposlenosti, sputavanja demokracije i samoupravljanja, nedosljednost provođenja ekonomske politike i staleški problemi obrazovanja i studiranja. Beogradski studenti u “Proglasu” zahtijevaju dosljednu raspodjelu rada, određivanje najnižih i najviših ličnih dohodaka, ukidanje razlika koje počivaju na bilo kojoj vrsti monopola, nacionalizaciju neopravdano stečene imovine, ukidanje privilegija i strožije oporezivanje prihoda građana, rješavanje problema nezaposlenosti, reguliranje zapošljavanja mladih, zahtijevaju da se sistem samoupravljanja razvije na svim nivoima društva, od radne organizacije do federacije, te traže ostvarivanje svih sloboda i prava predviđenih Ustavom.

Na drugoj strani “društvenih sukoba” nalaze se zagovornici političkog monopola koji će se ubrzo naći u sukobu oko toga koji će oblik političkog monopola biti dominantan-država radnog naroda (staljinizam) ili nacionalna državnost (nacionalizam). Stoga, u uslovima “krize društva” (304) i suparništva birokratije, tehnokratije i sitne buržoazije “društveni sukobi” odvijaju se u dva pravca. Studentski pokret (1963-1974) kao samostalan činilac suprotstavlja se hijerarhiji u isto vrijeme kada se odvija sukob između “stare” i “nove” generacije političke elite. Autor insistira na “pažljivijoj analizi” i ističe da su društveni sukobi, izričito studentski pokret, u javnosti pogrešno predstavljani i tumačeni te da nisu bili usmjereni na promjenu ili pluralizaciju vlasti već na “izmjenu datog života” jer “se radnička klasa nije mogla zadovoljiti samo prelaskom iz sela u grad, dobivanjem zaposlenja i izvjesnim poboljšanjem životnog standarda, već će u njih uključiti i težnje za demokratijom i slobodom, za korjenitijom izmjenom načina života” (169).

U sve izraženijoj krizi društva šezdesetih godina, u jeku opadanja demokratije, stvaraju se “vakuumi” u koje se naseljavaju različiti nacionalizmi. Jačaju ideologije nacionalne državnosti i u njima nastojanja ka “demontriranju” federacije koje, prema mišljenju autora, podlogu imaju u nekim vidovima ekonomske nejednakosti između pojedinih regiona zemlje, a u izoštrenijem vidu najprije se javljaju u ravni kulture. Sporovi u kojima je obnovljen problem nacionalnog pitanja jesu sporovi koji su vođeni oko nacionalnih kultura. Prvi značajan spor jeste spor oko odbacivanja *Novosadskog dogovora o upotrebi srpsko-hrvatskog književnog jezika* i učestalijeg isticanja razlika između srpskog i hrvatskog jezika. Autor posebno govori o angažiranosti profesora Muhameda Filipovića u raspravi o nacionalnoj kulturi i jeziku. Filipović se jasno distancirao od unitarizma i istakao potrebu jasnog razlikovanja identiteta nacionalnog, kulturnog i jezičkog bića. On polazi sa stanovišta da je neophodno da se poštuje pravo na specifičnu tradiciju, jezik, historijsko i kulturno nasljeđe. Stoga, kao uporište za otpor tuđim državama, nacijama, kulturama i tradicijama Filipović predstavlja “bosanski duh”, specifičnost i bogatstvo povijesti i prostora Bosne i Hercegovine.

Nakon burnih dešavanja 1968. godine nastupa borba za “nacionalizaciju političkog monopola” i “restauracija monolitizma” u kojem se problemi demokratije i samoupravljanja ostavljaju po strani.

Činjenica jeste da studentski nemiri 1968. godine koincidiraju sa intenziviranjem nacionalističkih težnji u cijeloj zemlji, ali je vrlo malo elemenata koji ih mogu dovesti u vezu. Dešavanja u junu 1968. godine nemaju nacionalni predznak mada autor navodi da se u nekim sredinama beogradskim studentima pripisivala djelatnost za “srpsku, velikosrpsku i nacionalističku stvar”. Stoga se demonstracije u Beogradu 1970. i Zagrebu 1971. godine sadržajno i metodološki razlikuju od demonstracija iz 1968. godine.

“Nacionalizacija partije” u Hrvatskoj odvija se uz podršku studentske desnice koja je predstavljala udarni odred nacionalnog pokreta. Studentski pokret u Zagrebu svoj identitet izražava upravo na suprotstavljanju pokretu 1968. godine i javno izražavaju lojalnost politici nacionalnog partijskog rukovodstva. Autor citira Savku Dabčević - Kučar koja je izjavila da je 1971. godina - godina pretvaranja dotada prisilno zapretanih nacionalnih osjećaja hrvatskog naroda u golemu nacionalnu energiju. Međutim, ishod i jednih i drugih studentskih demonstracija, ma koliko se oni razlikovali, isti je.

“Restauracija monolitizma” započinje širokom kritikom studentske ljevice. Nebojša Popov ističe tzv. “sarajevski filozofski krug” kao najdosljedniji u kritici ljevice. U izmijenjenoj ideološkoj konjunkturi, teze Muhameda Filipovića o “bosanskom duhu”, “našem islamu” i “primitivnoj paganskoj ideologiji” smatraju se postojanjim i ispravnijim. Ipak, na drugoj strani, Fuad Muhić, također član spomenutog kruga, stoji na stanovištu partije i prihvata je kao jedini stožer historijskog totaliteta bez obzira na vrijednosni sud o njoj.

Takva “restauracija monolitizma” izmjestila je junske sukobe iz historijskog i socijalnog okvira i svela progresivna strujanja na pitanje krivice i kazne. Tri kanala društvene moći iskorištena su u kažnjavanju studentskog pokreta a to su partijski, samoupravni i državni. Prvo je usvojeno mjerilo po kojem kandidati za univerzitetskog nastavnika moraju zadovoljavati partijsku “moralno-političku” podobnost. Nametnuta je ograničena samouprava fakultetima i učinjen “obračun svim sredstvima sa takozvanom autonomijom Univerziteta i slobode naučne misli”. Nešto kasnije osam nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta u Beogradu smijenjeni su sa svojih profesionalnih poziva. Na taj način sukob između političkog i ideološkog monopola sa emancipatorskim tendencijama pomjeren je iz ravni politike ka sferi kulture. Naredni korak u uspostavljanju monopola vlasti bila je eliminacija slobode štampe koja je pored idejne i organizacione samostalnosti predstavljala treći stup studentskog pokreta. Štampanje, koja je bila sredstvo komuniciranja a ne sredstvo informisanja, našla se pod snažnim političkim pritiskom od jeseni 1968. godine i studentski listovi će “gubiti perspektivu transcendiranja postojećeg” i “mijenjati čak i osnovna stajališta, dovijajući se unutar postojećeg” (241).

Neuspjeh studentskih demonstracija, “društvenih sukoba” može se pripisati uspjehu političkog monopola i vladajuće elite, ali prema mišljenju autora, događaji 1963-1974. godine samo su produbili socijalnu pat-poziciju tj. krizu društva. Represija vlasti 1968. godine onemogućila je demokratske reforme u društvu. Međutim, studentski nemiri 1968. godine snažan su talas promjena u znaku slobode u svakodnevnom životu ljudi koji je, nadasve, ostavio traga u kulturi.

Autor naglašava da je pojačan interes za događaje 1968. godine, posljedica novijih intelektualnih poduhvata koji dešavanja posmatraju iz šire historijske perspek-

tive. Stoga, ova knjiga, nastala deceniju poslije samih događanja, ima poseban značaj. Autorovo umijeće prelaska s teme na temu zahtijeva od čitaoca visoku koncentraciju pri čitanju knjige. Svestranost autora ogleda se u bogatstvu multidisciplinarnog pristupa što se očituje u poznavanju historijskog slijeda, ekonomske historije, sociološke teorije kao i filozofskih tumačenja društvenih formacija.

Iako je autor sudionik događaja u radu ne nalazimo autobiografske iskaze. Pri izradi knjige korištena je izvorna građa sastavljena od programskih dokumenata učesnika u sukobu, izvoda iz jugoslavenske štampe i drugih publikacija, kao i brojnih zbornika i članaka. Autor kaže da je nemoguće predstaviti svu složenost "društvenih sukoba" krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, stoga ni mi nećemo reći da smo u ovom prikazu predstavili sve orijentacione tačke u knjizi. Bogatstvo podataka, složenost i aktuelnost tematike kao i multidisciplinarni pristup problemu, predstavljaju osnovnu vrijednost knjige koja se nalazi pred nama. ■

Dženita Sarač

Dr. Jusuf Mulić, *Hercegovina*. (3 knjige). Mostar: Muzej Hercegovine, 2004 (2007), (542; 491; 522 str.)

U izdanju Muzeja Hercegovine u Mostaru objavljena je u dva dijela monografija *Hercegovina*, autora dr. Jusufa Mulića. Prvi dio, pod naslovom *Hercegovina - Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, objavljen je 2004. i odnosi se na feudalnu oblast srednjovjekovne države Bosne kojom su, u raznim granicama i pod raznim nazivima, od osnivanja do kraja njene opstojnosti upravljali pripadnici vlasteoske porodice Kosača. Drugi dio monografije odnosi se na Hercegovinu kao vojnu i upravnu jedinicu Osmanskog carstva, a podijeljena je u dvije knjige: jedna knjiga (*Hercegovina: Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*), obuhvata događanja na području Hercegovine u XV i XVI stoljeću; druga knjiga (*Hercegovina: Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*) objavljena je u Sarajevu, krajem 2007, a obuhvata period od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine.

Dr. Jusuf Mulić je rođen u Konjicu 1933. gdje je završio osnovnu školu i nižu realnu gimnaziju pa će ga ljubav prema užem zavičaju i njegovoj historiji trajno pratiti, iako ga je život odveo u druge naučne vode (završio je Poljoprivredni fakultet,

magistrirao iz agrarno-ekonomskih nauka, a doktorirao iz mikro-ekonomskih). Vežanost za zavičaj i ljubav za njegovom historijom ostala je trajna pa se nakon odlaska u mirovinu nakon zapažene naučne karijere (obavljao je dužnost dekana Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu od 1981. do 1983. i rektora Univerziteta u Sarajevu od 1991. do 1993.) posvetio svetranom izučavanju prošlosti Bosne i Hercegovine, Hercegovine, Konjica i njegove uže okoline. Njegova istraživanja u arhivima rezultirala su značajnim historijskim radovima.

Dr. Mulić je bosanskohercegovačku historiografiju obogatio vrijednim monografijama: *KONJIC I NJEGOVA OKOLINA: U vrijeme osmanske vladavine (1463-1878)* (2001); *Konjic i njegova okolina u vrijeme austro-ugarske vladavine (1878-1918)* (1990); *Konjic i njegova okolina periodu između dva svjetska rata (1918-1941)* (2005); *Starosjedilački rodovi*, (2005); *Papirni novac na tlu Bosne i Hercegovine od 1918. godine do danas*, (2000) i *Velika Srbija, muslimani i Bosna od početka prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, (2006).

Sve pomenute knjige pisane su lijepim, jednostavnim i odmjerenim stilom, što ih čini interesantnim ne samo uskom krugu historičara već i široj čitalačkoj publici. Dr. Mulić je za pisanje svojih knjiga koristio rezultate vlastitih istraživanja u brojnim arhivima i dostignuća dosadašnje historiografije, a svaka navedena činjenica je potvrđena navođenjem materijalnih dokaza u sačuvanim historijskim izvorima, odnosno spomenicima, kako sam autor naziva historijske izvore.

Monografijom *Hercegovina – Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države i Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva* historiografska literatura srednjeg vijeka i osmanskog perioda je obogaćena interesantnim djelom. Ova će monografija od 1552 stranice teksta sigurno biti od koristi svim budućim historičarima koji se budu zanimali za našu prošlost, jer je sveobuhvatna i jer još nije napisana cjelovita historija Bosne.

Bosna i Hercegovina je kao sastavni dio osmanskog carstva bila specifična teritorija u čijem je okviru egzistirala Hercegovina kao vojna i upravna jedinica. Njen teritorij se prostirao od potoka Žrnovica na ulasku u grad Split u župi/nahiji Poljica do Podgorice i s Prijepoljem kao posljednjim dijelom na istoku. Njena teritorija se vremenom smanjivala što se lijepo vidi na kartama ucrtanim na koricama knjiga.

U monografiji *Hercegovina* autor je prikupljene činjenice izložio kroz 20 poglavlja u kojima je objasnio: teritorijalni opseg hercegovačke zasebne oblasti od nastanka do formiranja Hercegovačkog sandžaka (1601-1878.), organizaciju vlasti, timare i timarske organizacije, vjerske zajednice te prihvatanje islama i etničko-konfesionalna pomjeranja u sastavu stanovništva u gradskim i seoskim sredinama. Autor nije zaobišao ni druge segmente življenja u ovom periodu. Zbog toga je opisao

školske, kulturne, zdravstvene i saobraćajne prilike. Detaljno je opisao sve ratne sukobe koji su se odvijali na ovom području i objasnio specifične odnose sa Dubrovačkom republikom i ratovanja sa Crnom Gorom i Mletačkom republikom. Objasnio je promjene koje su se kroz stoljeća dešavale u pravima raspolaganja zemljištem i u privredi.

Njegovom zapažanju nije ništa promaklo što je bitno i važno za historiju Hercegovine. Dr. Mulić majstorski gleda, vidi, opisuje i tumači. Svaku i najmanju pojedinost koju je zapazio u neobjavljenom izvoru ili mu se neka interpretacija historijskog izvora u literaturi učinila neuvjerljiva on je prokomentirao. Njegovi slobodni i utemeljeni komentari sa snagom argumenata, ostaju vjerni zapis, ali i vjerodostojno svjedočanstvo.

Nikakav prikaz ne može obuhvatiti sve što je sadržano na preko 1500 stranica monografije *Hercegovina*. Izdvojila bih ipak poglavlja koja se odnose na gradska naselja na hercegovačkom području: Gradska naselja (knjiga 2.1.) i Dalji razvoj gradskih naselja (knjiga 2.2.) U prvoj knjizi drugog dijela monografije dr. Mulić je opisao razvoj svih naseljenih mjesta na području koje je do kraja 16. stoljeća obuhvatala vojna i upravna jedinica Hercegovina u okviru Osmanskog carstva, a u knjizi 2.2. je opisan nastavak razvoja tih naselja. Autor je uložio dosta truda da za sva naseljena mjesta iznađe relevantne podatke. U uvodu ove knjige on, sa žaljenjem, ističe da nije uvijek u tome uspio, jer o nekim našim gradovima nije ništa napisano. Opis svakog mjesta obogaćen je fotografijama sa starih razglednica što ovu knjigu čini još interesantnijom.

Na kraju svakog dijela monografije *Hercegovina* nalaze se vrijedna obavještenja koja će čitaocima biti od velike pomoći. Obavještenja sadrže: popise korištene i u radu navedene literature, indekse imena i geografskih pojmova, preglede mjera, novca, preračunavanje godina.

Samo popisi korištenih izvora i literature jasno govore o vrijednosti ove monografije. Umjesto zaključka navodimo dio iz recenzije profesora S. Hodžića: "Potpuno sam svjestan činjenice da knjigu svaki njen čitalac i korisnik neće prihvatiti s dužnim poštovanjem, možda i zbog nezadovoljstva što je u njoj napisano i nešto što za njega nije prihvatljivo. To nas, međutim, ne treba brinuti, jer je to uvijek tako. Najbitnije je da knjiga nije pisana za dnevnopolitičke potrebe i, poznavajući profesora Mulića, bez ikakve namjere da se tim povodi. A, od svega je najvažnije, da je sve što je u njoj napisano, utemeljeno na materijalnim dokazima, što je kod pisanja knjiga iz historiografije Bosne i njenih geografskih i historijskih političkih cjelina, danas rijedak slučaj". ■

Mina Kujović

Ilan Pappé, *Etničko čišćenje u Palestini*. Sarajevo: Bookline, 2008, 346 str.

Historijski revizionizam je potreban i pohvalan ukoliko mu je polazište čisto od ideoloških koncepata, odnosno, ukoliko se revizijom nastoji što bliže prikućiti historijskoj istini snagom nove argumentacije. Sve ostalo, kada je revizija u pitanju, nalazi se pod velikim znakom pitanja, a težnje revizionista neminovno postaju, kako naučno tako i moralno, upitne. Izraelski historičar Ilan Pappé, profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Haifi, spada u grupu naučnika koji svojim revizionističkim stavom pokušava otrgnuti od zaborava veoma značajne događaje koji su snažno oblikovali odnose Palestinaca i Jevreja, a sve zbog boljeg razumijevanja sadašnjeg stanja na Bliskom istoku i odnosa između ova dva naroda koji nerijetko dominiraju svjetskom političkom scenom. Dobro je što Pappé nije jedini izraelski historičar koji je svoja naučna istraživanja ovako postavio već pripada grupi *Novih historičara*, izraelskim mlađim naučnicima koji nastoje prikazati činjenice o nastanku države Izrael onakvima kakve one doista jesu. Ipak, Pappéov revizionizam je bitan prvenstveno za izraelsku historiografiju koja stoji na stanovištu dijametralno suprotnom od njegovog i tu on, zapravo, treba polučiti rezultate, jer veći dio svjetske javnosti već sada uvažava, uvjetno rečeno, *palestinsku verziju priče*. Njegov stav je da su Jevreji 1948. godine sistematski i prema dobro razrađenom planu izvršili etničko čišćenje Palestine.

Kraj Mandatne uprave u Palestini (15. 5. 1948.) označio je nastanak države Izrael. Autor daje hronološki slijed događanja od decembra 1947. do novembra 1948. godine i prikazuje plan (*plan Dalet*), koji je konačno uobličen 10. 3. 1948. u famoznoj Crvenoj kući u Tel Avivu, kojim je bila zapečaćena sudbina Palestinaca. Njih je trebalo, kako to pokazuje Pappé, protjerati sa područja buduće države Izrael, a njihovu imovinu konfiskovati (Jevreji su na kraju Mandatne uprave imali samo 5,8% zemlje u Palestini što im je predstavljalo ogroman problem). Zbog toga autor za događaje iz 1948. godine preuzima termin iz arapske historiografije *Nakba* (golgota, katastrofa) opisujući ono šta se dogodilo Palestincima. Vrlo jasno, pak, u posebnom poglavlju, pojašnjava kako je sjećanje na Nakbu u Izraelu sistematski uništavano (Memoricid Nakbe) i da je prošlost brisana žestinom koja zaprepašćuje. Na mjestima uništenih palestinskih sela nicali su rekreativni kompleksi, šume, jevrejska nase-

lja, mijenjana su imena naselja. Džamije su postajale restorani, trgovine ili kulturne ustanove. Izmišljeni su novi narativi u kojima nije bilo niti pomena arapskog prisustva već se govorilo o kontinuitetu jevrejskog prisustva na određenom području.

Veoma često autor komparira srpski agresivni politički program koji je bio glavni faktor dešavanja na prostoru bivše Jugoslavije sa izraelskim planom etničkog čišćenja iz 1948. godine. Koliko god bilo činjeničnih nedostataka u autorovom govoru o *jugoslavenskom slučaju* toliko postoji i sličnosti. Ipak, ta sličnost ne dolazi zbog *preslikavanja* vojno-političke doktrine već, naprosto, zbog toga što se etničko čišćenje takvom metodom koju su koristili i Jevreji vrlo efikasno vršilo, a nažalost i dalje vrši diljem planete. Takve metode su, dapače, koristili osvajači od kada je svijeta, jer su jednostavne i učinkovite. Možda je npr. velikosrpskoj politici bliža bengurionska (David Ben Gurion) politika prihvatanja svega, svakog dogovora, a suštinski se radi protiv toga i sprovede vlastite zamisli (62-63). Poznata je Ben Gurionova izreka da su “naši (jevrejski op. a. A. M.) neprijatelji arapski seljani” (124). Jednostavno rečeno, demografski problem je, po njemu, bio ključ rješenja.

Posebna vrijednost knjige je temeljito i sveobuhvatno dokazivanje pogroma nad Palestincima koje je autor iznjedrio istražujući u cionističkim arhivima. Vrlo plastično je opisao masakre u selima Deir Yassin, Sirin, Ayn Al-Zaytun, Qubaybe, Tantura itd., koje su izvršili pripadnici jevrejskih vojnih organizacija (Hagana, Irgun, Stern) kao i načine na koje su masakri izvršeni. Između 30. 3. i 15. 5. 1948. zauzeto je oko 200 palestinskih sela iz kojih je stanovništvo protjerano. Interesantno je da su 1948. godine Druzi i Čerkezi stupili u pakt sa Jevrejima radi vlastitog opstanka, a kasnije su činili jezgro izraelske granične policije prema Palestincima (159-160). Pape snažno negativizira i ulogu jordanskog kralja Abdullaha koji je imao tajni dogovor sa Jevrejima o međusobnoj podjeli Palestine 80% - 20%. Također, ruši mit o arapskoj prijetnji i bilo kakvom smislenom napadačkom planu koji je postojao protiv Jevreja. Isto tako nam je ponuđena slika licemjerne britanske politike jer su “Britanci stajali po strani i *štitili sebe*” (171.). Doista, do 15. 5. 1948, kada je okončana Mandatna uprava koju su vodili Britanci, niko nije ništa učinio za Palestince. Tek su Amerikanci naknadno konstatirali da podjela Palestine, koju je UN usvojio 29. 11. 1947. godine u vidu Rezolucije 181 nije održiva opcija (168-9).

Godina 1948. je za svjetsku modernu historiju veoma značajna iz nekoliko razloga. Jedan od njih je, svakako, nastanak države Izrael, koja je u proteklih šezdeset godina skoro neprestano bila u žiži svjetske politike i globalnih vojno-političkih procesa. Knjiga *Etničko čišćenje u Palestini* autora Ilan Papea izvanredan je svjedok tog vremena i tadašnjih događaja koji, zbog snage koju su posjedovali, oslikavaju i oblikuju našu današnju zbilju. No, pored gorčine koju čovjek osjeća čitajući o neljudskoj međunarodnoj politici, masakrima nad nedužnim civilima ili sistemati-

skom protjerivanju i ubijanju čitatelj može osjetiti i zadovoljstvo: kristalno jasnim i nepobitnim izlaganjem, autor nije dao da historijska istina padne u zaborav. Uzima jući u obzir koju je temu obradio ne ostaje ništa drugo nego reći – još uvijek ima hrabrih znanstvenika! ■

Admir Mulaosmanović

Mustafa Imamović, *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat, 2008, 746 str.

Od sredine 1960-ih, kada je počeo objavljivati prve naučne tekstove, Mustafa Imamović je strpljivo gradio svoju naučnu karijeru. Pri tome je njegov naučni interes od početka bio veoma širok. Iz knjige koju imamo pred sobom možemo vidjeti kako se taj interes nije nikada ograničavao na historiju Bosne i Hercegovine, čak se nije ograničavao samo na historiju u užem smislu te riječi, s obzirom da ćemo ovdje pronaći njegove prikaze knjiga iz historije književnosti, kulture, pojedinih vjerskih zajednica, pravne historije, različitih tema svjetske historije i tako dalje. No, njegovi prikazi nisu puke informacije o knjigama ili događajima, nego su to vrlo često prave male studije o temama kojima se bave knjige o kojima piše. U mnogim tekstovima Imamović je otvarao metodološka pitanja toliko nužna u našoj nauci, pri čemu je uspostavljao i metodološke okvire koje bi valjalo i danas u mnogim slučajevima slijediti. Njegovo zalaganje za precizno definiranje pojmova o kojima se u historijskoj nauci barata aktualno je i dan danas (na primjer tekst pod nazivom *Nekoliko metodoloških napomena za istraživački pristup Mladost Bosni*, str. 209-214).

Iz tekstova objavljenih u ovoj knjizi uočavamo Imamovićev jako izraženi smisao za sintezu. Prije njega takav dar je u historiografiji u Bosni i Hercegovini možda imao jedino Muhamed Hadžijahić. Taj svoj smisao za sintezu on je izgrađivao baveći se raznim temama, pri tome često ukazujući na historiografska dostignuća u drugim historiografijama. Kada danas čitamo njegov tekst o knjigama američkog senatora Vilijama Fulbrajta (str. 63-76) vidimo kako se mnoge od tih teorija mogu primjenjivati u današnjim historiografskim, ali i politološkim istraživanjima. Pojmovi poput *arogancija sile* i *fatalni sudar*, koje je uveo Vilijam Fulbrajt, a koji se definiraju kao “tendencija velikih nacija da izjednače silu sa vrlinom” (arogancija sile) i kao “fatalni sudar bogatih i jakih sa siromašnim i slabim” koji obilježava sukob tradicionalnih siromašnih društava sa, prije svega američkim, ekonomskim i kulturnim ek-

spanzionizmom (fatalni sudar), i danas mogu poslužiti kao okvir za objašnjenje pojedinih događanja u svijetu, posebno američke vanjske politike.

Ipak, iz ove knjige možemo vidjeti kako je tema o nacionalnom identitetu Bošnjaka bila Imamovićeva stalna preokupacija. Tek ovako složeni na jednom mjestu, ti tekstovi omogućavaju da se prate Imamovićevi stavovi o tom problemu, kojim su se bavili i brojni drugi historičari u Bosni i Hercegovini. Možemo vidjeti kako se Imamović tim fenomenom nije bavio isključivo sa političkog, nego i sa kulturološkoga aspekta. Njegovi osvrti na knjige iz muslimanske književnosti (na primjer o Rizvićevom "Beharu" ili Isakovićevom "Biserju") sigurno ostaju kao najbolje svjedočanstvo o značaju tih knjiga u procesu afirmacije bošnjačkog nacionalnog identiteta.

U kontekstu afirmacije bošnjačkog nacionalnog identiteta Imamović je promatrao i položaj historijske nauke u društvu, te posebno položaj historije i književnosti u školama. Njegovi testovi u kojima je tražio da se historija i književnost Bošnjaka uvrste u školske nastavne programe (str. 33-34), te zahtjev da se historija naroda Bosne i Hercegovine predaje kao poseban predmet na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (str. 274-280) danas izgledaju samo kao svjedočanstvo o jednom vremenu, ali su u vrijeme kada ih je Imamović pisao (kraj 1960-ih i početak 1970-ih godina) bila odraz intelektualne i moralne odgovornosti jednog znanstvenika.

Kao posebnu cjelinu u ovoj Imamovićevoj knjizi mogli bismo izdvojiti njegove polemičke tekstove. Tu on doista nastupa suvereno, a njegove polemike sa Miloradom Ekmečićem početkom 1970-ih godina (str. 149-163), ili njegovi kritički stavovi o pisanju Sulejmana Grozdanića (str. 93-96) ostat će kao primjeri naučne polemike iz koje bi mnogi današnji "vatreni polemičari" imali šta naučiti. Tu su i njegovi polemički tekstovi sa Enverom Redžićem (str. 77-78, 581-585) koji, po nekim mišljenjima, u mnogome otkrivaju razloge zbog kojih su mu još uvijek zatvorena vrata Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Na kraju, istakao bih neke Imamovićeve tekstove koji pokazuju njegovu hrabrost u teškim vremenima, hrabrost svojstvenu naučnicima. Kao primjer može poslužiti tekst *Izgubili smo arabicu, sačuvajmo ćirilicu* (str. 517-520) objavljen 1994. godine, u kojemu, u vrijeme općeg ratnog ludila u Sarajevu, diže svoj glas za očuvanje ćirilice. Da nijednu drugu poruku nije uputio javnosti, ovaj njegov tekst, objavljen u tada veoma čitanom bošnjačkom tjedniku *Ljiljan*, bio bi dovoljan da otkrije Imamovićev odnos prema zemlji čiju je historiju tako temeljito istraživao. ■

Husnija Kamberović

Georges-Henri Soutou, *Nesiguran savez: Francusko – njemački političko – strateški odnosi od 1954. do 1996.* (prevela Vesna Lisičić). Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2006, 345 str.

Poznato je da je Njemačka danas glavni partner Francuske na ekonomskom planu i u području europske izgradnje. Manje je poznato da te dvije zemlje također održavaju važne odnose u području obrane i da su od 50-tih godina 20. stoljeća, u više navrata razmatrale njihovo produbljivanje i uspostavljanje prve francusko-njemačke strateške zajednice. Uostalom, Georges-Henri Soutou, profesor suvremene povijesti na pariškom Sveučilištu Sorbonne, u uvodu kaže: - Kakav neobičan povijesni, politički i psihološki zaokret, ako se pomisli da su te dvije zemlje od 1870. tri puta ratovale - i to kako ratovale, i da je francusko-njemačko sukobljavanje od Napoleona umnogome pridonijelo izgradnji nacionalne svijesti obaju naroda i učvrstilo ih u neprijateljstvu koje se dugo smatralo "nasljednim". Autor izdvaja da je nastojao sažeti upravo ovu stratešku dimenziju povijesti europske izgradnje ne zaboravljajući ključnu ulogu dva aktera: SAD, SSSR-a, i u manjoj mjeri Velike Britanije. S druge strane, to političko strategijsko stajalište omogućit će da se uoče neke stalne strukture vanjske politike Francuske kao i Savezne Republike Njemačke i njihovih odnosa, posebice težinu nuklearnog pitanja, probleme Atlanskog saveza, problem europske obrane, dugoročne skrivene misli u Bonnu i Parizu.

Iza uvoda, slijedi dvanaest poglavlja: I. - 1954: polazna točka bilateralnoga francusko-njemačkog približavanja; II. - 1954-1965: Pariz počinje razmatrati vojnu suradnju s Njemačkom; III. - 1956-1957: prema strateškoj i nuklearnoj zajednici Francuske, Njemačke i Italije?; IV. - Nastavak i neuspjeh protokola od 28. studenoga 1957; V.- 1958-1960: degolovski projekti i francusko-njemačko zahlađenje; VI. - 1960-1962: Fouchetov plan europske unije i njezini strateški vidovi; VII. - 1962-1963: Elizejski sporazum. Prema francusko-njemačkoj strateškoj zajednici?; VIII.- 1963-1969: neuspjeh Elizejskog sporazuma; IX. - Georges Pompidou i Njemačka: strateška slijepa ulica; X. - Valéry Giscard d'Estaing i Njemačka; XI. - 1981-1982: nastavak i dvosmislenost francusko-njemačkoga strateškog dijaloga; XXII. - 1989-1992: šok ponovnog ujedinjenja i Maastricht, epilog, dodatak 1 - Elizejski sporazum od 22. 1. 1963, dodatak 2 - Protokol o stvaranju francusko-njemačkog vijeća obrane

22. 1. 1988, dodatak 3 - Dio V. sporazuma iz Maastrichta i Deklaracija o Zapadno-europskoj uniji, 7.2.1992, kronologija, izvori, popis literature i bibliografija, te kazalo imena.

Georges-Henri Soutou u prvom poglavlju ukazuje kako je poslije oslobođenja većina Francuza mislila da će Velika Britanija biti prvi partner njihove zemlje i njezin prvi saveznik. To se nije dogodilo, uglavnom zbog neslaganja dviju zemalja na Bliskom istoku, u pitanju rješavanja njegovog problema, kao i zbog odbijanja Britanije 1949. da surađuje s Francuskom na ekonomskom planu i da sudjeluje u procesu europske izgradnje, a koja od 1948. sve više nadahnjuje francuske političare. Od 1950. godine Schumanov plan Europske zajednice za uglj i čelik (CECA) počeo je ocrtavati jednu drugačiju Europu, koja počiva na integraciji s federalnim ciljem, a zapravo zasnovano na bliskoj vezi Francuske i Njemačke, s time da podrazumijeva francuski *leadership*. Okviri dubljega dvostranog francusko-njemačkog približavanja u svim područjima postavljeni su 1954., uključujući i privredno, početak iskrenog pomirenja, no istodobno mnogo skrivenih misli, tada kao i ubuduće, na tri bitne točke: organizacija unutarnje ravnoteže u Atlanskom savezu, odnose sa SSSR-om, te strateške nuklearne probleme. Skrivenne misli Bonna odnosile su se na obavezu prema kojoj SR Njemačka neće proizvoditi nuklearno oružje na vlastitom tlu, a da je ništa ne priječi da ga proizvodi drugdje, niti da ga posjeduje. Skrivenne misli Pariza odnosile su se na prijedlog da se trojici glavnih saveznika, SAD, Velikoj Britaniji i Francuskoj dodijeli glavna uloga u Savezu, osobito u odlučivanju o uporabi nuklearnog oružja u slučaju sovjetskog napada. Time bi položaj Francuske u Savezu nedvojbeno ostao važnijim od položaja SR Njemačke, unatoč njezinu ulasku u NATO.

U ovoj se knjizi razmatra i tema francusko-njemačke vojne suradnje u području proizvodnje oružja i strategije, koja ne počinje s Maastrichtom, već u razdoblju 1954-56. Još od listopada 1954. čelnici u Francuskoj bojali su se perspektive bliske nuklearne suradnje između SR Njemačke, Velike Britanije i SAD. Francuskoj je prijetila opasnost da bude izolirana, a da njezini engleski i američki partneri možda postanu neoprezni u nuklearnoj razmjeni s Njemačkom, pa i kad je riječ samo o civilnoj nuklearnoj tehnologiji.

U nastavku se sagledavaju degolovski projekti i francusko-njemačko zahlađenje. U lipnju 1958. general definira svoja osnovna politička usmjerenja u europskom i atlanskom pitanju. Konceptiji integrirane Europe suprotstavlja koncepciju konfederalne Europe. Politički vid De Gaulleovog projekta od početka je bio određen: međudržavna suradnja, a ne integracija, ali duboka "organska" suradnja koja dovođi do "zajedničke politike" u europskim i svjetskim poslovima, te politika neovisna o SAD.

U duboko promijenjenim prilikama, sve jača sovjetska prijetnja, pokušaji *smirivanja* od strane Londona i mlitavost Washingtona navest će De Gaullea i Adenauera na političko i strateško zблиžavanje. U prvo vrijeme, od 1960-62., to se zблиžavanje provodilo u okviru projekta Europske unije, poznatijem pod imenom Fouchtov plan.

U nastavku knjige razmatra se Elizejski sporazum, potpisan u siječnju 1963. godine. On je simbolizirao francusko-njemačko zблиžavanje, obilježeno moralnim autoritetom potpisnika, generala i kancelara. Ukazuje se i na neuspjeh Elizejskog sporazuma. De Gaullea nije uspio u pokušaju da 1965-66., nizom jednostranih poteza, nametne reformu Saveza i stvaranje jedinstvene europske obrane i sigurnosne politike, čemu je godinama težio. Autor smatra da taktičko ostvarenje tih projekata nije bilo na visini njihova strateškog domašaja.

Francusko-njemački odnosi pokvarili su se nakon odlaska generala De Gaullea u travnju 1969., a na političko-strateškom planu nije ih ni bilo. Za Bonn je *Ostpolitik* bila dugoročna strategija pokušaja rješavanja njemačkog pitanja i postizanja ujedinjenja. Isprva je priznavala *de facto* podjelu Njemačke. No, istodobno su njegovi čelnici gajili skrivene misli kako je *Ostpolitik* jedni način za mogućnost ponovnog ujedinjenja u dogledno vrijeme, vjerojatno u novome europskom sigurnosnom sustavu izgrađenom u suglasnosti s Moskvom. Francuski predsjednik se bojao odlaska američkih postrojbi iz Europe, što bi moglo dovesti do njemačko-sovjetskog dogovora. Tada bi Njemačka mogla osvanuti ujedinjena i neutralizirana, ali s nuklearnim oružjem: najgori mogući ishod za Francusku. Jedina obrana bila je usidriti Njemačku u čvrstoj zapadnoj Europi, tako da se od nje više ne može odvojiti.

U knjizi se sagledava i vanjska politika Helmuta Schmidta i glavni pravci vanjske politike Valéryja Giscarda d'Estainga. Naime, u razdoblju 1981-89. nastavljen je bilateralni francusko-njemački dijalog koji je zapravo bio prekinut 1964. godine. Došlo je do ponovnog aktiviranja vojnih odredbi Elizejskog sporazuma. Za razliku od svoga prethodnika, François Mitterrand javno se založio u pitanju euroraketa, podupro kancelara Kohla u želji da primijeni dvostruku odluku NATO-a iz 1979. i privoli svoj narod da prihvati postavljanje američkih raketa Persing II u SR Njemačkoj predviđenog datuma 1983. godine. No, i taj su dijalog obilježile dvosmislenosti koje stalno uočavamo.

U završnom poglavlju sagledava se šok ponovnog ujedinjenja i Maastricht. Naime, u razdoblju 1989-1992. svijet se promijenio. SSSR, komunizam u Istočnoj Europi, Hladni rat, sve je to nestalo. Od 'bipolarnog' svijeta prešlo se na 'novi međunarodni poredak' koji je najavio predsjednik Bush i koji je izgleda počivao na općoj pobjedi načela demokracije i liberalizma. Zaljevski rat 1991. pokazao je tko je vodio tim novim međunarodnim poretom: SAD. Tu krizu je također vrlo dobro vodila SR Njemačka. U njoj je ponovno stekla svoje jedinstvo a da nije učinila ni najmanji

ustupak u pogledu svoje slobode međunarodnog djelovanja i osobito svoje pripadnosti NATO-u i EU, da nije morala prihvatiti ni najmanje ograničenje svog suvereniteta, osim ograničavanja veličine vojne snage na 370.000 ljudi i odustajanja, ovaj put konačnoga, od nuklearnog oružja. Kompromisi postignuti na sastanku Atlanskog vijeća u Rimu, u studenom 1991., omogućili su 9.12. zaključivanje ugovora u Maastrichtu. I ponovno su sami sastavljači shvatili Maastricht kao privremeni kompromis što ga treba revidirati i precizirati 1996. godine. Naime Maastricht je mogao dovesti do triju različitih rješenja u pitanju obrane, od kojih svako ima svoju logiku. Autor izdvaja tri prijedloga i kaže da će se nastavak rasplesti između tih triju mogućnosti.

U epilogu se navodi kako je ova knjiga zapravo priča o jednom neuspjehu, jer unatoč planovima i interesima, naposljetku nije bilo i još uvijek nema strateške zajednice dviju zemalja. Istodobno je pokazano kako su u određenim trenucima stvari otišle dalje no što se najčešće misli. Bio je to stalan i vrlo važan problem vanjske i sigurnosne politike dviju zemalja. Konačno, glavne poteškoće spoticanja u političko-strateškim francusko-njemačkim odnosima, od 50-tih godina bile su: nuklearni problem, odnosi s NATO-om i sa SAD, poteškoće u suradnji u području naoružanja, razilaženja u pogledu organizacije Europe, francuske skrivene misli o kontroli francusko-njemačkog para, te nova razilaženja koja su iskrsnula pred problemima nastalima nakon pada komunizma u Europi.

Na temelju pomnoga proučavanja arhivskih i ostalih izvora, Soutou je pažljivo rekonstruirao teški i protuslovni razvoj francusko-njemačkih odnosa od 1954. do 1996. godine. Ono što se obično naziva dugotrajnim strateškim partnerstvom dviju zemalja, koje je postalo temelj ujedinjene Europe, Soutou pokazuje i kao "nesiguran savez" u kojemu su obje strane neprestance djelovale s prikrivenim mislima i ciljevima. Soutov *Nesiguran savez: francusko-njemački političko-strateški odnosi od 1954. do 1996. godine* obiluje podacima i događajima koji su obilježili suradnju između Francuske i Njemačke. Nezaobilazna je za istraživače suvremene povijesti, stoga je preporučujemo bosanskohercegovačkoj javnosti, znanstvenicima, stručnjacima i studentima. ■

Vesna Ivanović

Florence Hartmann, *Mir i kazna, tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa*. Sarajevo: Buybook, 2007, 209 str.

Florence Hartmann je od oktobra 2000. do oktobra 2006. godine radila na poslovima glasnogovornice i savjetnice za Balkan tužitelja Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i zbog toga je izravan svjedok brojnih događaja vezanih ne samo za rad toga suda. Njen tekst pruža vrlo dobar uvid u zakulisne igre, planove i spletke međunarodnih aktera u i oko Tribunala. Knjiga nije podigla naročitu medij-sku pažnju. Proziva na odgovornost predstavnike velikih sila.

Hartmannova će nas uvjeriti u to da se ova institucija grčevito borila kako bi održala nezavisnost pravde od političkih vlasti i moćnika. ICTY je uspostavljen Rezolucijom 808 VS OUN-a od 22. 2. 1993.godine, a Rezolucija 827 od 27. 5. 1993. godine obavezuje članice na punu saradnju. Statutom je osigurana neovisnost Tribunala. Stiče se dojam da je stvoreno gotovo idealno sudište. Međutim, de facto stvari nisu onakve kakve se prikazuju na papiru. Sud je 1994. godine mogao otpočeti s radom zahvaljujući donacijama Pakistana i Malezije u iznosu od 3 milijuna USD. Skromna, ali strateška mjesta u Tribunalu zauzimaju pravnici, obavještajci i vojni analitičari koji prije svega služe svojoj Vladi, deset od sedamnaest odgovornih mjesta u Istražnom odjelu – tvrdi autorica zauzimaju građani Australije, Novog Zelanda i Velike Britanije. Hartmannova dalje otkriva da se Britanci i Amerikanci stavljaju na raspolaganje sudu u Haagu, ali mu (vjerovatno zbog gorkih iskustava u procesima suđenja nacistima u Nirnbergu), predaju samo one dokumente koje žele, manipulirajući tako Tribunalom. Naime, ne predaju se cijele, potpune i provjerene informacije, prikupljane tokom čitavog rata, pod izlikom da su dokumenti povjerljivi. Tajnost se skida samo s onih dokumenata koji idu na ruku sadašnjoj i budućoj političkoj koncepciji Velikih sila. Zbog mogućnosti da se od “svjedoka postane optuženik” Velike sile ograničavaju svjedočenja svojih vojnika i diplomata.

Može se reći da je ova knjiga svojevrsni nastavak autoričina djela pod naslovom “Milošević: dijagonala luđaka”. Obje su prevedene s francuskog jezika. Veliki dio knjige ukazuje na zakulisne radnje u tužbi Tužiteljstva protiv Slobodana Miloševića, prvog predsjednika jedne države kojem je sudilo međunarodno pravosuđe. Milošević će predmet pod nazivom IT – 02 – 54 postati svojevrsna utrka s vremenom.

Za ovaj i mnoge druge predmete od ključne bi važnosti bili zapisnici Vrhovnog saveta odbrane Jugoslavije (VSOJ). Budući da službeni Beograd nije predao zapisnike svih zatraženih sjednica, Tužiteljstvo se moralo zadovoljiti službenim izvještajima u kojima ponekad nedostaju stranice.

Za Međunarodno pravo i moguću pravdu važno je stvaranje stalnog Međunarodnog kaznenog suda (ICC), iz jula 1998. godine potpisivanjem Rimskog statuta od strane 190 država među kojima nema Kine, Iraka, Izraela, Katara i Jemena. SAD su potpisale sporazum u decembru 2000. godine, ali je već u novembru 2001. godine Kongres usvojio odluke po kojima se američkoj Vladi zabranjuje svaka suradnja s ICC. Uporedo s početkom rada ICC-a, u julu 2002. godine maha uzima kampanja protiv međunarodnog pravosuđa, ignoriraju se zahtjevi za pristup pojedinim spisima kako bi se brže okončala istraga, Tužiteljstvu u Haagu se uskraćuje finansijska podrška, del Ponte je kroz medije na ex Yu prostorima od svojih saradnika optuživana za svo zlo koje se dešava u ICTY-u, itd. Ranije su se (27. 11. 2001.) del Ponte i Jorda morali obavezati pred VS OUN-a da će sa 2010. godinom zaključiti sve postupke ICTY-a.

Kada se rezimira rad Tribunala smještenog u Haagu brojke govore slijedeće: u 13 godina suđeno je ili se sudi 146 osoba, od kojih je petero oslobođeno optužbe, četrnaestero je predano nacionalnim sudovima, jedanaestero ih je umrlo za vrijeme ili prije procesa, za dvadeset i pet osoba je određeno povlačenje proгона. Od pedesetak osumnjičenih osoba za koje je Tužiteljstvo smatralo nužnim da im se sudi pred ICTY-em, samo ih je dvadesetak kazнено progonjeno. Jedanaest osoba još čeka postupak. Četiri osobe su još u bijegu.

U ratovima vođenim na prostoru bivše Jugoslavije mnogi su okrvarili ruke – “na ovaj ili onaj način” a da za mnoge stvari nije nitko ili je samo netko djelimično i nedovoljno odgovarao. Tako je i autorica morala priznati: *Unatoč stvarnim uspjesima i ostvarenjima znatnog dijela svoje misije, Međunarodni kazneni sudovi (ICT) ostavljaju utisak nedovršene misije...Stalni Međunarodni kazneni sud (ICC), ozbiljno sputan činjenicom da ga ne priznaje većina zemalja, među kojima neke najmoćnije na našoj planeti, danas izaziva onoliko razočaranja i sumnji koliko je nekada budio nadanja. ■*

Edin Omerčić

Streger, Manfred B., *Globalizacija*,
Sarajevo: "Šahinpašić", 2005, 157 str.

Manfred B. Streger, profesor politike na Sveučilištu Illinois i istraživač u Centru za istraživanje globalizacije na Sveučilištu Hawai'i-Manoa, autor je knjige *Globalizacija* (kratki uvod) čiji je prijevod na bosanski jezik 2005. godine objavljen u nakladi "Šahinpašić" iz Sarajeva. Inače, Stregerova *Globalizacija* dio je biblioteke kratkih uvoda (Very short introduction) Oxford University Press-a, u okviru koje je već objavljeno više od sto naslova iz različitih područja, od povijesti, umjetnosti, religije do prirodnih i društvenih nauka.

Knjiga *Globalizacija* sastoji se iz uvoda i osam poglavlja. U uvodnom dijelu sadržan je Stregerov kritički pristup problematici globalizacije uopće, nadopunjen prikazom stajališta i argumentacije dviju suprotstavljenih pozicija teoretičara: "skeptika globalizacije" s jedne i "hiperglobalizatora" s druge strane.

U prvom poglavlju pod nazivom *Globalizacija: osporavani koncept*, autor propituje postojeća određenja globalizacije. Ilustracijom snažne međuovisnosti na globalnoj razini koja se povećava mnogo brže nego ikada ranije, Streger nastoji predočiti složenu dinamiku procesa globalizacije i njegove različite aspekte koji na prvi pogled nisu uočljivi. U cilju bližeg određivanja globalizacije on pravi razliku između pojma "globalnosti", kojim je označeno društveno stanje međuzavisnosti i povezanosti, i pojma "globalizacija" koji se odnosi na niz društvenih procesa koji trenutno društveno stanje transformišu u stanje globalnosti, ističući da je globalizacija bila i još uvijek jeste sporan koncept upravo stoga što ne postoji naučna saglasnost u identifikovanju procesa koji čine njenu bit. Ipak, iz definicija najpoznatijih teoretičara globalizacije (poput Robertsona, Giddensa, Helda i dr.) moguće je, smatra autor, izdvojiti četiri ključna obilježja globalizacije: a) stvaranje novih i umnožavanje postojećih društvenih mreža i aktivnosti; b) širenje društvenih odnosa, aktivnosti i međuzavisnosti; c) intenziviranje i ubrzavanje društvenih promjena i djelovanja i d) podizanje svijesti kod ljudi o sve većoj društvenoj međuzavisnosti i interakcijama. Predmetno poglavlje autor završava naglašavajući da je za razumijevanje globalizacije nužno istu posmatrati kao multidimenzionalni proces koji u sebi sadrži mnogostruke i različite procese.

Da li je globalizacija nova pojava naslov je drugog poglavlja u kojem Streger upozorava na duboke historijske korijene današnje svjetske međuzavisnosti i svijesti o globalnoj povezanosti. I premda u savremenom svijetu ima ograničeno značenje, globalizacija nije novi fenomen. Upravo stoga Streger nastoji ukazati na činjenicu da je dinamika koja pokreće tzv. globalizacijske procese počela prije nekoliko hiljada godina. Dajući presjek ključnih historijskih događaja, ideja, izuma i tehnologija koje su imale značajan uticaj na širenje globalne povezanosti i međuzavisnosti, autor ukazuje na dugačak historijski lanac uzročnosti koji je rezultirao savremenim tehnologijama, društvenim uređenjima i vrijednostima.

Treće poglavlje pod nazivom *Ekonomska dimenzija globalizacije* donosi pregled faktora koji utiču na transformaciju ekonomskih međuodnosa širom planete u kojima se transnacionalne korporacije, međunarodne ekonomske institucije i regionalni trgovački sistemi pojavljuju kao „glavni građevinski blokovi globalnog ekonomskog poretka 21. stoljeća“. U ovom dijelu autor daje prikaz osnovnih događaja koji su usmjerili tok ekonomske globalizacije, počevši od konferencije u Bretton Woodsu i osnivanja tri međunarodne ekonomske organizacije – Međunarodnog monetarnog fonda (IMF), Međunarodne banke za obnovu i razvoj (kasnije preimenovala u Svjetsku banku – WB) i GATT-a (kasnije, Svjetske trgovinske organizacije – WTO). Ove su organizacije vremenom postale tri ključna „globalna igrača“ čija su „pravila igre“ umnogome odredila tok procesa globalizacije. Već 80-ih godina 20. stoljeća došlo je do uspona neoliberalnog ekonomskog poretka koji je povezivao pojam globalizacije sa „oslobađanjem“ ekonomija širom svijeta. Osim naprijed navedenog, u predmetnom poglavlju Streger je identificirao i detaljno opisao tri najznačajnija elementa ekonomske globalizacije koji obilježavaju globalna ekonomska kretanja nakon sloma komunizma. To su: internacionalizacija trgovine i finansija, jačanje moći transnacionalnih korporacija i jačanje uloge međunarodnih Bretton Woods organizacija.

Obzirom da je širenje ekonomske globalizacije usko povezano sa političkim odlukama ono se ne može posmatrati odvojeno od analize političkih procesa i institucija. Stoga u poglavlju *Politička dimenzija globalizacije* autor daje prikaz bitnih promjena u političkim procesima i institucijama koje obilježavaju proces globalizacije. Politička globalizacija, određena kao proces širenja političkih međuodnosa širom Zemlje, odnosi se na niz promjena, od neodređene uloge državnog suvereniteta, do rastućeg uticaja nevladinih organizacija i pojave regionalnog i globalnog upravljanja. Razvojem globalizacije dolazi do pojave novog koncepta koji podrazumijeva razvoj političkih oblika izvan okvira nacionalne države. Sa jačanjem tendencija globalizacije još od 70-tih godina prošlog stoljeća postalo je jasno da se međunarodno društvo odvojenih nacionalnih država sve više pretvara u globalnu mrežu po-

litičkih međuovisnosti koje su predstavljale izazov za suverenitet nacionalne države i pojavu pitanja o “novom svjetskom poretku”. Politička globalizacija je najuočljivija u usponu nadnacionalnih institucija i organizacija, te nastanku globalnih interesnih mreža. Dajući kratak prikaz različitih teorija o položaju nacionalne države u globalizacijskom kontekstu, Streger zaključuje kako se svijet početkom 20-og stoljeća našao u “prelaznoj fazi između sistema nacionalne države i postmodernih oblika globalnog rukovođenja”.

Peto poglavlje pod nazivom *Kulturna dimenzija globalizacije* daje sažet pregled faktora koji oblikuju kulturnu globalizaciju, tj. jačanje i širenje kulturnih tokova širom svijeta. Svoj prikaz autor fokusira na četiri relevantne teme vezane uz kulturnu globalizaciju i to: a) tenzije između jednakosti ili različitosti u globalnoj kulturi u nastajanju; b) ključnu ulogu transnacionalnih medijskih korporacija u širenju popularne kulture; c) globalizaciju jezika koja podrazumijeva izumiranje velikog broja jezika s jedne strane i sve veću dominaciju engleskog jezika kao svjetskog jezika i d) uticaj materijalističkih i potrošačkih vrijednosti na degradaciju ekoloških sistema Zemlje. Slijedeći strukturu svih ostalih poglavlja, autor daje usporedbu osnovnih teza i argumenata suprotstavljenih pozicija hiperglobalista i skeptika čiji je temeljni kamen spoticanja shvatanje u kojoj mjeri globalizacija kao proces vodi kulturnoj homogenosti ili heterogenosti. Streger na koncu poglavlja iznosi zaključak da je kulturna globalizacija doprinijela značajnoj promjeni u svijesti ljudi, ističući činjenicu da „strukture modernosti nestaju pred postmodernim okvirom kojeg obilježava manje stabilan osjećaj identiteta i znanja“.

U šestom poglavlju *Ideološka dimenzija globalizacije* autor nastoji osvijestiti postojanje neoliberalnog, ideološki obojenog paketa tvrdnji, ideja i uvjerenja o globalizaciji za čiju su promidžbu zaslužne svjetske političke i privredne elite. Streger upozorava na značaj razlikovanja globalizacije kao ukupnosti društvenih procesa jačanja globalne međuzavisnosti i globalizma kao ideologije koja konceptu globalizacije pridaje neoliberalne vrijednosti i značenja. Slijedom navedenog, on identificira pet osnovnih ideoloških tvrdnji koje se redovito javljaju u javnim obraćanjima svjetske elite globalizma. To su: 1. globalizacija je liberalizacija i globalna inegracija tržišta (svođenje globalizacije na ekonomsku dimenziju); 2. globalizacija je neizbježna i nepovratna (determinističko prikazivanje globalizacije kao neke vrste prirodne sile); 3. niko nije odgovoran za globalizaciju (determinističko isticanje nadmoći *nevidljive ruke tržišta*); 4. globalizacija koristi svima (neprižnavanje postojanja neravnomojne globalne distribucije i sve većeg jaza između bogatih i siromašnih); 5. globalizacija unapređuje širenje demokratije u svijetu (neoliberalna teza o istovjetnosti slobodnog tržišta i demokratije). U zaključku autor napominje da je neoliberalni jezik globalizacije ideološki u smislu da je politički motiviran i da doprinosi iz-

gradnji posebnih značenja globalizacije koji čuvaju i stabiliziraju postojeće asimetrične odnose snaga.

Izazovi globalizmu naziv je sedmog poglavlja u kojem Streger daje prikaz antiglobalističkih tendencija. Iako su antiglobalističke društvene snage izrazito heterogene svima im je zajednička ideja o potrebi zaštite i smanjivanja negativnih posljedica globalizacije. Antiglobalisti se, s obzirom na ciljeve i sredstva postizanja političkih programa mogu podijeliti na dva ideološka tabora i to: partikularistički protekcionisti i univerzalistički protekcionisti. Partikularistički protekcionizam obuhvaća skupine koje optužuju globalizaciju za većinu ekonomskih, političkih i kulturnih problema koji pogađaju njihove zemlje, pa i čitave regije. Oni nastoje sačuvati vlastiti identitet, kulturu i tradicionalni način življenja od stranih elemenata. Na posve drugom kraju antiglobalističke osi nalazi se univerzalistički protekcionizam kojemu pripadaju progresivne stranke koje nastoje uspostaviti što ravnopravniji odnos između globalnog Sjevera i Juga. Uključuju sve veći broj nevladinih organizacija i transnacionalnih mreža civilnog društva koje se brinu za čitav niz pitanja, od zaštite okoliša, radničkih prava, ljudskih prava, pa do prava žena i pitanja poštene trgovine. Ove se skupine zalažu za izgradnju jednog posve novog međunarodnog poretka zasnovanog na globalnoj preraspodjeli bogatstva i moći. Autor u ovom poglavlju upozorava i na pojavu novog oblika antiglobalizacijske borbe u vidu terorističkih napada koji su započeli 11. septembra 2001. godine i koji su unijeli jednu novu dimenziju u promišljanju pravca globalizacije, kao i novu međunarodnu (globalnu) solidarnost u borbi protiv terorizma.

U posljednjem poglavlju *Procjena budućnosti globalizacije* autor daje naznake u kojim pravcima bi se mogli kretati daljnji procesi globalizacije. Upozoravajući na globalni terorizam koji je postao stvarna prijetnja svjetskom poretku, kao i na sve veći broj ogorčenih antiglobalista koji su spremni priključiti se nasilnim partikularističkim protekcionistima, Streger smatra kako je jedini način sprečavanja eskalacije nasilne konfrontacije između globalizma i njegovih protivnika, izgradnja i provođenje sveobuhvatnog reformističkog programa tzv. "Global New Deal-a" koji pak nije moguć bez spremnosti bogatih zemalja da poboljšaju globalnu pravednost, posebice na potezu Sjever – Jug.

Knjiga *Globalizacija* Manfreda B. Stregera koristan je uvodnik u problematiku globalizacije. Prilagođena je studentima i široj zainteresiranoj publici, a njena najveća vrijednost je u tome što daje jednostavan i sažet pregled temeljnih rasprava o globalizaciji imajući u vidu njen složeni, multidimenzionalni karakter. ■

Emina Huseinspahić

Bahrudin Bijedić, *The Windy City: Konzulove depeše*.
Sarajevo: Istorijski arhiv, 2007, 381 str.

Bahrudin Bijedić nije historičar, a pred nama je njegova knjiga koja je važna za historičare. Bijedić, bivši jugoslavenski i bosanski diplomata, objavio je knjigu depeša koje je kao jugoslavenski konzul u SAD slao Ministarstvu vanjskih poslova Jugoslavije. Knjiga ima tri dijela. Prvi dio sadrži Platforme odnosa dviju država – službeni dio (tu je dat pregled bilateralnih američko-jugoslavenskih odnosa; konzularno-pravna problematika sa fokusom na iseljenike iz Jugoslavije na prostoru Chikaga; Iseljništvo i emigracija).

Drugo dio su sjećanja Bijedićeva na ljude sa kojima se susretao u vrijeme svoje misije. Ovo je vrlo zanimljiv dio iz povijesti svakodnevice, tu je puno raznih priča, pokazuje svakodnevni život ne samo svoj, nego i ljudi, naših iseljenika, govori o svojim prijateljstvima u Americi; tu su razne dogodovštine, ali Bijedić u njima daje jednu sliku života naših ljudi u iseljništvu. Ovaj dio puno govori o samom Bijediću. Na primjer, njegovo sjećanje na Mersu Lejlić: Buri, dok piše svoje sjećanje u ratnom Sarajevu, prisjeća se nje i njezinog oca, pa kaže: “Dok ovo piše, zaokuplja me sudbina njihova (Mersinog oca Huseina i majke Feride, op. H.K.) u Rahiću, u koji sam išao kako bih udovoljio Mersinoj želji da joj vidim roditelje. Ocu sam donosio sedative, kako bi umirio strah od predstojećih događaja koje je osjećao nekim meni nepoznatim instinktom. Danas, kad on u četničkom okruženju iščekuje smrt, ne mogu da ne pomislim na vlastitu iluziju da je strah od četnika kod čestitog Huseina bio patološki, a, u stvari, moje ubjeđenje iz tog perioda je graničilo s patološkom naivnošću” str. 51-52).

Ovaj dio knjige je važan između ostalog i kao uvod u ono što slijedi u trećem dijelu – depeše koje je slao u Ministarstvo. Naime, Bijedić u ovim svojim sjećanjima otkriva karaktere mnogih ljudi čija će se imena spominjati u depešama. Tako, na primjer, on u ovom dijelu otkriva svoje trajno prijateljstvo sa Ljubom Todosijevićem, pa kasnije lako razumijemo i sadržaje depeša u kojima Bijedić predlaže bolju organizaciju slanja jugoslavenske pošte u Ameriku (umjesto nekog Nijemca, to bi mogao činiti upravo ovaj Ljubo...). Tu su i Bijedićeva sjećanja na druženja sa brojnim našim iseljenicima (od običnih kamenorezaca do uglednih biznismena, poput Iljasa

Zenkića, američkog milionera porijeklom iz Kozarca ili Iljasa Rustempašića, Bugojanca, koji je imao svoju fabriku u Chicagu, pa se zavadio sa rodbinom i prodao fabriku, odselio u Arizonu i nastavio se baviti biznisom, a na njegovom imanju smokve zaljeva kompjuterska pumpa – str. 58). I ovo pokazuje da je Bijedić bio netipičan konzul. On je sam za sebe kazao kako se puno kretao među jugoslavenskom zajednicom i u ovoj knjizi zabilježio brojne događaje iz života te zajednice. Mada stil Bijedićeva pisanja nije uvijek prihvatljiv (njegove šale su ponekad suviše uproštene, neke na granici dobrog ukusa – poput priča izvjesne Ane Prpić, koja je pričala kako se “bome” dva puta susrela sa Titom, str. 40), ali neki njegovi opisi na najbolji način oslikavaju ljude o kojima on piše (kada za Asima Puškara, porijeklom iz Cazina, kaže da je bio “sanjar i bekrija”, on na najbolji način okarakterizira jednog čovjeka. Ima niz takvih primjera u ovom djelu.

Ipak, najvažniji je treći dio knjige u kojemu su sadržane depeše koje je Bijedić slao u Beograd. Tu ima i izvjesnih nedostataka u publiciranju ovih telegrama. Nemamo apsolutno nikakvo pomagalo za korištenje ovih telegrama, oni su objavljeni hronološkim redom, odnose se na 1986. i jednim dijelom na početak 1987. godine, s tim da za neka razdoblja (npr. za avgust 1986.) nema niti jednog telegrama. Čini mi se da se može osjetiti da neki telegrami nedostaju, a i izostavljanje brojeva pod kojima su telegrami slati pojavljuje se kao problem u povezivanju sadržaja različitih telegrama, kada se u nekim telegramima naglašava da se o tome govorilo u depeši broj.....).

Osим toga, mislim da je bilo nužno na kraju napraviti neki indeks imena, jer bi to bilo izuzetno korisno za korištenje ove knjige.

No, šta nam omogućava ova knjiga?

Prije svega, ovo je knjiga koja ima karakter historijske zbirke. Depeše su odraz jednog vremena i puno govore o samom vremenu (vidimo tu kako funkcioniра jedno diplomatsko-konzularno predstavništvo, uočavamo probleme sa dolaskom štampa – danas je to puno lakše, jer se sva štampa može čitati na internetu, informacije su lakše dostupne, ...); depeše omogućavaju da se na lokalnoj razini prati život jugoslavenskog iseljništva, te jugoslavensku politiku prema iseljeničkoj zajednici; vidimo kakav je stav bio iseljeničke zajednice prema Jugoslaviji (u ovom dijelu posebno bih naglasio kako se iz ovih depeša može vidjeti kako se pojedine zajednice u okviru tzv. neprijateljske emigracije ponašaju – Bijedić piše i o hrvatskoj neprijateljskoj emigraciji, albanskoj neprijateljskoj organizaciji, srpskoj neprijateljskoj organizaciji), vidimo kako se na lokalnoj razini prelamaju jugoslavensko-američki odnosi (kao primjer naveo bih primjer Anđe Čuvalo iz mjesta Proboj kod Vitine koja nije dobila vizu za posjetu svoje djece u Americi, te pismo od senatora Alana Dixona, te Bijedićev odgovor u vezi s tim (str. 189-190). Iz depeša možemo pratiti česta gostovanja

jugoslavenskih umjetnika po Americi (od pjevača, poput Halida Muslimovića, Lepe Brene ili Mileta Kitića), do dolaska raznih opozicionih intelektualaca koji u Americu dolaze u organizaciji srpske neprijateljske emigracije (Veselin Đuretić, Vuk Drašković,). Možemo vidjeti kako tu nije uvijek bilo čista posla (primjer: Mile Kitić, koji je tamo prevario neke naše ljude, uzeo im pare da kupi auto na kredit, pa se vratio u Ilijaš, a njegovi žiranti ostali da otplaćuju kredit za auto koje je po Jugoslaviji vozio Kitić, str. 115). Možemo pratiti kako je bio težak proboj na američko tržište nekih jugoslavenskih proizvoda (primjer: u to vrijeme se na američko tržište probijao automobil YUGO. Bijedić o problemima u vezi s tim piše u nizu svojih depeša (on posebno prenosi kako se odvijala propaganda protiv tog automobila, a iza te propagande je bila hrvatska neprijateljska organizacija – nazivaju to auto “jugoslavenskim kopiletom”, najnesigurnijim autom na svijetu i tako dalje, str. 85, 100, 123, 126, 135, 141, 242, 243).

Iz depeša možemo pratiti nekoliko tema koje su tada bile aktuelne u američko-jugoslavenskim odnosima (npr. o izručenju Andrije Artukovića i o pisanju američke štampe o tome, odnosno o pisanju hrvatske štampe u Americi o tome (str. 109-110). Tema o Kurtu Valdhajmu je također bila česta u tadašnjoj američkoj štampi.

Objavljivanje ovih depeša je važno i sa historiografskog stanovišta potrebno. Vjerujemo da su ovi telegrami autentično svjedočanstvo o tadašnjim prilikama koje su vladale u američko-jugoslavenskim odnosima. Trebalo je, možda, u uvodu knjige ipak šire objasniti kakva je sada sudbina ovih telegrama; gdje se sada čuvaju? Možda je bila potrebna stručna priprema telegrama za objavljivanje – objavljivanje nekih sažetaka, ključnih tema indeksa na kraju knjige kako bi se olakšalo korištenje. ■

Husnija Kamberović

Kasim Isović, *Sabrani radovi*.
Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2007, 583 str.

Pored tradicionalnih atributa koje sadrže jubilarne proslave godišnjica pojedinih institucija, kao što su pozdravni govori, zahvale i plakete zaluznim saradnicima i onima koji su pomagali doskorašnju i buduću djelatnost, Arhiv Bosne i Hercegovine je u sklopu svečanog obilježavanja 60-te godišnjice rada učinio i korak više koji je po svom ehu dvostruko značajan. Skupljeni na jedno mjesto i objavljeni svi zajedno u jednoj zamašnoj knjizi, sabrani radovi Kasima Isovića na najupečatljiviji način potvrđuju ovoga pasioniranog i tako aktivnog reprezentanta moderne arhivistike, koji je ličnim primjerom pokazao kako se arhiv i arhivski fondovi pretvaraju u žive radionice za naučno istraživanje u procesu stapanja arhivistike i istoriografije. I baš iz tih razloga radoznalim istraživačima, ne samo arhivistike Bosne i Hercegovine, pruža se optimalna mogućnost uvida u zbir studija koje se nisu pisale da bi se pričavale, nego da bi se čitale, analizirale, navodile i upotrebljavale kao svojevrsni saobraćajac, pokazujući na buduće pravce istraživanja, i u svakom slučaju olakšale i skratile put istraživačima pojedinih tema.

Heterogena struktura sabranih radova u nizu mekih granica je prikaz široke lepeze interesovanja, talenta, profesionalnosti i rezultata djelovanja Kasima Isovića. Mogućnosti pretumbacija u strukturalnoj selekciji radova Kasima Isovića moguće su, i upravo ta mogućnost dokazuje i pokazuje neodvojivost djelatnosti ljubitelja svega zapisanog, gdje se u jednoj ličnosti stalno stapao arhivist i istoričar, sakupljač i pisac, i baš zbog toga i govorimo o Kasimu Isoviću kao predstavniku moderne arhivistike kod nas. Isovićevi radovi na arhivskim fondovima, talent, akumulirano znanje i istraživačka akribija ubrzo su došli do izražaja. Sublimati *Arhiv Bosne i Hercegovine*, ili *Arhivska služba* su prilog istoriji arhivske struke i arhivskih institucija kod nas, kroz koju, zahvaljujući i djelovanju i inicijativama Kasima Isovića, pušu neki moderni vjetrovi, od mikrofilmovanja arhivskih izvora do objavljivanja arhivske građe. Današnjem istraživaču, kome su svi ti rezultati relativno lako dostupni, mogu poslužiti i kao plastična slika svakodnevnice arhivske službe i prikaz segmenta društvenog djelovanja koji karakteriše jedno vrijeme.

Rezultati ove vrste istraživanja nisu samo u potpunosti zadovoljili potrebe arhivistike i ostali da služe, opet, potrebama samo nekih drugih, nego je i otkrivanje do tada nepoznatog rezultiralo priložima karakteristično sagledanim u procesu, pri čemu su u pojedinim konkretnim pojavama ili ličnostima, bilo da se radi o Novopazarskom sandžaku, ili muftiji Šemsekadiću, ili šematizmu vlasti u Bosni i Hercegovini u vrijeme Zemaljske vlade i Pokrajinske uprave, svaki od ovih fenomena stavljeni u društveni okvir, dokazujući i ovom prilikom i na svoj način da istorija nije samo faktografija iskopana u otkrivenim arhivskim listovima, mehanički zbir društvenih činjenica, kao što ni historiografija nije samo oblik njihove rekonstrukcije. Kako je nekad kazao akademik Nedim Filipović, snaga historičara je u činjenicama, a konkretni istraživač-istoričar tu snagu izvodi iz svoje sposobnosti da ih sagledava u evoluciji koje opet nema bez činjenica. Činjenice su bile svuda oko Kasima Isovića i njegova snaga je upravo i bila u tome što ih nije pohranjivao u prašinu vremena tog i tog fonda, kutije, lista, nego je on upravo i imao tu snagu da ih analizira i spoznaje u njihovoj uzajamnosti od posebnog ka opštem i obrnuto.

Pljevaljski muftija Šemsekadić i okupacija Bosne i Hercegovine, rad koji je ovom knjigom ugledao svjetlo dana i na ovaj način se predstavlja po prvi put čitalačkoj javnosti, zatim *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine* kao i rad pod naslovom *Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, predstavljaju jedan blok već ovdje poredan hronološki, tematski i strukturalno međusobno različitih radova koji, svaki za sebe pojedinačno i zajedno, pripadaju priložima za proučavanje Bosne i Hercegovine datog perioda. Dok je *pljevaljski muftija Šemsekadić* individualizacija opšteg, odnosno uloga i pozicija pojedinca koja personalizira jedan veliki i prelomni događaj spuštajući deskripcije i analize velikih politika, bitaka i slično na mjesto i ulogu i konkretnog čovjeka u tim događajima, kao što je bila okupacija 1878. godine, okupacija Novopazarskog sandžaka rekonstruiše, analizira i sintetizuje istoriju ranijih događanja oko okupacije Bosne i Hercegovine i poredi ih sa događajima u Sandžaku, stanjem, razmišljanjima, koncepcijama otpora, dokazujući vrlo iscrpno sličnosti i razlike tog minijaturnog sadržaja Bosne i Hercegovine samo godinu dana prije. Rezultanta komparativne istorije te tako bliske dvije teritorije jedinstvenih austrougarskih interesa iskazana je u zaključku autora koji uočava da je diferencija u tome što je okupacija Bosne kod svih onih snaga koje su joj se protivile otvorila akutnu političku krizu, dok su sa tom krizom u Novopazarskom sandžaku i otpočele pripreme za oružani otpor okupaciji. Zašto je i rad o vrhovnim registraturama svrstan u ovaj blok, da li mu tu pripada samo hronološki? Taj rad je i, pored ostalog, svojevrtni pokazatelj rezultata događaja koje opisuju prethodna dva rada, on je događaj nakon događaja kao slika koja simbolizira okupacionu upravu i njenu administraci-

ju, kojoj opet i sam autor nepristrasno odaje priznanje uzimajući to, naravno, u obzir i sa pozicija budućih potreba arhivistike i nekog radoznalog istraživača entuzijaste.

Drugi blok hronološki je vezan za prve godine života Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi Kraljevini SHS. Tematski različiti prilozi koji sa radovima *Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine* i *Pitanje istoriji pozorišta u Sarajevu 1919. godine* kao prilogima, na prvi pogled čine po sadržaju potpuno dva različita rada, uprava i vlast sa jedne strane, s druge pozorište, umjetnost, kultura. Ali, to je samo na prvi pogled, treba ih čitati zajedno. Prvi omogućava da se rekonstruiše sistem vlasti u Bosni i Hercegovini postepeno inkorporiran u centralizam nove zajedničke države na principima unutarizma i određene upravne kontrole društvenog života, a drugi ne samo o težnjama, već u ponovljenom pokušaju samo u novim pravnim okvirima, osnivanja jedne tako važne i reprezentativne kulturne institucije. Kakva treba da bude ta institucija, kakav je položaj umjetnosti i umjetnika u novom državnom okviru na novim principima društveno-političkog života? Primjena onih šema, tabela, htijenja i napokon pravne forme koje simboliziraju novu državu, konkretno se vidi u poimanjima pozorišnih umjetnika, glumaca, režisera kao činovnika koje ne samo da plaća kao šematizirane službenike državna vlast, nego treba da imaju i svoje kartone sa unesenim karakteristikama dobrih ili loših radnika i kakvih-takvih državljana-podanika. Zato ako se pročita prvi razumije se i drugi, koji je primjena onih principa na kojima se etički i funkcionalno uspostavljala i organizirala vlast u kraljevskoj državi, pa i u Bosni i Hercegovini. Ako prvi govori o nestajanju bosanskohercegovačke posebnosti u upravno teritorijalnom pogledu i njenoj punoj centralizaciji u Kraljevini SHS sa centrom u Beogradu, onda drugi preko umjetnosti i kulturnog organizovanja plastično pokazuje praktičnu primjenu principa te vlasti po kojoj i pozorište u Sarajevu treba da bude samo ispostava onoga u Beogradu.

Od istoričara ka arhivisti i obrnuto, ne treba izostaviti i prikaze časopisa i pojedinih djela, posebno više *Priloga* Instituta za istoriju, gdje Kasim Išović, čak kada ne prelazi razinu prostog predstavljanja pojedinih sadržaja, uvijek i dosljedno brani historiografiju od loše, nepotpune i pogrešne upotrebe arhiva, kao i što uvijek brani i zastupa stanovišta jednog preciznog, pasioniranog arhiviste. ■

Seka Brkljača

Adamir Jerković, *Istočno od Dayton – Alija izbliza*, I-III,
Zenica: Dom štampe, 2005, (363; 263; 279 str.)

Novija geopolitička povijest u svijetu, a naročito na našim balkanskim prostorima, krajem prošlog vijeka odlikovala se snažnim tektonskim promjenama iz kojih su isključale nove, a u suštini stare evropske države. Jedna od njih je i Bosna i Hercegovina koja je u srednjem vijeku na političkoj mapi egzistirala vijekovima. Uvijek je zanimljivo pratiti kako su se odvijali određeni historijski procesi, a knjige koje nam na upečatljiv način svjedoče o bosanskoj istini stasanja dejtonske Bosne i Hercegovine su trilogija *Istočno od Dayton – Alija izbliza* pisana vještom rukom Admira Jerkovića, bliskog saradnika prvog bosanskohercegovačkog predsjednika Alije Izetbegovića.

U današnjoj poplavi raznih dokumenata i “papira” koji na ovaj ili onaj način svjedoče o historijskim turbulencijama, sasvim sigurno ima dosta materijala na osnovu kojih će se moći pisati historija ovih prostora, ali se kao neminovnost vremena velikih promjena i ratova znatan dio materijala i zagubi, nestane ili padne u zapečak iz kojeg možda nikada neće biti izvučen.

Naravno, sve što je ovih godina zapisano ili će biti napisano nema i neće imati podjednaku dokumentarističko-naučnu vrijednost, baš kao što se i u arhivistici svaki dokument ne može tretirati sa podjednakom vrijednosnom dimenzijom. Ono što je izvorno, nastalo u epicentru društvenih zbivanja i odlučivanja i u budućnosti će imati daleko veću historijsku težinu od slobodnih interpretacija i viđenja savremenih zbivanja.

A mi smo prije nekoliko godina dobili dokumentarističko-publicističko djelo provokativnog naslova *Istočno od Dayton – Alija izbliza* koje ima sve premise da se jednog dana ozbiljno uzima kao meritum za događaje o kojima možda neće ni biti nikakvih drugih pisanih materijala jednostavno što se o njima nisu vodili nikakvi zvanični ili posebni zapisnici i bilješke, a predstavljali su u tom trenutku povijesne aktivnosti za opstojnost mlade države Bosne i Hercegovine. Posebna vrijednost ove trilogije koja obuhvata trogodišnje razdoblje 1997-2000. godine postdejtonske Bosne i Hercegovine, jeste što je autor Adamir Jerković bio sudionikom svih navedenih događaja i iz pravnog rakursa gledano predstavlja svjedoka tih zbivanja. Opet, sve je

oplemenio i drugim uglom – promatranja, i bio najdirektniji hroničar razgovora i susreta aktera postratne “bosanske drame”. Njegova prednost je bila što je mogao nervom iskusnog novinara promatrati, bilježiti i kasnije u ulozi “neutralca” analizirati političke i diplomatske susrete, izvještaje, oficijelne i nezvanične partijske i druge razgovore pa čak i geste aktera savremene bosanskohercegovačke historije.

Prednost i sreća su što će, ako se jednog dana pojave i kakvi drugi izvori o hronološki naznačenim i opisanim događajima čiji autori mogu biti samo direktni akteri zbivanja, ovo svjedočanstvo predstavljati onu “treću” stranu koja predstavlja lakmus za određivanje pune istine. Činjenica da je autor trilogije Adamir Jerković bio jedan od najbližih saradnika karizmatičnog bošnjačkog lidera i najuticajnijeg bosanskohercegovačkog državnika novijeg doba mogla bi se uzeti kao negativna, u pogledu neutralnosti, da sam autor u pisanju nije pravio distinkcije u odnosu na određene događaje podcrtavajući i jasno naznačavajući svoje stavove i mišljenja o određenim stvarima. To mu daje neophodnu dozu neutralnosti bez obzira na njegov profesionalni angažman i varijacije bliskosti sa svojim šefom.

Ne treba gajiti iluzije da je ova trilogija obuhvatila apsolutno sve susrete i aktivnosti koje je bosanskohercegovački predsjednik Izetbegović imao tokom te tri godine. Neke stvari su preskočene jer su predstavljale rutinski dio svakodnevnih obaveza državnika, dio je namjerno izostavljen jer bi mogao ozbiljno poremetiti odnose unutar aktuelne društveno-političke scene u Bosni i Hercegovini, a treći dio “preskočenih” zapisa se odnosi na pitanja od izuzetnog državnog interesa za koja još nije sazrilo vrijeme da budu obznanjena, kao i radi konvencionalnih diplomatskih normi da se o određenim stvarima šuti dugi niz godina. Jedan od takvih momenata je i uloga samog autora u diplomatskoj misiji u Pekingu gdje je Jerković, kao lični emisar predsjednika Izetbegovića, sasvim sigurno nosio poruke jedne i druge strane koje u punoći sadržaja nisu za javnost, pogotovu što se radilo o prvoj komunikaciji između dvije zemlje na tako visokom nivou.

Našoj publici je djelo *Istočno od Daytona – Alija izbliza* pisano u neobičnoj formi. Kao dominantna crta ovog triptiha javlja se hronološki pristup temama što cjelokupnoj trilogiji uz historijsku daje i arhivističku vrijednost. Ne treba prenebregnuti činjenicu da Alija Izetbegović, za razliku od nekih savremenika poput Franje Tuđmana, nije vršio audio ili vizuelna snimanja svih svojih susreta i razgovora pa će sasvim sigurno jednog dana ostati praznine, možda i bitne za rasvjetljavanje bosanskohercegovačke istorije. Iako se prečesto misli da se o novijoj historiji Bosne i Hercegovine sve zna, pouzdano nije tako. Mnoge činjenice su smrću Izetbegovića bespovratno izgubljene za kolektivno pamćenje jer ih sam predsjednik iz ovih ili onih razloga nije uspio pretočiti u kakav zapis. Pisana kako je pisana, trilogija će jednog

dana imati i arhivističku vrijednost jer će biti putokaz za svestranija istraživanja o događajima koji će u arhivima možda biti zabilježeni samo u fragmentima.

Cijelo štivo dobija na vrijednosti jer Jerković u svojim svjedočanstvima mnogo govori svojim nadnaslovima i naslovima, a pri svemu tome važna je hronologija. Tako npr. u prvom zapisu od 25. februara 1998. sa nadnaslovom “Retuširani ZEDO kanton” i naslovom “Med i mlijeko”, pišući o razgovoru predsjednika Izetbegovića sa delegacijom Zeničko-dobojskog kantona, sintetizira svoj utisak. I izdvajanje detalja događaja daje nam poseban pečat pa tako saznajemo Predsjednikov stav o stipendijama koje dijeli SDA. Izetbegović je preporučio da ovu stranačku akciju ne “podržavaju”, “već da to ostane stvar SDA, a da se stipendije ne daju isključivo Bošnjacima, nego i uspješnim studentima drugih nacionalnosti.”

Prateći na objektivan način, sa bliske distance, zbivanja unutar Stranke demokratske akcije, autor nam predstavlja Aliju Izetbegovića u ulozi lidera Stranke, koji želi promijeniti njeno unutrašnje biće jer je svjestan da SDA birokratski okoštava i da nedovoljno osjeća puls naroda te ne slijedi njegove potrebe. Autor na stranicama knjige piše da Izetbegović ukazuje na promašaje, ali da se njegov glas gubi u salvama aplauza koji su često lažna manifestacija odobravanja.

Isto tako, u čitavom rukopisu se osjećaju Izetbegovićevi stavovi koji nedvosmisleno potvrđuju tezu da je on bio svom dušom, srcem i umom za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu. To je u potpunoj suprotnosti necivilizacijskom projektu “humanog preseljenja naroda” uz koji je npr. pristao predsjednik Tuđman.

Svjedočeći o Izetbegovićevim susretima sa stranim diplomatama, zapisuje Jerković, uvijek bi Predsjednik koristio priliku da objasni našu situaciju, da pokaže kako stvari stoje kompleksno, ne štedeći pri tom obavještanje o najodgovornijim ljudima koji stvaraju politike. Kao ilustraciju možemo navesti jedan zanimljiv naslov “Povucite tužbu!” kojim se predstavlja Izetbegovićev razgovor sa Holbrokom i Gelbardom i jasno govori o načinu vođenja određenih razgovora. Ili, “direktoru novinske agencije, koji je bio važan čovjek u iranskom establišmentu, Predsjednik je rekao da “naš (misli se na Bošnjake) cilj nije da vladamo sami u BiH, nego zajedno sa druga dva naroda, Srbima i Hrvatima, i da konsenzusom naroda, koji je uvijek pun kompromisa, država može opstati”.

Pod naslovom “Pakt stabilnosti”, od 30. 8. 1999. godine, Jerković bilježi jedan važan momenat iz političkog života predsjednika Izetbegovića: “Bio sam sa Predsjednikom u dvorani Zetre kada je zajedno sa Franjom Tuđmanom potpisivao dokument, kojim se, ustvari, ovjerava bosanskohercegovačka državnost. Na licu mu je titrao diskretan osmijeh. Nisam bio siguran da li se na lice navukla prigušena ironija, ili je to bilo olakšanje kakvo sam viđao na licu umornog, ali zadovoljnog čovjeka. Nije bilo sumnje – veliki lični trijumf Alije Izetbegovića, koji je upravo doživio sa-

tisfakciju da onaj ko je osporavao bosansku državu, sada, definitivno, u Sarajevu, u sreću "zemljice Bosne", kako je Tuđman s prezirom nazivao BiH, potpiše kapitulaciju svog državnog projekta".

Trilogija je štivo u kojem se svjedoči od formiranja državne granične službe i svih mogućih opstrukcija, do predsjedavanja Vijećem ministara, od Haga i ratnih zločina do uloge sudstva u Bosni i Hercegovini, od stranačke krize u SDA do politički stabilne Bosne i Hercegovine, od Srebrenice do Brčkog...

Adamir Jerković u svojoj trilogiji opisuje i povezuje jedno i drugo - lik i djelo Alije Izetbegovića, otkriva neke do sada nepoznate detalje njegove ličnosti i njegovog rada. On osvjetljava svog šefa kao džentlmena, njegovu ljudsku dimenziju, posebno u trenucima pobjede jer je baš u takvim situacijama bio osobito suzdržan. Time će se zaštititi i spasiti od zaborava ogromna baština, veliki kapital, koji je ostavio predsjednik Izetbegović svom narodu.

Knjige će sigurno pronaći put ne samo do široke čitalačke publike nego i do političkih analitičara i povjesničara. Svi će otkriti manje poznate aspekte ličnosti predsjednika Alije Izetbegovića, a kroz njega, nove, do sada možda nepoznate detalje stasjanja države Bosne i Hercegovine. Opisao je borbu za mir, ali i dubinu krize, kroz koju je prolazila Bosna i Hercegovina u procesu uspostavljanja institucija države. Naime, dosta se toga zaboravilo. Ono što je nekad bilo teško, danas je već rutina, a još samo prije desetak godina izgledalo je nazamislivo.

Rađanje i razvitak neke države, uvijek su interesantni. A to je osobito fascinirajuće, kad ovo pratimo kroz prizmu svjedoka, koji je tada bio prisutan u kabinetu, svjedoka, koji je i lično sudjelovao u rađanju države. Na ovaj način, ustvari, napisana je istorija političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini za razdoblje od 1997. do kraja 2000. godine.

Iako knjiga obrađuje trogodišnje razdoblje, autor često pravi vremenske diskurse. Da bi čitaocu što bolje predočio predmet razgovora na nekoj od sjednica Predsjedništva ili temu razgovora Izetbegovića sa nekim od svjetskih ili domaćih političara autor, kada treba, iznosi kraći istorijat dotičnog problema, pa se tako dobija jasna i cjelovita slika. Sve je odmjereno, nema nepotrebnog detaljisanja, vodi strogo računa da tačno prenese događaje, a kad smatra za potrebno, predočava faksimile pojedinih dokumenata.

Ova knjiga, napisana vještom rukom publiciste, predstavlja stvarnu sliku ove zemlje u čijim se detaljima ne primjećuje vještačko dotjerivanje i lažno šminkanje. Knjiga nas vodi kroz teško vrijeme kada se postavljala dejtonska konstrukcija na skoro porušene temelje bosanske kuće. Ovo je ustvari zanimljiva priča o teškoćama u izgradnji multinacionalnog društva i države u uslovima prisutnog nacionalizma. Ona prati vrijeme u kojem su na sceni kreatori dva velikodržavna koncepta - Milošević i

Tuđman, i koji su opsjednuti idejom o podjeli Bosne i Hercegovine. Knjiga podsjeća na napetosti tokom NATO udara po ciljevima u Jugoslaviji. Autor prati kosovsku krizu i sagledava njene refleksije na bosanskohercegovačka zbivanja u kontekstu separatističkih zahtjeva za otcjepljenje Republike Srpske i priključenje Srbiji.

Autor nije "zarobljen" Kabinetom, on zanimljivim opservacijama analizira ekonomsko-socijalni trenutak u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina, primjećujući da je sve manje smijeha, a sve više straha, da demokratije ima u izobilju, ali da je sve više praznih stomaka. On također svjedoči o stereotipima zapadnog svijeta prema muslimanima u Evropi, kao i kritičkim opaskama Alije Izetbegovića zapadnim diplomatama i uglednicima u vezi s tim. "Teško je biti musliman u Evropi. Mi moramo biti savršeni da bismo bili dobri", kaže Izetbegović britanskom ambasadoru Grahamu Handu.

Trilogija Adamira Jerkovića predstavlja vrijedno dokumentarno štivo o izrastanju jedne države u sumornim vremenima. U djelu su zabilješke i komentari o djelovanju kabineta predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića u rasponu od 1997-2000. godine bez kojih se jednog dana neće moći zamisliti validno izučavanje uzdizanja jedne države iz ratnog pepela. Budući da se radi o analitičkom štivu, trilogija će posebno dobro doći javnim radnicima, koji se zanimaju za politički razvoj Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu. ■

Edis Mesihović

Derek Chollet, *Tajna povijest Daytonu - Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995. (s engleskog preveo Zoran Bošnjak)*
Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2007, 423 str.

Knjiga Dereka Cholleta *Tajna povijest Daytonu*, govori o pokušaju američke administracije da zaustavi rat u Bosni i Hercegovini i postigne trajan mir, nakon skoro četverogodišnje klanice u kojoj je život izgubilo 250 hiljada ljudi a dva miliona raseljeno sa svojih ognjišta.

Knjiga je nastala kao projekt Ministarstva vanjskih poslova SAD, nakon što je državni sekretar Warren Christopher u proljeće 1996. godine dao smjernice da se počne rad na internoj studiji o uspješnom projektu uspostave mira u Bosni i Hercegovini te ustroji iscrpan arhiv sa tim dokumentima. Autori su dobili zadaću da na-

pišu historijski prikaz na osnovu brojnih povjerljivih dokumenata, intervjuja sa četrdeset dužnosnika administracije uključenih u daytonski projekt "dok su im sjećanja još svježā". Naravno, autor je koristio i neformalne razgovore sa direktnim sudionicima u američkoj administraciji. Za nekoliko mjeseci pregledani su skoro svi dokumenti koji su se našli u arhivu Ministarstva vanjskih poslova i iz interesornih arhiva američke administracije.

Istraživačima su zadati sljedeći parametri: odslikati period od maja do decembra 1995. godine, dakle od kraja prekida vatre do potpisivanja Dejtonskog sporazuma u Parizu. Studija poznata pod imenom *Projekt povijesti Daytonā (Dayton History Project)* trebala se fokusirati na tri područja: oblikovanje nove masivne diplomatske inicijative u periodu od maja do početka avgusta, zatim vođenje snažne posredničke diplomatske aktivnosti i postizanje sporazuma o okvirnim načelima mirovne nagodbe, što je trajalo od polovine avgusta do oktobra, te direktne pregovore u Daytonu tokom prve tri nedjelje u novembru 1995. godine.

Studija koja je opisala pripreme i tok mirovne konferencije u Daytonu zajedno sa cjelokupnim arhivom, pohranjena je u Uredu historičara State departmenta i služit će kao bogati materijal za sveske u seriji Vanjski poslovi Sjedinjenih Američkih Država.

Kasnije je studija *Dayton History Project* pretočena u knjigu koju je potpisao Derek Chollet, predavač na Georgetown univerzitetu u Washingtonu, koji je ranije sudjelovao kao istraživač i saradnik na pisanju memoara bivšeg državnog sekretara Jamesa Bakera.

Tajna povijest Daytonā ima devet poglavlja, koja su smještena prema vremenu događanja. Knjiga počinje sa poglavljem "Ljetna kriza jun – jul 1995.", u kojem je prikazana sva slabost Ujedinjenih nacija, dezorjentiranost međunarodne zajednice, što će ohrabriti Srbe da izvrše genocid u Srebrenici nad Bošnjacima. Navedeno poglavlje prati otrežnjenje međunarodne zajednice do kojeg dolazi na Londonskoj konferenciji.

Drugo poglavlje nosi naslov: "Iskoristiti priliku - Strategija završnog čina". U tom dijelu opisana je hrvatska ofanziva koja indirektno olakšava američku diplomatsku inicijativu što će uslijediti nakon jalovog evropskog pokušaja da nešto preduzme. Iz obilja podataka čitalac saznaje na koji način američka administracija pokušava pridobiti dotad indolentne i nezainteresirane evropske saveznike za svoju diplomatsku inicijativu i koliko podozrenja i nepovjerenja ima u naizgled dobrim savezničkim odnosima.

U trećem i četvrtom poglavljju opisani su odnosi Bošnjaka i Hrvata i američki pokušaji da se ojača Federacija, Tuđmanova lukavstva, Miloševićevo hazarderstvo, ubistvo građana Sarajeva srpskim granatama na pijaci Markale, početak zrač-

nih udara po položajima bosanskih Srba, pritisci na Miloševića da se aktivno uključi u mirovni proces pooden iz Washingtona, Miloševićovo potčinjavanje bosanskih Srba, što otvara put za Ženevsku konferenciju održanu početkom septembra 1995. godine.

U petom i šestom poglavlju pratimo rusku dimenziju u bosanskoj krizi, saznajemo o klipovima u zapadnim prijestonicama i iznuđenoj podršci, ulozi Kontakt - grupe, aktivnostima Washingtona u organiziranju nagodbe, drami koja je pratila zaključenje Njujorškog sporazuma kao kamena međaša buduće mirovne konferencije.

Sedmo poglavlje bavi se pripremama za početak pregovora izbliza i u njemu je opisan Clintonov angažman u približavanju Izetbegovića i Tuđmana, aktivnostima koje se vode za formiranje budućih snaga za provedbu mira, koncept IFOR-a.

Osmo i deveto poglavlje prate otvaranje mirovnih pregovora i tok konferencije u vojnoj bazi Wright-Patterson u Daytonu.

Knjiga Dereka Cholleta važno je svjedočanstvo o "osvajanju" mira na Balkanu. Ovo nije samo pripovijest o vještini diplomatije i pregovaranja, izvođenju nemogućih kompromisnih formula koje će donijeti mir. Pisac knjige uspio je vješto iskoristiti arhivsku građu, ne praveći od ovog štiva hronološki, suhi popis događaja i diplomatskih depeša. U knjizi su portretisani konkretni ljudi od krvi i mesa sa svim njihovim osobenostima, počev od novinara, doktora, generala, malih birokrata do ministara i predsjednika.

Iz knjige nećemo saznati nepoznate detalje, jer su uglavnom svi već dobro znani, ali ćemo dokučiti pozadinu svih zakulisnih igara. Složit će se sve kockice o lažnom moralu, ucjenama, diplomatiji, podilaženju, dvosmislenostima, neprincipijelnostima ili umješnosti političara svjetskog formata i velikih zemalja, o svemu onome što je prethodilo Daytonskom sporazumu. Knjiga do kosti ogoljuje rivalstvo među saveznicima i snažno manifestira i dalje prisutan jaz među dojučerašnjim protivnicima, koji se nakon svršetka hladnog rata ne gledaju više preko nišana, ali ni s povjerenjem (Rusija – SAD i NATO). Ovo se tako dobro vidi u epizodi formiranja IFOR-a u koji treba uključiti ruski kontingent, ali da NATO koji je alfa i omega multinacionalim snagama (IFOR), ne bude Rusima "kapa". Diplomacija, koju ovdje vidimo u punom kapacitetu, ima odgovor i na to pitanje. Na stranicama knjige pratimo uzbudljivu priču o odnosima velikih sila te rivalstvu i prestižu njihovih lidera.

U klaustrofobičnom ambijentu vojne baze Wright - Patterson, bez komfora, daleko od kamera i svjetla pozornice, balkanski lideri su "privedeni" da napokon donešu odluku o miru, kojeg osobno priželjkuju i istovremeno neće, jer ga se plaše. Ali, iz knjige vidimo da strahovi nisu samo njihovi. I veliki se itekako boje. Čak i oni koji odlučuju o globalnom ratu i miru. U američkoj administraciji, koja je definitivno spremna okrenuti list i potvrditi svoju vodeću ulogu, stalno su prisutni i dilema i

zebnja, strah od toga kakav će rezultat ishoditi u balkanskoj prljavoj utakmici, hoće li prisiliti ili privoljeti osione lidere, prije svih Tuđmana i Miloševića, da prihvate mir. U zraku stalno lebdi strah od neuspjeha koji bi mogao baciti sjenu na američko globalno vođstvo koje postaje sve više upitno.

U svjedočanstvima zabilježenim u *Tajnoj povijesti Dayton* balkanski lideri nam se predstavljaju u punom “izdanju”, kao dobri i kao loši momci. Ovi drugi - kao zagriženi paranoici i šizofrenici, ostrašćeni jastrebovi, narcisoidni pozeri, čak i kao prostaci iz balkanske krčme u kojoj se pričaju vicevi i plamte primitivne svađe.

Iz knjige *Tajna povijest Dayton* koja podsjeća na uzbudljivi roman, saznajemo mnogo toga o gospodarima rata i mira, o njihovim karakterima. Chollet bilježi atmosferu, daje opis likova i karaktera. Iz štiva knjige spoznat ćemo svu tegobnost atmosfere i opskurnog ozračja u kojemu se vode mučni pregovori koji liče na pijačna cjenkanja i gdje kolo vode inadžije i ukoljice. Na djelu se vidi sva nemilost i hladnoća diplomatskih mešetara koji ne mare za ljudske sudbine dok nadvijeni nad kartama makazama sjeckaju šume i jaruge, sela i zaseoke, varoši i gradove da bi ispoštovali zadati procenat o raspodjeli teritorija 51:49. No, među svim tim voštanim likovima pronalazimo i poneko dobro lice da bismo se tek podsjetili starog pravila da iznimka potvrđuje pravilo. Sa osjećanjem pijeteta, pročitat ćemo tako na stranicama ove knjige-studije o liku bosanskog predsjednika viđenog očima američkih pregovarača. Tako za Izzy-a, kako su Aliju Izetbegovića interno zvali američki pregovarači zbog njegove smirenosti i nesumnjive dobrohotnosti, posljednji američki ambasador u Beogradu Warren Zimmermann piše da mu povijesna uloga predsjednika nije odgovarala, te se on u svojem novom položaju za razliku od drugih lidera “smanjio a ne napuhao”. Na stranicama ove izvanredne knjige, koja se temelji na brojnim svjedočenjima, lahko se mogu uporediti karakteri glavnih protagonista rata i mira na prostorima bivše Jugoslavije. I to je važna spoznaja, dragocjen podatak koji bi trebao saznati svaki Bosanac i Hercegovac prije nego se upusti u tako nam svojstvena uopćavanja i izjednačavanja odgovornosti.

Knjiga će nam pomoći da saznamo iz prve ruke kako je u Daytonu zaustavljen rat i kako je besramno blagoslovljena na zločinu nastala Republika Srpska, kako je pečatirana i legalizirana okupaciju na terenu, kako je podijeljena jedna zemlja koja nikada u povijesti podijeljena nije bila, kako je blagoslovljeno otimanje zemlje pod bezazlenim nazivom “razmjena teritorija”, kako je aminovano etničko čišćenje (eufemizam za protjerivanje). Nakon čitanja ove knjige postajemo svjesni zašto je ovakve učinke proizveo Dejtonski sporazum, do kojeg se došlo teškom mukom, uz mnogo američke “mrkve” i djelotvornu prijetnju batinom.

U Daytonu nema pobjedničkih postolja, ne govori se o poraženim. Čitajući završne dijelove knjige kao da osjećamo dramu koja se tamo događala. Pregovarači,

smoreni i sagorjeli, uvjereni da su pregovori propali, spremaju se obznaniti neuspjeh. A onda vrhunac, dolazi preokret, politički salto-mortale. Balkanski lideri, ti vrhunski meštri drame, ponovo su se pobrinuli da ne zafali iznenađenja. Kada to niko nije očekivao, kada je pokopana nada da će diplomatija ušutkati topove, balkanski lideri postižu mir - pa štivo Dereka Cholleta dobija dramatiku koja se rijetko postiže u knjigama ove vrste. I to je, eto, "zasluga" balkanskih lidera, koje će Holbrooke nazvati divljim ljudima da bi odgovorio predsjednika Clintona da nakon uspjeha pregovora dođe u Dayton na ceremoniju o kojoj se ni Holbrooke niti iko iz njegovog tima nije usuđivao ni sanjati, "dan za koji su mnogi vjerovali da nikad neće doći", kako je to rekao Warren Christopher. A oni koji bi morali biti euforični, jer su postigli diplomatski uspjeh kojemu se nisu nadali, osjećali su zamor, a umjesto ushićenja osjećali su olakšanje.

Ali, Dayton je nakon Daytonu unio dramatiku u živote ljudi, jer je tek smirio duhove ali nije otklonio prijetnju. Jer, kako je u Zagrebu na predstavljanju knjige rekao Robert A. Bradtke, američki ambasador u Hrvatskoj "ona pokazuje kako je Dayton tek nedovršeni mir", dodavši kako je vrijeme da međunarodna zajednica, susjedi i ljudi iz Bosne i Hercegovine uredi multietničku državu koja bi mogla zauzeti svoje mjesto u Evropskoj uniji i NATO-u. ■

Adamir Jerković

Stjepan Lapenda, *Diplomacija-načela i funkcije*.
Split: Redak, 2007, 213 str.

Diplomatija ili diplomacija je pojam koji ima mnogobrojna značenja, ali svima je zajednička oblast međunarodnog javnog prava i međunarodnih odnosa. Diplomacija je, prije svega, oblik državnih aktivnosti usmjerenih na odnose sa drugim državama i međunarodnim organizacijama koje imaju status subjekta u međunarodnom pravu. Diplomacija također označava i sposobnost komuniciranja i predstavljanja jedne države ili međunarodne organizacije, te znanje i vještinu pregovaranja i rješavanja konfliktnih situacija. Diplomacija je i nauka (diplomatsko pravo) koja izučava sva relevantna pitanja u međunarodnim odnosima i vođenju vanjske politike.

Ukoliko ćemo uzeti striktnu, pravnu definiciju diplomacije, onda možemo reći da je diplomatsko pravo skup odredaba međunarodnog prava koje se odnose na pra-

va i dužnosti država kao subjekata međunarodnog prava u vezi sa diplomatskim odnosima, dužnostima, privilegijama i imunitetima diplomatskih misija i diplomatskog osoblja. Ovu definiciju diplomatskog prava navodi i autor knjige u svome drugome poglavlju gdje govori o nauci diplomatskog prava.

Kako i sam autor na kraju Uvoda navodi, Bosna i Hercegovina obnovu, odnosno procvat svoje diplomatske politike ostvaruje stjecanjem potpune državne neovisnosti, primanjem u Organizaciju ujedinjenih nacija, Vijeće Evrope i druge međunarodne organizacije i asocijacije. Kako autor nadalje navodi, uspostavom mreže diplomatsko-konzularnih predstavništava, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine i njeno Ministarstvo vanjskih poslova nastavlja ju ondje gdje su nekada započeli svoj plodonosni rad preteče današnjih bosansko-hercegovačkih diplomata. Upravo zbog ovoga je jako važno imati pred sobom jednu ovakvu knjigu, odnosno udžbenik, koji na koncizan i jasan način zorno prikazuje osnovna načela i funkcije diplomatskog prava koji su u vezi sa državom Bosnom i Hercegovinom.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio knjige sadrži Uvod (etimologija i značenja, Opći osvrt na razvoj diplomacije, Osvrt na historiju diplomacije u Bosni i Hercegovini), zatim slijedi Diplomatsko pravo, Diplomatske funkcije, Diplomatske privilegije i imuniteti, Dužnosti i ophođenje diplomata, Diplomatski protokol, Diplomatsko dopisivanje, Konzularni odnosi, Specijalne misije, Međunarodne konferencije, Međunarodni ugovori, Međunarodne organizacije, i na kraju, zadnje (trinaesto) poglavlje prvoga dijela knjige odnosi se na Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju – privilegije i imuniteti. Drugi dio knjige nosi naziv Prilozi i tu je predložena Bečka konvencija o diplomatskim odnosima i Bečka konvencija o konzularnim odnosima (ova dva međunarodna dokumenta predstavljaju osnov za sve one koji se žele upustiti u diplomatske vode), dok su na kraju knjige dati primjeri diplomatskih nota i korespondencije, te službeni nazivi i akronimi značajnijih međunarodnih organizacija u svijetu.

Ono što je svakako primjetno, jeste da knjiga sadrži, pored oblasti koje pripadaju temama koje izučava diplomatsko i konzularno pravo, i teme koje su predmet izučavanja međunarodnog krivičnog prava (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju – privilegije i imuniteti), međunarodnih organizacija te međunarodnog ugovornog prava (Međunarodni ugovori). Nadalje, tekst je pisan na način da udovolji, kako i sam autor navodi, ustavnim načelima o ravnopravnosti jezika i pisama. Nazivi bosanskohercegovačkih institucija su tako dati na sva tri jezika – bosanskom, hrvatskom i srpskom - i na oba pisma – latiničnom i ćiriličnom, što svakako predstavlja pozitivan primjer poštivanja osnovnih ustavnih načela i ljudskih prava svih. Knjiga je namijenjena svima, kako istraživačima, studentima, nastavnicima tako i diplomat-

skom osoblju naše zemlje koje mora imati jedan imperativni cilj – jačanje pozicije Bosne i Hercegovine u svijetu diplomatskim putem. Vrijedi također spomenuti da su svi diplomatski instituti navedeni i na dva glavna diplomatska jezika – francuskom i engleskom, što predstavlja ujedno i svojevrсну abecedu diplomacije. Zbog jasnoće teksta, konciznosti opisa, upotrebe glavnih diplomatskih jezika, ova bi se knjiga mogla s punim pravom nazvati i Diplomacija za početnike.

Imajući u vidu činjenicu da se radi o udžbeniku koji među prvima u Bosni i Hercegovini prezentira diplomatsko i konzularno pravo u osnovnim crtama, očekivalo bi se da autor posveti cijelo jedno poglavlje (a ne samo Uvod) historiji razvoja diplomacije i diplomatskih odnosa u Bosni i Hercegovini u različitim razdobljima historije kroz koja je ova država prolazila. Međutim, na historiju diplomacije u Bosni i Hercegovini dat je samo osvrt sa čim, ni u kome slučaju, ne smijemo biti zadovoljni. Također je i na opću historiju diplomacije dat samo osvrt, što predstavlja jedan od najvećih nedostataka ove knjige. S druge strane, u drugome dijelu knjige bi se, pored već navedenih, Bečke konvencije o diplomatskim odnosima iz 1961. godine i Bečke konvencije o konzularnim odnosima iz 1963. godine, trebala predočiti i treća Bečka konvencija iz iste ove grupe, i to Bečka konvencija o predstavljanju država u njihovim odnosima sa međunarodnim organizacijama univerzalnog karaktera iz 1975. godine. Ove tri navedene konvencije zajedno sa Konvencijom o specijalnim misijama iz 1969. godine (a ne iz 1965. godine, kako stoji u knjizi) predstavljaju sveobuhvatnu kodifikaciju međunarodnog diplomatskog i konzularnog prava. Navedeni dokumenti pokazuju da je to učinjeno za manje od dvije decenije, kao i da je u tom periodu nastupio progresivni razvoj diplomatskog i konzularnog prava, na osnovu kojega se danas ova tematika, koja je pred nama, može izučavati sasvim samostalno.

Knjiga ne govori o značaju Bečkih konvencija i Konvencije o specijalnim misijama za savremeno diplomatsko i konzularno pravo. Smatram da ovakva knjiga, barem u pogovoru, treba navesti osnovne značajke ovih dokumenata na razvoj današnje diplomacije i diplomatske odnose među državama i međunarodnih organizacija univerzalnog karaktera. Potreban je jedan kritički osvrt na navedena dokumenta, te jedan prikaz iregularnih kanala diplomatskog općenja i paradiplomacije. Pored redovnih oblika diplomatskog općenja (preko diplomatskih misija i konzulata), države koje nemaju uspostavljene diplomatske odnose ili su te odnose uspostavile a nisu otvorile diplomatske misije, nalaze načine da osiguraju međusobno općenje kroz druge oblike kontakata.

U knjizi je primjetna podjela diplomacije na institucionaliziranu standardnu diplomaciju i na *ad hoc* diplomaciju koja je načelno odvojena od djelatnosti stalnih diplomatskih misija. Međutim, vrijedi razmisliti i o drugome, puno validnijem načinu podjele diplomacije - na bilateralnu (gdje spadaju stalne i specijalne diplomatske misije) i na multilateralnu diplomaciju.

Gledajući dostupnu literaturu na bosanskohercegovačkome tržištu koja obrađuje ovu tematiku, ova knjiga svakako daje puni doprinos razumijevanju osnovnih načela i funkcija diplomacije i diplomatsko-konzularnog prava danas, te bi uz male tehničke dorade propusta koji se zapažaju na nekoliko prvih stranica knjige, mogla postati vodećim tekstom o osnovama diplomatskih odnosa u svijetu. ■

Enis Omerović

Stoljeće HKD Napredak (1902.-2002.). Zbornik radova znanstvenoga simpozija u povodu 100. obljetnice osnutka *HKD Napredak*, održanoga 6. i 7. rujna 2002. u Sarajevu. Sarajevo-Zagreb: *HKD Napredak, Sarajevo-HKD Napredak, Zagreb*. 2007. 631 str.

Nakon pet godina od održavanja znanstvenoga skupa povodom stote obljetnice od osnutka *HKD Napredak*, objavljen je zbornik radova na zadovoljstvo znanstvene i uopće čitalačke publike. Tridesetčetiri znanstvena rada uz predgovor, program simpozija, pozdravne govore, kazala imena, mjesta, zemljopisnih pojmova i popisa autora radova, čini ovaj zbornik obimnim djelom.

Početni granični datumi o predmetu istraživanja započinju 14. rujnom 1902. godine, kada je u Mostaru utemeljeno "Hrvatsko potporno društvo za potrebne đake srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine" i 11. studenim 1902., kada je u Sarajevu nastalo "Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovinu", koje je 1904. preimenovano u "Hrvatsko društvo *Napredak* – za potpomaganje naučnika i đaka Hrvata – katolika Sarajevo". Važan je i datum 9. lipanj 1907. kada su se ova dva društva ujedinila pod imenom "Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*" sa sjedištem u Sarajevu, na čiju stoljetnicu se pojavio ovaj zbornik, tako da je kašnjenje u publiciranju dobilo simbolički značaj. Nakon ujedinjenja, *Napredak* je 47 godina uspješno djelovao, do 1949. godine, kada su ga u paketu sa ostalim nacionalnim prosvjetnim i kulturnim društvima tadašnje političke vlasti utopile u masovne agitpropovske organizacije. Sljedećih 41 godinu *Napredak* je ostao u sjećanju i spomenu, da bi tek padom komunizma u Europi i disolucijom SFR Jugoslavije mogao nastaviti djelovanje od 9. lipnja 1990. godine dalje u budućnost. Nastao početkom 20. stoljeća, a obnovljen krajem istog stoljeća u svojoj upornosti, a nikad bez teškoća, nastavlja svoju

kulturnu i duhovnu misiju prvenstveno u Bosni i Hercegovini, povezujući je sa svijetom putem svojih podružnica.

Seriozno urađeni prilozi zaslužuju da ovom prigodom prelistamo zbornik. Uvodni članak “Povijesna uloga *Napretka* i suvremena pozicija Hrvata BiH” Franje Kožula problematizira suvremeni trenutak hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini uz sugeriranje traženja novih načina djelovanja *Napretka* primjerenih novom vremenu, ne odričući se dugogodišnje tradicije. Nakon ovog priloga sa tematiziranjem aktualnog trenutka, fra Andrija Nikić vraća nas na same početke pišući na temu “Utemeljenje *Hrvatskog potpornog društva* odnosno *Napretka*”. Zatim, Stjepan Galić u svom radu opisuje “Hrvatsko kulturno društvo *Napredak* u Mostaru od 1945. do ukinuća 1949. godine”. O značaju *Napretka* u političkom životu Hrvata u Bosni i Hercegovini upoznaje nas Milenko Brkić radom “Hrvatska narodna zajednica i *Napredak* – *Jedno srce jedna duša – cor unum et anima una*”. O važnosti predsjednika i njihovom doprinosu razvitku *Napretka*, Franjo Topić, sadašnji predsjednik, osvrnuo se u radu “Predsjednici *Napretka*” pojedinačno na podatke iz životopisa o deset imena koja bi zbog pijeteta prema njima i ovdje trebalo spomenuti. To su bili: dr. fra Radoslav Glavaš, Ivan Raguz, Anto Palandžić, fra Špiro Šimić, fra Nikola Šimović, Tugomir Alaupović, Antun Tandarić, Aleksa Đebić, Anto Alaupović i posljednji do ukinuća Vladimir Čaldarević.

Za djelatnost *Napretka* osobitu važnost imali su dački domovi, a o jednom od njih “Konvikt kralj Petar Svačić u Mostaru i njegovi prefekti” piše Tomo Vukšić. Na djelovanje *Napretka* s akcentom na vrijeme Kraljevine Jugoslavije osvrnuo se Srećko Džaja u radu pod naslovom “Društvo *Napredak* u jugoslavističkom razdoblju”. Nakon razdoblja Kraljevine Jugoslavije, Drugog svjetskog rata i NDH, dolaskom Komunističke partije Jugoslavije na vlast, uspostavljeni su društveno-politički uvjeti u kojima nije bilo mjesta za djelovanje institucija civilnog društva uopće, pa tako ni nacionalnih društava bez obzira na njihovu kulturnu, potpornu i prosvjetnu djelatnost. Na ovu problematiku se osvrnula autorica ovog prikaza sa prilogom pod naslovom “Političke prilike u Bosni i Hercegovini, koje su uvjetovale zabranu rada nacionalnih kulturnih društava s posebnim osvrtom na *Napredak* (1945.-1949.)”. U promicanju hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta *Napredak* je bio veoma aktivan, pa tako i o tome kakva je bila “*Napretkova* uloga u obilježavanju tisućgodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine”, obrazložio je Zlatko Matijević. Na istu temu je naslovljen rad Pave Živkovića “1000 godina Hrvatskog Kraljevstva i *Napredak*”. Tijekom postojanja *Napretka* vrlo važan segment djelovanja bilo je osnivanje i angažiranost u radu njegovih podružnica, o čemu piše Zdravko Dizdar u prilogu “Uloga glavne podružnice Hrvatskog kulturnog društva *Napredak* Zagreb u stvaranju mreže i radu *Napretkovih* organizacija na području Hrvatske (1921.-1949.)”. Na

temu “Djelatnost, uloga i značaj HKD Napredak u Lici, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru (1926.-1945.)” govori Zdravko Matić. Osobito zanimljiv rad za bosanskohercegovačke povjesničare je prilog Jure Krište pod naslovom “Političke promjene i mijene povijesnih interpretacija u *Napretkovim* kalendarima (1941.-1948.)”. Na primjeru jedne zabave, “*Napretkova* zabava u Stocu 1931. godine”, Stjepan Ivanović ilustrativno pokazuje samo jednu od njegovih djelatnosti.

Da bismo spoznali *Napretkovu* prošlost i napisali njegovu povijest, historičarima su potrebna povijesna vrela o čemu na detaljan i instruktivan način pišu Matko Kovačević i Krunoslava Lovrenović Zeba “*Napretkovo* arhivsko blago”. O značaju *Napretkovih* kalendara informira nas Franjo Marić u prilogu “*Napretkovi* hrvatski narodni kalendar od 1907. do 2002. godine”, a o ukupnoj izdavačkoj djelatnosti Olga Lalević i Andrea Dautović u “Bibliografiji *Napretkovih* kalendara i glasila *Napredak*”. Ova dva posljednja rada imaju priložene ilustracije tako da vizuelno možemo prepoznati naslovnice prezentiranih izdanja u različitim povijesnim periodima. *Matica Hrvatska* jedna je od nezaobilaznih ustanova u povijesti i sadašnjosti hrvatskog naroda, te o njoj suradnji sa *Napretkom* piše Stipe Kutleša “*Matica hrvatska i Napredak*”. Jedan od prioriternih zadataka prosvjetno-kulturnih društava toga vremena bilo je opismenjavanje stanovništva, u čemu je *Napredak* bio veoma aktivan. Suradujući sa ostalim organizacijama postizani su značajni rezultati, a o jednoj od njih upoznaje nas Suzana Leček “*HKD Napredak i Seljačka sloga u borbi za pismenost*”. U smislu podizanja razine u obrazovanosti stanovništva važne su bile knjižnice, a o “*Napretkovo*j knjižnici u Sarajevu” Tomislav Išek prati njeno osnivanje, daje strukturu korisnika kao i raspoložive naslove knjiga. “Povijesni prilozi Marka Perojevića u *Napretkovim* izdanjima” je tematika koju je elaborirao Milko Brković, a Ivo Pranjković sa filološkog aspekta analizira pisanje “Tugomira Alaupovića o fra Frani Jukiću”. Glazba je bila nerazdvojan dio *Napretkove* djelatnosti. Dva kratka priloga Zdravka Miloševića “*Napretkova* glazba (1931.-1945.) i Dževada Šabanagića “*Značaj i uloga HKD Napredak u gajenju muzičke umjetnosti u razdoblju 1992.-1993. godine*” su podsjetila samo na neke aktivnosti i ljude koji su dali doprinos razvoju glazbe u okviru *Napretkove* djelatnosti. *Napretkovo* graditeljstvo posebno je poglavlje u njegovoj ukupnoj djelatnosti. Da je potrebno napraviti znanstveni skup samo o ovoj problematici ukazuje rad Marine Bagarić pod naslovom “*Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska Napretkova palača*”.

Za brojne djelatnosti važna su financijska sredstva i ukupan državno-politički milje u kojem može optimalno djelovati jedno društvo. Žarko Primorac tretira “*Samoopstojnost Bosne i Hercegovine i djelovanje Napretka*” u kontekstu sugeriranja da se i *HKD Napredak* uključi u razvijanje ideja i koncepata ekonomskog razvoja

hrvatskog korpusa u okvirima cjelovite Bosne i Hercegovine. Financije su tema rada “Analiza *Napretkovih* financijskih izvještaja (1906.-2002.)” autora Hrvoja Šapine.

Kada se počne istraživati povijest *Napretka* tada je uočljiva brojnost pitanja o kojima se mogu napisati obimnije monografije. Na to nas upućuju sljedeći radovi: Radovana Marušića “Nikola Šop i Jajce (Šopovi dani na Plivi)“, zatim Tomislava Batinića “Hrvatsko planinarsko društvo Bjelašnica 1923. u Sarajevu”, Berislava Topića “*Napretkov* pogled na zdravstvo u Bosni i Hercegovini iz 1992. godine”, Ivana Markešića “Zdravi i truli plodovi: je li *Napretkov* ekumenizam imao smisla u (be) smislu rata u Bosni i Hercegovini (1992.-1995.)?”, Mirka Pejanovića “*Napretkov* model razvoja nacionalne kulture hrvatskog naroda u multietničkom bosansko-hercegovačkom društvu (politološka analiza društvene uloge *Napretka* u ratnom i postdaytonskom vremenu)” i Mladena Bevande “*Napretkov* doprinos hrvatskom identitetu”.

Posljednji prilog u zborniku pod naslovom “Kako je djelovala poslijeratna *Napretkova* središnja uprava (1945.-1949.)” osobito je interesantan za istraživače povijesti Bosne i Hercegovine u socijalističkom razdoblju, jer autor Mladen Čaldarović s mnogo detalja opisuje metode djelovanja komunističke vlasti unutar nacionalnih društava, mimikriju vlasti u svom djelovanju u tom prijelaznom periodu, zatim korištenje obrazovanih pojedinaca da svaki u svom nacionalnom društvu dovrši posao likvidacije u ime vlasti, a to dokidanje javnosti prezentira kao samogašenje istih. Sav taj trud se financijski isplatio jer je “*U ime naroda*” oduzeta ogromna imovina koja ni nakon obnavljanja društava 90-tih godina pa do danas nije upotpunosti vraćena. Ovaj rad podstiče na razmišljanje. Kada se uzme prvi dio razvoja *Napretka* do 1949. godine osebujan je njegov razvoj. Nakon obnoviteljske skupštine 90-ih godina, a pogotovo u ratu njegov doprinos u mnogim djelatnostima je izuzetan i nemjerljiv. Mada je za povjesničara neprimjereno postavljati pitanje dokle bi dosegao njegov razvoj da nije bilo prekida od pola stoljeća, ipak se to pitanje nameće u kontekstu prekida razvoja civilnog društva uopće na prostoru Jugoistočne Europe gdje su komunističke partije usmjeravale i dozirale modernizaciju društva. Ponekada se čini da je bosanskohercegovačko društvo u svom punom modernizacijskom smislu moralo krajem 20. stoljeća krenuti sa polazišta gdje se nakon Drugog svjetskog rata zaustavilo. Na primjeru povijesti nacionalnih društava u Bosni i Hercegovini moguće je pratiti i domete ukupnih društvenih odnosa u kojim su djelovali.

Broj stranica ovoga zbornika zadivljuje na prvi pogled, ali isto tako ukazuje na potrebu daljnjih istraživanja *Napretkove* povijesti. Svaki od radova je podsticajan jer ukazuje na brojne pravce djelatnosti HKD *Napredak*. Potrebno je istaći urednike, prof. dr. Marka Josipovića i prof. Iliju Drmića, koji su uspješno ukomponirali različite tematske priloge u obiman zbornik radova.

Tehnička oprema knjige je na zavidnoj razini. O ugledu *Napretka* u bosansko-hercegovačkom društvu izričito kazuju objavljeni pozdravni govori gostiju: prof. dr. Safeta Halilovića, uzoritog gosp. kard. Vinka Puljića, prof. dr. Josipa Vrbošića, akademika prof. dr. Božidara Matića, prof. dr. Šaćira Filandre, prof. dr. Teodora Romanića, akademika fra Perice Vidića, prof. dr. Borisa Tihog, prof. dr. Jakova Pehara, fra Mije Džolana, Gradimira Gojera, Severina Montine i dr. Ibrahima Karabegovića. U dobrom maniru predsjednika *Napretka* prof. dr. Franje Topića, uzvraceno je zahvalama na dolasku, lijepim riječima o *Napretku* i željama za uspješnom suradnjom ubuduće.

Slijedi preporuka, pročitajte ovaj zbornik u kojem ćete naći puno zanimljivih detalja, a znanstvenici obilje motiva za daljnja istraživanja. Kada se budu organizirali sljedeći simpozijumi o *Napretku* možda bi bilo korisno tematizirati ih prema pojedinim područjima djelatnosti, čime bi se dobila jasnija i dublja slika o ovom kulturnom društvu kroz prošlost. Za neka kasnija vremena kada se rekonstruiraju sve bitne povijesne sastavnice, bilo bi dobro napraviti kompariranje sa historijskim razvojem ostalih društava: *Preporodom*, *Prosvjetom* i *La Benevolencijom*, što bi sigurno doprinijelo boljem razumijevanju nacionalnih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. ■

Vera Katz

Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta, Sonja Biserko (ur.).
Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, 1125 str.

U periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u Srbiji su, iako malobrojne i prevladane, postojale nevladine organizacije koje su imale za cilj promovirati zaštitu "ljudskih prava". Jedna takva organizacija, osnovana 1994. godine, radi na publiciranju brojnih radova vezanih za ratove u bivšoj Jugoslaviji i bezbroj puta narušena "ljudska prava". Zbirka radova *Bosna i Hercegovina – Jezgro velikosrpskog projekta* štampana 2006. godine u Beogradu samo je jedna u nizu publikacija Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. U zborniku su zastupljene pravne teme, ali su objavljeni i tekstovi iz novinskih članaka, te pisma i dnevnicu stanovnika Sarajeva. Američki fotograf Ron Haviv zaslužan je za fotografiju na koricama ove knji-

ge, fotografiju koja će vjerovatno rijetko koga ostaviti ravnodušnim, a na kojoj je prikazano ubistvo tri člana jedne bijeljinske porodice.

U knjizi uglavnom dominiraju teme iz oblasti prava, svjedočenja i ekspertski izvještaji čiji su rezultati korišteni za rad Haškog tribunala. Iz te domene posebno bih spomenula studije Roberta J. Donie i Patricka J. Treanora koje nas uvode u posljednje desetljeće dvadesetog stoljeća, aktualne probleme koje je prouzrokovala kriza u SFRJ. Govoreći o prelasku iz jednopartijskog u višepartijski sistem, profesor Donia konstatira da su tri nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini više funkcionirale na “principu kolegijalnosti, a ne rivaliteta”. Naravno, autor odmah daje do znanja da je takav odnos među strankama trajao samo do ostvarenja zajedničkog cilja - dobijanja izbora. Regionalizacija BiH postaje problem oko kojeg nije bilo moguće postići kompromis. Autor nas podsjeća na vremena kada su Milorad Dodik i Igor Radojičić razmišljali na socijalistički i reformistički način, te se protivili regionalizaciji Bosne i Hercegovine. Posebno poglavlje u svom izvještaju posvećuje problemu stvaranja srpske historije, te Kosovski boj, koji je imao “relativno beznačajnu historijsku ulogu”, naziva “mega mitom srpske nacionalne misli”. Ipak, autor smatra da je za srpske nacionaliste važnije bilo podsjećati na noviju historiju, tj. na žrtve iz Drugog svjetskog rata. Ne sporeći da su Srbi uistinu preživjeli genocid, profesor Donia historičara Milorada Ekmečića optužuje za manipulaciju brojem žrtava, tj. “za podjurnivačko uveličanje kojim su zanemareni u to vrijeme svima dostupni rezultati istraživanja”. Ovim manipulatorskim Ekmečićevim brojkama suprotstavlja realne gubitke stanovništva iz Drugog svjetskog rata do kojih su došli Kočević i Žerjavić.

Treanor je autor izvještaja pripremljenog za predmet Momčilo Krajišnik i Biljana Plavšić, koji se odnosi na organizaciju SDS-a i njeno djelovanje 1990-1992. godine. Iz ovog izvještaja čitalac može zaključiti da je stranka bila gotovo pa savršeno organizirana i spremna za preuzimanje vlasti. Autoru je bila dostupna ogromna izvorna građa koja se odnosi na rad SDS-a, a radi što boljeg pregleda i razumijevanja teme o kojoj govori, Treanor daje sheme i spiskove organizacije SDS i njenog prerastanja iz lokalne u stranku republičkog nivoa. Osnivanje nelegalnih i paradržavnih organa vlasti u SRBiH krajem 1991. i početkom 1992. godine nasuprot legalnim i državnim, nemoguće je poistovjetiti, te je Treanorova tvrdnja o “paralelnim organima vlasti” nejasno formulirana. Stalno potcrtavanje uloge Karadžića, Krajišnika, Koljevića i Plavšićeve u rukovodstvu stranke je tema koja je prožeta kroz cijeli rad. Autor govori o osnivanju kriznih štabova, ali napominje samo neke njihove nadležnosti, pri čemu su izostavljene bitne karike o njihovom radu, za što bismo trebali naći opravdanje u Treanorovom akademskom ograđivanju da “izvještaj ne pretenduje na to da iscrpno iznese istorijat političkih i oružanih sukoba”. Ipak, zahvaljujući ekspertskom izvještaju Dorotheae Hanson čitaoci nisu ostali uskraćeni objašnje-

nju šta su to ustvari bili krizni štabovi i kolika je bila njihova uloga u prisilnom iseljavanju nesrba, osnivanju logora, i konfiskaciji imovine.

O direktnoj upletenosti Srbije i stalnom pomaganju rukovodstva Republike Srpske govori nam studija Cristiana A. Nielsena pripremljena za slučaj Jovica Stanišić i Franko Simatović u kojoj autor navodi postojanje jasnih dokaza o saradnji MUP-a Srbije sa rukovodstvom SDS od jula 1991. godine. Također, dobre pripreme za agresiju odnose se i na pokušaj preuzimanja kontrole nad relejima državne televizije i ulozi propagande u ratu o čemu nas podrobnije obavještava Mark Thompson.

Svjedoci (Robert Donia, David Harland, Rupert Smith, Stjepan Kljujić) pred Pretresnim vijećem Haškog tribunala u predmetu Slobodan Milošević govorili su o ogromnom utjecaju optuženog na rukovodstvo Republike Srpske, te svakoj vrsti pomoći koja je stizala iz Srbije. Iznenađuje nas izjava generala Smitha koji je situaciju nakon pada zaštićene enklave Srebrenica i odvajanje muškaraca od ostatka stanovništva okarakterizirao kao “normalno ponašanje kada se zarobi selo, kada se zauzme selo tokom ovog rata i u tom delu Balkana”. Ova izjava pokazuje jedno opće nerazumijevanje generala Ujedinjenih nacija prema situaciji koja se tada odvijala u Bosni i Hercegovini. Iz unakrsnih ispitivanja objavljenih u ovoj knjizi, možemo zaključiti da je Milošević jednom ozbiljnom sudskom institucijom kao što je ICTY vješto manipulirao i maksimalno odugovlačio sudski proces. Ironično podsmijavanje sudu, npr. govorenjem da je svjedok “intelektualac” i da može odgovoriti na više postavljenih pitanja istovremeno, bila je uobičajena praksa i nepisano pravilo ponašanja Miloševića. Pitanja, poput onog koje je postavio generalu Smithu: “Da li bi vojnička čast dozvolila generalu Mladiću da toleriše nešto tako kao što je ubijanje ratnih zarobljenika ili civila?”, govore sama za sebe (str. 554).

Usporedba popisa stanovništva iz 1991. godine sa biračkim spiskovima iz 1997. i 1998. godine je metodologija koju je koristila ekspertica Haškog tribunala Ewa Taubeau za istraživanje demografskih promjena u 47 općina u Bosni i Hercegovini. Ovo istraživanje korišteno je u predmetu Slobodan Milošević, a njegov cilj bio je opisati broj “interno raseljenih lica” i izbjeglica, ali ne i broj ubijenih ili umrlih osoba na području koje se istražuje. Dramatično opadanje muslimanskog stanovništva u općinama pod kontrolom Republike Srpske zaključak je do kojeg je došla autorica ovog izvještaja. Potpuno drugačiju metodologiju koristila je da bi istražila “ljudske gubitke” na području opkoljenog Sarajeva u periodu 10. 9. 1992. do 10. 8. 1994. godine. Ovo razdoblje uzima u razmatranje zato što je Stanislav Galić tada bio glavnokomandujući Sarajevsko–romanijskim korpusom, za čiji predmet je pripreman izvještaj. Iznošeći tvrdnju da su velika većina poginulih bili “vojna lica”, nismo sigurni da li autorica pravi jasnu diferencijaciju između civila i “vojnika”. U kategoriju “vojnika” Taubeau ubraja i one koji nisu poginuli u direktnim borbenim djelovanjima, dakle, one

koji po međunarodnom pravu potpadaju pod kategoriju civila. Za izradu trećeg izvještaja koji obuhvata širi vremenski period, autorica, između ostalog, kao jedan od izvora navodi Pokopno društvo *Bakije*. Da bi njeno istraživanje bilo potpunije i relevantnije, Tabeau je trebala znati da su u Sarajevu postojala i druga pokopna društva (*Pokop*), koja ona uopće ne spominje.

Posebno je značajan pokušaj izrade hronologije događaja u Bosni i Hercegovini koji obuhvata period od januara 1992. do marta 1996. godine. Autori hronologije poseban naglasak stavljaju na, po njihovom mišljenju, bitnije događaje i opširnije opisuju reakcije na njih.

Pisma i dnevници o iskustvima iz opsade, životu u opkoljenom, ali i okupiranom Sarajevu našli su posebno mjesto u ovom zborniku. Julija Mikijelj je zaslužna za prikupljanje objavljenih pisama, koji pokazuju da je sarajevski duh, usprkos brojnim nedaćama, uspio preživjeti.

U nekoliko navrata u knjizi se spominje uloga medija u ratu i propaganda koju su oni vršili među stanovništvom. Više odabranih tekstova Ljiljane Smajlović, dopisnice za nedjeljni beogradski list *Vreme*, možemo pročitati u ovom zborniku. Ne propuštajući da spomene da se u Bosni i Hercegovini vodio "građanski rat", za Smajlovićevu je svaki strani novinar koji je izvještavao o činjeničnom stanju bio podvrgnut ismijavanju i negativnim kritikama. Spočtavajući stranim novinarima (posebno Royu Gutmanu i Johnu Burnsu) navodnu pristrasnost ni sama nije primijetila koliko je postala pristrasna u nastojanju da opravda ono što je nemoguće opravdati. Suprotno Smajlovićevoj, Roy Gutman, dopisnik za njujorški *Newsday*, bavio se istraživačkim, terenskim novinarstvom, zahvaljujući kojem je svijet bio informiran o strahotama u logorima smrti. Usporedba Židova i Bošnjaka, sličan način deportacije u stočnim vagonima samo je dio užasa koji Gutman opisuje u svojim svjedočanstvima. Beogradski novinar Petar Luković na slobodniji način, bez cenzure, govori o opsadi Sarajeva, te za cjelokupnu situaciju krivi beogradsko i paljansko rukovodstvo, a Radovana Karadžića naziva "luđakom i pacijentom", a ne psihijatrom. Zbignjev Bržežinski, Lešek Kolakovski, Stanko Cerović i Vladimir Srebrov su autori tekstova u kojima nailazimo na opise "umiranja" Sarajeva, kao i osude pasivnosti međunarodne zajednice prema situaciji u Bosni.

Vlado Azinović, govoreći o ulozi SAD u zaustavljanju agresije na Bosnu i Hercegovinu, prepoznaje nekoliko faza. Autor navodi stavove američkih diplomata, nasuprot Evropljanima, koji su bili za umjerene akcije prema vojnom i političkom rukovodstvu Republike Srpske. Završnu, a ujedno i odlučujuću fazu o američkoj ulozi u Bosni, Azinović pripisuje Daytonu, koja pokazuje uvjerljivu prevlast SAD-a nad Evropskom unijom. U jednom drugom članku Azinović daje poduži prikaz Rosove knjige uz komentare i drugih publicista poput Noela Malcolma, Rogera Cohe-

na, Laure Silber, koji ukazuju na netačnosti kojima knjiga obiluje. Pokušalo se ukazati na propuste Rosove misije u Bosni, kojem se spočitavalo da je naklonjen “jačoj strani”, Karadžiću i Mladiću, kod kojih često ide na gozbe i prima mito. Govoreći o ambicijama Karadžića, u članku se ističe da su to “bezumne i nastrane maštarije jednog umobolnika”. Kao opću ocjenu Rosove *Borbe za mir*, Azinović naglašava da se tvrdnje u ovoj knjizi moraju dobro provjeriti, ukoliko bi se željele koristiti kao relevantne činjenice.

U posljednje vrijeme se, posebno nakon 11. 9. 2001. godine, na islam gleda sa određenom dozom podozrenja. *Islamski radikalizam u Bosni – korjeni i praksa* je rad Slobodana Durmanovića koji govori o periodu nakon završetka ratova u bivšoj Jugoslaviji i mogli bismo se zapitati odakle njegovo mjesto u ovom zborniku koji govori o Bosni i Hercegovini kao jezgru velikosrpskog projekta. Ipak, on se vjerovatno može dovesti u vezu sa posljedicama koje je ovaj projekt – velikosrpski, pro-uzrokovao.

U završnom dijelu knjige objavljena je presuda Haškog tribunala pred Pretresnim vijećem izrečena Stanislavu Galiću, a u slučaju Predmeta Plavšić objavljeno je obrazloženje i dispozitiv presude.

Terminologija koju koristi više autora u zborniku u koliziji je sa unaprijed definiranom od urednice. Biserko jasno naglašava da je termin etničko čišćenje eufemizam koji prikriva genocid (str. 8). Međutim, autori izvještaja vrlo često, svjesno ili nesvjesno, pribjegavaju korištenju navedenog termina. Da bi se opisalo ono što se dogodilo u Srebrenici, nerijetko je u upotrebi termin masakr, iako je presuda Haškog tribunala u slučaju Radislava Krstića jasno dokazala da “masakr” u Srebrenici ima svoje ime – genocid. Dakle, evidentno je izbjegavanje korištenja termina jasno definiranog u međunarodnom pravu, a prema kojem UN imaju tačno precizirane obaveze navedene u Konvenciji o genocidu.

Tekstovi objavljeni u zborniku predstavljaju pokušaj da se, interdisciplinarnim putem, da objašnjenje za početak, uspon i pad velikosrpskog projekta. Posebno je pohvalna činjenica da je ova knjiga beogradskog izdanja, što nam daje nadu da borba za “ljudska prava” neće ostati samo stalno spominjana fraza u rječniku brojnih svjetskih diplomata. Konstatacija Sonje Biserko da je “Srbija XX vek završila porazom velikosrpskog projekta”, ujedno bi mogla biti i poruka ove knjige. ■

Merisa Karović

Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave (ur. Steven L. B. Jensen),
Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava, 2007, 403 str.

Zbornik radova pod nazivom “Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave” na njegovom originalnom engleskom jeziku izdao je Danski centar za holokaust i istraživanje genocida iz Kopenhagena na čelu sa urednikom Stevenom L. B. Jensenom, a na bosanski jezik preveo Bahrudin Bijedić te uredio i izdao Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Ovaj zbornik radova je podijeljen na dva dijela. U prvom dijelu (Slučajevi i uporedne perspektive) objavljene su rasprave koje na komparativan način pokazuju slučajeve genocida u različitim dijelovima svijeta i u različitim povijesnim razdobljima, dok se u drugom dijelu (savremene rasprave) govori o različitim suvremenim raspravama o genocidu, pri čemu je posebno važna suvremena turska medijska debata o masakru nad Armenima. Ovaj zbornik o genocidu predstavlja sažet historijski pregled uglavnom svih slučajeva genocida koji su se dogodili u 20. stoljeću a kojima se do sada nije pripisivala neka veća pažnja. Opisane su veoma pregledno mrlje historije genocida 20. stoljeća i dat je jedan novi pristup sagledavanju tih činjenica i dopuštena sloboda čitaocu da sam donese vlastiti zaključak o pročitanoj. Veoma je značajno shvatiti svaki događaj i zaključiti da se iz cijelog djela mogu izvući zajednički zaključci jer za svaku od ovih zemalja zajedničko je da se dogodio genocid, a jedinstvena je borba kako dalje i postoji li nada za dalji suživot žrtava i dželata, koji je put ka tome, da li zaboraviti prošlost ili ne i kako kada svaka strana ima svoju viziju prošlosti za koju misli da je ispravna. Koji su uzroci i posljedice genocida? Kako vratiti dignitet žrtvama? Šta uraditi da se genocid više ne ponovi? Zašto osporavati genocid koji se dogodio i zašto od žrtava praviti krivce? Na ova pitanja i na mnoga druga, odgovaraju autori ovog zbornika, i cijelo djelo daje pregršt važnih informacija i odgovora te otvara posve nove vidike u sagledavanju ove problematike. Naročito je značajno i iz razloga, što se govori i o BiH, te se može na osnovu drugih primjera izvući model za budući suživot u ovoj zemlji i pronaći odgovori na mnoga druga važna pitanja koja će biti od velike koristi kako za BiH tako i za druga slična područja. Ovaj nas zbornik ujedno i uči lekcijama za budućnost.

Rene Lemarchand poredi polja smrti Ruandu, Kambodžu i Bosnu. Cilj njegovog članka nije da prikaže nova teoretska rješenja već da prikaže razlike i sličnosti ova tri polja smrti ali i da precizno objasni problematiku u društvima poslije genocida. Ima li nade za žrtve, što i kako poslije genocida? Autor se bavi i analizama domaćeg i međunarodnog konteksta, carstvom ideologije, mitomanije i instrumentalizacije, ključnih faktora u ubijanju ljudi, sugerira na moguće puteve dolaska do termina za traume i masovna ubijanja u postgenocidnim društvima. Autor je na jasan i detaljan način ispunio svoj cilj i dao veoma dobar pregled o ovoj temi. Autor ističe da je tužno i ironično, ali značajno politički, da se većina krvoprolića u drugoj polovici 20 stoljeća dogodila u mjestima koja su za opću američku javnost vrlo nepoznata (Kambodža, Ruanda, Bosna, Burundi, istočni Timor, Čečenija, Darfur). Autor nas uvodi detaljno u problematiku sebi postavljenih zemalja i koncizno objašnjava uzroke i posljedice krvoprolića. Nastoji objasniti razlike u terminima genocid, politocid i etničko čišćenje. Za slučaj Kambodža koristi termin politocid ili autogenocid, za razliku od genocida. Tu se radi o jedinstvenom slučaju sistematskog ubijanja pripadnika druge *političke skupine*. I cijele etnoreligijske skupine su bile cilj fizičkog uništenja. Michael Sells misli da je u Bosni cilj bio “uništavanje i kulture bosanskih muslimana i bosanske multireligijske kulture i uništavanje bosanskih muslimana kao grupe” (str. 163). Tako je i u Ruandi gdje je svrha genocida uništavanje plemena Tutsi, kao grupe, i u Kambodži gdje su specifične etnoreligijske zajednice bile sistematski izbrisane. Na sva tri polja smrti, sve je isplanirano, ustrojeno i izvršeno od strane države. Još jedna značajna razlika jeste u činjenici da pokretačka snaga iza genocida nad Bošnjacima u Bosni nije bila namjera da se prevenira ili vrati etnički status (kao u Ruandi) nego unapređenje Srbije u etnički homogeni teritorij. Međutim, primjeri nas uče, da nisu samo domaći faktori oni koji su oblikovali dinamiku genocida na specifične načine. Značajan smisao za ideološka podupiranja ubijanja daje i međunarodni kontekst, kao i uplitanja međunarodne zajednice. U zaključku, autor iznosi glavni problem i nastoji doći do odgovora na pitanje: Kako dalje poslije genocida? Nema jedinstvenog recepta. Svaka situacija je različita. Ali znamo da nema pomirenja bez pravde, a pravde bez istine. Ali u ove tri države pravda i istina su iluzije, a istina kao sjećanje je politizirana. Jer, kako kaže Helen Fein: “Memoari terora i genocida su problematični i selektivni“ (str. 191) Problematični su pošto su selektivni, jer svaka grupa ima vlastitu viziju o prošlosti i svoje vlastito objašnjenje zašto se genocid dogodio. I autor to najbolje objašnjava na kraju rekavši “nada da će se istina i ništa nego istina eventualno pojaviti iz sjećanja je priviđenje; šta je drugo nego nestvarnost mišljenje da će djela genocida biti dovoljno poznata ako se podvuče moralna istina da nema dobrih i loših momaka poredanih na svakoj strani etničke grešne linije, da nema više kriminalaca na jednoj strani nego na drugoj i više ne-

vinih nego kriminalaca na obje strane". (str. 192) Najveći značaj ovog članka je u tome što učeći o genocidu u Ruandi, Kambodži i Bosni, mi učimo i o drugim slučajevima. A učimo i o vlastitim životima. Značajno je istaknuti i autorovo izlaganje o poricanju genocida, važnom problemu, koji ima vrlo negativne posljedice za daljnji suživot suprotstavljenih strana. Pa tako je zvanično poricanje genocida u Ruandi od strane američkog Ministarstva za vanjske poslove, u toku ubistava, juna 1994., jasno s namjerom da se opravda SAD da vojno intervenišu po zahtjevu Konvencije UN-a o genocidu. Slično je i u primjeru Bosne. S ovim u vezi treba istaći i razlike u Ruandi gdje se radi o "genocidu odmazde"(retributive genocide), a u Kambodži i Bosni se radi o ideološkom genocidu, jer kako autor tvrdi "Pol Potov marksistički katehizam, iako sa primjesama rasizma, nema ništa zajedničko sa nacionalističkim prizivom etnički homogene Velike Srbije" (str. 164).

Izrazit primjer dugotrajnog poricanja genocida, izlažu Torben Jørgensen i Mehmet Necef na primjeru genocida nad Armenima. Koje probleme za žrtve nosi poricanje nečeg što se dogodilo i zašto se to čini? Nije li to zajedničko za sve ove slučajeve genocida? Kako tome stati u kraj? Autor Necef u zaključku iznosi možda i ključnu stvar problema poricanja genocida. U međunarodnim krugovima, zemlje koje su u prošlosti obilježene mrljama masakra, ubijanja, etničkih čišćenja ili genocida (mada one to nikada neće priznati) startuju sa negativnim kapitalom. Vrijeđa ih negativno spominjanje njihove države, kako ljudi u toj državi tako i onih u dijaspori.

Da li je nad domorodačkim plemenom u jugozapadnoj Africi izvršen genocid, objašnjava Henrik Lundtofte. Teoretičari, poput Kurta Jonnasohna i Franka Chalka, misle da se ovdje ne radi o genocidu. Lundtofte izlaže činjenice koje je crpio iz više izvora i ostavlja na čitaocu da donese svoj zaključak. Krajnji ishod je bio da je pod vođstvom njemačkog generala Trotha vođen rat protiv plemena Herero koji je imao za cilj istrebljenje plemena Herero bez obzira na spol i godine. To je preraslo u genocid gdje Troth u jednom pismu Leutweinu izjavljuje: "Nacija Herero mora biti ubijena." Posljedice: ubijeno 2/3 pripadnika plemena. Savremene procjene se kreću između 40 000 i 60 000. S obzirom da se u zvaničnoj definiciji UN-a iz 1948. kaže da je "genocid akt počinjen sa namjerom uništenja u cjelini ili jednom njenom dijelu nacionalne, etničke, rasne ili religijske grupe..." "može se zaključiti da se u ovom slučaju radi o aktu genocida. A i s obzirom da je Herero populacija smanjena za 2/3, ovdje je neosporno da je njemačka namjera bila fizičko istrebljenje koje je završilo genocidom.

Eric Markusen i Martin Menecke tako skladno nadopunjavaju mnoge sumnje u ove probleme te pišući o međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju i krivičnom djelu genocida, iznose vrlo važne definicije (počevši od definicije genocida i

svih drugih objašnjenja s tim u vezi, pojašnjenja Konvencije o genocidu UN-a,) koje predstavljaju bitan segment u razumijevanju problema. Pored veoma značajnih stvari koje nam daje ovaj članak, naročito detaljne primjere zločina i optuženih, ipak bih ovdje ukazala na neke bitne pogreške. Na str. 335 potpuno je netačna rečenica: "U opsjednutom gradu Sarajevu muslimanske snage su bile angažirane na snajperskoj paljbi protiv civila. Novinar Tim Judah izvijestio je da je za vrijeme proljeća 1993. "deset ljudi sedmično ubijano ili ranjavano snajperskom ili minobacačkom vatrom bosanskih muslimana". Mislim da je i rečenica na str. 341 suvišna: "Međutim, niko nije detaljno objasnio zašto su srpske akcije, a ne hrvatske i muslimanske genocidne". Pa, zar je to teško objasniti? Ali bez obzira na ove intervencije, bez ovog članka naš cjelokupni mozaik ne bi bio upotpunjen, te predstavlja proizvoljno rečeno: pun pogodak. Autori nam pojašnjavaju na teoretski način sve ostale primjere koje imamo u ovom zborniku. Samim objašnjenjima definicije genocida i detaljima o Konvenciji iz 1948. godine, mi možemo sami zaključiti na svakom primjeru o kakvim se oblicima genocida odnosno etničkog čišćenja i sl. radi. Autori nastoje ukazati i na kontroverze kako među naučnicima tako i drugim posmatračima, na primjeru sukoba u bivšoj Jugoslaviji, da li se radi o genocidu ili drugim oblicima zločina. Zato cijeli svoj članak potkrjepljuju adekvatnim primjerima iz kojih se može zaključiti da se radi o primjeru ideološkog genocida. Cijeli njihov model značajan je i stoga što se može primijeniti i na druge slučajeve.

U dijelu Motivi, mehanizmi i sjećanje na sovjetski komunistički teror, autor Klas-Göran Karlsson nas upoznaje sa činjenicama o ovoj tematici kao i problemima zašto su ova i slične teme nedostupne za istraživanje. Primjer ruskog književnika Alexandra Solzhenitsyna nas uči šta vlast čini sa njim i sličnim "buntovnicima". Prvi je istražio uzroke sovjetskog državnog terora u svom djelu "Arhipelag Gulag", te je prognan iz SSSR-a. I historičar Medvedov koji je također kritikovao Staljinov režim, istjeran je iz Komunističke partije. Sovjetski državni teror vršile su državne institucije. "Rusija i Sovjetski savez uvijek su bili pod vlašću moćnih ljudi, a nad vladavinom zakona". O ovom problemu, nešto više i otvorenije se piše poslije 1980. godine. Tako je i Hruščovljev tajni govor o Staljinovoj pogrešnoj politici, publikovan u SSSR-u kasnih 80-ih godina.

Primjer Pendžaba je različit od ostalih slučajeva stoga što ovdje teorija da država uvijek stoji iza zločina genocida zvuči nepotpuna i neadekvatna. Državna vlast je bila slaba, država nije ni bila formirana, nije imala jake državne organe, institucije, stalni neredi i kaos u državi a osim toga bila je to država u tranziciji. Ali genocid nije dominantno zločin države- tvrdi autor. Njegovo mišljenje je da se genocid može dogoditi kad država ili nije voljna ili je nesposobna kontrirati nasilju, dok razne nacionalne grupacije uzurpiraju aktuelnu vlast.

U članku Torbena Jørgensena pod nazivom Istraživanje konačnog rješenja, autor nepotpuno objašnjava riječ holokaust. On navodi da ova riječ potiče od hebrejske riječi olah i da je u engleski ušla preko prijevoda Biblije ali ne govori o značenju riječi. Govori o njenom značenju koje ima tek u 20. stoljeću. Po njemu, doslovno značenje riječi i dalje ostaje nejasno. Mislim da je u svom objašnjenju riječi holokaust, trebao ubaciti i ovaj dio, odnosno da se riječ holokaust javlja u Egejskoj civilizaciji i prelazi u Grčku, gdje označava žrtvu paljenicu zemaljskim i podzemnim bogovima ili dušama pokojnika, pri kojoj se obično spaljivala čitava žrtvena životinja. I kod starih Izraelaca postojao je svečani obred spaljivanja (jagnje). Ovaj izraz kasnije predstavlja molitvu. Mislim da se to objašnjenje može uveliko povezati i sa današnjim poimanjem riječi holokaust, koja danas označava, po autoru Jørgensenu, masakre, genocid i teror. Ali autor je dobro zapazio da su potrebne dalje studije o situaciji njemačkih saveznika za vrijeme rata, npr. u Hrvatskoj, Rumuniji i baltičkim zemljama, kao i da detaljnije treba istražiti pitanje izvršilaca.

Ovo djelo zbog tema koje obrađuje a i zaključaka koji se mogu izvući iz svega pročitano, zaslužuje posebno mjesto kako u naučnim tako i drugim čitalačkim krugovima, te je stoga toplo preporučujem. ■

Zilha Mastalić

Душан Јончић, др Гојко Маловић, Саша Илић, Нада Петровић,
Водич кроз збирке. Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2007, 193 стр

Поред проналажења, прикупљања, сређивања и чувања архивске грађе, један од основних задатака модерног архива данас је штампање научно-информативних средстава, од којих је најважнији водич кроз фондове и збирке архива. Архив Србије и Црне Горе (даље: Архив Југославије) је *Водичем кроз збирке* наставио издавање општих информативних средстава, водича о фондовима и збиркама који се чувају у Архиву. Прва књига, *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, објављена је 2000. године. Намјера издавача *Водича кроз збирке* била је да задовољи потребе основног и брзог информисања истраживача о збиркама које посједује Архив Југославије.

Архив Југославије посједује 58 збирки архивске грађе настале од половине XIX до половине XX вијека. Највећи број збирки садржи грађу из периода Краљевине Југославије, а само мали број збирки садржи грађу из друге половине XX вијека.

Ствараоци око 40 збирки су истакнути политичари, државници, дипломате, научници, универзитетски професори, публицисти, културни и јавни радници. Из периода Краљевине Југославије значајне су збирке: др Милана Стојадиновића, Јована Јовановића Пижона, Добривоја Стошовића, Саве (Николе) Косановића, др Хинка Кризмана, др Лазара Марковића, Светислава Тисе Милосављевића, Луке Пиштелића, Адама Прибићевића, Станислава Кракова, Николе В. Вуловића, Николе Пашића, Чедомиља Мијатовића, Геце Кона, др Драгољуба Јовановића, др Ђуре Поповића, др Александра Цинцар-Марковића, Љубомира М. Давидовића, др Војислава Јовановића Марамбоа, др Ивана Суботића, др Илије Пржића, Витомира Кораћа, Розе Левин-Мајер, и др. Период Другог свјетског рата и социјалистичке Југославије попуњавају збирке: академика Кирила Савића, Панајота Пљакуа, Михаила С. Петровића, др Леона Гершковића, др Миодрага Зечевића, Радована Зоговића, Моше Пијаде, Милутина С. Мораче, Николе Љубичића, Родољуба Чолаковића, Вељка Влаховића и Живана Васиљевића.

Поред збирки истакнутих личности, Архив Југославије посједује збирке чија грађа је значајна за проучавање радничког и комунистичког покрета, грађанских политичких странака, установа и организација. То су збирке: Синдикалне и друге радничке организације, Плаката, Фотографија, Штампе радничког и комунистичког покрета, Мемоарска грађа, Револуционарни раднички покрет (Збирка откупа и поклона), Напредни студентски покрет, „Револуционарни синдикати”, Политички осуђеници у казнионама и концентрационим логорима (Лепоглава, Билећа, Ниш, Марибор, Пожаревац, Сремска Митровица), Југославени присталице народноослободилачке борбе у иностранству, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату, Управе казниона (Пожаревац, Сремска Митровица, Марибор) – предмети осуђених комуниста, Политичке странке у Краљевини Југославији, Репродукованих докумената, Депеше Централни комитет КПЈ – Комунистичка Интернационала, Документа централних, покрајинских комитета и нижих органа КПЈ и СКОЈ и Микрофилмова.

Посебно интересантна је Збирка плаката. Ова Збирка је у настајању и стварана је током цијелог постојања Архива Југославије, издавањем плаката и летака из грађе више архивских фондова и збирки приликом њиховог сређивања и обраде. Збирка је подијељена у шест цјелина: 1) АЈ-80. Јован Јовановић Пижон (1878-1938), 2) АЈ-38. Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (1929-1941), 3) АЈ-110. Државна комисија за утврђивање

злочина окупатора и њихових помагача (1943-1948), 4) АЈ-117. Централно веће Савеза синдиката Југославије (1945-1960), 5) АЈ-313. Министарство просвете Владе ФНРЈ (1945-1946) и 6) АЈ-507. Централни комитет Савеза комуниста Југославије (1945-1963). Издавањем плаката (и летака) из сређених и несређених архивских фондова и збирки, али и прибављањем (откупима и поклонима) ова Збирка ће у будућности количински расти.

Архив Југославије посједује и Збирку фотографија. У овој Збирци налази се 48.530 фотографија и састављена је од: 1) Опште збирке фотографија (АЈ-ОЗФ), настале издавањем фотографија из фондова и збирки у Архиву Југославије подијељених у 25 фотографских цјелина и 2) Збирке поклона и откупа фотографија (АЈ-ЗПОФ), подијељене у пет фотографских цјелина. Ова збирка ће се и у наредном периоду допуњавати путем издавања фотографија из архивске грађе и откупом и поклоном интересантних фотографија из историје Југославије.

Збирка штампе радничког и комунистичког покрета састоји се од књига, штампе, говора, предавања и осталих извора на основу којих је могуће пратити настанак, развој и рад КПЈ, као и организација које су јој претходиле. Ова Збирка представља само један сегмент будуће комплексне збирке штампе, која ће се временом формирати у Архиву Југославије.

Збирка мемоарске грађе садржи 5.608 сјећања подијељених у: 1) групна сјећања, стенографисан разговор са пет до 20 учесника о настанку и развоју радничког покрета у појединим мјестима и 2) појединачна сјећања о значајним догађајима (нпр. 1.600 сјећања учесника Октобарске револуције, 1.500 сјећања поводом обиљежавања 40-годишњице формирања КПЈ, 300 сјећања учесника Шпанског грађанског рата, и др.). Поред чистих мемоара у Збирци се налазе и изјаве, писма, осврти на поједине историјске догађаје који само дјелимично имају карактер сјећања. Ова Збирка значајно допуњава постојећу архивску грађу. Мемоарска грађа често представља и једино сачувано свједочанство о појединим догађајима.

Посебно интересантна истраживачима је Збирка репродукованих докумената. Збирка садржи фото и ксерокс копије докумената, значајних за историју комунистичког и радничког покрета, а који се чувају у архивима, институтима и музејима: Руске Федерације, Републике Бугарске, Чешке Републике, СР Њемачке, Републике Хрватске, Републике Словеније, Босне и Херцеговине и Републике Србије.

Ради допуне постојећих фондова и заштите архивске грађе у Архиву Југославије настала је Збирка микрофилмова. Збирка се састоји од 72 микрофилмска архивска фонда са 3.026 микрофилмова, од чега 1.698

микрофилмова-негатива и 1.328 микрофилмова позитива (Укупно: 2.724.220 микрофилмова, од чега 1.461.283 микрофилмова-негатива на 47.046,14 дм микрофилма и 1.278.374 микрофилмова-позитива на 48.126,63 дм, односно укупно 84.327,58 дм микрофилма). У циљу допуне архивске грађе, Архив Југославије је вршио микрофилмовање архивске грађе у архивским и другим установама у земљи и иностранству. Тако су настале копије архивске грађе сљедећих државних установа: Трећег Рајха (Министарство иностраних послова, Министарство Рајха за привреду, Министарство Рајха за наоружање и ратну производњу, Министарство Рајха за окупиране области, Њемачка врховна команда, њемачке војне установе – разне, Њемачка национал-социјалистичка радничка партија, њемачки конзулати у Краљевини Југославији, њемачка привредна предузећа и мање других државних установа.), Међународни војни суд у Нирнбергу, Министарство иностраних послова Велике Британије и Сјеверне Ирске, Државни секретаријат иностраних послова САД, Америчко посланство у Београду, Збирка Стјепана Радића, Котарске области у Хрватској (Горушница, Ђурђеновац), Велики жупан Сарајевске области, Велики жупан Загребачке области, Хрватски листови: *Slobodni dom*, *Slobodna Hrvatska*, *Hrvat*, Земалска влада за Далмацију, Начелство округа Цетиње и Политичка испостава Будва, Главна архивска управа при Савјету министара СССР (Материјали о Српском добровољачком корпусу у Русији), Збирка кнеза Павла Карађорђевића, Документи породице Прибићевић, Документи Светислава Симића, и др. Већи дио Збирке микрофилмова чине микрофилмови архивске грађе фондова и збирки Архива Југославије, снимљени у циљу њене заштите: Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, Привредни савет ФНРЈ, Збирка Милан Стојадиновић, Збирка Сава Н. Косановић, Збирка Јован Јовановић Пижон, Збирка Светислав Милосављевић, Збирка Адам Прибићевић, Збирка Драгољуб Јовановић, Збирка Војислав Јовановић Марамбо, Масонске ложе у Југославији, Савезно извршно вијеће – одабрани материјали, Предсједништво Владе ФНРЈ – одабрани материјали, Двор Краљевине Југославије – одабрани материјали, Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, и др.

За сваку збирку аутори *Водича* су дали основне податке: 1) број и назив збирке, 2) сигнатура збирке, 3) граничне године ствараоца збирке, 4) граничне године архивске грађе збирке, 5) количина архивске грађе (у дужним метрима и броју фасцикли), 6) начин сређености архивске грађе (углавном архивистички обрађена), 7) информативно средство (инвентар, попис докумената, привремени пописи, регеста, картотека и регистри), 8) биографија ствараоца збирке (уколико се ради о личности) или историјат ствараоца збирке и 9) основне информације

о садржају архивске грађе збирке. Када су у питању личности, уз број и назив збирке, дате су и њихове фотографије (недостају само двије фотографије: др Ђуре Поповића и Милана Јаковљевића). Уз текст појединих збирки, ради илустрације, објављени су факсимили занимљивих докумената. У изради *Водича* аутори су користили богату архивску грађу збирки, информативна средства и релевантну историјску литературу.

На почетку књиге у *Уводним напоменама* Нада Петровић, један од аутора и уредник *Водича*, је нагласила да број збирки које Архив Југославије посједује није коначан и он ће временом расти. Архив посједује архивску грађу државе која је, са различитим именом и географском територијом, постојала од 1918. до 2006. године. За очекивати је да ће многи бивши и садашњи политичари, научници, културни и јавни радници своју заоставштину уступити Архиву.

На крају, потребно је нагласити да су аутори *Водича* награђени престижном годишњом наградом Ђурђа И. Јелинића за 2007. годину, коју додјељује Задужбина Ђурђа, Данице и Јованке Јелинић за најбоље дјело из области архивистике и историографије. Награда је додијељена на свечаности у Архиву Србије 14. децембра 2007. године. ■

Бојан Стојнић

Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август-децембар) 1930. године, књ. 1. Приредили: Нада Петровић, Саша Илић, Увод: проф. др Милан Ристовић, (Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2005) XIV + 298 стр.

и

Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину, књ. 2. Приредили: Нада Петровић, Јелена Бакић, Предговор: др Момчило Павловић, (Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2007) XII + 527 стр.

Издавачким програмом Архива Србије и Црне Горе предвиђено је да се у оквиру едиције *Извори за историју међународних односа 1930-1940* објави 11 томова *Извештаја Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, подијељених хронолошки, по годинама за које су извјештаји писани. До сада су публикована два тома. Први том обухвата период од августа до децембра 1930, а други се односи на 1931. годину. Извјештаји Министарства иностраних послова налазе се у Архиву Србије и Црне Горе у оквиру неколико фондова посланстава Краљевине Југославије: Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (АЈ-370), Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (АЈ-395), Посланство Краљевине Југославије у Аргентини – Буенос Ајрес (АЈ-385) и Посланство Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (АЈ-341).

Писање мјесечних извјештаја Министарства иностраних послова Краљевине Југославије први пут је као пракса уведено средином 1930 године. Они су састављани на основу политичких извјештаја дипломатских представника Краљевине Југославије у иностранству.

Упутство за израду ових извјештаја дао је заступник министра иностраних послова др Коста Кумануди. Он наводи да “једно од средстава да се постигне што боља координација службе јесте, свакако, редовно обавештавање Министарства о свим догађајима унутрашње и спољне политике земље у којој сте акредитовани, посматраних и тумачених са гледишта наше државе”. Према

Куманудију извјештаји су требали да садрже три дијела: “1. реферат о унутрашњој ситуацији земље” у којој су дипломатски представници Краљевине Југославије били акредитовани, “2. о спољним односима те земље и 3. о односима њеним са нашом”. Први дио извјештаја (“реферат о унутрашњој ситуацији земље”) требао је “да обухвата све важније догађаје који су се десили у унутрашњости земље током месеца у погледу политичком, економском и социјалном, нарочито с обзиром на политичку и законодавну делатност дотичне земље и на главне струје јавног мишљења које су се у томе времену манифестовале”. Други дио („о спољним односима те земље”) односи се на догађаје “из области спољне политике са посебним коментарима и објашњењима, као и свима подацима које сте могли прикупити личним додиром и акцијом. Ваше лично мишљење о последицама које ови догађаји могу имати и о њиховој реперкусији на општу политику дотичне земље. У круг вашег посматрања узете не само политичке односе са осталим државама, већ и став те земље према општим међународним проблемима (разоружање, репарације, односи са Совјетском Русијом и др.) и међународним установама (Друштво народа, Дунавска комисија, Ватикан)”. Трећи дио извјештаја требало је да садржи “поред догађаја који директно утичу на односе са нашом земљом, још и све оне, из области спољне или унутрашње политике, који могу имати посредно дејство на те односе. Нарочиту пажњу треба обратити јавном мишљењу, штампи, парламенту и т.д. Саопштити и објаснити његову оријентацију и његове евентуалне промене, као и мишљење и гледиште на ситуацију у нашој земљи”

Месечни извештаји садрже анализу политичких прилика у свим значајнијим државама свијета, односно државама са којима је Краљевина Југославија имала успостављене дипломатске односе или које су биле предмет интересовања југословенских дипломата без сталне дипломатске мисије у тим земљама. Извјештаји се односе на: Италију, Албанију, Бугарску, Грчку, Турску, Мађарску, Румунију, Чехословачку, Аустрију, Њемачку, Пољску, Совјетски Савез, Летонију, Литванију, Естонију, Швајцарску, Велику Британију, Холандију, Белгију, Шпанију, Египат, САД и Друштво народа. Недостају извјештаји за Француску која је представљала главног политичког и економског савезника Југославије између два свјетска рата. Потрагу за извјештајима дипломатског представника Краљевине Југославије у Паризу треба наставити. Иако извјештаји више говоре о другим земљама него о Краљевини Југославији, могуће је, првенствено захваљујући њиховој комплексности, реконструисати спољнополитичке активности и деликатан положај Краљевине Југославије 30-их година прошлог вијека.

Извјештаји јасно показују да је Краљевина Југославија имала напете спољнополитичке односе са Италијом, Аустријом, Мађарском и Бугарском, док

су односи са другим земљама били мање-више коректни. Односе са Италијом оптерећивали су лични и имовински односи у Истри, Далмацији и Јулијској крајини, инциденти на мору, притварања и суђења југословенским држављанима, питање држављанства италијанских колониста у Маховљанима код Бањалуке, полемике у штампи и италијански експанзионизам у Албанији. С посебном пажњом праћена је економско-политичка ситуација у Албанији и понашање краља Зогуа. Политички односи са Аустријом били су затегнути због давања азила и прећутне подршке хрватским сепаратистима, које су предводили генерали Стјепан Саркотић и Иван Перчевић и новинар Густав Перчец. Југословенско-мађарске односе оптерећивала је ревизионистичка политика Мађарске, подршка хрватским сепаратистима и жалбе мађарске мањине о онемогућавању школовања на матерњем језику у Краљевини Југославији. Односи Југославије са Бугарском били су оптерећени бугарским територијалним претензијама, сталним пограничним ексцесима и терористичким акцијама македонске револуционарне организације (ВМРО) на југословенској територији. Краљевина Југославија је имала добре односе са Румунијом, Чехословачком и Грчком, како билатералне тако и у оквиру Мале Антанте.

У извјештајима је посебно анализиран рад Друштва народа. Друштво се бавило рјешавањем међународних спорова мирним путем, споровима између држава чланица Друштва народа, разоружањем, саобраћајним питањима, царинским питањима, избјеглицама, мањинама, унификацијом међународног права, питањем Сталног суда међународне правде у Хагу, хигијенским и хуманитарним питањем, заштитом жена и дјеце, ковањем лажног новца, интелектуалном сарадњом, питањем опијума, итд. Краљевина Југославија се неколико пута нашла на дневном реду пред Друштвом народа због оптужби да не поштује мањинска права Мађара у Војводини, Нијемаца у Словенији, Албанаца на Косову и да спроводи репресију над Бугарима у Македонији.

Извјештаји садрже читав низ интересантних детаља из историје међународних односа. Француски министар иностраних послова Аристид Бријан је 17. маја 1930. године изнио план о стварању Европске економске уније, коју би чинило 27 европских земаља. Идеја је разматрана на конференцијама Мале антанте и Друштва народа током 1930. и 1931. године, али до њене реализације није дошло. У дискусијама које су се водиле поводом овог приједлога активно је учествовао и др Војислав Маринковић, министар спољних послова Краљевине Југославије.

Приређивачи *Извештаја Министарства иностраних послова* држали су се савремених начела о издавању историјске архивске грађе. Језик и писмо докумената нису мијењани, а лекторске интервенције биле су минималне (углавном словне). Мјеста у оригиналном документу која су била нечитка

или је недостајала ријеч означена су са три тачке у угластој загради. Ако је реченица била нејасна у угластој загради је додавана неопходна ријеч, ради лакшег разумијевања текста. Текст извјештаја прати садржајан и зналачки урађен критички апарат. Консултована ја релевантна историјска литература (домаћа и страна), архивска грађа фондова и збирки Архива Југославије и лист *Политика*. Новост представља коришћење интернет издања и упућивање на веб адресе. Обје књиге садрже близу 1.200 напомена (фуснота).

Оба тома *Извештаја*, који чине јединствену цјелину, садрже сабрану и научно обрађену архивску грађу из области спољне политике, намијењену првенствено историчарима, заинтересованим за упознавање и изучавање спољне политике и међународног положаја Краљевине Југославије. Структурално се састоје од: *Увода*, односно *Предговора*, *Напомене приређивача*, *Извештаја Министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, *Индекса (Именски и Географски)*, *Извора и литературе (I Извори Архива Југославије, II Литература, III Интернет издања) и Садржаја*. ■

Бојан Стојнић

Obilježavanje 60 godina arhivske službe u Bosni i Hercegovini (1947-2007)

U decembru 2007. godine navršilo se 60 godina od kad je Vlada NRBiH donijela uredbu o osnivanju Državnog arhiva Bosne i Hercegovine koja je stupila na snagu 12. decembra 1947. Ovaj datum je i početak organizirane arhivske službe u Bosni i Hercegovini, jer su ubrzo nakon Državnog arhiva osnovani i gradski arhivi. Arhiv Bosne i Hercegovine i Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine i pored brojnih problema tokom 2007. godine organizirali su nekoliko značajnih kulturnih manifestacija kojima su obilježili 60-tu godišnjicu arhivske službe. Obilježavanje je počelo krajem 2006. godine održavanjem Prvog kongresa arhivista Bosne i Hercegovine. Na Kongresu su naznačeni glavni problemi bosanskohercegovačke arhivske službe i utvrđene smjernice budućeg djelovanja. Zadane teme za učesnike Kongresa su bile:

- stanje i perspektive razvoja arhivske službe u Bosni i Hercegovini;
- strategija i zakonska regulativa u pristupu arhivima, slobodi informacija i zaštiti podataka.

Prva tema je obrađena u nekoliko referata koji su se odnosili na arhivske fondove i zbirke i obradu arhivske građe u Bosni i Hercegovini, zaštitu i nadzor građe u nastajanju, a druga je tretirala arhive u savremenom okruženju - arhivsko zakonodavstvo i obrazovanje arhivskih radnika.

Svi referati i saopćenja su objavljeni u Zborniku radova u izdanju Arhiva Bosne i Hercegovine i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine. Želja izdavača je bila da ovaj Prvi kongres bosanskohercegovačkih arhivista, koji je bio značajan iskorak naše arhivističke zajednice, na ovaj način ostane trajan svjedok napora generacije arhivskih djelatnika da arhivskoj službi vrate „stari sjaj“.

Početak 2007. u izdanju Arhiva Bosne i Hercegovine objavljeni su Sabrani radovi Kasima Isovića, prvog arhivskog savjetnika u bosanskohercegovačkoj arhivistici koji je, kako svojim radom u Arhivu Bosne i Hercegovine, tako i brojnim stručnim radovima iz arhivske struke i historije ostavio trajan trag. Kasim Isović je svojim radom ostavio dubok trag u našoj arhivskoj struci, pa je Arhiv Bosne i Hercegovine ovim izdanjem sabranih radova želio potvrditi vrijednost i značaj ljudi u arhivskim poslovima. Radovi koje je Isović tokom svog radnog vijeka objavljivao u raznim časopisima (ukupno 53 rada) sabrani su u jednu knjigu.

Arhiv Bosne i Hercegovine je povodom obilježavanja obljetnice objavio Spomenicu u kojoj su opisani svi problemi, ali i dostignuća ove značajne institucije. Također je sa zakašnjenjem od tri godine objavljen dvobroj *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine XXXVIII*, 2002-2003. godine.

Arhivska građa ima svojstvo spomenika kulture, status koji joj je određen propisima u zakonu. O tome nam najbolju sliku daje *Zbornik arhivskih propisa* objavljenih u Bosni i Hercegovini od 1947 do 2007. godine. Zbornik je rezultat dugotrajnog rada na prikupljanju, sistematiziranju i uobličavanju u zbirku svih propisa od početka organizirane arhivske djelatnosti do danas. Na jednom mjestu su sabrani propisi o arhivskoj građi i arhivima od Uredbe o Državnom arhivu iz 1947. godine pa sve do najnovijih zakonskih i podzakonskih pojedinačnih akata. Arhivska i registraturska građa, s obzirom na svoj poseban značaj za državu i društvo, uvijek se stavljala u poseban pravni režim sa ciljem da bude zaštićena.

Izlaganje arhivske građe na izložbama spada u djelokrug rada svake arhivske ustanove. Već je uobičajeno da arhivi u povodu obilježavanja svojih obljetnica pripreme tematske izložbe u želji da široj javnosti pokažu bogatstva koja čuvaju u svojim depoima. U povodu obilježavanja 60 godina arhivske službe Bosne i Hercegovine, Arhiv BiH je priredio izložbu koja je imala tri manje cjeline: 60 godina Arhiva BiH (1947-2007), Bosna i Hercegovina u različitim državnim okvirima (od srednjovjekovne Bosne do 1995. i Dejtonskog sporazuma) i u trećoj cjelini su izloženi važniji dokumenti iz različitih arhivskih fondova i starija izdanja vrijednih knjiga iz Bi-

biblioteke Arhiva BiH koja posjeduje bogat fond historiografskih knjiga i bosansko-hercegovačke periodike.

Izložbom "60 godina Arhiva Bosne i Hercegovine" ispunjena je obavezom da se na malom broju panoa predstavi 60 godina rada, sadržaja i ljubav onih koji su, u skromnim materijalnim uvjetima, brižljivo, pedantno i profesionalno odgovorno radili svoj "privigelirani" arhivski posao.

Za 60 godina trajanja Arhiv je prošao kroz razna i nepredvidiva iskušenja. Osnovan sa zadatkom da se bavi prikupljanjem, sređivanjem, obradom i zaštitom arhivske građe, kao pisanog spomenika naše prošlosti i da bude nezaobilazna adresa za njeno osvjetljavanje pa i razumijevanje, Arhiv je uspio da u proteklom periodu veliki dio zadataka ispuni. Ono što se sa panoa izložbe očitivalo i bez statističkih podataka o fondovima, zbirkama i pojedinačnim vrijednostima je činjenica da je Arhiv najsigurniji svjedok i čuvar historije. Obilježavanje 60-te godišnjice arhivske službe to je najbolje pokazalo. ■

Mina Kujović

*K. und k. pošta u Bosni i Hercegovini 1878-1918: Historijski muzej BiH,
Sarajevo, 4-14. 9. 2008.*

U organizaciji Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine i Grada Sarajeva te uz pomoć Ambasade Republike Austrije u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu je postavljena izložba "K. und k. pošta u Bosni i Hercegovini" u čast obilježavanja 130 godina početka rada prve austrijske pošte u Bosni i Hercegovini. Izložba u svojoj osnovi, osim filatelističke, prikazuje i fragmente poštanske povijesti Bosne i Hercegovine, a autor izložbe Berislav Sekelj potpisuje i nedavno objavljenu knjigu čija je tematika poštanska povijest Bosne i Hercegovine.¹

¹ Berislav Sekelj. Priručnik i katalog "Postanska povijest Bosne i Hercegovine 1878-1918" Handbuch und Katalog "Postgeschichte Bosnien und Herzegowina 1878-1918 Handbook and Catalogue "Postal History Bosnia and Herzegovina 1878-1918". Zagreb: Vlastita naklada, 2005.

Izvršavajući naređenje K. und k. vlade o okupaciji Bosne i Hercegovine čime se počelo sa provođenjem jedne od odluka Berlinskog kongresa, okupacione trupe su za svoje potrebe organizirale vojnu poštansku službu otvorivši prvu poštansku ustanovu u Mostaru 6. 8. 1878. godine. Od tada do danas, poštanska služba je prošla kroz nekoliko razvojnih faza. Izložba postavljena u Historijskom muzeju govori o poštanskoj službi iz austro – ugarskog perioda i vjerni je svjedok prošlog vremena i načina komuniciranja. Želja okupacionih vlasti za organiziranjem vlastitih institucija nije okončana samo osnivanjem poštanske službe. Naprotiv, radilo se na kontinuiranom razvoju poštanskog saobraćaja, od stabilne vojne pošte (*Militärpost*) do 16. 11. 1879. godine do Poštanske štedionice 11. 6. 1911. godine.

Izloženi materijal nesumnjivo je iznimne vrijednosti, ali je, osim filatelistima, posebno interesantan i historičarima jer omogućava direktni kontakt sa prvorazrednim historijskim izvorima te pruža kratak pregled poštanske povijesti Bosne i Hercegovine (1878-1918). Postavljena izložba organizirana je u skladu sa filatelističkom praksom i sistematizirana prema poštanskim područjima Bosne i Hercegovine toga vremena. Materijal predöčen javnosti prikazuje poštanske marke, žigove, ekspresna i preporučena pisma, dopisnice i poštanske uputnice. Posebnu pažnju privlače poštanske marke, naročito njihova upotreba prije pojave bosanskohercegovačkih maraka. Naime, do pojave bh. maraka na području Bosne vrijedili su ugarski poštanski propisi, tarifa i marke, a na području Hercegovine austrijski. ‘‘Čitanje’’ povijesti iz izloženog materijala predstavlja iznimno zadovoljstvo i daje mogućnost da se ljubitelji starine užive u prošlost. U ovom slučaju, radi se o uživljanju u prošlost Bosne i Hercegovine i njenih ljudi sa veoma značajnom porukom. Onom koja govori o međuljudskim odnosima i načinu ostvarivanja komunikacije. ■

Amir Duranović

IN MEMORIAM

PROF. DR. NEDIM ŠARAC (1926-2008)

Koncem prošle godine, u vrijeme kada sam intenzivno sa najbližim saradnicima razmjenjivao ideje o novim projektima koje bismo zasnovali u Institutu za istoriju u Sarajevu, dobio sam informaciju da bi profesor Šarac želio sa mnom razgovarati i predložiti mi nešto što je smatrao korisnim za našu historiografiju. Naravno, odmah smo se susreli (bilo je to 4. oktobra 2007.) i dugo razgovarali. Profesor mi je govorio o raznim idejama koje je on u sebi nosio i o kojima je razgovarao sa svojim prijateljima, o projektima koje je on davno želio pokrenuti, ali iz različitih razloga nije (ponajviše zbog nepovoljnih uvjeta u kojima se nalazila naša nauka i naš Institut za istoriju). Smatrao je kako, ipak, mi u Institutu trebamo sada pokrenuti jedan opširan projekt koji bi se zvao "Leksikon historije Bosne i Hercegovine". On nema snage u tome aktivno sudjelovati, ali vjeruje da smo mi u stanju to realizirati.

Mislio sam tada kako je ideja odlična, ali i bio svjestan da su sada uvjeti za njezinu realizaciju puno teži nego u vrijeme kada je profesor Šarac aktivno djelovao. No, svesrdno sam prihvatio njegovu ideju i sa saradnicima smo brzo razradili i napravili kompletan projekt Historijskog leksikona Bosne i Hercegovine. Tada nisam niti slutio da profesor Šarac, očito već svjestan skorog završetka svoje životne priče, nije želio ovu ideju o Leksikonu ponijeti sa sobom nego je ostaviti nama mlađima da se na njoj iskušamo.

Ovo sam naveo samo da bih argumentirao koliko je profesor Šarac, uprkos po-
odmakloj dobi i već narušenom zdravlju, ostao vezan za historijsku nauku. Istodobno, to je dokaz koliko je profesor Šarac bio otvoren kao naučnik i spreman svoje ideje dijeliti sa drugima. Također, pokazuje to i da je profesor Šarac bio ne samo veliki historičar, nego i pokretač velikih projekata i odličan organizator i lider.

Rođen u Sarajevu 25. maja 1926. godine, u uglednoj građanskoj porodici, Nedim se još kao srednjoškolac opredijelio za ljevičarski, buntovnički i revolucionarni pokret. Pripadnost tom pokretu bio je znak idealizma, a Nedim Šarac je kasnije, kroz čitav svoj život, pokazao da se nikada nije odrekao tog idealizma. Oni koji ga dobro poznaju često navode da je, čak i u vrijeme kada je rukovodio velikim i poznatim projektom pisanja "Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine" i kada je bilo

moguće preko tog projekta dobiti sve što je trebalo jednom Institutu (pa i svim pojedincima uključenim u taj projekt), Nedim idealistički pristupao tom poslu, odbijajući bilo kakve privilegije kako za sebe lično tako i za druge koji su na tome radili. Htio je profesor Šarac da se napiše poštena i argumentirana historija jedne političke partije koja je dugo vremena vladala u Bosni i Hercegovini. Kada smo imali historije JMO, HSS i drugih stranaka, sasvim je razumljivo da imamo i historiju SK. Naučni razlozi i naučni kriteriji bili su važniji od svih ostalih. Pa, to je najveći idealizam.

Nedim je tome svjedočio čitavim svojim životom. Sudionik u Drugom svjetskom ratu od 1941, nakon rata Nedim Šarac je jedno vrijeme radio kao profesionalni omladinski rukovodilac, ali ubrzo se opredjeljuje za naučni rad. Najprije završava studij historije na Višoj pedagoškoj akademiji (1948), a potom i studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1960), gdje je 19. marta 1974, doktorirao briljantnom tezom o šestojanuarskom režimu s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. U međuvremenu, radio je kao srednjoškolski profesor historije u Banjoj Luci i Sarajevu (1948-1949), Institutu društvenih nauka u Beogradu (1949-1951), zatim kao jedan od prvih saradnika u Istorijskom odjeljenju CKSKBiH, profesor Visoke škole političkih nauka (danas Fakultet političkih nauka, 1961-1972), zatim kao direktor Muzeja revolucije BiH (1972-1975) i konačno u Institutu za istoriju, gdje je neprekidno radio od 1975. do odlaska u mirovinu 1988. godine. Na svim ovim poslovima profesor Šarac se odlikovao izuzetnom radnom energijom i idejama koje će ostaviti pečat na dalji razvoj svih tih institucija.

U tom razdoblju, profesor Šarac nikada nije zanemario ni svoje društveno djelovanje. Između ostalog, bio je i poslanik u Skupštini SFRJ (1963-1967), član CKSKBiH (1965-1969), gdje se, uglavnom bavio organizacionim pitanjima vezanim za historiju. Od 1979. do 1988. godine bio je i predsjednik i član Komisije CKSKBiH za istoriju. Dobitnik je brojnih priznanja i nagrada, među kojima izdvajamo Spomen-plaketu grada Sarajeva (1965), Plaketu SUBNOR-a Jugoslavije (1976), Dvadesetsedmajulsku nagradu (1977), te nagradu ZAVNOBiH-a za ukupan naučni opus (1988).

Naučno djelovanje profesora Nedima Šarca možemo promatrati na nekoliko razina: na individualnoj i institucionalnoj, zatim na naučno-istraživačkoj i vaspitno-obrazovnoj, a u okviru njegovog tematskog određenja mogli bismo kazati kako je potrebno razlikovati dva razdoblja: prvo, koje se odlikuje, uglavnom, bavljenjem historijom radničkog i sindikalnog pokreta, dok se drugo razdoblje odnosi na šire društvene, nacionalne i privredne teme historije Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva svjetska rata i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Konstanta u radovima profesora Šarca, bez obzira kojim temama se bavio, bila je temeljitost u istraživanju izvorne građe, kritički odnos prema literaturi, sveobuhvatnost u osvjetljavanju materije koju

obrađuje, kontekstualiziranje vlastitih istraživanja u šire prostorne i vremenske okvire. Bez obzira na značajan društveni angažman profesora Nedima Šarca, u njegovim naučnim radovima se ne osjeća nikakva tendencioznost i ideološka angažiranost. U njegovim djelima nećemo naići ni na kakve apologetske tonove.

Naučni rad profesora Nedima Šarca po mnogo čemu se može okarakterizirati atributima pionirskog poduhvata. Svojim ozbiljnim i minucioznim arhivskim istraživanjima o historiji radničkog pokreta, Nedim Šarac je utemeljio metodološke osnove historiografije o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini, i presudno utjecao na pravce njenog daljeg razvoja i definiranja naučnih modaliteta integriranja radničke klase u tokove opće političke historije na bosanskohercegovačkim prostorima.

Osim toga, Nedim Šarac je jedan od utemeljivača Instituta za istoriju, a dao je i veliki doprinos oblikovanju Fakulteta političkih nauka. Profesor Nedim Šarac je na tom fakultetu utemeljio predmet "Politička istorija naroda Jugoslavije sa osnovama opšte istorije 19. i 20. vijeka". Možemo sa sigurnošću tvrditi kako su se ove dvije institucije (FPN i Institut za istoriju) relativno brzo, zahvaljujući i velikom doprinosu profesora Nedima Šarca, razvile u kadrovski i po naučnom doprinosu, ugledne ustanove u Bosni i Hercegovini.

Naučni opus prof. dr. Nedima Šarca obuhvata 8 monografija, 135 studija, članka i priloga, 11 kritičkih osvrti i 5 knjiga građe. Neki od tih radova objavljeni su na njemačkom, engleskom, francuskom i talijanskom jeziku. Vremensko razdoblje kojim se prof. Šarac naučno bavio obuhvata drugu polovicu 19. i prvu polovicu 20. stoljeća. Uglavnom se bavio razdobljem od 1878. do 1945. godine. Tematski, taj opus je veoma raznolik. U početku su to teme o profilu, razvitku i djelatnosti radničkog pokreta; zatim agrarni i nacionalni odnosi; ustavno uređenje jugoslavenske države i položaj Bosne i Hercegovine u toj državi; društveni, politički i privredni život Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva svjetska rata; narodnooslobodilački rat u Bosni i Hercegovini; uloga ličnosti u historiji Bosne i Hercegovine.

Prve radove profesor Šarac je objavio početkom 1950-ih godina u vrijeme kada se problematika historije radničkog pokreta tek stidljivo pojavljivala na horizontu interesa malobrojnih historičara, koji su se dotad pretežno bavili starijim razdobljima naše historije. Profesor Šarac tada objavljuje kraće članke, sažete poput enciklopedijskih natuknica, ali je ubrzo uslijedila knjiga pod naslovom *Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom 1878-1914* (Beograd, 1951), a zatim i knjiga *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine* (Sarajevo, 1955). Premda je profesor Šarac, u skladu sa svojom ljudskom skromnošću, ovu knjigu naslovio tek kao "hroniku", ona je, ipak, pokazala sve odlike bogato dokumentiranog prikaza historije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine. Periodizacija, kao i mnoge ocjene koje je prof. Šarac dao o

sindikalnog pokretu u ovom razdoblju, nije doživjela gotovo nikakve izmjene u našoj historiografiji u narednim razdobljima.

Vrijeme od 1955. do 1975. prof. Šarac je proveo u istraživanjima arhivske građe i predavanjima na Fakultetu političkih nauka. To je rezultiralo pojavom knjige o Gojku Vukoviću, te *Političke istorije naroda Jugoslavije 1878-1945*. Zatim je uslijedila najznačajnija knjiga profesora Šarca – *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo, 1975). Ova knjiga, koju je naučna kritika ocijenila jako afirmativno, donijela je profesoru Šarcu ugled serioznog i svestranog poznavatelja političke istorije Jugoslavije između dva svjetska rata.

Nakon ove temeljne knjige, profesor Šarac je 1981. objavio još jednu knjigu *Teme naše novije istorije. Istoriografski prilozi*, koja obuhvata njegove najznačajnije radove o radničkom pokretu koje je on objavljivao od početka 1960-ih do kraja 1970-ih godina.

Zatim je uslijedio rad na projektu *Historija naroda Bosne i Hercegovine*, u okviru kojeg je prof. Šarac napisao veliku studiju, obima preko 200 stranica, o društvenom, političkom i privrednom životu Bosne i Hercegovine od 1925. do 1932. godine. Ovaj rukopis, koji je zbog različitih intriga svojstvenih našoj sredini, ostao neobjavljen u Nedimovoj ostavštini, zaslužuje našu pozornost u smislu uredničkih poslova i angažiranja štamparije.

Osim naučno-istraživačkog rada ostala je zapažena i njegova profesorska djelatnost na Univerzitetu. Za 21 godinu profesorske aktivnosti prošao je kroz sva nastavna zvanja – od predavača na Visokoj političkoj školi do redovnog profesora Univerziteta. Studenti koji su slušali njegova predavanja prepričavaju kako je uspijevao uspješno kombinirati predavanja sa rezultatima vlastitih naučnih istraživanja. Sigurno bi i mi danas iz toga mogli puno naučiti.

Značajan je i doprinos profesora Šarca u objavljivanju arhivske građe, izradi stručnih publikacija, pisanju kraćih priloga za prvo i drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Isto tako, bio je član redakcija brojnih časopisa (*Pregled, Godišnjak Društva istoričara BiH, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika, Opredjeljenja* i drugih) i davao veliki doprinos njihovom naučnom profiliranju.

Profesor Nedim Šarac je već 20 godina bio u mirovini i nije aktivno bio prisutan u našoj nauci. Povukao se u svoj dom, živio mirno i nenametljivo, usidrio lađu k obali, ali nam je svima bilo vrlo važno čuti njegovo mišljenje o onome što mi u Institutu radimo, o kvalitetu naših publikacija i naučnih skupova. Nekoliko posljednjih godina redovito je bio s nama na tzv. Danu Instituta, kada se svi saradnici Instituta (i oni koji su otišli u mirovinu i oni koji tek počinju svoj naučni hod), sastaju i družu. Prisjećam se s kolikim sam zadovoljstvom prije nekoliko godina predstavio pro-

fesora Nedima Šarca mladim saradnicima Instituta, koji su do tada samo čitali njegove knjige. U decembru 2007. nije ga bilo s nama. Uljudno se ispričao, ali nam je poželio uspjeh u radu.

Nama sada ostaje da mu se zahvalimo na svemu što je činio za nas, za razvoj historijske nauke, za razvoj naših naučnih institucija (prije svih Instituta za istoriju, ali i Fakulteta političkih nauka i Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine). Također smo mu zahvalni na pozitivnom ličnom primjeru načina rada i životnog stila. Hvala, profesore! Od Vas smo imali šta naučiti! ■

Husnija Kamberović

DR. RASIM HUREM (1927-2008)

Devetog jula 2008. godine zauvijek nas je napustio naš prijatelj i kolega, višegodišnji naučni saradnik dr. Rasim Hurem. Rođen je u Rogatici 15. decembra 1927. godine.

Osnovno školovanje završio je u rodnom mjestu, srednjoškolsko u Mostaru (Učiteljska škola), a Filozofski fakultet Odjek za historiju u Sarajevu 1958. godine.

Nakon nekoliko godina učiteljovanja i diplomiranja na Filozofskom fakultetu, zaposlio se u Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta. Institut je počeo sa radom 1. januara 1959. godine, a istog datuma u njemu je zasnovao radni odnos Rasim Hurem. Zbog toga se dr. Rasim Hurem može smatrati jednim od osnivača i utemeljivača Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta. S malim prekidom od dvije godine (od avgusta 1960. g. do 1. 12. 1962. g. radio je u Radničkom univerzitetu u Zenici). Najveći dio radnog staža, ukupno 29 godina, proveo je u Institutu u kojem je penzioniran 1. februara 1992. godine. Ubrzo nakon penzioniranja dr. Rasim Hurem je bio prisiljen napustiti svoj stan na Grbavici i preseliti u slobodni dio grada. Od 1. novembra 1992. do 15. juna 1996. godine bio je angažiran u Ministarstvu odbrane Republike BiH. Nekoliko godina poslije Daytona, kao gostujući profesor, predavao je savremenu istoriju na Filozofskom fakultetu u Tuzli.

U Institutu za istoriju je stekao sva naučna zvanja, od asistenta do naučnog saradnika.

Za vrijeme rada u Institutu biran je u sve naučne i samoupravne organe (Naučno vijeće, Savjet, Upravni odbor). Bio je član redakcije časopisa *Prilozi* i učestvovao je u uređivanju nekoliko drugih stručnih časopisa i edicija. Bio je aktivan u radu staleških udruženja kao što su “Društvo historičara Bosne i Hercegovine”, “Odbor za historijske nauke ANUBiH” i drugim. Učestvovao je i aktivno sudjelovao na više naučnih skupova, savjetovanja i okruglih stolova u zemlji i inostranstvu. Dobitnik je ordena za rad i godišnje nagrade za najbolje izdanje izdavačkog preduzeća “Svjetlost” u Sarajevu za knjigu *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*.

Dr. Rasim Hurem se bavio savremenom historijom (Drugi svjetski rat) i u tom širem dijapazonu historijom NOR-a (NOP-a u Jugoslaviji odnosno Bosni i Hercegovini od 1941. do 1945. godine).

Detaljnija saznanja problematike i metodologije naučnih istraživanja historije Drugog svjetskog rata dopunio je studijskim boravkom na Beogradskom univerzitetu (Filozofski fakultet) 1964. godine, u Institutu za historiju Poljske akademije nauka u Varšavi 1966. i desetomjesečnom specijalizacijom historije istočne i jugoistočne Evrope na Bečkom univerzitetu 1974. godine (mentor prof. dr. Richard Plaschka).

U naučnom opusu dr. Rasima Hurema najveći dio radova odnose se na historiju Bosne i Hercegovine od 1941. do 1945. godine. Posebnu pažnju posvetio je ustanku u Bosni i Hercegovini 1941. i specifičnostima ustanka. Naučni opus je impresivan i iznosi oko 80 bibliografskih jedinica. Odlike njegovog historiografskog opusa su čvrsta dokumentarna utemeljenost, faktografsko bogatstvo i analitička minucioznost.

Svojim radovima dr. Rasim Hurem doprinio je osvjetljavanju mnogih segmenata i pojedinih aspekata ustanka 1941. na teritoriji Bosne i Hercegovine u prvim, najburnijim i presudnim godinama NOP-a. Zapazio je i ukazao na više značajnih pitanja nastanka i razvoja NOP-a i nastojao da sopstvenim naučnim naporom pruži na njih odgovore. Teme i sadržaji većine objavljenih radova dr. Rasima Hurema pokazuju da su njegovu pažnju posebno privlačile karakteristike i osobenosti NOP-a u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine 1941-1942. godine. U svojim radovima, posebno u doktorskoj disertaciji, dr. Rasim Hurem je postavio nekoliko teza, zapravo hipoteza koje su svojevremeno bile predmet polemike i doživjele kontroverzne ocjene. Naime, neki stavovi i zaključci u doktorskoj disertaciji, koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1970. (*Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*) a publikovana 1972. godine, naišli su na različite, pozitivne i negativne ocjene. Za tzv. “lijeva skretanja” i krizu NOP-a autor je indirektno okrivio najviše rukovodstvo i pojedine rukovodeće ličnosti. Partijski vrh je zahtijevao da autor izvrši korekciju svojih stavova. S tim u vezi, u Institutu je organizovana diskusija o knji-

zi dr. Rasima Hurema, u kojoj je, uključivši autora, učestvovalo 13 članova naučnog dijela kolektiva. Rasprava, koja je bila na akademskom nivou, uglavnom je ukazala na metodološke propuste i nedovoljnu argumentaciju zaključaka. Umjesto očekivane hajke na autora i njegovu knjigu, zahvaljujući zrelosti naučnog dijela kolektiva Instituta, sve se završilo blažom partijskom kaznom koja je nakon nekoliko godina poništena. Rasprava o knjizi objavljena je u cijelosti u *Prilozima* br. 11-12, Sarajevo 1975-76. godine. Rasimova knjiga i njegovi stavovi bili su i povod da se organizuje okrugli sto, pod naslovom "*Partijsko savjetovanje u Ivančićima 7. i 8. januara 1942. godine*". Okrugli sto, uz učešće 28 referenata (historičari i javni radnici), sa uvodnim izlaganjem Uglješe Danilovića, održan je u Sarajevu 8. januara 1982, a Zbornik je publikovan 1983. godine.

Knjiga dr. Rasima Hurema i drugi njegovi radovi su svojevrsan pionirski poduhvat u izučavanju novije istorije Bosne i Hercegovine, posebno perioda od 1941. do 1945. godine. Za svaka dalja istraživanja ove problematike njegovi radovi i naučni rezultati su nezaobilazna polazna osnova.

Kolegu i prijatelja dr. Rasima Hurema upoznao sam 1963. godine. Skoro tri decenije proveli smo zajedno u Institutu za istoriju, dovoljno vremena da upoznam i njegove ljudske osobine. Bio je specifična ličnost, a za one koji ga nisu dobro poznavali strog, preozbiljan i nepristupačan. Međutim, nama koji smo s njim duže radili i drugovali Rasim će ostati u sasvim drugom sjećanju. Volio je naša druženja, a i mi smo ga rado prihvatili. Zapravo naša druženja uz kafu nisu se mogla zamisliti bez Rasima. Naučne rasprave o različitim problemima iz oblasti historiografije, zahvaljujući Rasimu, najčešće su se završavale šalama, vicevima i pjesmom. Jednostavno rečeno, bio je jednostavan, dobar i voljen i kao naučni radnik cijenjen i uvažavan. Sticajem okolnosti (zasnovao je novu bračnu vezu) posljednje godine života dr. Rasim Hurem proveo je na relaciji Karlovac-Zagreb. Do posljednjih dana života bavio se naučnim radom, dovršavanjem projekta o historiji Bosne i Hercegovine od 1941. do 1945. godine i učešćem u radu Redakcije koja je pripremala fotomonografiju njegove Rogatice. ■

Prof. dr. Ibrahim Karabegović

INDEKS AUTORA

- Atila Hoare Marko, London, Velika Britanija
- Brkljača Seka, Institut za istoriju, Sarajevo
- Bronza Boro, Filozofski fakultet, Banja Luka
- Čar Drnda Hatidža, Orientalni institut, Sarajevo
- Donia Robert J., Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA
- Dujmović Sonja, Institut za istoriju, Sarajevo
- Duranović Amir, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Filipović Emir O., Filozofski fakultet, Sarajevo
- Gladanac Sanja, Institut za istoriju, Sarajevo
- Hujić Mirza, Institut za istoriju, Sarajevo
- Huseinspahić Emina, Pravni fakultet, Zenica
- Ivanović Vesna, Zagreb
- Jahić Adnan, Filozofski fakultet, Tuzla
- Jerković Adamir, Arhiv Federacije BiH, Sarajevo
- Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo
- Kapidžija Elmedina, Institut za istoriju, Sarajevo
- Karabegović Ibrahim, Sarajevo
- Karović Merisa, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
- Katz Vera, Institut za istoriju, Sarajevo
- Kujović Mina, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Kurtović Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Mastalić Zilha, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
- Mesihović Edis, Arhiv Federacije BiH, Sarajevo

- Miloradović Goran, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Srbija
- Mulaosmanović Admir, Institut za istoriju, Sarajevo
- Omerčić Edin, Institut za istoriju, Sarajevo
- Omerović Enes, Institut za istoriju, Sarajevo
- Omerović Enis, Institut za proučavanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
- Ruthner Clemens, Beč / Dublin
- Sarač Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo
- Stojnić Bojan, Arhiv Republike Srpske, Banja Luka
- Ščepanjski Vojćeh, Filološki fakultet, Poznanj – Torunj, Poljska
- Šljivo Galib, Filozofski fakultet, Tuzla
- Tepić Ibrahim, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Veladžić Denis, student postdiplomskog studija, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćenica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39 -44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
BEMUST, Sarajevo

Za štampariju
Mustafa Bećirović

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 21 73 64; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European
Online Library (Frankfurt am Main)
(<http://www.ceeol.com>).